

*Эҳдо ба ҳамсари азизам
Дилафрӯз, ки қувваи дилу мадори
танам аз дилафрӯзиҳои ӯст.*

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ

САРСУХАНИ НАШРИ ДУВУМ

Китоби «Хуросон аст ин чо» бори нахуст соли 1996 ба хатти форсӣ ва соли 1997 ба хатти тоҷикии криллӣ чоп шуда буд. Он чоп ба ҳиммати Бунёди Оли Сомон ва сарвари он шодравон Абдулқодири Холиқзода, инчунин бо саховати Сафорати Ҷумҳурии Ислонии Эрон ва сарвари он - вақтаи он оқои Мучтаҳиди Шабистарӣ суратпазир омад.

Банда «Хуросон аст ин чо»-ро дар солҳои 1992-1995 навиштаам. Он солҳо ҷанги дохилии Тоҷикистон, ки талоши бародаркушӣ буд, авҷ ёфта, миллатро ба сӯи худкушӣ мебурд ва кишварро хароб мекард. Андешаҳои ҷонкоҳе, ки аз ин фоҷиаи миллат пайдо шуда буданд, дар ин китоб акс ёфтаанд. Мақсад аз тадвини ин китоб он буд, ки шояд барои ин ки дар айни саргармии талошҳо миллатро ба худ оварем, як зарра хисса гузошта бошам.

Бархе аз масъалаҳое, ки дар ин китоб баррасӣ шудаанд, ҳанӯз аҳамият доранд ва фардову пасфардо ҳам аҳамият аз даст нахоҳанд дод. Аз ин рӯ лозим доништа шуд, ки наشري дувуми онро омода созам.

Мутаассифона, ба сабаби пириву нотавонӣ ҳангоми омода кардани чопи дувуми ин китоб натавонистам онро ҷиддан аз назари ви роиш бигзаронам. Матн фақат дар баъзе ҷойҳо андак қалам хӯрд. Пешгуфтору пасгуфтор каме тағйир ёфт. Боби «Истилоҳот ва забони миллӣ» аз ин китоб бароварда шуд. Онро ба як китоби дигар, ки дар бораи

имрӯзи забони форсии тоҷикӣ омода кардан дорам, дохил мекунам.

Аз чизҳое, ки солҳои баъд навишта шуд, рисолаи «Хувияти фарҳангӣ ва ҷаҳонгарой»-ро ба китоби «Хуросон аст ин ҷо» илова кардам.

Албатта, пешгуфтори муфасссали равшаншод Лоиқӣ зиндаёд, ки барои ҷопи якуми ин китоб навишта буд, нигоҳ дошта шуд. Ин навиштаи Лоиқӣ мояи ифтихори банда аст ва намехоҳам, ки аз ҷопи нави китоб берун бимонад. Лекин лозим донишам ба шеър дар бораи банда, ки Лоиқӣ дар охири ин пешгуфтор овардааст, таҳрирҳои баъдӣ ӯ (дар ҷопи рӯзнома ва маҷмуаи ашъор) ба назар гирифта ва дохил карда шавад.

Бо хоҳиши баъзе аз дӯстон лозим доништа шуд, ки китобчаи банда «Истиқлол ва худшиносии иҷтимоӣ-маънавӣ» (1999, Душанбе, Оли Сомон) низ ба ин ҷилд илова шавад. Мақолаҳои ин китоб низ асосан дар ҳамаи солҳои бӯҳрон навишта шудаанд ва аз он солҳо зиёд нақш доранд. Лекин боз ҳам бисёре аз масъалаҳое, ки он рӯз матраҳ шуда буданд, имрӯз ҳам муҳимманд ва ба назар мерсад, ки ба ин қарибҳо аҳамият гӯя намекунанд. Бино бар ин наشري дувуми он лозим доништа шуд. Ҷопи дувуми ин китобча низ бидуни вироиши ҷиддӣ сураат мегирад.

Умед аст, ки хонандагон азиз, ки ба мавзӯҳои мавриди баррасӣ дар ин китоб алоқамандӣ доранд, андешаҳои худро баён мекунанд, то ки барои равшан шудани масъалаҳо кӯмак карда бошанд. Эшонро пешакӣ сипос арз мекунам.

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ

2 - III - 2005

Бахши якум

Хуросон аст ин чо

**Маънавият, забон
ва
эҳёи миллии тоҷикон**

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ

ВУРУДЕ БА БОРГОҲИ ИН КИТОБ

Агар мо ҳама медонистем, ки дар Қуръони мачид дар сураи Мухаммад¹ омадааст, ки «... агар шумо рӯй (аз дини ҳақ) бигардонед, Худо қавме ғайри шумо, ки монанди шумо бахил нестанд, ба ҷои шумо падид орад. (Аз расули акрам суол карданд: Мурод аз он қавм кистанд? Ҳазрат даст бар шонаи Салмони Форсӣ² зад ва фармуд: Қавми он мард, ки агар илм дар Сурайё бошад, ричоли форс бар он даст ёбанд)»;

Агар мо ҳама аз истинод ба «Бурҳони қотеъ» медонистем, ки ин гуфта «Забони аҳли биҳишт забони арабӣ ва форсии дарист» - ҳадиси расули акрам будааст, ҳарчанд пирумунӣ мансубияти он ба Мухаммад (с) донишмандон гоҳо шаклдоранд, аммо аз ин байтӣ Абулқосими Унсурии Балхӣ, ки мефармояд:

*Чу бо одамӣ ҷуфт гардад парӣ,
Нагӯяд парӣ ҷуз ба лафзи дарӣ,*

¹ Қуръони мачид. Тарҷумаи устод Мухаммадии Қумшай. Интишороти «НОС». - Техрон.

² Салмони Форсӣ яке аз машоҳири саҳобаи пайғамбар (с) ва аз шахсиятҳои бузурги ислом аст. Вай форс ва яке аз деҳқонзодагони ноҳияи «Чай»-и Исфохон буд. Номи аслии вай Моҳу ё Рӯзбеҳ аст. Дар қӯдакӣ ба дини исавӣ гаравид ва чун аз қашиш шунида буд, ки зуҳури пайғамбари тозае наздик аст, хонаи падарро тарк гуфт... Расули акрам ўро аз хоҷааш бихарид. Бар тибқи ривояти машҳур расул (с) Салмонро аз аҳли байт хондааст (Мухтасар аз «Лугатномаи Деҳхудо»).

Метавон ҳадс зад, ки Унсурӣ бо така бар он ҳадиси набавӣ байти бузурги ифтихорангези худро гуфтааст;

Агар мо ҳама медонистем, ки дар айни авҷи иқдидори давлати Сомониён абармарди шеърӣ форсӣ Абулқосими Фирдавсӣ дар сиюпанҷсолагӣ¹ ба Бухоро, ба қуббатулисломи билоди Шарқ меояд, то шукӯҳу азамат ва вусъати давлатдории Сомониёнро, ки дар тӯли 110 соли қамарӣ дар паҳнои сахнаи таърих қад алам карданд, аз худ чи ибтикор ва шуҷоат, майдонгирӣ ва қаҳрамонӣҳое рӯи қоғаз оварданд, забони дариро бар фарози тахти очи офаринишҳои ҷовидонӣ нишонданд, Устод Рӯдакиро барҳақ Одамушшуарои назми форсӣ хонданд ва ёдгору ёдмони худро дар пешонии пурифтихори Эрон сабт карданд, бубинад ва дар «Шоҳнома» ба бонги баланд бигӯяд: Ачам зинда кардам бад-ин порсӣ!

Агар мо ҳама медонистем, ки амир Исмоили Сомонӣ ба забони форсӣ зиёда аҳамият медода ва таваҷҷӯҳи бисёр дошта ва фармонҳои хешро ба забони форсӣ содир менамудааст.²

Агар мо ҳама медонистем, ки оташхонаи Моҳи Бухоро бо истилои муслимин ба масҷиди ҷомеи Моҳ мубаддал гашт ва бо фармони Қутайба бинни Муслим мардум ба масҷиди ҷомеъ меомаданд ва ин сардори исломӣ барои ҷазби мардум ба намоз ду дирам меод, аммо ҷолибтар ин ки мардуми Бухоро ибтидо дар намоз Қуръонро ба форсӣ мехонданд ва арабиро наметавонистанд биёмӯзанд;³

Агар мо ҳама медонистем, ки «агар Сомониён ба ҷаҳонбонӣ намерасиданд, Эрон ва эронӣ чунон дар тамаддун ва забони тозӣ мустаҳлик⁴ мешуд, ки имрӯз Миср ва шимоли

¹ Бобочон Ғафуров. Тоҷикон, ҷилди 1, нашри тоҷикӣ.

² Ҷовиди Ҳиравӣ. Эрон дар аҳди Сомониён, нашри «Навид», Машҳад.

³ Ҷовиди Ҳиравӣ. Ҳамон китоб.

⁴ Мустаҳлик - нест шудан, нобуд шудан.

Африқо ва Сурия ва Ироқ, ҷузви қаламрави забон ва тамаддуни араб ба шумор меравад»;¹

Агар мо ҳама медонистем, ки Ҳаким Низомии Ганҷавӣ дар достони «Лайлию Мачнун»:

*Туркӣ-сифатӣ вафои мо нест,
Туркона сухан сазои мо нест,
Он, к-аз насаби баланд зояд,
Ҷуро сухани баланд бояд!*

мегӯяд ва манзури ӯ аз насаби баланд насаби эронӣ ва сухани баланд сухани ноби форсии дарӣ будааст;

Агар мо медонистем, ки чун яке аз донишмандони муосираш ба Алломаи Иқбол мегӯяд: ашъори Шумо барои мо зиндагибахш ва озодибахш аст, шумо роҳнамои мо ҳастед, мо форсӣ намедонем, шумо ба урду шеър бигӯед: Иқбол ба забони инглисӣ чунин посух медиҳад: «Ин ашъор ба ман ба забони форсӣ илҳом мешавад, забони рӯҳияи ман форсӣ аст»;²

Агар мо ҳама медонистем, ки Маликушшуаро Баҳор мегӯяд: «Чун баъд аз ислом мардуми Бухоро ва Самарқанд китобҳои назм ва насрро ба забони дарӣ навиштаанд ва шуарои Хуросон ҳам бад-он забон шеър гуфтаанд ва ин забон ба тадриҷ ба соири Эрон сироят кардааст, метавонем... муқин³ шавем, ки забони дарӣ ҳамон забони мардуми Балху Бухорост ва дар воқеъ забони суғдӣ ва аҳолии Балху Бухоро ва Хуросон ва забони Монӣ ҳама якест ва асли он забони дарист».⁴

Агар мо медонистем, ки яке аз донишмандони бузурги Эрон зиндаёд Саиди Нафисӣ мегӯяд «Дар шимолу шарқи

¹ Ҷовидӣ Ҳирравӣ. Ҳамон китоб.

² Дуктур Саид Муҳаммади Ақрам-Ақрамиш. Маҷаллаи «Ошно», шумораи 23, соли ҷаҳорум.

³ Муқин - яқин ҳосил кардан.

⁴ Муҳаммадтақии Баҳор. Сабқшиносӣ. Пешгуфтор.

Эрони имрӯз сарзамини бисёр ҳосилхезе воқеъ аст, ки мо дилбастагии махсус ба он дорем. Бисёре аз уламои бузург ақида доранд, ки наҷоди ориёӣ дар он сарзамин, дар доманаи кӯҳҳои Ҳиндукуш дар канори рӯди Ҷайхун ва Сайхун нахустин рӯзҳои зиндагии хешро гузаронидаанд. Китоби осмонии Эрони қадим, яъне Авасто кишвареро нишон медиҳад, ки обу ҳавои он хулди замин буд ва аҷдоди мо нахуст дар он ҷо парвариш ёфтанд ва ба қаринае метавон ёфт, ки мурод ҳамон арзи мавҷуди эронӣ ва ҳамин хиттаи дилкаши савоҳили Ҷайхун ва Сайхун аст. Уламои таърих ақида доранд, ки мо эронӣ аз он ҷо омадаем ва Эрони имрӯз ба манзалаи хонаи дувуми мост».¹

Оҳ, оҳ, агар мо ҳама ин нуктаҳои барҷастаро, балки бештар аз инро медонистем ва медонистем, ки сарчашмадори забони форсии дарӣ - забони аҳли бихишт, забони парӣ, забони зиндасоз ва зинданигоҳдори Аҷам, забони пирӯз бар ғосибони араб, начибзодагоне мисли Низомӣ, забони рӯҳияи Алломаи Иқбол мо, ба истилоҳ эронӣ ни шарқӣ будаем, яъне Бухорову Самарқанду Балху Хуросон маҳди зоишу болишу густариши ин забон будаанд, имрӯз онро ба чунин хорӣ, забунӣ, паршикастагӣ, бемоягӣ ва бебизоатӣ намекашондем ё дасти кам то метавонистем, намегузоштем, ки соҳибони ғамхору дилсӯзе аз Маскав ё дигар ҷойҳо ё аз миёни қаламшикастагону забонгумкардагони худбеҳабару худобеҳабари манфиатҷӯи паллабини бумӣ пайдо кунанд ва онро ба се шоха - форсӣ, дарӣ, тоҷикӣ аз ҳам ҷудо кунанд, ба он боз шоҳу шоҳчаҳое бибанданд ва ҳар кадомро ҷудо биёмузанд ва гоҳ-гоҳ миёни онҳо монандиҳое кашф кунанд... Албатта ин ҳар ранг карданҳои аҷониб маълум аст, ғараз аз се

¹ Саиди Нафисӣ. Сарзамини поки ниёконам. Аз китоби «Тоҷикон дар масири таърих». Гирдоварӣ ва таҳқиқи Мирзо Шакурзода. Интишороти байналмилалӣ «Алҳудо». - Техрон.

шоха сохтани як дарёи зулоли забони форсӣ се пора кардани Хуросони бузург будааст.

*Душманон хок бар ин кор ҳамеандозанд
Варна ман поктарам, поктар аз оби зулол.¹*

Ох, ох, агар мо ҳама медонистем, ки хоки аҷдоди мо - варорӯдиён ва эронӣни имрӯз аз як салсол аст, ба ҳарфи онҳое, ки Эрону Афғонистону Тоҷикистонро гоҳо мамолики ҳамчавор мегӯянд, бовар намекардем ва мегуфтем, ки эй кӯрони таърих, на! Моро ҳамчавор гуфтан кам аст, мо ҳамтаборем, ҳамканорем, дар замин ҳамгохвораем, дар осмон ҳамситораем! Мо ҳамон Авасто, ҳамон Зардушт, ҳамон Эронвич, ҳамон давлати Қуръон, ки Ҳофиз ҳар чи кард, аз он кард, ҳамон фарҳанги исломӣ, ҳамон «Маснавӣ»-и Мавлавӣ, ки Қуръони паҳлавист, ҳамон Хуросони бузург ё Эрони бузург, ки бузургиямонро «бузургони» дигар чашми дидан надоштанд ва моро «хурд» карданд. Боре ба кӯрону карони таърих бояд бо садои баланд гуфт, ки «об агар сад пора гардад, боз бо ҳам ошноост»!

Ох, ох, агар мо ин ҳамаро медонистем, ба қадри ҷонсӯзиву ҷонканиҳои Аҳмади Дониш мерасидем, ба қадри қаҳрамониҳои беҳамоли Аллома² Садриддини Айнӣ мерасидем, ки тоҷиконро «як қавми бузург» меҳонад ва бузургии ононро бо пажӯҳишҳои илмӣ ва бадеътарин офаринишҳои манзуму мансури худ собит мекунад ва мо баъди ӯ то имрӯз ба бузургии ин халқ бузургии тозае наафзудаем, устод Муҳаммадҷони Шакурӣ мардонавор ва фарзонавор ҳиммат гумошта, ба иншои китоби ҳозир, ки дар даст доред, намерардохт, аммо чун миллати мо дар тӯли зиёда аз се ҳазор сол аз асотири Эрони бостон, Авасто. Қуръон, ҳама

¹ Байт аз Анварист.

² Бори нахуст устод Саиди Нафисӣ дар мақолаи «Сарзамини поки ниёконам» устод Айниро «Аллома Садриддини Айнӣ» хондааст.

насихатномаҳо, ҷангномаҳо, осори манзуму мансур ва кутуби илмиву таърихӣ сабақҳои кофию шофӣ кам гирифт ё фаромӯш кард, ё корбаст накард ва пештозияш гоҳо ақибтозӣ буд, устод Шакурӣ дар ин ҳалоъ зарурати иншои чунин китоберо эҳсос кард.

Устод Шакурӣ, ки марди поксирӣшт ва накусияр, яке аз ҷонфидоёни арсаи тамаддуну фарҳанги тоҷик, ки бо ҷашми худ сӯхтанҳои китобҳо, ба фалак дуд кашидани сӯхтори китобҳо (яъне дуди охи миллати тоҷик!), ба тороч рафтани китобхонаҳои Бухоро, минҷумла китобхонаи қиблагӯҳаш Шарифҷон-маҳдуми Садри Зиёро, ки Аллома Садриддини Айний дар он ҷо «гарди меҳмонхона» хурдааст, дар тӯли ҳафтад соли умр ва панҷоҳ соли қаламкашиву аламкашиаш аз болову поён ҳарфи таҳсинбарангезе кам шундааст, басо бӯқаламунсифатии одамон ва замонро дидааст, ўзбек шудани тоҷикони Бухороро бо ҷашми сар дидааст, хор шудани ҳар ҳичо, ҳар калима, ҳар вожаи забони тоҷикиро эҳсос карда ва дар китоби «Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақома дорад» ба қадри донишу ҳиммат барои софкориҳои забон ва саранависӣ қалам судааст; марде, ки ман пай мебарам, дандон рӯи ҷигар гузошта, дуди ҷароғ хурда, ҳангоми иншои китоби ҳозир сари ҳар ҷумла, ҳар таъбир, ҳар фикра, ҳар нукта дар худ сӯхтааст ва боз паи идомаи ҷумлаи дигар, ангораву андешаи дигар мисли мурғи самандар аз хокистар эҳё шуда ба фазои матлабу мақсади баландтаре боли парвоз кушудааст, марде, ки аз рӯз бурида ба шаб дӯхтааст ва шабҳои худро аз домани андешаҳои миллатпарварона ва фарҳангдӯстонаи худ тӯлонитар ва паҳнотар кардааст, марде, ки гуфти аз домони модар барои сӯхтан, танҳо барои сӯхтан баҳри халқ, Ватан, суҳан, маънавият, ҳувият, рӯҳоният, яъне тамомият ва яклахтиву якпорчагии миллати худбохтаву худнашнохтаи худ зода шудааст, марде, ки имрӯз дар муҳити беҳангию берангии фарҳанги мо мисли саҳрае побарҷо истодааст; марде, ки дар кӯчаҳои чиркину бефайзи Душанбеи имрӯз пиёда, сари ҳам, аммо бо кифи пурбор, бо андешаву виқори баланд ба кор мераваду ба хона меояд ва дар дил меғӯяд «ман ҳам худое дорам!»; марде, ки мебинад дар кӯчаҳо

гадоёни нон ба сӯяш даст дароз мекунанд, аммо муфлисони маънавӣ аз ӯ чизе дархост надоранд ва ҳатто намедонанд, ки мискинони маънавиянд; марде, ки боз ҳам бо камоли миллатбоварӣ ба мардонагӣ, шоистагӣ, худшиносӣ, худогоҳӣ ва сар ба осмон афрохтанҳои миллати худ эътимод дорад, боз ҳам ба фардои иттисоли миллатҳои ҳамреша ва забони сепораи худ имон дорад, пас аз панду андарзҳои ҷаҳоншумули Рӯдакиву Фирдавсиву Мавлавиву Саъдиву Ҳофизу Аҳмади Дониш ва... боз ҳам ба халқи худ, ба мову шумо андарз медиҳад, ки соҳиби худ бошем ва гӯӣ ин байти соддаи дили маро меғӯяд:

*То наӣ соҳиби забони хеш,
Нашавӣ соҳиби ҷаҳони хеш!¹*

Марде, ки ҳамеша офтобро далели офтоб медонад ва такрор ба такрор моро ба сарманзили нуругини бозгашти ба хеш меҳонад, оби рафтaro меҳаҳад ба ҷӯй боз орад ва меҳаҳад мукарраран таъкид кунад, ки агар аз асп афтадем, аз асл наҷфтем...

Устод Шакурӣ дар муҳити фарҳангхези Бухорои шариф, (Мавлавӣ чунин таърифааш кардааст: «Ин Бухоро манбаи дониш бувад») дар хонадони марди шоир, тазкиранавис, китобдор, хушнавис, маъракаоро, маърифатдӯст Шарифҷон - маҳдуми Садри Зиё чашм ба дунё кушудааст. Метавон гуфт, ки ӯ бо китоб тавъам зода шудааст. Зеро падараш китобхонаи бузурге дошт, ки аз қиблагоҳаш Қозӣ Абдушшакури Оят мерос монда буд, Садри Зиё ба тадриҷ ба китобҳои ин китобхона китобҳои тозае меафзуд: китобҳои нодир, нусхаҳои мунҳасир ба фард, китобҳои наздик ба замони зиндагии мусаннифон, дастнависҳои ба хати худи муаллифон нигошта, масалан «Маҷмуаи муросилот»-и Ҷомӣ бо Навоӣ ва

¹ Байти ҷопнашудаи камина аст.

Хоҷа Аҳрори Валӣ, ки бо хати Мавлоно Ҷомӣ ва Навоӣ иншо шудааст. Ё нусхаи «Хамса»-и Хусрави Деҳлавӣ, ки вақте падараш дар Чорҷӯ қозӣ будааст, зане китоб ба фурӯш меорад, қозӣ он китобро меҳарад, он зан аз қозӣ суол мекунад, ки боз китоб биёрам, меҳаред? Қозӣ бале мегӯяд. Зан ду тифли сари дасташро назди қозӣ мегузорад ва барои китоб меравад, аммо барнамегардад... Ин сахна достони саҳт пурдардест, ки шояд ягон вақт устод Шакурӣ даст ёбад ва онро ба пуррагӣ бинависад.

Чун Қозӣ Садри Зиё ба «Хамса»-и Хусрави Деҳлавӣ мурур мекунад, мебинад, ки ду достони он бо хати Ҳофизи лисонулғайб нусхабардорӣ шудааст. Чи бозёфти бузург ва нодире!

Боре имрӯз он китобҳо кучоянд? Чи ҳолу рӯзе доранд? Устод Шакурӣ нақл мекунад, ки дар китобхонаи қиблагоҳаш бештар аз сесад мучаллад китоб буд, ки дар ҳар мучаллад чандин рисолаву тазкираву баёзу ҷунгҳои кучак ту ба ту ҷузвбандӣ ва муқовабандӣ шуда буданд. Соли 1932 омаданду... китобҳову яхдонҳои китобҳоро аз мадону қафасаҳо ба аробаву фойтунҳо бор карданд, аз болои фойтуну аробаҳо китобҳо поин мерехтанд, ҳар кӣ дасташ мерасид, мерабуд. Устод Шакурӣ, он вақт кӯдаки шашсола, ин сахнаи ба тороч рафтани сарвати маънавии падарашро, балки ноёбтарин ганчинаи маънавию рӯҳонии миллаташро мебинад ва ҳайрону зор мемонад. Имрӯз он китобҳое, ки то Тошканд ҷон ба саломат бурдаанд, дар китобхонаи пажӯҳишгоҳи ховаршиносии ба номи Берунӣ ниғадорӣ мешаванд ва (чашми бад дур!) ҳар кадом мӯҳри шахсии Садри Зиёро доранд...

Дар авони шашсолагии Муҳаммадҷон падарашро бо азобу машаққатҳои гӯшнашундаву чашмадида мекушанд, модарашро ҳам ба зиндон меафкананд, баъди як сол мемирад. Барои ӯ ҳолуяш (тағояш) Ҳабибуллоҳ маҳдуми Авҳадиро (набери Абулфазли Сирати Балхӣ, ки аз наздикони Аҳмади

Дониш буд) васӣ таъин мекунад. Авҳадиро соли 1937 ба маҳбас мегиранд. Муҳаммадҷон бо аммааш, ки бонуи хеле босаводу китобхон буд, ба Душанбе меояд ва таҳсилоти ибтидоиро давом медиҳад. Солҳои 1941-45 донишгоҳи омӯзгории Душанберо хатм мекунад, баъд ба аспирантура дохил мешавад ва бо илқои адабиётшиноси маъруф Холиқ Мирзозодаи Самарқандӣ (ки ба ин ҳақир ҳам ҳаққи устодӣ дорад, равонаш шод бод!) сари мавзӯи осор ва афкори Аҷзии Самарқандӣ рисолаи номзадӣ менависад, аммо ба чурми он, ки Аҷзӣ нависандаи буржуозӣ будааст, рисолааш то остони дифоъ намерасад. Сипас устод Шакурӣ даст бо домани осори устод Айнӣ мезанад ва рисолаи дувуми номзadiaшро дар мавзӯи «Ёддоштҳо»-и Айнӣ дифоъ мекунад.

Бад-ин минвол аз хилоли сиёсатҳову риёзатҳо, азиятҳову маҳрумиятҳо, бекасиву беҳамнафасиҳо басо силии рӯзгор хӯрда, боз ҳам сабри Айюб дошта, дил ба китоб баста, чавҳари ҳастии худро аз китоб ёфта, рӯзу шаб чойнамозаш сафҳаи кушодаи китоб ва меҳробаш фарҳанги ҷаҳонгири Эронзамин будааст.

Боре академик Шакурӣ бо он ҳама ҷонкоҳию худхӯрӣ бо дарегу афсӯс мебинад, ки мо имрӯз дар як харобазор, балки дар як пучистони фарҳангӣ, маънавӣ, забонӣ ва рӯҳонӣ қарор дорем. Ба қавли Ҳоконии Шервонӣ, ки аҳди худро «қаҳтсоли сухан»¹ хондааст, муҳити имрӯзи мо низ қаҳтсоли сухан, хушксоли ҳунар, тангсоли маънавият ва тангрӯзи рӯҳониятро аз сар мегузаронад. Китоби тозаи устод Шакурӣ пай дар пай огоҳ мекунад, ки партгоҳ наздик аст...

¹ *Манам, ки Юсуфи аҳдам ба қаҳтсоли сухан,
Ки мизбони гуруснадилон забони ман аст.*

(Аз «Луғатномаи Деҳхудо», чопи ҷадид. Муассисаи интишорот ва чопи донишгоҳи Техрон).

*Ба пеши но намебинӣ, чӣ афсун аст таҳқиқат?
Забони худ намедонӣ, чӣ найранг аст ирфонат?¹*

Ин китоб, ки танҳо китоби ин лаҳза ё имрӯз нест, балки китоби имрӯзу фардою фардоҳои дигар аст, ихтор медиҳад, ки забони форсии дариро, ки бунёдитарин, боризтарин ва нофизтарин омили пойдорӣ, номдорӣ ва давомдории миллат, аст гиромӣ дорем; ҳушдор медиҳад, ки инсон мавҷуди маънавист, ҳастии инсон ҳастии маънавист, аз ин рӯ бидуни гиромидошти забон бузургдошти фарҳанг ва маънавият ва рӯҳоният, бидуни андарёфти фарохназаронаи омӯзандаи таърих (на мадорики хушки он), бидуни донишмандони фалсафаи ҳамин лаҳза, ҳамин рӯз, ҳамин айём, ҳамин равандҳо ва чараёнҳо, ки дар онҳо ба сар мебарем, бидуни таҳлили мантиқи ҳаводис ва гардишҳову шебу фарозҳои маҷрои зиндаи таърих мо инсонии комил нестем, ё дақиқтар бигӯям, миллати комилӣёӣ нестем.

Меҳоҳам ба гуфтаҳои устод Шакурӣ ин нуктаро биафзоям, ки мо дар радифи маънавият ва рӯҳоният ашрофият ва оини ҷавонмардиҳо ҳам бохтаем. Чун хостгоҳи ашрофият низ муҳити шаҳрҳои бузург аст (на деҳу ҷодарҳо!) ва аз рӯдбори бегубори маънавият ва рӯҳоният об меҳурад, бо кушта шудани сулолаи наҷибзодагон ашрофнажодону асилтухмагон, рӯҳониёни ориф, донишмандони мутадайн, асҳоби адлу инсофу мурувват, ба зиндонҳо афкандани фарҳангмандон, ҷалои ватан кардани дудмонҳои диогоҳу миҳанпараст, бо фирори будамандон ва сарватмандони сарпарасти илму адабу фарҳанг аз шаҳрҳои фарҳангофарини мо ашрофият ҳам кӯч баст ё мурд ва пойлӯҷони «инқилобӣ» ҷойнишини ашрофзодагон шуданд.

¹ Байти Абдулмаонӣ Абулқодири Бедил.

Имрӯз дар шаҳри Душанбе балки дар маҳдудии Тоҷикистон аз ашрофият ва ҷавонмардӣ ному нишоне нест, вагарна начибзодагоне амсоли Юсуфхони Исҳоқӣ, Минҳоч Ғуломӯф ва Муҳиддини Олимпур бо ваҳшати ҳайвонӣ кушта намешуданд. Ашрофият ва ҷавонмардӣ нест, ки кӯрдилӣ, кӯрбоварӣ, кӯримонӣ, кӯрботинӣ ва ғайра рӯи кор омад, ки бародар хуни бародарро рехт.

*Душмани хонагӣ аз хасми бурунӣ батар аст,
Бештар шикваи Юсуф зи бародар бошад.¹*

Банда бештар вақтҳо бо дарду ранҷ бар ин ҳама аз ҳақиқат ҷашм пӯшиданҳои ноҷавонмардонаи таърих меандешам, бар ин ҳама ҷавре, ки бар мо рафтааст, меандешам, аз он ки чаро мо баъд аз Сомониён соҳиби худ набудаем, сад ҷашми ҷаҳонбин надоштаем, аммо ду ҷашми даҳонбин² доштаем, яъне ҳамеша гӯшу ҷашм ба ҳарфи дигарон будаем, мӯҳри ғуломӣ дар ҷабин, мӯҳри ҳамӯшӣ дар даҳан аспро гум карда, аз паи наъл гаштаем, аз худу фарҳанги худ огоҳ набуда ва ифтихор надошта ва аз имтизочи омӯхтаову андӯхтаову овардаову наовардаҳои таърих сабақ наомӯхтаем. Дар тӯли таърих Хизр ҷуста басо ба хирс бархурдаем. Имрӯз намедонем, ки гӯри Сӯзанӣ, Мушфиқӣ, Сайидои Насафӣ, Аҳмади Дониш, Шоҳин ва... дар кучост? Ҳамчунон ки намедонем чӣ қадар вожаю луғат дар забони мо мурдааст ва чаро? Аз забони худ ҳифозат ва ҳиросат накардаем. Имрӯз мебинам, ки баъди ба мақоми давлатӣ расидани забони тоҷикӣ дар қомати он як пирохани навед надӯхтаанд. Аз мақомоти боло то як хошарӯб касе аз пеши худ дар ин росте коре намекунад,

¹ Аз китоби Начиби Моили Ҳиравӣ «Бигзор то аз ин шаби душвор бигзарем». «Маркази мутолиаи эронӣ». - Техрон.

² Байти ҷопнашудаи ин ҳақир:

*Мо на онем, ки сад ҷашми ҷаҳонбин дорем,
Мо ҳамонем, ки ду ҷашми даҳонбин дорем.*

ки бар суди забони модарӣ ва давлатӣ бошад. Қариб ҳама бо шеваи деҳаю шаҳраки худ ё бо шеваи туркиолуду русиолуд гап мезананд. Родӣёву телевизион ва расонаҳои умум бо як забони кӯчабозории шевагию китобии махлуту ғализ ва дурушт сӯхбат меунанду менависанд. Калимаҳои аҷиб мисли «хӯрока», «пӯшока»-ро сохтаанду мегӯянд. Дур нест, ки «нӯшокӣ»-ро низ «нӯшока» гӯянд нависанд. Ин ҳама бефарҳангӣ ва надонамкорӣ ва сардаргумиҳо то ба чое расидааст, ки намедонем Лайлӣ мода буд ё нар... (Пӯзиш меҳоҳам!)

Мегӯянд, ки маъданшиносони тоҷик аз қазри кӯҳсори Тоҷикистон унсурҳое кашф кардаанд, ки дар радифи унсурҳои қадвали даврии Менделеев нест. Эӣ кошу сад кош унсурҳое мисли фарри ориӣӣ, нангу номуси миллӣ, ифтиҳор аз худ аз миллат, аз забон ва фарҳанги худ, миллатпарастӣ, бародарнавозӣ, хайрхоӣ ба ҳамдигар, ҷавонмардӣ, ашрофият ва... кашф мекарданд, ки аз нону об ҳам бештар ба дарди миллати мо меҳуранд...

Агар шукӯҳи ифтиҳори мо Фирдавсивор (Ҳама ҷои Эрон сарои ман аст), Низомивор (Ҳама олам тан асту Эрон дил), Айнивор (Тоҷикон як қавми бузурганд), Нафисивор, ки Варорӯдро «сарзамини поки ниёконам» меҳонад, мебуд ва манзурамон аз Эрон ё Хуросон ё Ориёно ё Варорӯд ҳамон Хурсони бузург ё Эрони бузург - ватани муштарақоти фарҳангӣ ва маънавӣ ва забонӣ, муқаддасот ва анъаноти мо мебуд ва миёни мо омадшуд ва додуситадҳои фарҳангӣ бештар бидуни раводидҳои расмӣ сурат мегирифт, шояд гардани баландтар ва забони гӯётар ва сари афрохтатаре доштем. Дар ин маврид ҷои он дорад, ки ба ҳарфҳои ҳадафманди донишвар ва бинишвари покманиш Начиби Моили Ҳиравӣ, ки хостори бозпайвастанӣ ҳама гусехтагҳои фарҳангӣ ва забонии Хурсони бузург мебошад, гӯш фаро диҳем: «Пас аз ватани ақида, ҳамчунон ақвоми гуногуни сарзаминҳои арабӣ, ватане доранд фарҳангӣ, ба

ном ватани арабӣ; Ачам низ дар минтақаи мо - хусусан Ориёно¹, Эрон ва Тоҷикистон ватане доранд фарҳангӣ, ки сохтори он дар дарозноии таърих бештар ва низ амиқтар бо забони форсии дарӣ таҷассум ёфтааст, ба ҳамин ҷиҳат метавон аз он унвони ватани фарҳангии форсизабонон, форсидонон ва форсигӯён иборат кард. Қаламрави ин ватан ончунон фарох ва дароздоман аст, ки на танҳо форсизабонон, балки форсигӯён ва форсидононро низ дар самими қалб ва батни худ ҷой медиҳад...»²

Зимни ин иқтибос ба ёди ватани ормонии форсизабонон, ки орзуи устод Шакурӣ низ дар китоби ҳозир ҳамин аст, охи гарони синасӯзе кашидам, аммо чи кунам, ки дар матни воқеияти имрӯз холамон чунон аст, ки ҳаст...

Дар поёни ин чанд сухан он ҷӣ аз тору пуди китоби устод Шакурӣ баҳра гирифтаам ва ба ин баҳона дардҳои воқеии имрӯзи тоҷикон, доду фарёдҳо, гиряҳои хомӯш ва фишорҳои фурӯхурдаи диламро дар як ғазал мӯя кардам ва он ғазалро ба ифтихори ҳафтадӯмин солрӯзи устоди гаронмоя тақдим медорам. Маъмулан дар рӯзҳои ҷашн ғазали шодӣ ва муборакбодӣ меғӯянд, аммо ман ғазали асафангез, ҳузномез ва гиряолуд гуфтам, зеро зиндагии мо имрӯз фурӯғи шодӣ надорад ва китоби устод ҳам ин нуктаро борҳо хотирнишон месозад:

*Ҷон ба қурбони ту, эй миҳани хунинкафам,
Будӣ байтушиарафам, ғаишай байтулҳазанам.
Душманат чор тараф аҷнабию хонагиянд,
Тани танҳо ба ҷӣ ниру сафи аъдо шиканам?
Дӯст душманнасақу душмани ту дӯстнамост,
Рост гӯям, бипаронанд зи ҷашму даҳанам.
Тоҷик андар ватани хеш ҷаро муттаҳам аст?
Ё хато рафта ба тоҷик таваллуд шуданам?
Ҳама халқони дигар анҷуман орастаанд,*

¹ Манзури Начиби Моили Ҳиравӣ аз Ориёно Афғонистони имрӯз аст.

² Начиби Моили Ҳиравӣ. «Бигзор то аз ин шаби душвор бигзарем».

Дар Самарқанд нашуд сохта ним анҷуманам...
Гуфт Алломаи Иқбол, ки бархез зи хоб!
Буздиле гуфт: фулонист мухотаб, на манам...
Он яке дар хуми тилло сари худ кард фурӯ,
Дигаре гуфт: биё, маҳваши симинзақанам...
Он яке гуфт ғами гову бузу бузгола,
Дигаре гуфт ғами хонаву фарзанду занам...
Домани кӯҳ гирифтему думи маркаби хеш
Рафт аз даст ғама домани дашту даманам.
Эй Хуросон, ту бигӯ, соҳати Эронвич ку?
Ман аз ин фоҷиа чун шиква ба Яздон накунам?
Ку дигар шаъшаъаи донишу фарҳанги бузург?
Ку дигар карру фару наъраи гулгулфиканам?
Рӯзу шаб аз ғами ту гириякунон месӯзам,
Ту ба хун гарқаю ман гарқи малолу миҳанам.
Гиряи ман на аз он аст, ки даргоҳам сӯхт,
Ҳам на з-он аст, ки абгор шуд аъзои танам.
Гиряи ман на аз он аст, ки бенон мондам,
Ҳам на з-он аст, ки фарсуда бувад пираҳанам.
Гирям аз он ки туро ҳукм ба куштан карданд,
Ман сухан гӯям агар, нест касе ҳамсуханам.
Гирям аз он ки ба жарфои чунин фоҷиае
Нашавад хира кас аз ҳамнасабу ҳамватанам.
Гирям аз он ки ду-се бетарафи бешарафе
Ба сарам санг биборанд, ки ман дам назанам.
Гирям аз он ки ту танҳову ман танҳотар,
Ватанам, о ватанам, о ватанам, о ватанам!

Чунон ки дар боло ишора рафт, устод Шақурӣ бо китоб тавъам зода шудаанд, ба эшон умри китоб, умри китобҳои бузургро орзумандам!

Лоик

8. 06. 96. Душанбе.

ПЕШГУФТОР

1

Мардуми тоҷик, аз ҷумла тоҷикони Мовароуннаҳр яке аз миллатҳои маънавият-парвару маънавиятпарварданд ва дар рушду камоли фарҳангии халқҳои гирду атроф, ҳатто баъзе халқҳои дур нақше доштаанд. Агар моҳияти таърихро дарунмояи маънавии он муайян мекунад, бо ифтихор бояд бигӯем, ки бештарин қисми таърихи тоҷикон иборат аз фаъолияти маънавӣ, аз маънавиятофаринӣ буда, ҳама сарнавишти онҳо дар тӯли асрҳо моҳияти маънавии таърихро хеле барҷаста намудор овардааст. Мо ақида дорем, ки яке аз муҳимтарин масъалаҳои ҳастии имрӯзии тоҷикон низ масъалаи маънавият аст.

Дар «Фарҳанги бузурги сухан» маънавият-ро чунин таъриф кардаанд: «Маънавият – маҷмуаи ҷанбаҳои фикрӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва отифии инсон, маҳсулоти фикрии он».

Он чи ин ҷо «маҳсулоти фикрӣ» ном гирифтааст, бунёди маънавиятро ташкил мекунад. Натиҷаи ҷустуҷӯҳои фикрии аҳли башар ки асрҳо боз идома дорад, андӯхтаҳои маънавии мардуми имрӯзро фароҳам овардааст.

Ҷустори маънии ҳастӣ, кӯшиши пай бурдан ба маънои воқиаҳои атроф, маънои рафтору гуфтори мардум, кӯшиши сарфаҳм рафтан ба маънои зиндагӣ ва ҷаҳон, муҳимтарин ақидаҳои фалсафиву ахлоқӣ, зебошинохтӣ ва ғайра, ки аз ин

чустор ба даст омад, захираи маънавии ҷаҳониёнро ба вучуд овард. Маъноӣ аслии маънавият маъниҷӯист, шинохт, маърифат, дониш аст.

Маънавият аз худҷӯйиву худрасӣ оғоз меёбад ва ба худшиносиву худогоҳӣ меоварад.

Худҷӯйӣ кӯшиши доимӣ дар роҳи шинохти худ, дар роҳи расидан ба моҳияти ҳастии худ аст. Инсон нахуст худро бояд бишносад, мизочи худ, феълӯ хӯи худ, фазилатҳову норасоӣҳои худро бичӯяд ва бидонад, моҳияти инсонии худро қувват бидиҳад ва ҷисму ҷони худро аз олудагиҳо пок бисозад.

Раванди худшиносӣ ҷанбаи берунӣ низ дорад. Инсон на танҳо ба ҳастии худ нигоҳ медӯзад, балки ба гирду пеш ҳам нигоҳ меандозад, ҳолати мардуми атроф ва муҳити зисти худро низ ба андеша мегирад ва аз ин андеша ҳулосаҳо мебарорад. Асли мақсад аз шинохти дигарон ҳамонро шинохти хештан аст. Нигоҳе, ки ба дигарон дӯхта шуда буд, боз ба хештан нигаронида мешавад ва он гоҳ шахс худро бо дигарон муқоисакунон шинохти хешро амиқтар мебарад, чун ба ҷаҳон рӯ овард, ҷойгоҳи худро дар ҷаҳони ҳастӣ муайян мекунад.

Ба ин тариқ худшиносии мазҳабӣ, фалсафиву ахлоқӣ, таърихиву фарҳангӣ, худогоҳии иҷтимоӣ ва милли раванди пурпечи маънавист, ки ҷанбаҳои инсонии ҳастии шахсро нерӯ мебахшад.

Миллате, ки дар роҳи маънавиятҷӯйӣ кӯшо будааст, фарҳанге воло ба вучуд меорад ва бештар имкон хоҳад дошт, ки бо миллатҳои дигар аз рӯйи одамият муомила бикунад ва дар миёни халқҳо сарбаланд бошад.

Тамаддуни ориёӣ аз нахуст, ба вежа аз Авасто ва омӯзаҳои Зардушт поя бар фарҳанги маънавӣ устувор намуд. Исломи мағзи маънавии ин тамаддунро афзун кард, ҷустуҷӯҳои инсонро дар шинохти асрори ҳастӣ ва маъноӣ зиндагӣ ва мақсад аз омадан ба

ин ҷаҳон хеле амиқ кард, моҳияти маънавии ҳама ҳастии инсонро падидор овард.

Маънавияти воло ҳастии бисёре аз миллатҳои Шарқро фаро гирифтааст. Ақидаҳои мардум дар бораи моҳияти инсон аз тафаккури маънавибунёд гизо гирифта, чи дар фалсафа, чи дар омӯзаҳои динӣ ифода ёфтааст. Мардуми Шарқ аз Чин то Фаластин ба пурсишҳое аз қабилҳои ин, ки маънои одаму одамият чист, инсон ба ҷаҳон чӣ рисолат дорад, рафтору кирдори ӯ чӣ гуна бошад, аксаран аз бинишгоҳи баланди маънавӣ посух ҷустаанд. Ин ҳолат дар ҳадафҳову ҷиҳатгириҳои шахсу ҷомиа нақш доштааст.

Мо тоҷикон бояд фахр бикунем, ки аҷдоди мо тамаддуни бузурге, ки бунёди он ба фарҳанги волои маънавӣ буд, ба вучуд овардаанд ва мо меросбари онем. Мо бояд сари ифтихор баланд бидорем, ки гузаштагони одамиятпарвари мо барои бузургдошти одамизод, барои хештаншиносии маънавию ахлокии инсон, барои аз олоиш пок доштани сиришти вай асрҳои аср теша ба пойи андеша задаанд, аммо сохтани дастафзори ҳамакушӣ ва ҷаҳонхӯриро фикр накардаанд. Мо янги ифтихори зодагони тамаддуни ориёист, ки аз миёни онҳо пайғамбарсифатоне чун Зардушт, бузургоне чун Ибни Сино ва Фирдавӣ, Саъдӣ ва Ҳофиз, мавлавӣ Ҷалолиддини Румӣ ва Балхӣ баромадаанд, аммо яке чун Чингизу Темур ё ки чун Ҳитлеру Ҷорҷ Буш аз байни онҳо пайдо нашудааст.

Ҷиддияти фарзандони арҷманди Шарқи имрӯз аз ин ҳам маълум мешавад, ки ҳалли масъаларо аз оғозгоҳҳои таърих, аз андешаи фалсафии аҳди бостон ҷуста то ба замони мо аз назар гузарониданд, бо ҷашмандози густурдаи муқоисачӯӣ фаро гирифтанд, асосҳои фалсафӣ ва роҳҳои амалии сохтмони зиндагии нави худро баробар ба андеша оварданд. Аз ҷумла дар Ҳинд Махатма Гандӣ, Ҷавохирлол Нехру, Сарвапаллӣ

Родокришнон, Мавлоно Абулкаломи Озод ва дигарон на танҳо сиёсатмадор, балки файласуф, таърихдон, огоҳ аз печу тоби роҳҳои пешрафти илмиву амалии Машрику Мағриб буданд ва масъалаҳои озодиву истиқлоли кишвари худро бо ҳамин фарохназарӣ ҳал карданд.

Чунин биниши пургустариши назариву амалӣ имкон медиҳад, ки робитаи дирӯзу парирӯзи таърихӣ ва имрӯзи воқеъиро ҳаматарафа санҷида, барои таъмини асосҳои маънавии рушди миллат, барои созгор овардани мабонии маънавиву моддии тараққии ҷомиа, заминаи назарии фалсафӣ омода гардад. Чунин дид ҳоло барои Тоҷикистон зиёда зарур аст. Лозим аст, ки аз оғози истиқлоли миллий ва фаъолияти мустақилона бунёди фалсафии ҳастии худро муайян бисозем, пояҳои маънавии робитаҳои берунии фарҳангиву иқтисодӣ ва таҷрибаомӯзиҳои байналмилалӣ худро устувор бикунем ва дар ин асос роҳҳои инкишофи озодонаи худро муқаррар намуда, барои ин ки дар хонадони миллатҳои Шарқу Ғарб ҷойгоҳе дошта бошем, бикӯшем.

Консепсионӣ инкишофи миллии тоҷикон ба фаҳми мо он гоҳ ба миён хоҳад омад, ки тақя бар ормонҳои миллат дошта, барномаи сохтмони ҳаёти нав бо назардошти таҳаввули таърихӣ ва рафти кунунии замон тарҳрезӣ шуда бошад. Бунёди консепсионӣ рушди миллии тоҷикон бояд бар моҳияти маънавии инсон бошад ва ба назар гирифта шавад, ки дар сарзамини мо аз замони Зардушту Авасто моддиёт тобеи асли маънавии одамизод доништа шудааст.

2

Имрӯз мардуми тоҷикро лозим омадааст, ки аз роҳи истиқлоли воқеӣ ҷудоиву парокандагиро паси сар гузошта, бо

ягонагиву якдилӣ ва ҳамдастии фарҳангии олі таърихи нави худро поя гузоранд. Маънавияту фарҳанг шахсутуни ягонагии миллист. Бо роҳ пеш гирифтани ба сӯйи ҳадафҳои бузурги миллӣ, бо ҷаҳду талоше, ки дар ин роҳ ногузир аст, худшиносии иҷтимоӣ халқ ва ҳудогоҳии миллат мазмуни тоза пайдо мекунад ва амиқ меравад. Зиёда зарур аст, ки аз оғози ин роҳ, аз имрӯз худшиносии миллӣ ба дараҷаи кофӣ имкони раҳнамоӣ дошта бошад, чунон бошад, ки барои дуруст муайян шудани марому маслак, манфиатҳо ва ҳадафҳои миллат замина фароҳам орад, барои интихоби дурусти роҳҳои расидан ба он ҳадафҳо вазифаи самтнамоеро иҷро кунад.

Худшиносии иҷтимоӣ ва ҳудогоҳии миллии имрӯзи тоҷикони Осиёи Миёна асосан аз инқилоби соли 1917 оғоз ёфта, дар замони таъсиси ҷумҳурии мухтори шӯравии Тоҷикистон (1924) ва ба ҷумҳурии шӯравии иттифоқӣ табдил ёфтани он (1929), дар рафти муборизаҳои солҳои баъд баробари ташаккули миллати тоҷик таҳаввул пазируфт. Мутаассифона, ташаккули миллати тоҷик пурнуқсон буд ва яктарафа мерафт. Тоҷикони Осиёи Миёна оқибат ранги як миллати номукамалро гирифтанд, ки инкишофи миллӣ аз бисёр ҷиҳатҳо савияи пасте дорад ва шуури миллӣ баланд нест. Мазмуни худшиносии миллӣ вобаста ба замон буд. Гоҳ аз баъзе ҷиҳатҳо амиқ мерафт, гоҳ хеле якҷониба ва сатҳӣ шакл мегирифт. Ба зами инҳо авҷи маҳалгароӣ ва гурӯҳбозӣ, ба хусус ваҳшонияти ҷанги бародаркушии даҳаи навад ба шуури иҷтимоӣ ва худшиносии миллӣ саҳт осеб овард.

Талотумҳои саҳти иҷтимоӣ чун ҷанги хонагӣ оқибатҳои даҳшатбори равонӣ дошта, ба маънавияти шахс ва ҷомеа газанди ислохнопазир мерасонанд. Дар айнаи ҳол чунин рӯйдодҳои замон худшиносии миллиро таконе медиханд ва ба роҳи нава мебароваранд. Рӯйдодҳои шиддатноки иҷтимоӣ вуву сиёсӣ

кодиранд худҷӯиро фаъол карда, шахсро дар роҳи худҷӯӣ ба ҳар дар бибаранд, ба азобҳои рӯҳӣ дучор созанд ва оқибат чашми ўро бикӯшоянд, шуури ўро ба пояҳои баландтари худшиносӣ бирасонанд.

Мардуми тоҷик дар айёми мо ба худшиносии тозае мерасанд ва ё бояд бирасанд. Зиеда зарур аст худшиносии миллии навбунёде сурат бигирад, ки дар асоси шинохти таърихӣ, фарҳангӣ, ҷалсафӣ ва маъзабӣ, дар асоси шинохти муҳимтарин хусусиятҳои миллии худ моҳияти марҳилаи имрӯзаи таърих амиқан дарк шавад, ҳадафҳои миллӣ ва роҳи расидан ба онҳо дуруст таъин гардад. Як худшиносии пургустаришу амиқрави маънавӣ қобил аст, ки миллатро аз вартаи худгумкардагӣ берун кашида ба шоҳроҳи ҳастии таърихӣ бароварад. Расидан ба худшиносии амиқи маънавиасос фармудаи таърих аст, ки тоҷикон бояд иҷро кунанд.

Аз ин рӯ ба таърих, ба оғозгоҳҳои ҳастии миллӣ нигоҳ андохтан ва бо биниши таърихӣ моҳияти вазъи имрӯзро муайян кардан басо зарур омадааст. Барои таъини роҳи фардо нахуст аз биниши таърихӣ ёрӣ бояд ҷуст.

Мутаассифона аз таърих сабақ омӯхтан кам ба дид меояд. Ҳегел дар «Ҷалсафаи таърих» гуфта буд: «Таҷриба ва таърих мегуяд, ки халқҳо ва ҳукуматҳо аз таърих ҳеҷ гоҳ ҷизе наомӯхтаанд ва аз рӯи панде, ки аз таърих метавон гирифт, амал накардаанд».¹

Алҳақ, мардум ба хости вазъи кунунӣ амал мекунанд ва гоҳ маълум нест, ки тақозои рӯзро дуруст фаҳмидаанд ё не, ҷи ҷои таҷрибаи таърих! Ба хусус тӯдаҳои шӯрида гоҳ дар амал бо чашми пӯшида қадам мегузоранд ва ҳиссу ҳаяҷони баланд фикру

¹ Гегель. Соч., т. 8. -М., 1935, с. 7-8.

андешаро кунд мекунад. Дар ин ҳол имрӯзро дар партави таърих аз назар гузаронидан имконпазир нахоҳад буд.

Лекин ҳар чунбише на танҳо аз тӯдаҳои шӯрида иборат аст, балки чунбишҳои батаанӣ ҳам ҳастанд. Ҳар чунбише хоҳ тундрав аст, хоҳ кундрав, сарвароне дорад, ё дар байни онҳо касоне ҳастанд, ки вазъиятро бо хунсардӣ месанҷанд ва барои баррасиву муқоиса имкон доранд.

Масъулияти таърихӣ ба ҳар ҳоле аз сарварон дониш ва ҷашмандози густурда металабад. Як қисми ин дониш ҳатман дониши таърихӣ хоҳад буд.

Мисоли сабақ гирифтани мардум аз таърих бисёр аст. Он гуфтаи Ҳегелро ба маънои инкори аҳамияти таърих ва дарсҳои он набояд фаҳмид. Таърихшиносон ва аҳли илму амал аҳамияти бузурги таърихро таъкидан ғўшрас овардаанд. Таърихшиноси ҳамзамони мо донишманди англисӣ Арнолд Тойнбӣ чун асрори таърихро кашф мекард, яке аз натиҷагирҳои ӯ ин буд, ки рафтори мардумон дар таърих қонунмандӣ дошта, аз ин ҷо таърих ягонагӣ пайдо мекунад ва аз ҳамин қонунмандӣ, аз ин ягонагӣ имкони такрор ва дарку шинохт ба миён меояд.¹ Он ҳукм ки мегӯянд: таърих такрор намешавад, нисбист. Монандӣ ва такрор - на монандию такрори маҳз ва айнӣ, балки моҳиятан ҳамшаклу ҳаммазмун омадани воқиаҳо дар таърих бисёр дида мешавад. Ин аст, ки аз таърих сабақ хондан имконпазир аст.

Шинохтпазирии таърих, ин, ки асрори таърих ва моҳияти равандҳои таърихӣ беш аз пеш кашф шуда истодааст, дар сабақомӯзии таърихӣ имконоти нав ба нав пеш меорад. Тафаккури таърихӣ аз муҳимтарин хусусиятҳои башарияти

¹ Дар ин бора масалан ниг: *Е. Б. Рашковский*. Востоковедная проблематика в культурно-исторической концепции А. Дж. Тойнби (Масъалаҳои ҳоваршиносӣ дар консипсиони таърихи фарҳангии Арнолд Тойнбӣ). - М., 1976, стр. 127-128.

мутамаддин аст, омили моҳиятнамоест, ки барои фаҳмидани аҳамияти таърихӣ ҳодисаҳо, барои дарки маъноӣ рӯйдодҳои дирӯзу имрӯз ва робитаи онҳо имкон дода, андӯхтаҳои хираду зақои инсонро, ки дар саҳифаҳои китоби таърих сабт аст, ба хидмати имрӯзу фардо мегузорад.

Чун инони таърихро ба даст гирифтани меҳорем, нахуст аз биниши таърихӣ раҳнамоӣ бояд ҷуст. Албатта тамоми таърих, ҳама ҷузъиёту тафсилоти он, ҳама воқиаҳо, номҳо, санаҳо ва ғайраро дар ёд доштан душвор ва номумкин буда, зарурате ҳам надорад. Барои имрӯзу фардо муҳимтарин лаҳзаҳо, умдатарин рӯйдодҳои замони гузашта, ки маъноӣ мундариҷаи инкишофи таърихӣ ва марҳилаҳои ҷудогонаи онро равшан мекунад, аҳамият дорад. Дурусттар он ки ҳама фактҳои ҷудогонаи муҳим, ҳама ҷузъиёти моҳияткушо қодиранд чун силоҳи мубориза хидмат кунанд, валс умуман на ҷузъиётписандию зоҳирбинӣ, балки яклухтиву яғонагии таърих, дарки маъноӣ асосии он биниши иҷтимоӣро тезис мебахшад. Таърихи миллат, ки бо шири модар ба хуни шахс даромада ба сиришташ нишастааст, тезбиние, ғаризае, савқи табиие дар шниохти худвежагиҳои ҳаёти халқу кишвар, манфиатҳои миллат, идеалҳо ва ҳадафҳои миллӣ, дар шинохти тамоюлоти рафти замон ва ҳолату вазъиятҳои нави таърихӣ ато менамояд.

Донишманди таърихшиноси рус В. О. Ключевский гуфта буд, ки «чун ниёгонро меомӯзем, худро мешиносем».¹ Имрӯз мо тоҷиконро зарур омадааст, ки аҷдодро биёмузем, то худро бишносем. Ҳеч яке аз риштаҳои худшиносии шахс ва ҷомиаро бидуни ёди таърихӣ тасаввур наметавон кард. Ҳар амали муҳимми иҷтимоӣ он гоҳ кам ё беш амали огоҳона хоҳад буд, ки

¹ В. О. Ключевский. Письма. Дневники, афоризмы и мысли об истории (Номаҳо, рӯзномаҳо, ҳикматҳо ва андешаҳо дар бораи таърих). - М., 1968, стр. 332.

аз ёди таърихӣ раҳнамоӣ дида бошад. Ёди фарҳангӣ яке аз шартҳои асосии моҳияти маънавӣ пайдо кардани ҳастии инсон аст ва низ бидуни дониستاني таърих даст намедихад.

Бидуни худшиносӣ ба арсаи таърих пой гузорем, бо чашми пӯшида ва гӯши ношунав қадам хоҳем зад.

Миллат, ки ба бунёдкирии таърихӣ камар баст, огоҳӣ аз вазъи ҷуғрофӣ сарзамини худ, аз дороиҳои табиӣ кишвар ва захираи конҳо, аз имконоти кишоварзӣ, иқтисодӣ саноат, чигунагии истеҳсолу истеъмол, тайёрии кадрҳои маъмурию илмӣ ҳолати илму техника ва ҳоказо зарур аст, аз ҳар чизе ки дар ихтиёр ҳаст ва барои иҷрои нақшаҳову барномаҳо ба қор меравад, маълумоти дақиқ доштан лозим меояд. Инҳо ҳама асоси иқтисодӣ ва моддиву техникаи пешрафтро ташкил менамоянд. Аммо барои адои вазифаи бузурги таърихӣ ин ҳама кам аст. Таъкидан мегӯем, ки қатъиян қифоя нест. Дар баробари инҳо, балки зиёдтар аз инҳо омили рӯҳию равонӣ, омили маънавӣ, ҳудогоҳии миллӣ ба эътибор гирифта мешавад. Зарур аст, ки миллат аз чигунагии ҳастии худ хабар дошта бошад, хусусиятҳои худ, махсусиятҳои тафаккур ва тақомули фикрӣ, вежагиҳои фарҳангӣ ва инкишофи таърихӣ худро ба ҳубӣ бидонад ва ояндаи худро мувофиқи ҳамин ҳастии маънавии худ бисозад. Бинои ояндаи таърихро на аз рӯи принсипи «Ҳар чӣ пеш ояд, хуш ояд», балки маҳз ба он тарз ки созгори табиати маънавии миллат аст, барпо кардан даркор аст.

Ҳар миллат ё як гурӯҳи миллатҳо муҳити зисти хосса доранд, ки таърихан шакл ёфтааст, яъне ин муҳит маҳсули тақомули таърихӣ хоссе буда, рӯҳи миллатро таҷассум додааст. Танҳо дар чунин муҳити зист ё муҳите наздик ба он аз нашеству намои миллат, аз рушди табиӣ ва падидаҳои муқаммалӣ ҳастии вай метавон умед кард.

Миллате ки худро бишнохт, хоҳад донист, ки муҳити зисти хоси ӯ кадом аст, чи гуна буд ва чи гуна бояд бишавад. Дар ҳар марҳилаи таърих ин шинохти хештан амиқтар меравад, донистваҳои миллат дар бораи хислату хусусиятҳои худ ва ҷиғунагии муҳити зисти худ тақомул меёбад. Дар охири садаи бист ва оғози садаи бисту як чунин марҳилаи таърих фаро расид, ки миллати тоҷикро зарур аст хештаншиносиро амиқ барад, хосиятҳои зисти таърихии худро муайян созад ва бидонад, ки минбаъд зистгоҳи иҷтимоии ӯ чи гуна бояд бошад.

Чунин худшиносии таърихии маънавӣ ба дастовардҳои илм таъякорд. Пояи илмии худшиносии миллий ҳар чи устувортар бошад, мазмуну мӯҳтавои иҷтимоии он мукаммалтар хоҳад буд.

Аз ин ҷост, ки дар муҳимтарин давраҳои рушди иҷтимоӣ илми таърих фаъол мешавад. Дар охири садаи нуздаҳ ва аввалҳои садаи бист, ки дар натиҷаи истилои Русия ҷангҳои феодалӣ дар Осиёи Миёна хотима пазируфта, дигаргуниҳои ҷиддии иҷтимоӣ фарҳангӣ пайдо шуд, якбора ҷандин нафар аз аҳли ҷаҳл ба ҷустуҷӯҳои таърихӣ пардохтанд. Аҳмади Дониш, Мирзо Азими Сомӣ, Садрӣ Зиё, Абдуллоҳи Фитрат таърихномаҳо ба майдон оварданд. Пас аз инқилоби Бухоро (1920) нахустин навиштаҳои устод Айни низ таърихнома буда соли 1920-1921 интишор ёфтаанд, ки яке «Таърихи амирони манғитияи Бухоро» ва дигаре «Таърихи инқилоби Бухоро» ном дорад. Китоби ӯ «Намунаи адабиёти тоҷик» (1926) таърихӣ ҷомеаест, яъне асаре наздик ба таърихи адабиёт аст. Инҳо ва дигар навиштаҳои Айни, асарҳои донишмандоне чун Бобочон Ғафуров, Лутфулло Бузургзода, Иосиф Брагинский, Абдуллоҳи Мирзоев, нависандагоне чун Сотим Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Ғанӣ Абдулло, Расул Ҳодизода, Адаш Истад барои худшиносии миллии тоҷикони Осиёи Миёна ва шаклирии тафаккури таърихӣ онҳо хизмати басазо адо кардаанд.

Марҳилаи ҳозираи таърихи тоҷикон - давраи истиқлол низ боиси фаъол шудани публисистикаи таърихӣ гардид. Мақолаи бисёре ба чоп расид, ки як қисми онҳо дар ду маҷмӯаи «Дарси хештаншиносӣ» (қ. 1 - 1989, қ. 2 - 1991) гирд омадаанд. Мубоҳисаҳое, ки дар бораи вазъи забони миллий, дар бораи зарурати мақоми расмии давлатӣ гирифтани он ва таъмини заминаи зарурии амали иҷтимоӣ ва ҳамаҷонибаи забони давлатӣ хеле ба тундӣ давом кард (1985-1990) ва идомаи он ҳанӯз гоҳ-гоҳе ба назар мерасад, бо далелу бурҳони илмӣ ва оҳанги публисисти ба шуури миллий таъсир расонид.

Чандин чашни фарҳангӣ, ки пас аз расидан ба истиқлол дар Тоҷикистон баргузор шуд, барои пешрафти илми таърих ва таърихи адабиёт мусоидат кард. Ба хусус чашни ҳазораи давлати Сомониён, ҳазору бисту панҷсолагии Ибни Сино, ҳазору саду панҷоҳсолагии Рӯдакӣ, чашни Фирдавсӣ, Сайид Алии Ҳамадонӣ, Мавлавӣ Ҷалолиддини Румии Балхӣ, Носири Хусрав барои густариши пажӯҳиши домандори илмӣ, барои тақомули ёди фарҳангии миллат сабаб шуд.

Ҷаноби Олӣ Эмомалии Раҳмон – Раиси Ҷумҳурии Тоҷикистон чандин пажӯҳиши мукаммали илмӣ дар таърихи мардуми тоҷик анҷом дод. Дар китобҳои ӯ бисёр масъалаҳои муҳими таърихи аҳди бостон ва даврони оли Сомон ҳамаҷониба баррасӣ шудааст, таърихи тоҷикон бо назардошти таҷрибаи таърихии нав, ки дар даврони истиқлол ба даст омад, аз бинишгоҳи пешвоне, гирифтааст, арзёбӣ гардид. Нигаристан аз ин дидгоҳи баланд имкон дод, ки моҳияти таърихии баъзе давраҳои бештар созвор ба манфиатҳои миллии замони истиқлол маънидод шавад.

Эҳтимол меравад, ки илм, хусусан илми таърих минбаъд бештар фаъолият густариш хоҳад дод. Ба ҳар ҳол дар марҳилаи ҳозираи таърихӣ зиёда зарур аст, ки илм беш аз пеш кӯшо шавад.

Чунин зарурати таърихӣ пеш омадааст, ки илм барои ҳалли масъалаҳои бузурги рӯз, барои таъини роҳҳои инкишофи минбаъдаи миллат, барои муайян шудани ҳадафҳои миллий ва ормонҳои маънавӣ, барои ташаккули худшиносии нави тоҷикон ёрмандӣ кунад. Ҳоло бори вазифаҳои иҷтимоӣ дар дӯши илм зиёдтар шудааст. Асоси илмӣ пажӯҳишро суғатонад, балки бештар қувват дода, дар айни замон оҳанги иҷтимоӣ онро тавон бахшидан лозим меояд, то барои иҷрои вазифаҳои таърихӣ бештар таъсир дошта бошад. Ҳоло ҷомеа ба илмӣ асили публисисти эҳтиёҷ дорад.

Агар имрӯз зарур омадааст, ки манфиатҳои кунунии миллатро бо амикбинӣ муайян кунем, лозим аст, ки сарнавишти таърихӣ миллат амиқан ба андеша гирифта шавад, идеалҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ, эстетикӣ ва ахлоқӣ вай, ки решаҳои амикрафтаи таърихӣ доранд, гаштаву баргашта ҳаргараф ба санҷиш оянд, то ки ҳудӯҳои миллат амиқтар равад ва мардум бо огоҳӣ аз худ ба сӯи фардо қадам гузоранд.

Оре, фароҳам овардани заминаи илмӣ худшиносии миллат лозим омадааст. Барои ин ки пояҳои худшиносии иҷтимоӣ таърихӣ, фарҳангиву маънавӣ, ахлоқӣ, фалсафиву динӣ тоҷикон бештар аз пештар устувор шавад, зарур омадааст, ки илм ба хизмати ҷомеа камар бандад.

Муаллифи ин китоб, ки ҳоло ба даст гирифтаед, чандон даъвои илмӣ надорад. Бисёр чизҳое, ки дар ин китоб мавриди баҳс омадаанд, ба аҳли илм ошкоранд. Бо вучуди ин ғӯшрас овардани онҳо зарур доништа шуд. Дар асоси он ки дар илм маълум аст, инчунин бо ҷалб кардани мадорике, ки шояд ҳанӯз кам мавриди мулоҳизоти донишмандон қарор ёфтаанд ва ҳатто ба сабабҳои дар бархе навиштаҳо аз онҳо ҷашм пӯшидаанд ва ё баъзеҳо бо нияти норавое ба маънидодӣ таҳрифқоронаи онҳо кӯшидаанд, дар бораи сарнавишти тоҷикони Осиёи Миёна

андешаҳое ба диққати хонандагони азиз расонидан меҳоҳем. Қисме аз мадраку матлабҳое, ки дар ин китоб омадааст, дар навиштаҳои пештараи муаллиф каму беш дахл шуда буд. Дил меҳоҳад, ки онҳо барои баррасии масъалаҳои муҳимме боз ба кор гирифта шаванд. Муаллиф ақида дорад, ки ин ҳама мадорик, ин ҳама масъалаҳое, ки шояд чигунагии сарнавишти таърихӣ тоҷиконро андаке падид оварад, зарур аст, то ҳадди имкон дар доираи васеъе ба диққати хонандагон расонида шаванд.

Ин зарурат аз он ҷо сар задааст, ки чун дар оғози даврони истиқлол консипсиюни инкишофи миллии тоҷикон бояд матраҳ шавад ва ин консипсиюн поя бар назарияи илмӣ ҳастии таърихӣ мардуми тоҷик дошта бошад, бояд бидонем, ки дар ҷодаи таърих бидуни идеяи миллий, бидуни як андешаи ҷомеаи самтнамо наметавон қадам зад. Миллат танҳо бо вазифаҳои имрӯз, фақат бо эҳтиёҷоти яклаҳзагӣ бояд маҳдуд нашавад ва дурнамо дошта бошад. Рӯ ба сӯи эҳёи миллий бояд рафт. Мардуми тоҷик бояд марому маслаки миллии худро муайян кунанд, чунин консипсиюни маънавии мавҷудияти худро ба вучуд бисваранд, ки барои устувор шудани бунёди маънавии фарҳанги онҳо, барои интиҳоби тарзу тариқи зиндагии минбаъда ва робитаҷӯӣ бо фарҳанги пешрафтаи кишварҳои Шарқу Ғарб, барои созмон додани шаклҳои фарҳангии хоси худ имкон фароҳам ояд. Ин ҳама албатта аз он оғоз меёбад, ки миллат чехраи хосаи худро бишиносад ва бидонад, ки рӯҳи хоси ӯ, тарзи тафаккур, тариқи зиндагӣ, донишу таҷрибаи иҷтимоӣ ӯ чи гуна будааст ва минбаъд чи гуна бояд бишавад, ҳаёти интелектуалӣ, эстетикӣ ва маънавии хоси худро чи тавр бояд созмон бидиҳад, то ки барои ҳама аҳли башар низ ҷолиб ва судманд бошад.

Мо тасмим гирифтем, ки аввалан ду ҷиҳати масъалаи худшиносӣ - масъалаи маънавият ва забонро аз назар гузаронем, ки ба ақидаи мо дар мавриди мардуми тоҷик умдатарин унсуре ҳастии

миллист. Умед аст, ки бо ёрмандии мутахассисон норасоии ин навиштаи мо ислоҳ ва дигар ҷанбаҳои масъала ба маърази баррасӣ кашида хоҳад шуд.

Агар ин китоб барои такмили тасаввуроти миллат дар бораи худ ва вазифаҳои таърихӣ рӯз заррае кӯмак намояд, муаллиф худро ба ғоят хушбахт хоҳад донист.

Имрӯз зиёда зарур аст, ки ҳар кас мадорики дар даст дорад, дар бораи ин, ки вазъи кунунии миллати тоҷик чӣ гуна аст, андешаҳои худро баён кунад, фикри худро дар бораи ин ки дирӯзи ин мардум чӣ гуна буд ва фардои вай чӣ гуна бояд бишавад, бигӯяд, дар бобати идеалҳои маънавӣ ва ҳадафҳои миллии ин мардум изҳори ақида намояд. Имрӯз рӯзест ки сарнавишти миллат ҳеҷ яке аз афроди онро наметавонад бетараф бигузорад. Ҳар касе бояд коре бикунад, андешае биронад. Ояндаи миллат вобаста ба ҳамин андешаву амали ҳамагонӣ хоҳад буд.

Ба ҳукми ин зарурат камина боз чанд коғаз сиёҳ кардам. Шояд боиси он шавад, ки дигарон ҳам андешае ба миён гузоранд ва аз ҳамдастиву ҳамфикрӣ, аз роҳи баҳсу мунозира ҳақиқат падид ояд. Асли мақсад бо дастаҷамъӣ пайдо кардани ҳақиқат аст.

МАЪНАВИЯТ ВА ЭҶЌИ МИЛЛӢ

1

Маънавияти олӣ ва забони иқтидорманд дар таърихи баъзе халқҳо ҳамеша ё дар баъзе марҳилаҳои муҳим омили сарнавиштсоз будааст.

Хусусан агар аз саргузашти таърихии мардуми тоҷик хулоса бароварем, бояд бигӯем, ки асоси ҳастии миллат забон ва маънавият аст. Ҳастии миллат пеш аз ҳама дар фарҳанг ифода меёбад ва баёнгарии моҳияти фарҳанг барҷастатар аз ҳама дар забон муяссар мегардад. Фақат мавҷудияти моддӣ ва ҷисмонӣ нишонаи ҳастии инсон ва шахсе, халқеу миллате нест. Асли ҳастӣ ҳастии маънавист. Он фарҳанги маънавӣ, он арзишҳои олии инсонӣ, он ғалсафаи ҳаёт ва ғалмиши моҳияти зиндагонӣ, он орзуву омор ва идеали иҷтимоӣзӯву зебоишинохтӣ, ки мазмуну мундариҷаи ҳастии шахсоро муайян намудааст, дар ташаккули шуур, дар маишат, урфу одат, ахлоқу одоби халқе ва миллате баргарӣ дорад, бозгӯи ҷигунагии ҳастии ин шахс, ин халқу ин миллат аст. Ва ин ҳама нахуст дар забон ифода мешавад. Забон аст, ки ин нишонаҳои ҳастии мардумонро ба ҷилва меорад, ба ҳуди онҳо ва дигарон намоиш медиҳад, барои устуворӣ ва ривочу раванқи ҳар кадоме аз он аломатҳо замина тайёр мекунад. Ҷаҳду чадале дар роҳи ифодаи ҳар ҷи мукамалтари моҳияти падидаҳои ҳаёти маънавӣ - ҷи ифодаи шиғоҳӣ ва ҷи ифодаи катбию навишта - қувваю тавоноии забонро мунтазаман ағзунӣ мебахшад. Ин ағзоиши иқтидору имконоти забон, масалан баёни нозук ва

барҷастаи мафҳумҳои мураккаби фарҳангӣ, илмию фалсафӣ, адабию хунарӣ дар навбати худ боз барои амикрафти маънавият роҳ ҳамвор мекунад. Ин аст, ки инкишофи забон ва фарҳангу маънавият саҳт ҳамбастаи якдигар буда, ҳар ду чун ойинае ҳолати якдигар, ҳолати шахс ва миллатро намудор меоранд.

Ҳар кас доништан хоҳад, ки мардуми тоҷик чи мардуме будаанд, бояд ба урфу одат ва ахлоқу русуми онҳо, ба адабиёту санъат (хунар), ба асарҳои файласуфон ва аҳли тасаввуф, ахлоқномаҳо ва арзишҳои исломӣ рӯ биёварад, бубинад, ки ин мардум ба чи роҳҳо ба шинохти худ, ба шинохти дигарон ва муҳит, ба шинохти зоти илоҳӣ расидаанд. Он кас ки ба шинохти тоҷикон расидан мехоҳад, бо мушоҳидаи бевосита, бо дидани шароити зиндагии кунунии онҳо, бо мутолиаи таърихномаҳо, асарҳои фалсафӣ, мазҳабӣ ва ғайра метавонад ба мақсад бирасад. Бисёре аз ин асархоро аз тарҷумаи русӣ, аз тарҷумаҳои сершумори аврупоӣ метавон хонд. Огоҳии ҳарҷонибае аз ин тарҷумаҳо метавон пайдо кард. Лекин то он ки аз забони форсии тоҷикӣ огоҳии кофӣ нест, шинохти пурраи мардуми тоҷик ва ҳастии маънавии ӯ даст нахоҳад дод. Забон тарзи тафаккур ва сохтори олами эҳсосоти мардумро мукамалтар аз ҳама падид меорад ва шинохти ҳар халқе аз забони ӯ амиқтар муяссар хоҳад шуд. Халқеро шинохтан хоҳем, ба забони ӯ бояд рӯ оварем. Аз роҳи забон ба ниҳонхонаҳои дил, ба дунёи маънавии халқ сар даровардан бештар имкон дорад. Забон тамаркузгоҳи арзишҳои маънавӣ буда, моҳияти аслии ин арзишҳоро дар сохтори худ, дар имкониятҳои ботинӣ ва ғаномандиҳои худ, дар китоб, ки муҳимтарин чилвагоҳи ҳис ва сухан, маҳзани андӯхтаҳои андеша ва ифодаи забонии он аст, таҷассум додааст. Даст ёфтани ба асрори забони халқе роҳ ёфтани ба ҷаҳони маънавии ӯст, яъне роҳ ёфтани ба моҳияти ҳастии вай аст.

Ҳар шахсе аз тоҷикон ҳам агар ба роҳи худҷӯиву худрасӣ дарояд, моҳияти ҳастии худ ва миллати худро шинохтан хоҳад, аввало лозим меояд, ки забони худро донанд, ба асрори ниҳони забони худ роҳ ёбад, то ба ҳастии маънавии миллат бирасад. Он гоҳ худро хоҳад ёфт.

Забон ва фарҳанг - асоси маънавии ҳастӣ ду нишонаи муҳими миллат аст, ки симои онро муайян мекунад, мавқеи онро дар таърих ва дар байни миллатҳои дигар таъин менамояд. Нақши ҳар миллат дар ҳаёти халқҳои як минтақаи таърихӣ ва дар замони гуногун бештар аз таъсири ҳамин ду ҷанбаи мавҷудияташ падида меояд. Бешак нақши иқтисодӣ ва сиёсии ҳар миллате ва ё баъзе миллатҳо дар таърих хеле муҳим аст ва гоҳ якбора аҳамияти махсус пайдо мекунад, вале бунёди ҷанбаи иқтисодиву сиёсӣ ва ғайра низ бар мабдаи маънавист, инҳо ҳам аз маънавиёт сар мезананд ва пайомади онанд. Бино бар ин мавқеи ҳар халқро дар таърих ё даврони алоҳидаи он, дар сарнавишти халқҳои атроф, дар муносибати байни онҳо бештар аз фарҳанг, аз симои маънавӣ ва забони вай бояд ҷуст. Он чи халқро аз халқҳои дигар тафовут медиҳад, вежагии фарҳангӣ ва забон аст. Ҳар халқ бо хусусиятҳои назарраси маънавияту фарҳанг ва забони худ аз дигар халқҳо фарқ мекунад ва нақше ки маҳз аз ҳамин хусусиятҳо ба сафҳои таърих, ба сарнавишти дигар халқҳо боқӣ мегузорад, дар ҳақиқат нақши таърихист. Аз ин нақш чехраи хоси ҳар халқ намоён меояд. Мавқеи таърихӣ ҳар халқ, вобаста ба он аст, ки маънавияти ӯ ба чи поя расидааст ва забонаш чи иқтидоре дорад, аз ягон ҷиҳат мазиятеро соҳиб аст ё не.

Оре, маънавият ва забон ду омили бунёдист, ки барои муайян шудани ҳувиати миллат бештар аз дигар омилҳо, зиёдтар аз дигар хусусиятҳо аҳамият дорад. Агар маънавияти олии дар зиндагӣ раҳнамои халқ набошад, эҳтимоли қавӣ пеш меояд, ки халқ имкон нахоҳад ёфт муҳимтарин сифатҳои инсонии худро ҷаҳол кунад, на

танҳо имкон нахоҳад дошт, ки арзишҳои бузурги инсонӣ ба вучуд орад, балки хусусан агар ин халқ халқи сершуморе бошад, мумкин аст рӯзе бар сари халқҳои олимаънавият чун балои осмонӣ бирезад ва қасри тамаддуни онҳоро ба хоки сиёҳ яксон бикунад. Таърих дар Шарқу Ғарб чандин бор гувоҳи ин даҳшат будааст. Халқи тоҷик дар таърихи дуру дарози худ чанд бор ба чунин ҳамла дучор омадааст. Бемаънавиятӣ балоест, ки қувваҳои ҷисмонӣ, неруҳои ғайриинсонӣ, ваҳшониятро ба ҷунбиш меорад, инсонро ба тундию тезӣ, ба ҷангу ҷӯш ва харобкорӣ водор месозад. Маънавият қувваи бунёдкор аст, неруҳои инсонии одамизодро ба бунёдкорӣ сафарбар намуда, шахсро ба пояҳои баланди инсонӣ мерасонад, бо ин амал мардумро ба ҳам муттаҳид месозад, халқҳоро ба ҳам наздик меорад. Ин аст, ки маънавият нишонаи асосии одамият, умдатарин омили инсонсоз аст. Аз ин рӯ таърих ҳам моҳиятан раванди муттасили маънавию фарҳангист. Модом ки мақсад аз зиндагӣ пеш аз ҳама на мавҷудияти ҷисмонӣ, балки зисти одамвор, расидан ба мартабаи инсоният аст, пас таърих роҳи мардумон ба суи одамият, роҳи халқҳо ба сӯи арзишҳои башарӣ, ба сӯи маънавияту фарҳанг аст, раванди гирдоварии дастовардҳои маънавист, ки симои инсонии мардумон ва халқҳоро муайян ва бақои умри инсонии онҳоро таъмин менамояд. Он чи мардумон ва халқҳо аз ҳар даври таърих ба наслҳои баъдӣ боқӣ мегузоранд, ҳамин андӯхтаҳои рӯҳи инсон ва ақлу заковати ӯст.

Бино бар ин барои муайян кардани моҳияти ҳастии шахс ва миллат бештар аз ҳама фарҳангу маънавият ва ҷиғунагии он ба назар гирифта мешавад. Ҳангоми арзёбии нақши таърихии шахс ва миллат низ меъёр аввало аз ҳамин ҷо ба даст меояд. Аз ҳамин сабаб умумияти фарҳанг, иштироку ҳамбуди фарҳангӣ яке аз нишонаҳои халқу миллат аст. Ба ин маънӣ ҷанбаи маънавию фарҳангӣ дар дараҷаи аввали аҳамият қарор дорад. Аммо дар

таъмини бақои умри миллат гоҳ забон дорои аҳамияти дараҷаи якум аст. Дар ин маврид то чи андоза аҳамияти калон доштани забон аз ин маълум мешавад, ки халқе дар натиҷаи як ғоҷиҳои бузурги таърихӣ муваққатан ё абадан, қисман ё тамоман аз тамаддуни олии худ маҳрум гардад ҳам, шояд қисман боқӣ хоҳад монд, бо каму коти бисёре бошад ҳам, ҳастии фарҳангии худро давом хоҳад дод, ба унвони воҳиди этникие вучуд хоҳад дошт, аммо агар аз забони милли маҳрум шавад, шояд мансубияти миллии ӯ тағйир хоҳад ёфт.

Дар ин бобат таърих мисоли бисёр дорад. Дур наравем, ба таърихи халқи тоҷик ва Осиёи Миёна рӯ оварем. Мардуми Хоразм то қарни 13 ба забони хоразмӣ ва форсӣ гап мезаданд ва эронӣ ба шумор мерафтанд. Вале чун забони туркӣ бипазируфтанд, турк шуданд ва ҳоло онҳоро ҳаққан ўзбек медонем. Мардуми бисёр ноҳияҳои Фарғона низ чун ба забони туркӣ гузаштанд, тоҷикияти худро аз даст доданд. Солҳое ки камина ҷавон будам, академик А. А. Семёнов ба ҳар муносибат гаштаву баргашта таъкид мекард, ки 150 сол пеш аз ин мардуми Тошканд ба форсӣ сухан мекарданд, баъд ба ўзбекӣ гузаштанд. Ин ҳақиқат дар садаи 19 ба бисёр қасон маълум буд ва яке аз русҳое, ки бо лашкари истилогари Русия омада буд, навиштааст, ки «тошкандиён аксаран ҳамон тоҷиконанд, ки ... бо ўзбекон омехтаанд»¹. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки тошкандиён то он гоҳ ки забонашон форсӣ буд, тоҷик буданд, аммо имрӯз шубҳае нест, ки ўзбеканд. Ва ҳол он ки унсурҳои асосии маданияти маънавии онҳо бо ҳамон устувории анъанавии пештара боқӣ мондааст ва аксаран бо минтақаҳои тоҷикнишини воҳаҳои Осиёи Миёна

¹ *А.П. Хорошихин. Сборник статей, касающихся Туркестанского края (Мачмӯаи мақолаҳое, ки ба кишвари Туркистон оиданд).* - Спб., стр. 226, иқтибоси мо аз китоби Р. Масов Таджики: история с грифом совершенно секретно» (Тоҷикон бо рамзи комилан сиррӣ). - Душанбе, 1995, саҳ 142.

умумият дорад. Яке аз сабабҳои ин ки тоҷикону ўзбекони водихои Осиёи Миёна дар зисту маишат, расму одат, ахлоқу одоб, мушиқуву рақс ва ғайра аз ҳам фарқ надоранд ё кам тафовут доранд, ҳамин аст, ки бисёре аз он узбекон дар гузаштаи наздик тоҷик буданд ва асосан бо дигар шудани забон мансубияти миллиашон тағйир ёфт. Фарҳангдон – урфу одат, ҳуруку пӯшок, суруду рақс ва ғайра ҳама ҷунонки тоҷикӣ буд, ҳамҷунон монд, фақат матни сурудҳо ўзбакӣ шуд. Он ҷо тоҷику ўзбек асосан бо забон аз ҳам фарқ мекунад.

Дар ин маврид забон нишонаи асосии миллат аст ва аз дигар нишонаҳо зиёдтар аҳамият дорад.

Ба ин ваҷҳ мардуми Бухорову Самарқанд, бисёре аз аҳолии Сурхондарёву Қашқадарё Фарғонаву Тошканд, ки ҳанӯз ба тоҷикӣ гап мезананд, агарчи дар шиноснома ўзбек навишта шудаанд, тоҷиканд масалан аз таҳқиқи мардумшиносони Санкт-Петербург дар даҳаи ҳаштоди қарни бист маълум шуд, ки ҳаштод фоизи аҳолии вилояти Бухоро тоҷиканд). Онҳоро дар ҳама санадҳои расмӣ ўзбек нависанд ҳам, то забони форсии тоҷикӣ дар байни онҳо зинда аст, ҳама тоҷик хоҳанд буд. Ин забон дар таъйини миллияти онҳо далели асосист. Ҳатто баъзе тоҷикони он сарзамин ихтиёран худро ўзбек ба қалам диҳанд ҳам, азбаски ин қаламдоди «ихтиёрӣ» натиҷаи зӯровариҳои дерин аст, мо бояд мансубияти миллии инҳоро аз рӯи меъёрҳои объективии илмӣ таъйин намоем.

Оре, дар байни мардумони ин сарзамин форсии тоҷикӣ ҳанӯз зинда аст. Ҳанӯз ҳамин ки имкон шуд, мардум талаб менамояд, ки мактаби тоҷикӣ кушода шавад, рӯзномаи тоҷикӣ ба таъриф расад, форсии тоҷикӣ забони расмии идорахонаҳо бошад ва ҳоказо. Баъзеҳо бо ҳайрату таъҷуб суол мекунанд, ки оё сабаби ин ҳама ҷонсаксии забони форсии тоҷикӣ ҷи бошад? Аз ҷист, ки ин

забонро решакан кардан ба ин андоза душвор омад ва ҳеҷ муяссар намешавад?

Шояд яке аз сабабҳои асосӣ ин бошад, ки форсии тоҷикӣ аз аввал дар ин сарзамин тавҷам бо як маънавияту фарҳанги олий вучуд дошт, онро ифода мекард, аз он қувват мегирифт, онро қувват мебахшид ва ин ҳар ду решаҳои якдигарро ба ҳар сӯ амиқтар ронда устувор карда, дар душвортарин шароит ҳам баҳои умри якдигарро таъмин менамуданд ва ҳанӯз таъмин менамоянд. Зотан забон, хусусан забони тавоно ва пуримконият маҳсули маънавияти баландест, аз он ғизо гирифта устуворӣ пайдо мекунад ва онро ғизо дода устуворӣ мебахшад. Натиҷаи ин қувваафзоии дутарафа, оқибати амали ин неруи дучандон он аст, ки ҷону тани миллат мадор мегирад, сари ифтихори вай баланд меравад, қобилияти ҳаётиаш афзун мегардад. Маънавият ва забон ҳар чи қавитар аст, миллат тавонотар ва ҷонсахттар хоҳад буд.

Маънавияту маданият ва ифодаи барҷастаи он аз сарчашмаҳои умдаи қувваи ботинӣ ва яке аз омилҳои асосист, ки умри дарози шахсу миллатро таъмин менамояд.

2

Чаро маънавият дар хувияти миллии эронӣ, аз ҷумла мардуми тоҷик аҳамияти вежа пайдо кардааст? Барои ҷавоб ҷустан ба ин суол андаке ба таърих рӯ меорем.

Тоҷикон аз эронӣни шарқиянд. Ватани таърихии онҳо Хуросони бузург, яъне Осиёи Миёна, қисми зиёди Афғонистони имрӯза, шарқ ва шарқи шимолии Эрони кунунист. Ибни Фақеҳ, ки аз ҷуғрофиёни охири садаи нӯҳ ва аввали садаи даҳи мелодист, дар китоби «Ахбор-ул-булдон» гуфтааст: «Мардуми Хуросон дар шумор аз Форсанд, агарчи худ Хуросон пахновартар аз он аст». Баъд ӯ аз ғуфти Балозурӣ, ки низ аз донишмандони он замон аст, худуди

Хуросонро ба ин тарз муайян кардааст: «Хуросон чаҳор ҷузъ аст. Ҷузъи нахустин Эроншаҳр аст ва он Нишобур аст ва Қаҳистон ва Хирот ва Бӯшанҷ ва Бодғис ва Тӯс, ки номи он Тобирон аст. Ҷузъи дуввум Марви Шохҷон аст ва Сарахсу Нисову Боварду Марвруду Толиқон ва Хоразм ва Заму Омул ва ин ду бар соҳили наҳри Баланҷанд. Ва Бухоро - ҷузъи саввум, ки дар тарафи бохтариин наҳр аст ва то наҳр ҳашт фарсанг фосила дорад, Форёб асту Ҷузҷон ва Тахористони улё ва он Толиқон аст, ва Хатл ва он Вахш аст ва Қубодиёну Хусту Андароба ва Бомиёну Бағлону Волич., ва рустои Бунк ва Бадахшон ва ин вурӯдгоҳи мардум аст ба Таббат - ва Андароба роҳи вурӯди мардумон аст ба Кобул, ва Тармад ва он дар ховари Балх аст ва Чағониён ва Зам ва Тахористони сифлӣ ва Хилму Саманҷон. Ҷузъи чаҳорум Мовароуннаҳр аст ва Чочу Тарорбанд ва Суғд ва он Кеш асту Насаф ва Рӯбистону Усруранаву Сином - деҳқадаи Муқаннаъ - ва Фарғонаву Шаму Самарқанду Аборкату Банокату Тарк». Дигар донишмандон низ ҳайъати Хуросонро ба ҳамин тарз муайян кардаанд.

Хуросон фазилат бисёр дорад ва яке он аст, ки мардуми ин кишвар аз нахуст ба маънавиёт, ба шинохти худ, ба дарки моҳияти оламу одам, ба фаҳми маънои зиндагӣ, неку бад, ҳаёту мамот ва ғайра майли тамом доштаанд, фикрашон дар андешапарварӣ ба ҷамъбасту таъмили фалсафӣ мерафтааст. Аз ин ҷост ки хеле барвақт таълимоту назариёти умумии фароғирандаи масъалаҳои инсонӣ ҷомеа пайдо гардид.

Дар натиҷаи он ки мардум дар сари масъалаҳои асрори ҳастӣ хеле барвақт андеша оғоз карда, марому маслаки муайяне меҷустанд, баъзе динҳои бостонӣ аз ҳамин сарзамин пайдо шуданд.

Яке аз ин динҳо оини митроӣ - митроизм ё меҳрпарастӣ буд, ки дар ҳазораи 3-2 пеш аз мелод пайдо шуда дар ҳудуди Ҳинду Эрон ривож ёфт. Митро - Меҳр (хуршед, офтоб) ҳудои аҳду паймон, муҳаббату дӯстӣ, шафқат ва рӯшноӣ буда, ҷашни Меҳргон аз зодрӯзи

вай гирифта шудааст. Меҳрпарастӣ ончунон нуфуз пайдо кард, ки то кишварҳои Ғарб густариш ётфа, дар назарияи навафлотуния ва шаръи масеҳият таъсир гузошта, дар асотири Юнони Қадим Аполлон ба меҳр айнӣ пайдо намуд. Парастии Меҳр то Болқон, Итолиё, Фаронса ва ғайра паҳн шуда, чанд гоҳ бо масеҳият рақобат кард.

Дуним ҳазор сол пеш аз ин, балки пештар аз он, пештар аз таъсиси давлати Ҳахоманишиён (садаи 6-и қабл аз мелод) дар Хуросон оини Зардушт ва нахустин қисмҳои Авасто ба вуҷуд омада, ба тамоми Эрон паҳн шуд. Маҳз дар шарқи Эрон, дар Хуросону Осиёи Миёна ташаккул ёфтани оини зардуштӣ ва китоби муқаддаси Авасто, ки рангомезиҳои ҷаҳонфаҳмии худвежаи аҷлоди моро нишон медиҳад, гувоҳи он аст, ки фикри ҷӯяндаи мардуми ин сарзамин аз аввал хеле баланд парвоз карда буд. Авасто якумин китоб дар таърихи эронӣ аст, китоби бузургест, ки дар тамаддуни аҳли башар мақоми олӣ дорад ва он ҳам нахуст маҳсули бозҷустҳои маънавии аҷлоди тоҷикони кунунӣ будааст. Инро имрӯз мо яки ифтихор метавон донист. Алҳақ, мо яки ифтихор аст, ки аҷлоди зардуштии мо шаҳояи ахлоқи ҳар фардро бар «пиндори нек, гуфтори нек, кирдори нек» гузоштаанд ва зарур донистаанд, ки бунёди зиндагӣ бар некиҳо бошад.

Чун аз пайдоиши оини Зардушт ва Авасто, аз оғозгоҳҳои ҳаёти маънавии мардуми эронинаҷод суҳан сар шуд, ба як ақидаи таърихшиносону файласуфони асри мо диққат ҷалб кардан зарур аст.

Чандест, ки донишмандони Ғарб оғозгоҳҳои фарҳанги маънавии ҷаҳони кунуниро меҷӯянд. Назарияи гуногунест дар ин бобат баён гардидааст. Имрӯз ҳам назарияҳои пайдо шудаанд, ки хеле ҷолибанд.

Дар нимаи садаи нуздаҳ донишманди олмонӣ Эрнст фон Лазо, ки ба масъалаҳои фалсафии таърих майл доштааст, гуфта будааст:

«Ҳаргиз тасодуф наметавонад буд, ки 600 сол пештар аз мелод Зардушт дар Эрон, Гавтама Буддо дар Ҳинд, Конфутсий дар Чин, пайғамбароне дар байни яҳудиён, шоҳ Нумо дар Рум, нахустин файласуфони юмонӣ, дорӣ, элей дар Эллада қариб ҳамзамон чун ислоҳгарони дини халқӣ ба майдон омаданд».

Баъзе донишмандони дигар ҳам ба ин рӯйдоди аҷиби асроромез, ки қариб дар як вақт ин қадар бузургон дар кишварҳои гуногун пайдо шуда буданд, ишора кардаанд, вале қушодани гиреҳи ин сирри таърих ва маънидоди он муяссар нашуда буд. Ниҳоят дар нимаи садаи бист донишманди олмонӣ Карл Ясперс, ки дар фалсафаи таърих ёфтаҳои арзишманди моҳияткушо дорад, аҳамияти таърихии рӯйдодҳои 600-700 соли пеш аз мелоди Масеҳро ошкор сохт.

Карл Ясперс назарияе пеш гузошт, ки давраи миёни солҳои 800 то 200-и пеш аз мелод «замон меҳвар» - «меҳвари таърихи ҷаҳон» аст, зеро дар ин давра аз Чин то Юнону Рум бузургтарин тамаддунҳои ҷаҳон пайдо шуданд ва агарчи ин тамаддунҳо аз ҳам фарқ доранд ва зоҳиран бидуни алоқамандии якдигар ба вучуд омадаанд, моҳиятан рӯйдоди ягонаанд, ҳама як ҳодисаанд.

Аксари таърихшиносон таърихи аҳли башарро аз шаш ҳазор соли пеш, яъне аз ҳазораи чоруми пеш аз мелод, аз он вақт ки нахустин давлатҳои бузурги ҷаҳон - давлатҳои Мисри Қадим ва Байнаннаҳрайн таъсис ёфтанд, оғоз мекунанд. Чунончи академик Н. И. Конрад таъсиси ин давлатҳо, яъне «ба сари таъсиси шаклҳои ҳаёти ҷамъиятӣ омадани одамизод»-ро оғози таърих донистааст.¹ Аммо К. Ясперс ақида дорад, ки пайдоиши тамаддунҳои мазкури Чин, Ҳинд, Эрон, Фаластин ва Юнону Румро оғози таърихи инсоният бояд ба шумор овард. Вай таърихро на аз пайдоиши

¹ Ниг.: Н. И. Конрад. О смысле истории (Дар бораи маънои таърих), дар маҷмӯаи ӯ: Запад и Восток (Ғарб ва Шарқ). - М., Наука, 1966, стр. 477-478.

давлатҳо, балки аз оғози ҳаёти маънавии башарият ба ҳисоб овардан меҳодад. К. Ясперс дар китоби «Сарғаҳои таърих ва мақсади он» (1949) мегӯяд, ки тамаддуни Байаннаҳрайн ва Мисри Қадим моҳияти маънавӣ надошт, дину ойини онҳо «дорои хусусияти ҷодуӣ буда», «аз равшангарии фалсафӣ, аз шавқи растагорӣ» маҳрум буд. Аммо дар «даврони меҳвар» ҳаёти маънавӣ оғоз ёфт, динҳои ҷаҳонӣ ва файласуфҳо ба дунё омаданд, чанд «маркази маънавӣ» пайдо шуд, «фарҳангҳои меҳвар» ташаққул ёфтанд ва аҳли башар аз ҷаҳонбинии устураӣ (мифологӣ) ба тафаккури фалсафӣ гузашт.

К. Ясперс мегӯяд, ки дар «замони меҳвар» «ҳама ҷараёнҳои фалсафаи Чин ба вучуд омад», «дар Ҳинд Упанишод пайдо шуд... дар фалсафаи Ҳинд, чунонки дар Чин буд, ҳама имконоти дарки фалсафии воқеият... баррасӣ гардид... Зардушт дар бораи оламе суҳан меронд, ки муборизаи некӣ бо бадӣ давом дорад; дар Фаластин пайғомбарон... зуҳур карданд; дар Юнон замони меҳвар замони Хомер, файласуфҳо Парменид, Ҳирокл, Афлотун, фочианигорон, Фукидид ва Архимед буд».¹ Ба гуфти К. Ясперс дар он замон «чунин навъи инсон, ки то имрӯз мавҷуд аст, пайдо шуд», «инсон ҳастиро ба яклухтӣ, худро ва ҳудуди худро дарк кард»..., «чун ҳудуди худро муайян мекард, пеши худ мақсадҳои олии мегузошт, мутлақиятро дар аъмоқи худогоҳӣ ва возеҳияти дунёи бартар аз таҷриба (трансцендент) дарк намуд. Ин ҳама ба воситаи андешапарварӣ (рефлексия) ба вучуд меомад, «макулаю категорияҳои асосӣ, ки мо то имрӯз дар заминаи онҳо фикр мекунем, тарҳрезӣ шуд, асоси динҳои ҷаҳонӣ, ки имрӯз ҳам дар ҳаёти мардум мавқеи бузурге доранд»,² пайгузори гардид.

Ин аст, ки парвози афкори маънавӣ барои инсоният он арзишҳоеро овард, ки имрӯз ҳам зиндагии мо бояр онҳо дорад.

¹ К. Ясперс. Смысл и назначение истории (Маънои таърих ва ҳадафи он). - М., 1991, стр. 32-39.

² Дини буддой, яҳудӣ, исавӣ дар мазар аст.

Бунёди ҳасти маънавии имрӯза он гоҳ гузошта шуда буд. Он гоҳ мардуми мо ба роҳи зиндагии ҳақиқии инсон- зиндагии маънавиасос бо устуворӣ қадам зад, андешапарварӣ, ҷустуҷӯҳои амиқрави илмӣ, фарҳангиву ахлоқӣ пеш гирифт, дар худҷӯиву худшиносӣ ва фаҳмиши фалсафии худ ва муҳити худ, дар мавриди дарки маъноӣ одамият ва зиндагии одамвор комёбиҳои калонеро ноил омад. Рушду такомули ин ҳама ҷӯяндагиро инсонро ба тамаддуни ҳазораи кунунӣ расонид.

Ба ақидаи К. Ясперс «асли таърихро фаъолияти олии маънавӣ эҷод мекунад»¹ ва аз ин рӯ тамаддуни Мисри Қадим ва Байнаинаҳрайн ба давраи «пеш аз таърих» тааллуқ дорад.

Халқҳое, ки дар «даврони меҳвар» фарҳанги маънавӣ бунёд ниҳодаанд, аз К. Ясперс «халқҳои меҳвар» ном гирифтаанд. Вай гуфтааст: халқҳои меҳвар «он халқҳоеанд, ки таърихи худро пайгирона идома дода, ҷаҳише ба амал оварданд ва дар ин ҷаҳиш гӯё дубора зода шуданд, умри дубора ёфтанд, дар натиҷа асоси моҳияти маънавии инсон ва таърихи ҳақиқии ӯро бунёд гузоштанд. Мо чиниён, ҳиндувон, эронӣён, яҳудиён ва юнониёнро чунин халқҳо медонем».²

Чунонки мебинем, К. Ясперс эронӣёнро яке аз «халқҳои меҳвар» меҳисобид. Вай Зардуштро яке аз сардафтарони тафаккури фалсафӣ, аз поягузорони ҳаёти аслии инсоният - ҳасти маънавӣ ва таърихи ҷаҳон мешуморад. Аз ин рӯ яке аз ҳавзаҳос, ки «асли таърих» он ҷо оғоз гирифтааст, Эрон аст. Ва чуи зодгоҳи Зардушту Авасто Хуросон аст, ба таъкид бояд бигӯем, ки оғозгоҳи маънавияти Эрон ҳамин сарзамин, аз ҷумла Мовароуннаҳр аст.

К. Ясперс таъкид менамояд, ки баъзе донишмандон «кӯшидаанд, ки дар доираи рушди инсоният сарчашмаҳои умумии

¹ К. Ясперс, ҳамон асар, сах. 144.

² Ҳамон асар, сах. 76.

таърихии чанд халқеро, ки чунон дигаргуниҳо аз сар гузаронидаанд, биёбанд. Дуруст аст, ки ин сарчашмаҳо ба мо маълум нестанд. Эҳтимол меравад, он сарчашмаҳоро аз моқабли таърихи Осиёи Миёна бояд чуст».¹

Камина чунин таъкиди Ясперсро ба он маънӣ фаҳмидам, ки ӯ оғозгоҳҳои «даврони меҳвар»-ро аз Осиёи Миёна чустан меҳоҳад. Ин нияти донишманди фалсафаи таърих зиёда муҳим аст, зеро поя бар чунин ақидае дорад, ки яке аз саргаҳҳои фарҳанги маънавии ҳама ҳавзаҳои меҳвар ва таърихи башар дар Осиёи Миёна буд.

Назарияи замони меҳвар, ки аз ҷумла ягонагии фароянди (протсессии) ҷаҳонии таърихро падида меорад, ҳилофи марксизм буд. Марксизм таълим медиҳад, ки омилҳои иқтисодӣ дар инкишофи ҷомеа нақши таъйинкунанда дорад ва пояи ҷомеа бар истехсолу бозистехсол (тавлиду бозтавлид) аст, аммо К. Ясперс маънавиятро омили асосии рушди таърихӣ донистааст. Аз ин сабаб навиштаҳои К. Ясперс дар шӯравии собиқ тарҷума ва ҷоп намешуд, аксари донишмандони шӯравӣ то солҳои охир аз назариёти ӯ беҳабар буданд. Камина фақат пас аз он, ки ин мақолаи худро ба поён расонидам ва ба маҷаллаи «Садои Шарқ» супурдам, моҳи июли 1994 ба шарофати фарзандон китоби ӯ ба дастам расид, ки ба ғоят ҷолиб намуд. Он гоҳ зарур донистам, ки ин чанд саҳифаро ба мақолаи худ илова кунам.

Ҷолибияти китоби К. Ясперс барои мо аз ин аст, ки назарияи замони меҳвар барои амиқан дарк шудани нақши таърихии Эрон, аз ҷумла ватани таърихии тоҷикон Хуросону Мовароуннаҳр хеле муҳим буда, барои ошкор кардани моҳияти ҳастии таърихии эронӣ, аз ҷумла тоҷикон аҳамияти бузург дорад. Таърих аз сар шудани ҳаёти маънавии инсон оғоз ёфт ва мардуми эронӣ бо Зардушт, ки пайғамбари бостонии ин мардум, якумин шоир,

¹ Ҳамон асар, саҳ 45.

донишманд, файласуф ва лашкаркаши онҳост, бо китоби Авасто, ки якумин донишномаву фарҳангномаи бузург ва баёнгари фалсафаи ҳаёти онҳост, дар сари сарчашмаи таърих қарор ёфтаанд. Аз ин ҷост, ки онҳо баъд дар тӯли асрҳо дар таърих рисолати маънавӣ доштаанд. «Фарҳанги меҳвар», «маркази маънавии меҳвар», ки онҳо рӯи қор оварданд, чандин қавму халқ, чандин кишварро ба доираи тамаддун кашида, ба ҳаёти ҳақиқии инсонӣ шарик кардааст.

Аз эҳтимол дур нест, ки пайдоиши калимаи «точик» ҳам ба маънавият, ба ойини Зардушт вобастагӣ дошта бошад. Дар бораи маънои «точик» ва пайдоиши он ривояту фарзияҳои зиёде мавҷуд аст. Мо онҳоро дахл накарда танҳо ҳаминро ёдрас овардан мехоҳем, ки ба ривояте «точик» аз «точ» аст ва азбаски зардуштиён қулоҳи тоҷмонанде мепӯшиданд, онҳоро тоҷӣ ва тоҷик мегуфтанд. Номвожаи «точик» хеле қадим буда, дар қарни дувуми мелодӣ дар сономаҳои чинӣ ба ранги тааҷҷӣ омадааст. Ба ин вазҳ баъзе донишмандон чун В. Бартолд тахмин кардаанд ва баъзеи дигар - монанди Н. Хаников, А. Шишов бо қатъият гуфтаанд, ки «точик» дар аввалҳо ишора ба тоҷқулоҳони зардуштӣ буда, баъдтар номи қавмеву халқе шуд.¹

Шояд ин тахмину ҳукмҳо аз ҳақиқати таърих чандон дур набошад, зеро аз қадим ба маънавият ва дину оин саҳт алоқа доштани аҷдоди мардуми тоҷик айни ҳақиқат аст. Бечиз нест, ки аз қадим дар Осиёи Миёна дину мазҳаби гуногун, аз ҷумла оини буддӣ, монавӣ, насронӣ ва ғайра ривоч доштааст. Мардум гӯё равияҳои мухталифи маънавию мазҳабиро як-як санчида, дар ҷустуҷӯи роҳи ҳақ худро ба ҳар сӯ задаанд. Чун Хуросону Осиёи Миёна дар пайвандгоҳи роҳҳои таърих буд, падидаҳои фарҳанги маънавию мазҳабӣ аз ҳар сӯ мерасид ва барои доман густурдани

¹ Аз ҷумла ниг.: А. Шишов. Таджики. Этнографические и антропологические исследования. - Ташкент, 1910, стр. 77-80.

мулоҳизаву андеша, барои муқоиса ва санҷишу озмоиш бештар имқои фароҳам меовард. Ин андешаҳои амиқ, ки аз мушоҳидаи равияҳои гуногуни фикрӣ ҳосил мешуд, дар омӯзаҳои зардуштия ба ҳар ранг нақше гузоштааст.

Яктопарастӣ, ки асоси ойини зардуштиро ташкил мекард ва унсурҳое, ки аз таълимоти зардуштия ба ислом зиёд гузашта буд, дар байни мардуми эронӣ, аз ҷумла тоҷикон заминае барои пазириши ислом тайёр карда буд. Агарчи эронӣён ба истилоғарони араб ва ойини навоарди онҳо саҳт муқобилат карданд, бисёр аз куллияту ҷузъиёти ислом зуд ба эронӣён мафҳум омад, зеро ба шуури динии онҳо созгорӣ дошт.

Дар ҷустуҷӯҳои маънавию рӯҳонӣ ба ғоят ғаёл будани парвардагони ҳоқу оби Эронзамон ҷунин натиҷа дод, ки эронӣён дар ривочу раванқи ислом нақше диданӣ гузоштанд. Хусусан Хуросону Мовароуннаҳр дар тараққии дини мубини муҳаммадӣ бо ҷаҳду ҷадале камназир ҳиссагузорӣ кардааст. Аз ҷумла Бухоро ба дараҷаи марказҳои асосии олами ислом расид, ҷун Балх ва Басра қуббаи ислом ном гирифт ва гуфтанд: Бухоро қуббаи ислому дин аст. Аз ҳамон саҳткӯшӣ дар мавриди дарқи моҳияти ҳастӣ ва ҷустани роҳи ҳақ буд, ки мардуми мо ба ислом сидқ оварданд, дар худҷӯиву порсӣ намуна шуданд, дар тараққии ислом ҷаҳд карданд, дар илмҳои динӣ пешдастӣ ёфтанд. Он ормони иҷтимоӣю ахлоқии мардуми эронӣ (чи эронӣёни шарқӣ ва чи эронӣёни ғарбӣ), ки аз замони Зардушту Авасто муайян шуда, аз ҷумла дар «пиндори нек, гуфтори нек, кирдори нек» ифода ёфта, усули асосии танзиму тартиби ҷомеаи анъанӣ гардида барои ташаккули шуури аҳли ҷомеа ҷун омили умда хидмат кардааст, бо принципҳои қоидаҳои бунёдии ислом, ки яке адл, дигаре шӯро (машварат ва риояи раъйи ҷамоа), зақот (андозе барои мустаҳқиқон) ва ғайра аст, хеле такомул ёфт, ба дараҷаҳои баланд расид ва манфиатҳои ҳамагониро пурратар дар бар гирифт. Дар аҳди Сомонӣён бо қушиши донишмандон андешаи

исломӣ камол ёфт ва исломи эронӣ ба вучуд омад. Чунонки профессор Ричард Фрай гуфта буд, «исломи араб ва исломи ғайри араб дар Мовароуннаҳр ба маҳаки озмоиш зада шуд» ва «имтизочи Эрон ва ислом бузургтарин дастоварди Сомониён буд».¹

Ин ҳам гуфтанист, ки мардуми эронӣ, ба хусус хуросониён дар густариши ислом, дар доман паҳн кардани он ба кишварҳои дигар бисёр ғайрат кардаанд, дар миёни халқҳои чун уйғурҳо, туркманҳо, казокҳо, қирғизҳо ва ғайра ислом ҷорӣ намудаанд. Дар ин маврид бояд таъкид шавад, ки аҷдоди мо на ба зарби шамшер, ба зӯроварию хунрезӣ, балки бо илму дониш ва мантиқи сухани ҳақ мардумонро ба ислом мекашиданд.

Устод Абулҳусайни Зарринқӯб Хуросонро «махди деринаи тасаввуфи исломӣ» номидааст, зеро «ин сарзамин аз қадим дар парвариши тасаввуф таъсири қобили мулоҳиза дошт».² Дар шарҳи сабаби ин қазия устод Зарринқӯб тасаввуфро «мурдарег (мерос)-и Эрони бостонӣ» шуморида ва гуфтааст: «Порае аз аносири ирфонӣ дар ақоид ва одоби маздаясно ва ҳам дар иаолими Зардушт ва Авасто вучуд доштааст, ки ривочи онҳо собиқаи омодагии муҳити фикрию зехнии эронӣро барои қабули порае аз мабодии суфия нишон медиҳад». Мо ин матлабро вобаста ба мавзӯи мақолаи худ баён кунем, бояд бигӯем, ки чун Хуросон дар фаро расидани «даврони меҳвар» дар Эрон пешдастӣ дошт, ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки падидаи маънавияти волеҷа чун тасаввуфу ирфон маҳз дар Хуросон арзи вучуд кард.

Ҳамон дархости маънавию ахлоқии «пиндори нек, гуфтори нек, кирдори нек» ва тасаввуроте дар бораи моҳияти маънавии ҳастии инсон, ки дар тӯли асрҳо хусусияти зехни мардуми эронӣ -

¹ Ричард Фрай. Бухоро - дастоварди қуруни вусто. – Техрон, 1365 – 1986, саҳ 154-155.

² Абулҳусайни Зарринқӯб. Ҷустуҷӯ дар тасаввуфи Эрон. -Душанбе, «Ирфон», 1992, саҳ. 77, 32, 7.

менталитети онҳоро муайян мекард, ба арзишҳои волои исломӣ ба маротиб ғанӣ гардида, барои шаклгирии асосҳои тасаввуф замина ҳозир кард, аз ҷумла барои ҷустуҷӯи роҳҳои ташаккули инсонии комил саҳме басазо гузошт.

Оре, чун на танҳо нумӯёгоҳи оини Митро, оини Зардушт ва Авасто, балки зодгоҳи аслии асотири ва ҳамосаи эронӣ, достони Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва ҷуз инҳо низ Хуросон буда, воқиаҳои «Шоҳнома» асосан дар ин ҷоҳо рӯй додаанд, бо ҷуръати тамоми метавон гуфт, ки ин сарзамин ғахвораи фарҳанги маънавии Эрон аст ва аҷдоди тоҷикон дар сари ин ғахвора шабзандадорӣ кардаанд. Шарки Эрон - Хуросону Мовароуннаҳр роҳҳои фарҳанги маънавиро барои мардуми тамоми Эрон равшан кардааст, бисёр зобитаҳои ҳаёти маънавий, хусусиятҳои забон ва адабиёту хунари онҳоро муайян намудааст. Ба ин сабабҳост, ки эҳёи миллии Эрон дар ҳамин сарзамин фаро расид. Дар даврони эҳёи миллии Эрон, яъне дар аҳди оли Сомон бори дигар он ҳақиқат ба субут расид, ки решаҳои ҳастии ҳама эронӣён аз хоки поки Хуросон шираи маънавий гирифтааст.

Карл Ясперс гуфтааст: «Башарият бо он ки он гоҳ (дар «замони меҳвар» - М. Ш.) рӯй дода буд, бо он ки он гоҳ ба вучуд омад ва ба андеша гирифта шуд, то имрӯз зиндагӣ мекунад. Ҳар болорафти нави ӯ ҳамроҳ бо рӯ овардан ба даврони меҳвар, бо бозгашт ба он аст, ҳар парвози маънавиро эҳёи даврони меҳвар метавон номид».¹

Аҳли башарро ҳар сари чанд гоҳ эҳёи маънавий лозим меояд. Барои ин ки инсоният дар даврони муҳимми таърих як қадами ҷиддӣ пеш гузорад, зарур аст, ки аввал як ба асли худ баргардад, ба маънои асли худ бирасад ва дар асоси шинохти моҳияти аслии худ таъйин бикунад, ки имрӯзу фардои ӯ чи гуна бояд бошад. Эҳё аз асли

¹ К. Ясперс, ҳамон асар, саҳ 150.

хастии худ умри дубора ёфтан ва дар ин асос ба умри дубораи худ мазмуну шаклҳои нави замони бахшидан аст.

Аз ин ҷост, ки эҳёи миллии Эрон маҳз дар шарқ фаро расид. Эрон пас аз истилои араб, баъди ду сад соли хомӯшӣ аз шарқ сар бардошт. Ҳамон қувваи азими маънавияти мардуми Хуросону Мовароуннаҳр буд, ки барои бо ифтихори тамои қомат рост кардани Эрони бузург ва фарҳангу илму ҳунари он, барои рӯи қор омадани давлати мутамаркизи Сомониён заминаи зарурии иҷтимоӣву сиёсӣ фароҳам кард. Маркази иҷтимоӣву сиёсӣ ва фарҳангиву илмӣ давлати оли Сомон Бухоро буд. Шояд ба сифати тахтгоҳи Сомониён интиҳоб шудани Бухоро ба ин ҳам вобастагӣ дошта бошад, ки номи «Бухоро» дар асл аз калимаи «вихар» ба маънои ибодатгоҳ, яъне макони маънавият буда, ҷое бисёрим, дорулим, будгоҳи уламову фузало маънидод шудааст. Дар ҳақиқат Бухоро халқро муттаҳид карда, нерӯҳои эҷодкори миллатро як ҷо марказият дода ва аз ин ҷамъовард он нерӯҳоро ба маротиб афзунӣ бахшида, ба иҷрои вазифаҳои бузурги таърихӣ сафарбар кард. Бухоро сарвари эҳёи миллии Эрон буд. Маҳз ин ҷо заминаи иҷтимоӣву сиёсӣ ва маънавии эҳё устувор шуд, дар инкишофи фарҳанги миллии барои таъмини пайванди дирузу парирӯз ва фардо таҳкурсии дарқорӣ тайёр гардид.

Ватани форсии дари адаби ва меъёр низ Хуросон аст. Форсии дарӣ дар натиҷаи шукуфти тафаккури маънавӣ аз Бухорову Самарқанд, Балху Ҳирот, Марву Нишобур, Хучанду Хатлону Бадахшон ба нумӯ омада, худ барои рушди маънавии ҷомеа замина омода сохт. Лаҳҷаи Балху Бухоро ба покиву софӣ ва зебоӣ шӯҳрат дошт¹ ва Бухоро хушалиқатарин намоёндагони лаҳҷаҳои гуногунро як ҷо гирд оварда ва дар домани давлатдорӣ худ

¹ Дар ин бобат мурочиат шавад, масалан ба: *Р. Фрай*. Наслдеи Ирани (Мероси Эрон). - М., Наука, 1972, стр. 342.

парварда, муҳимтарин имконоти ҳамаи онҳоро барои ба вучуд овардани забони адабӣ ба кор гирифт. Бухоро зодгоҳи форсии дариин адабӣ ва якумин нумӯвгоҳи адабиёти форсии нав шуд.

Ду бузургвор, ки ҳар ду аз Хуросон ва дастпарварди асри оли Сомонанд - яке Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, ки ақаллан сад ҳазор байт шеърӣ оӣ гуфта, аз пайомадагон ҳаққан унвони Одамушшуаро ва «соҳибқирони шоирӣ» гирифта буд ва дигаре - Абулқосими Фирдавсӣ, ки дар «Шоҳнома» «Аҷам зинда кард», ба забони порсии дарӣ умри ҷовидон бахш намуданд. Иқтидоре, ки сухани дарӣ аз сеҳри қалами ин ду бузургвор ёфт, решаҳои забони форсиро ҷунон устувор кард, ки дигар ҳеҷ нерӯе натавонист онро решақан кунад. Абуалии Сино, ки низ фарзанди Мовароуннаҳри он замон аст, форсии дариро камолоти тозае бахшида, ба дараҷаи забони илм расонид ва баъд ин дараҷаи он то рафт афзудан гирифт.

Нормаҳои забони форсии адабӣ асосан он гоҳ дар ҳамин сарзамин муайян шудаанд, ҳатто имлои форсии меъёр дар асоси хусусиятҳои форсии дариин Мовароуннаҳру Хуросон таъйин гардида, асрҳои аср дар ҳама қаламрави забони форсӣ талаффузи мардуми ин ноҳия, зеру забар (фатҳаю касра)-ҳое ки ин ҷо мегузоштанд, ба унвони нормаи талаффузи адабии асил қабул шуда буд.

Натиҷаи ин ҳама равандҳои бузурги маънавӣ, натиҷаи як ҳамбуди иҷтимоӣ-иву сиёсӣ ва иқтисодиву фарҳангӣ буд, ки он гоҳ - дар садаи даҳи мелодӣ халқи тоҷик ташаккул ёфт. Тоҷикон худ як халқи маънавизод ҳастанд, ки бар асари иттиҳоди маънавӣ ва болоравии фарҳангӣ ба арсаи таърих омадаанд. Мардуми тоҷик ба сифати миллате фарзанди эҳёи миллии Эронанд.

Оре, Мовароуннаҳру Хуросон ҷигунагии эҳёи миллии Эронро муайян кард ва рушди баъдии фарҳанги эронӣ аз бисёр ҷиҳатҳо вобаста ба он буд, ки оғозаш дар зодгоҳи эҳё ҷи гуна шуд. Тоҷикон аз асри 9-10 то асри 13, то истилои мугул дар забону адабиёти форсӣ,

дар фарҳанги Эрон ҳаққи қонунгузорӣ доштаанд ва бисёре аз тамоюлотӣ асосӣ, ки он вақт дар сарзамини онҳо оғоз ёфта буд, дар давраҳои баъд таҳаввуле аз сар гузаронида ва қувват гирифта, то имрӯз нишонаҳои худвежагии умумиэронии моро падида меоранд.

Агар дар садаи 9-10 эҳёи маънавӣ рӯй наметод, чунончи танҳо қудрати сиёсӣ ва иқтисодиву моддӣ аз нав барқарор мешуду бас, аз эқтимол дур нест, ки Эрон монанди Сурия, Миср ва ғайра аз забону фарҳанги худ маҳрум гардида, мағз то мағз арабӣ шуда, имрӯз яке аз кишварҳои арабӣ ба шумор меомад. Чун эҳёи Эрон бунёди маънавӣ дошт, Эрон имкон пайдо кард, ки хувияти миллии худро комилан нигоҳ дорад ва фарҳанги тозае - фарҳанги маънавии эронии исломӣ ба вучуд оварад. Дар асри оли Сомон умри дубораи Эрон оғоз ёфт ва оғозгоҳи он ҳамоно фарҳанги маънавии Хуросон буд. Умри дубораи фарҳанги маънавии Хуросони бузург имрӯз дар Бухорову Самарқанд, Тоҷикистон, Афғонистон ва Эрон идома дорад.

3

Маънавият фазилаате ато мекунад ва ба дидаҳо биноие мебахшад, ки дар наздику дур ҳар чӣ диданӣ ва омӯхтание бошад, зуд ба мадди назар меояд, мавриди баҳрабардорӣ қарор меёбад. Тоҷикон ва аҷдоди онҳо низ ба фарҳанги халқҳои атроф саҳт алоқамандӣ доштаанд. Онҳо дар пайвандгоҳи шоҳроҳҳои таърих қарор дошта, ҳамаи ин роҳҳоро пиёдаву савора паймуда, ба зисту зиндагии мардумони гуногуннажоду гуногунфарҳанги сари роҳ чашми ибратбин дӯхта буданд, онҳоеро, ки аз ин роҳ меомаданд, ҳатто онҳоеро, ки шамшер ба даст омадаанд, бо диққат меомӯхтанд, аз фарҳанги онҳо баҳра мебурданд ва дорониҳои фарҳангии худро афзун мекарданд. Ин омӯзиши диққаткорона дар маънавияту фарҳанги тоҷикон, дар урфу одат, илму адабиёт,

музикиву рақси онҳо, дар забони форсии тоҷикӣ нақши намоён гузоштааст.

Аз ҷумла аз музикии халқӣ ва «Шашмақом»-и классикии тоҷикон ошкор аст, ки ин мардум дар чорраҳаи бузурги таърих истодаанд: аз ин мусиқӣ осори ҳавоҳои мардумони Ҳинд, кишварҳои арабӣ ва турконро метавон пай бурд. Таъсири забонҳои хиндӣ, туркӣ ва ғайраро ба форсии тоҷикӣ низ ба осонӣ дидан мумкин аст. Бо қадришиносӣ нигаристан ба дастовардҳои фарҳангии дигарон ва эҷодкорона баҳра бурдан аз дастовардҳои онҳо дар таърихи мардуми тоҷик падидаҳои аҷибе дорад. Омодагии ҳамешагӣ дар ҳаловат бурдан аз ҳар насими тозаӣ рӯҳбахши фарҳангӣ - аз ҳар сӯ ки вазад, - гӯё аз сифатҳои зотии ин мардум буд. Аз ин ҷост, ки пас аз истилои рус дар андак муддат робитаҳои фарҳангӣ самти наво пайдо кард: аз охири чоряки садаи нуздаҳ рӯ ба сӯи Русия ва Аврупо овард ва аз он сӯ падидаҳои як фарҳанги ноошноӣ ҷолибе расидан гирифт, ки барои дороиҳои маънавӣ ва пешрафти замони, барои раҳӣ ёфтани аз маҳдудиятҳо ва дарбастагии иҷтимоӣ-и фарҳангии қарнҳои охир имконоти муҳим пеш овард.

Дар замони шӯравӣ ҳам агарчи идеологияи ҳизб дар роҳи эҷодкорон монеаҳои зиёде гузошта, ҷашмандозии онҳоро танг мекард, имкон шуд, ки фарҳанги тоҷикони Осиёи Миёна аз фарҳанги аврупоӣ, хусусан аз муваффақиятҳои маданияти русӣ баҳра бардорад. Ин ҷо қобили таъкид он аст, ки чун дар паи ибратомӯзӣ аз фарҳанги русӣ масалан дар адабиёти тоҷикӣ дигаргунҳои амиқи жанриву услубӣ пайдо шуда, насри реалистӣ, румон, ҳикояи наво замони, дирамативӣ ривоч ёфт, навоҳои тозаӣ санъат чун театр, опера, балет ва монанди инҳо тараққӣ кард, аксари ин навоҳо дар эҷодиёти устодони забардаст, ҷунончи дар насри реалистии Садриддини Айни, Ҷалоли Иқромӣ ва Сотими Улуғзода дар ҳунаромоиҳои театрии Муҳаммадҷон Қосимов ва

Асли Бурҳонов, дар мусиқии симфонии Зиёдуллоҳи Шаҳидӣ, Толиби Шаҳидӣ Фирӯзи Баҳор ва дигарон рангомезиҳои хоси Шарқро соҳиб гардид ва тобиши миллий пайдо кард. Дар айни замон метавон гуфт, ки ҳунари волои баъзе устодони балет, масалан Малика Собирова, Музаффар Бурҳонов ва Фаррух Рӯзиматов агарчи рангҳои дурахшони миллий надорад, ба ҳар ҳол санъати олист ва вежагиҳои эҷодии мактабҳои машҳури балети русиро бо ҳунари баланде намоиш дод. Ин ҳолро ба як андоза дар мусиқии симфонӣ, опера ва ғайра низ мебинем.

Таҷрибаи иҷтимоӣи тоҷикони Осиёи Миёна дар садаи бист нишон дод, ки фарҳанги бостонӣ агарчи ба сабаби умри дароз ва куҳансолӣ ба кӯҳнагарой майл дорад (ва ин кӯҳнагарой ҳам аксаран рӯйдоде мусбат буда, монети дур шудан аз бунгоҳи асли меояд), азбаски ба пояҳои устувори маънавият така кардааст, қобил аст ҳатто навиҳоеро, ки моҳиятан ба тамои дигаранд, низ ба осонӣ биҷазирад ва эҷодкорона аз худ кунад. Дар ин сурат масъалаи таносуби анъана ва навоарӣ барои таҳқиқгарони таърихшинос аҳамияти вежа касб мекунад.

Қобилияти баланди баҳра бурдан аз фарҳанги дигар халқҳои нишонаи қувваи азими маънавии халқ аст. Халқе, ки худ маданияти баланде офаридааст ва таҷрибаи кофии фарҳангӣ дорад, бештар қобил аст, ки ба ҳоли дигарон нигоҳи санҷишкори пандомӯзӣ бидӯзад ва омӯзиши ӯ аз дигарон омӯзиши амиқрави эҷодкорона бошад. Албатта дар омӯзиш гоҳ-гоҳ ба хусус дар аввали кор аз тақлид ва вомгирии айни гузир нест, Вале фарҳанги мардум ҳар чи баландтар аст, ҷанбаи офаринандагии омӯзиш пурзӯртар хоҳад буд ва унсурҳои омада дар заминаи фарҳанги вомгир ба тарзи табиӣ ҳазм шуда, неруи халлокаи онро афзоиш хоҳанд дод. Муносибати мардуми тоҷик ба фарҳанги халқҳои дигар аксаран хусусияти офаринандагӣ доштааст ва нақши анъанаҳои устувори маънавияти

бостонӣ аз робитаҳои фарҳангии ин мардум ҳамеша ба дид меомадааст.

Робитаҳои мутақобили мардуми тоҷик бо дигар халқҳои гирду атроф ва дуру наздик нуктаеро дар худ нухуфта дорад, ки ин чо зикраш зарур менамояд.

Асрҳост, ки Хуросон хусусан аз шимол дучори ҳамлаи халқҳои гуногун мегардид. Аз ҷумла Мовароуннаҳр дар ҳудуди шимоли шарқии ҷаҳони эронӣ қарор ёфта буд ва он ҳамлаҳоро нахуст мовароуннаҳриён қабул мекарданд. Тоҷикони Мовароуннаҳр гӯё балогардони Эрон буданд, ки ҳар зарбаро ба худ гирифта дами онро мегардониданд ва он зарба то расидан ба маркази Эрон каму беш суғуст мешуд. Аз ин ҷиҳат тоҷикони Мовароуннаҳр Хуросон ва аҷдоди онҳо дар пеши эронитаборон, ҳатто метавон гуфт, ки дар пеши ҳама эриёнаҷодони Эрон Ҳинд хидмати таърихӣ доранд: чун сипари дасти ориёӣ хидмат кардаанд. Онҳо дар хавфноктари марзи олами ориёӣ посдорӣ доштаанд.

Таърихи тоҷикон гувоҳи меҳнат, ки устуворию решаҳои ҳастии миллат аз неруи маънавии ӯст. Таърихномаи Мовароуннаҳрро варақ занем, дар ҳар бобу фасли он ба ин ҳақиқат бовар ҳосил менамоем.

Талошҳои минтақаи марзӣ ба тоҷикони Мовароуннаҳр хеле гарон омад. Ин мардум дар таърихи дуру дарози худ чандин бор ва баъзан ба муддати тӯлонӣ гирифтори сарпанҷаи ғосибони қавибозу омада, ба наҷодкушии (ғеносиди) ваҳшиёна дучор гардидаанд. Ҳамин ки давлати миллӣ - давлати оли Сомон аз даст рафт, яъне аз оғози асри 11, мардуми мо зери зарбаҳои турктози доимӣ монданд. Ваҳшоният ва қатли ом хусусан хангоми истилои муғулони чингизӣ (садаи 13) ва дар айёми сар бардоштани Темури ланги хунхор (садаи 14) авҷ ёфт. Аз ибтидои қарни 16 истилои қабилаҳои ўзбек воқеъ шуда ва ҳамлаи ҳамсоҷаҳо зиёд гардида, боз тохтутози пурваҳшат ва куштори ҳамагонӣ дер давом кард. Ин ваҳшату

дахшат дар қарнҳои 17-18 бо омадани дигар қабилаҳои биёбонгард шиддат гирифт ва гурези тоҷикон ба қўҳсорон ва сарзаминҳои дур беш аз пеш вусъат ёфт.

Дар ин ҳазор соли пас аз қарни 10 ҳукмдорони бегона қўшиш доштанд, ки он тоҷиконро, ки аз ғочаҳо ҷон ба саломат бурдаанд, сарқўб ва мутеъу фармонбардор бидоранд. Бо ин ҳама дар муддати ин ҳазор сол дар Мовароуннаҳр нест қардани тоҷикон, аз забон ва хувияти милли маҳрум намудани онҳо даст надод. Бисёр қўшиш ба қор рафт, вале муяссар нашуд, ки нашуд. Дуруст аст, ки тоҷикон дар ин муддат торафт ададан кам шуда ба кишварҳои наздику дур пароканда гардида, дар он кишварҳо, инчунин дар Осиёи Миёна ба халқҳои дигар пайваста, каму беш шумораи он халқҳоро зиёд мекарданд, ҳамеша талафоти моддиву маънавӣ медоданд. Вале ба ҳар ҳол ба сифати як халқи мустақил ва худвежа ҳамчунон боқӣ монданд. Талафоти тоҷикон бештар талафоти адабӣ ва модбӣ буд. Онҳо дар ҷангҳои ошкоро ва майдондорӣ аксаран мағлуб мешуданд, аммо маънан ҳамеша ғолиб меомаданд. Робитаҳо ва ҳамбастагии иҷтимоӣ мураттабу муназзами устувор, омилҳои пурзӯри ғоявию маънавӣ, иҷтимоӣ ахлоқӣ, қоидаҳо ва расму одатҳои бостонии қувватманд, ки зиндагии мардумро як низоми осебнопазир ва тавоноӣ бахш мекарданд, қодир буданд, ки дар муқобили ҳамлаҳо побарҷони миллатро таъмин намоянд.

Аҷдоди тоҷикон ба сабаби ин, ки дар ҷангҳо аксаран мағлуб мешуданд, бисёр сарзаниш дидаанд. Баъзе донишмандони номдор низ аз санги маломат парондан ба сӯи тоҷикон худдорӣ накардаанд. Нури ҷашнам Шариф Шукуров чанде пеш ба яке аз он сангандозҳо ҷавоби босавоб гуфт. Ҷунонӣ ӯ ёдовар шуд, донишманди муосири рус Лев Гумилёв даъво дошт, ки тоҷикон дар иштиёқу эҳтирос (пассионарӣ) ба ғояти қамқувватӣ буда, аз муқобилат ба ташаккулотӣ этникии ҷавону пурзӯри туркону муғулон очиз омаданд. Л. Гумилёв гуфтааст: «Тоҷикони Бухорӣ

садаи даҳ (аҳди оли Сомон - М. Ш.) аз фалсафаи Юнон ва дастовардҳои зеҳни ҳиндувон огаҳӣ доштанд. Ба онҳо танҳо як чиз намерасид: ирода барои корнамоӣ, шӯҳратҷӯӣ, аз худ гузаштагӣ дар роҳи ояндаи дур ва идеал».¹ Шариф Шукуров мегӯяд, ки агар дар ҳақиқат чунин мебуд, агар ҳақиқатан ба тоҷикон ирода камӣ мекард, «шеърӣ нафиси аҳди Ғазнавиён ба вучуд намеомад, хунаrpешагон ва хушнависон кори худро давом намеоданд, меъмории даврони Темуриён пайдо намешуд, ҳатто шеърӣ баланди туркӣ (чунончи осори Навоӣ - М. Ш.) эҷод намегардид».² Ҳақ ба ҷониби Шариф Шукуров аст, ки миёни «эҳтиросмандони рӯх» (пассионарии духа) ва «эҳтиросмандони ҷисм» (пассионарии плоти) тафовуте дидааст ва ақида изҳор кардааст, ки аввалан амали «эҳтиросмандони ҷисм» ба таърихи зоҳирии воқеъотӣ тааллуқ дорад ва амали «эҳтиросманди рӯх» ба таърихи ақлонӣ, сониян «таърихи воқеъотиро мардуме, ки шамшер ба миён овехтаанд, ба вучуд меоранд ва онҳое, ки китоб дар даст доранд, бар он таърих ҷира мешаванд». Ин аст, ки «ҷаҳони эронӣёни шарқӣ дорои «ирода барои користон» буд, вале иродаи он користони ақлониро дар назар дошт, ки мағзи корнамоиҳои воқеъотист».³

Оре, тоҷикон як умр рӯ ба рӯ бо туркҳои беамон буданд ва бо силоҳи донишу ҳунаро онро посух гуфта илоҷ меҷустанд.

Бо сарбаландӣ метавон гуфт, ки он муборизаи саҳти ҳазорсола ҷи дар давраҳои алоҳида ва ҷи дар ниҳояти кор бо пирӯзии маънавии тоҷикон, бо пирӯзии пурраи фарҳанг ва забони тоҷикӣ анҷом ёфт. Тоҷикон дар ҳама марҳилаҳои мубориза зоҳиран

¹ Л. Н. Гумилев. Тысячелетие вокруг Каспия-Баку, 1992, стр. 22.

² Ш. Шукуров. Евразийская проблема в свете некоторых рассуждений Л. Н. Гумилева, в кн.: Евразийская перспектива (Культура и будущее России). - М., 1994. стр. 190.

³ Ҳамон китоб. саҳ. 190, 191, 192. Инчунин ниг.: Шарифӣ Шакурӣ ва Рустами Шакурӣ. Осиёи Марказӣ. Даромаде бар рӯҳиёти мардум. Техрон, Маркази аснод, 1386=2002, саҳ. 57-66.

мағлуб ва тобеъу дастнигари дигарон, вале моҳиятан пирӯзманд буданд, дар хувияти худ ҳамчунон устувор монда, ғолибон ва ҳукмдоронро кам-кам ба фарҳанги эронӣ ва забони форсӣ тобеъ намуда, охируламр ба он вомедоштанд, ки ғолибон ошкору ниҳон бартари мағлубонро эътироф намоянд.

Асли пирӯзӣ пирӯзии маънавист. Ин пирӯзӣ чунин маънӣ дорад, ки онҳое, ки зоҳиран мағлуб шуданд, дер ё зуд ғолибонро ба сояи хувияти фарҳангии худ кашида, оқибат ба тобеияти фарҳангии хеш медароранд, кам ё беш ҳамгуни хеш месозанд, яъне зотан тағйир медиҳанд. Айни пирӯзӣ ҳамин аст.

Инро ҳам бояд таъкид кунем, ки чунин пирӯзӣ амале ба ниҳояти дараҷа башардӯстона аст, зеро аввалан бидуни зӯроварию хунрезӣ сурат мегирад, сониян ба рӯи қавми ғосибу ғолиб аз фарҳанги тозае дарҳо мекушояд, ин қавмро ба пояҳои маданият мерасонад, ба фарҳанги онҳо бештар мазмуни маънавӣ бахшида, боиси устувортар шудани решаҳои ҳастии онҳо мегардад.

Чунин пирӯзӣ ба мардуми тоҷик чандин бор муяссар гардидааст. Ин пирӯзиҳои маънавӣ моҳияти таърихи тоҷиконро муайян мекунад. Бешубҳа сабаби асосии он ҳама саҳтҷонӣ ва умрдарозии таърихии тоҷикон, ки алорағми ғосибони пурзӯри даҳшатангез зинда монданд, фарҳангу забони худро ҳифз намуданд, сабаби асосии пирӯзмандии таърихии мардуми тоҷик, ки он ҳама ғосибони сершуморро мағлуб намуда, ба тобеияти фарҳангии худ дароварданд, он аст, ки бунёди маънавии ҳастии онҳо аз аввал ба ниҳояти дараҷа қавӣ буд.

Рисолати равшангарӣ ва маърифатомӯзии тоҷикон дар Осиёи Марказӣ то садаи бист идома дошт ва дар баъзе маҳалҳо ҳанӯз давом дорад. Дар бораи ин ки дар охириҳои садаи нуздаҳ ва оғози садаи бист дар фарҳанги мардумони Осиёи Марказӣ тоҷикон чи нақше доштанд, аз воқеаи зайл тасаввур метавон ҳосил кард.

Соли 1972 камина дар Туркменистон ба як ҷамъомади илмӣ иштирок доштам. Он гоҳ дар маркази Туркменистон шаҳри Ашқобод кунгураи шарқшиносон бо иштироки нависандагону адабиётшиносони шӯравӣ барпо шуда буд. Аз хориҷ, аз ҳама ҷумҳуриҳои шӯравӣ намоёндаи бисёре омад. Нависандаи машҳури туркман Бердӣ Карбобоев бегоҳи аввал бисёре аз меҳмонони ин маҷлисро ба ҳавлии худ даъват кард ва зиёфати бузурге орошт. Вай дар ин нишаст аз чи сабаб бошад, ки ба ситоиши халқи тоҷик пардохт ва ба ин мазмун суҳан кард: Мардуми тоҷик асрҳои аср дар байни халқҳои атроф хату савод, фарҳанг, одобу услуб паҳн кардаанд. То инқилоби октябр дар ӯбаи туркманҳо, дар қишлоқи ўзбекҳо, дар авули қазоқҳову қирғизҳо ҳар ҷо мактабе бошад, аксаран мактабдор аз тоҷикон буд, ҳар ҷо муллое ба назар расад, низ аксаран тоҷик буд, калонтарин муллоҳои ин халқҳо ҳамонҳое буданд, ки дар мадрасаҳои Бухоро дар дасти мудarrisони тоҷик таҳсил дидаанд. Бердӣ Карбобоев суҳанашро бо ин хулоса ба поён расонид: Тоҷикон муаллими ҳамаи мо, устои моанд.

Ин суҳанронии Б. Карбобоев баъзе меҳмонони оншабаро, баъзе намоёндагони ҷумҳуриҳои шӯравӣ, баъзе меҳмонони Маскавро, ки аз дирузу парирӯзи Осиёи Миёна чандон хабар надоштанд, ба ҳайрат овард, ба баъзе меҳмонони ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна, хусусан ба меҳмонони Ўзбекистон тамома маъқул нашуд. Рӯзҳои дигар ки маҷлиси Ашқобод давом дошт, мардум байни худ сари ҳақиқати он гуфтаҳои Б. Карбобоев баҳс мекарданд.

Ва ҳол он ки дар ин масъала ҳеҷ ҷои баҳс нест. Ҳар касе аз равшанфикрони Осиёи Миёна, ки аз сарнавишти таърихии мардумони ин сарзамин андаке оғайи дорад, медонад, ки Бердӣ Карбобоев он шаб айнаи ҳақиқатро гуфт. Чунин эътирофро камина аз зиёиёни дигари минтақа, чунончи аз нависандагони маъруфи қазоқ Мухтор Авезов ва Абдулло Тоҷибоев низ шунидаам.

Дар воқеъ тоҷикон чандин қарн пеш аз дигар халқҳои Осиёи Миёнаи кунунӣ хатту савод бароварда, шуури фолклориро баргараф намуда, ба тамаддуни шаҳрии пешрафта ва илми ҷаҳонӣ расида (ҳазор сол пеш бо Ибни Сино баландтарин қуллаҳои илми ҷаҳонро тасхир карда), як умр дастовардҳои фарҳангии худро бо халқҳои атроф ба ҳам дидаанд ва аз фарҳанги онҳо пайвасти истифода кардаанд.

Дар бораи ин ки тоҷикон дар зиндагии фарҳангии мардуми узбек чи нақше гузоштаанд ва ҳамзистии тоҷикону ўзбекон чи тарз сураат гирифтааст, дар манбаъҳои таърихӣ ахбор бисёр аст. Аз ҷумла донишмандон, сайёҳон ва афсарони рус, ки пас аз истилои Русия, яъне аз охири сеяки қарни 19 ба Осиёи Миёна бисёр меомадаанд, мушоҳидаҳои аҷибе доранд. Зикри баъзе аз мушоҳидаҳову хулосаҳои онҳо ин ҷо аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд.

В. В. Наливкин дар китоби «Таърихчаи давлати хонияи Қўқанд» (1886) навиштааст: «Тоҷики бумӣ дар тўли чанд ҳазор сол ва ё лоақал дар чанд қарн фарҳанге ба вуҷуд оварда буд, ки ўзбек онро комилан қабул кард. Ўзбек аз ӯ на фақат тарзҳо ва абзори кишоварзӣ, балки санъати меъмории хонаи худ ва асбоби рўзгор, саноати (саноеъи) гуногун ва олату тарзҳои истеҳсол (тавлид)-ро гирифт. Чун ўзбек ин ҳамаро ба шакли тайёру омодаи истифода аз худ мекард, ба шогирдии тоҷики тасхиршуда мебаромад. Ҳар дафъа ки ўзбек аз тоҷик олату абзоре, асбоби коре мегирифт, барои он аз забони худ номи намеёфт (зеро дар зиндагонии кўчии пештараи ӯ ҳуди он чиз мавҷуд набуд), низ онро ба тарзе, ки тоҷик ном дода буд, яъне ба форсӣ ном мебард. Ба ин тарз ба забони ўзбекӣ як олам калимаҳои форсӣ дохил шуд».¹

¹ В. В. Наливкин. Краткая история Кокандского ханства (Таърихчаи давлати хонияи Қўқанд). - Казань, 1886, стр. 18.

Дар баъзеи чунин манбаъҳои таърихӣ русӣ чузъиёту тафсилоти чолибе зикр шудааст. Масалан А. Д. Гребёнкин, ки дар даҳаи шастуми қарни 19 бо лашкари рус ба Осиёи Миёна омада буд, чо-чо хулосаи сӯхбатҳоеро, ки бо мардуми маҳаллӣ, бо тоҷикону ўзбекон дошт, баён кардааст. Инак, намунае аз он сӯхбатҳо, ки дар водии Зарафшон иттифоқ афтода ва иҷмолан баён шудааст:

«Тоҷикон дар бораи худ мегӯянд: Мо ҷангро дӯст намедорем. Мо хона дорем, замин, дукон дорем; мо кор мекунем ва бо кори худ зиндагӣ ба сар мебарем. Ҷанг моро бенаво мекунад. Ўзбек чизи дигар аст. Ўзбекон он гоҳ ки ҷанг мекунанд, ба серӣ мерасанд».

А. Гребёнкин дар ҷои дигар ақидаи тоҷикону ўзбекони қарни 19-ро дар бораи якдигар чунин овардааст:

«Ўзбекон дар суҳан тоҷиконро писанд намекунанд, баъзе аз қавмҳои ўзбек бо худситоӣ мегӯянд, ки ба тоҷикон духтар намедиҳанд. Аммо тоҷикон аз ин назарноғириву нописандиҳои ўзбекон табассум мекунанд ва мегӯянд: «Ўзбекҳо бе мо зиндагӣ карда наметавонанд, мо онҳоро дар дасти худ нигоҳ, медорем... Мо ба онҳо пӯшок медиҳем, онҳоро ёд медиҳем, ки кадом чизро бо кадом чиз хӯрдан беҳтар аст, чи тавр либос пӯшидан лозим аст, онҳоро дар мактабхона ва мадраса таълим медиҳем, ба онҳо қозӣ, мулло, пиру шайх мерасонем, маҳорат меомӯзем ва бо анвоъи мол таъмин мекунем. Дуруст аст, ки дар замони ҷанг ўзбекҳо моро мекубанд, ғорат мекунанд, вале чун оромӣ расид, мо қусури ин зарарҳоро мебарорем. Ўзбек бисёр сода аст». Тақрибан ин тавр ҳар бор тоҷикон суҳанро поён медиҳанд».¹

Чунин буд муносибати байни тоҷикону ўзбекон дар нимаи садаи 19 дар водии Зарафшон - дар Панҷакат, Самарқанд, Ургут, Каттақўрғон ва ғайра. Маълум мешавад, ки тоҷикон вазъи худ ва

¹ А. Д. Гребёнкин. Ўзбеки (Ўзбекон), «Русский Туркестан» («Туркистони Русия»), вып. 2. - М., 1872, стр. 37 ва 49-50.

рисолати худро ба хубӣ мефаҳмиданд, дониста ва эҳтиёткорона амал мекарданд, чун устои ботадбир ва сарпарастии ғамхор ба рафтори шогирди саркашу камшунав тоқат меоварданд. Албатта ин кор дар садаи 19 нисбатан осонтар анҷом меёфт, вале дар замони пеш, чунончи дар садаи 16-17, ҳатто 18 ин муомила хеле душворӣ ва хавф дошт ва ҷони тоҷик ҳамеша ба мӯе овезон буд. Ҳатто дар оғози қарни 20 баъзе аз русҳо гувоҳӣ додаанд, ки «калимаи «тоҷик» ва «қул» (ғулом) дар назари туркҳо қариб муродифанд».¹ Дар ин сурат нишонаҳои хайрхоҳӣ зоҳир намудан, ба вежа вазифаи фарҳангӣ иҷро кардан аз ҷониби ҳар тоҷике баробари қаҳрамонӣ буд. Тоҷиконро лозим омадааст, ки дар тӯли асрҳо гоҳ маҷбуран ва гоҳ ихтиёран ҳар лаҳзае чунин иқдоми қаҳрамонӣ пеш бигиранд.

Қасоне ҳам буданд ва ҳанӯз бисёранд, ки нақши фарҳанги эронии тоҷиконро дар фарҳанги халқҳои гирду атроф нодида мегиранд, эътироф кардан намехоҳанд ё аз эътирофи он ор мекунанд ва ё ҳатто як таъсири манфӣ ба қалам меоранд. Аз ҷумла онҳое, ки фикрашон олудаи заҳри пантуркизм аст, дар ин роҳ хеле қачравӣ доранд. Он фарҳанги олиро, ки тоҷикон ба вучуд оварда баъд бо туркҳо ба ҳам дидаанд, масалан осори меъморӣ Бухорову Самарқандро, ки аҷдоди тоҷикон сохтаанду туркҳо қисман хароб кардаанд, бузургманишҳои пантуркист имрӯз моли туркон медонанд; ба он фарҳанг ҳақ доштани тоҷиконро инкор мекунанд. Чунин кӯрнамакӣ дар замони шӯравӣ дар Ёзбекистон бисёр зоҳир шуд. Банда дар ин бора дар ҷанд мақола сухан рондаам.

Баъзе панславистҳо ҳам дар наҳй задани фарҳанги эронии тоҷикон, дар кам вонамуд кардани аҳамияти байналхалқии он

¹ П. Е. Кузнецва. О таджиках Наманганского уезда (Дар бораи тоҷикони ноҳияи Намангон). Известия Туркестанского отдела Императорского русского географического общества, т. II, вып. 2, ч. 1. - Ташкент, 1915, стр. 23.

хисса гузоштаанд. Мақсади панславистҳо мардуми туркнажодро ба сӯи Русия моил кардан аст, бисёр меҳоханд, ки мардуми турк аз олами ислом ва эронӣ рӯй битобанд ва дар ин роҳ, аз кӯшишҳо, ки халқҳои туркро ба муқобили эронинажодон бишӯронанд, худдорӣ намеkunанд. Мутаассифона, ҳатто баъзе донишмандони ховаршинос ҳам дар ин кор ширкат варзидаанд. Чунончи академик Василий Радлов, ки фаъолияти таблиғгарони масеҳиро дар байни халқҳои турк ва ба масеҳият ҳусни таваҷҷуҳ нишон додани туркхоро бо мамнуният зикр карда буд, чун дар даҳаи шастуми қарни нӯздаҳ бо лашкари Русия ба Мовароуннаҳр то Самарқанду Панҷакат омад, дар рӯзномааш бо афсӯс навишта буд, ки «ба забони поку дурусти туркӣ асосан дар даштҳо гап мезананд, ки он чо тамаддуни ислом, ки забонро хароб ва рӯҳи халқро нобуд мекунад, ҳанӯз роҳ наёфтааст».¹ Ба диди В. Радлов хароб шудани забони туркӣ иборат аз он будааст, ки масалан дар байни ўзбекони водии Зарафшон «ҳатто мардуми бесавод ибораҳои арабию форсиро бисёр ба кор мебаранд» ва «қонуни ҳамохангии (сингармонизми) садонокҳо (мусаввитаҳо) ба хоҳири аҷнабиёни омада вайрон ва тағйир дода шудааст». Чунонки мебинем, В. Радлов тоҷиконро «аҷнабиёни омада» номидааст, вале ин суханаш, ки аз ноогоҳии афвнопазири як олими шарқшинос гувоҳӣ медиҳад, дар пеши оҳанги иғвогаронаи сухани ў, ки як қисми аҳолиро ба қисми дигараш шӯр андохтан меҷӯҳад, чандон гуноҳи қалон нест.

В. Радлов ба тарзи зиндагӣ ва тафаккури мардуми ўзбек нақше гузоштани фарҳанги таҳҷоиро таъкид кардааст. Вале вай боз ҳам афсӯс меҳӯрад, ки «аҳолии турки шаҳрҳо дар натиҷаи омехтагӣ бо унсури форсӣ аз бисёр ҷиҳатҳо дар сачия ба тоҷикон наздик шудаанд».² Инчунин қайд мекунад, ки дар шаҳр ҳар ҳавлӣ

¹ В. Радлов. Из Сибири. Страницы дневника (Из Сибири. Чанд саҳифа аз рӯзнома). - М., Наука, 1989, стр. 564.

² Ҳамон асар, саҳ. 567.

меҳмонхонае дорад ва дар тоқҳои меҳмонхона «одатан ҷойнику пиёла, инчунин китобхонаи соҳиби ҳавлӣ, ки аксаран аз китобҳои фарсуда иборат аст, ҷойгиранд. Қуръон ва Ҳафтяк унсури ҳатмии чунин китобхона аст».¹ Албатта, Қуръону Ҳафтяк доштани ҳар кас ба муаллиф чандон маъқул нест, вале ачаб ки китобхонаи шахсӣ доштани соҳиби ҳар ҳавлӣ ва фарсудагии китобҳои онро (ки аз бисёр хонда шудани онҳост) низ чандон қобили таваҷҷӯҳ, надоништааст. Аз ин гуфтаҳои В. Радлов маълум нест, ки китобхона дар ҳавлии ўзбекон ҳам будааст ё не, вале равшан аст, ки дар ҳаёти ўзбекҳо ҳарчи аз нишонаҳои маданияти мардуми бумӣ, аз ҷумла таъсири мактабу мадраса ва таҳсилот бинад, онро чизи ногуворе ҳисобидааст. Вай чун аз тарзи зиндагии мардуми ўзбеки водии Зарафшон ҳикоя мекунад, меғӯяд: «Ҷои баҳс нест, ки кори фикрӣ (таҳқиқ ва омӯзиш) рӯҳро устуворӣ мебахшад ва хирадро сайқал медиҳад. Лекин мутаассифона ин ҷо акси ҳолро мебинем. Танҳо дар байни мардумони таҳсилнокардае андешаи хирадмандона ва равшанбинии табиӣ метавон мушоҳида кард».²

Ин аст, ки ҳар нишонаи фарҳанги исломӣ ва тамаддуни эронӣ, аз ҷумла забони форсӣ, ки дар байни мардумони ўзбек ба назар мерасад, ба пиндори В. Радлов табиъияти аслии ин мардумонро хароб кардааст ва В. Радлов дар пеши ҳукумати подшоҳии Русия масъала гузоштааст, ки онҳоро ҳар чи зудтар аз таъсири фарҳанги бегона, аз ҷанголи харобкорӣ раҳой бахшидан лозим аст.

Бешак, В. Радлов дар зиндагӣ ва шуури туркони ўзбек дигаргуниҳои ҷиддӣ ба дид овардааст, вале мутаассифона моҳияти ин дигаргуниҳоро дуруст шарҳ намодааст. Он чи В. Радлов дидааст, нишонаҳои як раванди амиқрави таърихӣ, раванди иҷтимоӣ-ву фарҳангист, ки ҳастии инсонро дигар мекунад, аломати он аст, ки

¹ Ҳамон асар, сах. 570.

² Ҳамон асар, сах. 565.

тарзи зиндагии мардуми ўзбек ба кулӣ дигар шудааст, ин мардум ба тағайюрати чиддии рӯхию равонӣ дучор омадаанд. Онҳо ба муҳити тозаи фарҳангӣ дохил шуданд, ба тамаддуни наве, ки маҳсули маънавияти эронинажодон буд, пайвастанд ва маънан нав шуданд ва метавонистанд бигӯянд: камоли ҳамнишин бар ман асар кард. Албатта онҳо «табиъиятеро», ки дар дашт доштанд, қисман ё тамоман гум карданд, бо таъсири омилҳои гуногун, чунончи бар асари ҳаёти шаҳр шояд баъзе сифатҳое, ки нисбат ба «табиъияти даштгардҳо» чизи манфӣ метавон ба шумор овард, пайдо карданд. В. Радлов танҳо ҳаминро дидааст ва пай набурдааст, ки онҳо ба ивази он чи аз даст доданд, ба чизе волотар даст ёфтанд, ба пояи баландтари маънавият расиданд ва имкон пайдо карданд, ки аз сатҳи ҷаҳонии «фарҳанги меҳвар» баҳравар бошанд. Онҳо дар андак муддат ба роҳи рушди таърихӣ чанд қадам пеш рафтанд.

Оре, фарҳанги эронӣ ва тамаддуни исломӣ симои халқҳои турки Осиёи Миёнаро хеле тағйир дод, ба хусус чехраи фарҳангии халқи ўзбекро ба кулӣ дигар кард ва ин дигаргунӣ на танҳо дар садаи ҳаждаҳу нуздаҳ, балки хеле пештар аз он ба назар намоён буд. Мардуми ўзбек пас аз садаи шонздаҳ ончунон дигар шуданд, ки масалан забони ўзбекӣ дар садаи нуздаҳ бисёр сифатҳои туркии худро тамоман аз даст дода буд. Аз ҷумла дар забони ўзбекӣ бар ҳилофи дигар забонҳои туркӣ садоноки **о** арзиши мутлақ пайдо кард, вови маҷҳул - садоноки **ӯ** пайдо шуд. Дар сурате ки ҳама туркҳо а-гӯй ҳастанд, ўзбекҳо о-гӯй шуданд бош, тош, она, хола мегӯянд. Ғайр аз ин на танҳо калимаҳои тоҷикии шӯр, гӯшт, мӯза ва монанди инҳо, балки вожаҳои туркии бўш, хӯл, дӯлма ва амсоли инҳоро низ бо вови маҷҳули пурра талаффуз мекунанд. Ин талаффуз ба забони ўзбекӣ аз форсии тоҷикии водихо гузашт. Моҳиятан савтиёти ўзбекӣ дар замони мо савтиёти туркӣ нест, савтиёти тоҷикист.

Чунин дигаргунии кулӣ дар забони ӯзбекӣ аз он пайдо омад, ки бисёре аз ӯзбекони имрӯза тоҷикони дирӯзаанд ва он тоҷикон, ки забони ӯзбекиро қабул кардаанд, савтиёти тоҷикии худро ба забони ӯзбекӣ оварданд. Баъзе хусусиятҳои сарфу нахви забонҳои эронӣ ҳам ба ӯзбекӣ омадааст.

Дигаргуниҳои куллии фонетикӣ як намуна аз дигаргуниҳои бисёрест, ки бо таъсири тоҷикон дар ҳастии миллии ӯзбекон рӯй додааст.

Баъзе донишмандони ӯзбек солҳои охир ҳатто ақидае пеш ронданд, ки «ӯзбекон турк нестанд... Байни забони туркӣ ва забони ӯзбекӣ фарқ калон аст... Забони адабии имрӯзаи ӯзбекиро забони туркии соф наметавон гуфт».¹ Як далел барои пеш рондани чунин ақидае он будааст, ки сақоиён, суғдиён, хоразмиён, бохтариён, чочиён ва паркониёни қадим, ки ҳама қавмҳои эронӣ буданд, қисми асосии таркиби этникии ӯзбекони имрӯзаро ташкил кардаанд.

Аммо то донишмандон нагуфтаанд, ки агар ӯзбекҳо турк набоянд, пас ба кадом ғуруҳи халқҳо тааллуқ доранд? Ба ғуруҳи халқҳои эронӣ? Чун забони онҳо забони ӯзбекист, ба гумон аст, ки ба хонадони халқҳои эронӣ тааллуқ пайдо намояд. Забони ӯзбекӣ агарчи дар савтиёт бисёр хусусиятҳои асосии забонҳои туркиро аз даст додааст ва дар вожагонии унсурӣ форсиву арабӣ ба ғоят зиёд фаро гирифтааст, ба ҳар ҳол дар сохтори умумӣ, дар сарфу нахв забони туркист ва ба ғуруҳи забонҳои туркӣ мансуб аст. Пас ин халқ аз хонадони халқҳои турк берун нашудааст. Таърихи пайдоиши туркону ӯзбеконро дар Осиёи Миёна ба назар бигирем, низ бояд бигӯем, ки решаи дарахти ӯзбекон ва шоҳтани ин дарахт туркист ва баъзе шоҳҳои пайвандии он асли эронӣ дорад, аз унсурҳои суғдӣ, хоразмӣ, чочӣ, паркони ва монанди инҳо ба

¹ Аҳмадалӣ Аскарров, Бӯрибой Аҳмадов. - Ҷангҳои келиб чиқиши тарихи (дастлабҳои мулоҳизалар) (Таърихи пайдоиши халқи ӯзбек - мулоҳизаҳои муқаддамотӣ). - рӯзномаи «Ҷангҳои овози», 20 янв. 1994.

таркиби этникии ўзбекон аксаран на бевосита, балки ба воситаи тоҷикон, бо хуни онҳое, ки баъдтар ўзбек шуданд, гузаштааст, яъне на аз чузъҳои аслий, балки аз чузъҳои омадаи баъдист, ки таркиби аслиро аз моҳияти аввалии он маҳрум насохтааст, балки ба он илова гардида, хусусиятҳои навоардааст ва танҳо дар баъзе мавридҳо моҳиятан тағйир додааст. Бино бар ин ба гумон аст, ки мутахассисон ва ҳуди халқи узбек ба чунин ҳукми қатъӣ, ки «ўзбекон турк нестанд», розӣ мешуда бошанд.

Ин баҳсро дахл кардани мо аз он сабаб лозим омад, ки байни мардуми ўзбек ва баъзе туркҳои дигар пайдо шудани чунин ақида, ки «ўзбекҳо турк нестанд», барои мавзӯи ин мақолаи мо аҳамияти ҷудогона дорад. Баррасии кӯтоҳи ин ақида нишон медиҳад, ки нуфузи фарҳангии мардуми тоҷик ба ниҳояти дараҷа амикрав буд, чунон зӯре дошт, ки агар халқе бо ӯ ҳамзистӣ ихтиёр намояд, метавонист қиёфаи фарҳангии ин халқ ба кулӣ дигар шавад, ончунон дигар шавад, ки мумкин аст ҳуди он халқ дигар ҳудро нашиносад ва ба андеша монад, ки ӯ худ чи халқест? Ба тақрор бояд ғушрас оварем, ки чунин таъсири куллии мардуми тоҷик на аз роҳи кишваркушоӣ ва зӯроварӣ, балки дар мағлубият ва тобеияти чанд сад сол сурат гирифтааст, таъсири мағлубону тобеон ба ғолибону ҳукмдорони ҳавобаланд буд. Дар чунин шароите таъсир расонидан осон нест ва ба монеаҳои зиёде дучор меояд. Медом ки нуфузи тоҷикон ҳама мамониатҳоро баргараф намудааст, бояд бидонем; ки неруи бузургеро соҳиб будааст.

Маънавияти мардуми тоҷик чунин неруи бузург дошт ва ҳанӯз дорад. Инро имрӯз мо тоҷикон бояд бидонем ва коре бикунем, ки ин неруи бузург бедор шавад, ба ҷунбиш ояд, мушқилкушоӣ ҳуди мо ва дигарон бошад.

Чун аз фарҳанги муштараки байни тоҷику ўзбек сухан меронем, бояд ҳар дафъа мушаххасан аз назар гузаронем, ки фарҳанги эронитаборон дар Мовароуннаҳр дар кадом мавридҳо ва

то чи дараҷа фарҳанги муштарак аст ва дар кадом мавридҳо ҳанӯз фарҳанги муштарак нест. Зарурати баррасии мушаххаси ин масъала аз он ҷо сар задааст, ки ба ҳар ҳол ҳудуди қаламрави фарҳанги миллиро муайян кардан даркор аст ва ба вучуд омадани фарҳанги муштарак чунин маънӣ надорад, ки миёни фарҳангҳои миллии дигар сарҳадде намонд ва вежагии онҳо аз байн рафт. Не, ҳамназдикии фарҳангҳои миллии боиси маҳрумӣ аз чехраи хос нахоҳад гардид ва ҳар як халқ бояд вежагиҳои хоси фарҳангу маънавияти худ, роҳҳои рушду таҳаввул, инчунин ҳудуди таърихӣ ва имрӯзии онро бидонад.

Дар замони мо дар ин хусус талқиноти ҳилофи воқеият бисёр ба назар мерасад. Аз ҷумла талқин мешавад, ки он осори фарҳанг, ки дар тӯли асрҳо дар Ёзбекистони кунунӣ ба вучуд омадааст, гӯё ҳама мероси фарҳангии миллати ўзбек аст ва ба ӯ тааллуқ дорад. Тасарруфи сиёсиро заминаи дастандозҳои дигар, аз ҷумла ғасби фарҳангӣ медонанд. Гӯё ҳар ҷо турк ҳукмрон бошад, кишвар бо ҳама дороиҳои моддиву маънавӣ моли ӯст. Ин талқинот аз назарияи истилогарон меояд, ки ҳудро на танҳо соҳиби молу мулк, балки инчунин ягона соҳиби маҳсули ғайолияти фикрии мутеъони худ ба шумор меоранд. Аз ин ҷост, ки Авасто ва осори меъмории Бухорову Самарқандро як ҷузъи мероси фарҳангии ўзбекҳо шумурдаанд, Ибни Сино, Баҳоуддини Нақшбанд ва монанди инҳоро «ситорагони осмони турк» номидаанд, ба он сабаб ки дар садаи понздаҳи мелодӣ дар Ҳирот Ҳусайни Бойқаро ҳукмрон ва Алишери Навоӣ вазир буд, ҳама адабиёту ҳунари онвақтаи Хуросонро ба халқи ўзбек нисбат додаанд ва ҳоказо.

Даъвогарони бузургманиши турк дар ин маврид ҳатто қонуниятҳои инкишофи таърих ва баъзе ҳақиқатҳои илмиро далел меоранд. Онҳо аз ҷумла он ҳақиқатро далели даъво меҳисобанд, ки «халқҳои таҳлилшуда (ассимилятсияшуда) қоидатан ба этносҳое, ки ба ҷои инҳо омаданд, на танҳо мероси таърихи фарҳанги худ, балки

мероси биогенетикии худро низ медиҳанд»¹, яъне этносе, ки ғолиб омад ва этноси дигарро ҳамгуни худ ва таҳлил кард, ҳам хусусиятҳои табиӣ, масалан, қиёфаи зоҳирӣ, ҳам арзишҳои фарҳангии халқи таҳлилшуда ва нестшударо ба мерос мегирад. Албатта дар ин ҳақиқат шак нест. Лекин ба ин ҳақиқат низ набояд шак овард, ки миллати тоҷик таҳлил нагардидааст ва нест нашудааст. Тоҷикон дар Мовароуннаҳр танҳо қисман гирифтори ассимилятсия омадаанд, фақат як қисми онҳо мансубияти миллии худро дигар карда, ўзбек шуданд, аммо қисми асосии онҳо ба сифати миллате ханўз дар мақоми таърихии худ устувор истодаанд. Аз ин ру касе ҳақ, надорад, ки он ҳама арзишҳои фарҳангиро, ки аҷдоди тоҷикон офаридаанд, ба мерос бигирад. Меросро аз мурдаҳо мегиранд. Онҳо, ки зиндаанд, худ соҳиби комилхукуқи дороиҳои маънавии худанд. Ба ғосибони ғолиб лозим меояд, ки он чо ки пирӯзӣ ёфтаанд, асосан бо ғаниматҳои моддӣ қаноат кунанд.

Этносе, ки қисман таҳлил шудааст, мероси фарҳангӣ аз даст намедиҳад, балки ба қадри он бештар мерасад, онро бештар эҳтиёт мекунад, бештар афзоиш медиҳад. Этносе, ки ба этноси дигар қисман пирӯзӣ ёфт, фақат аз он замон, ки пирӯзӣ ёфт ва танҳо дар он ҳудуд ки пирӯзӣ ёфт, соҳиби арзишҳои фарҳангӣ хоҳад буд, соҳиби он арзишҳое хоҳад буд, ки худ дар офариниши онҳо ширкат варзидааст. Хоразмӣён асосан пас аз садаи сздаҳ турк шуданд, туркиятпазирӣ дар Чочу Фарғона бештар баъди садаи ҳафтдаҳу ҳаҷдаҳ, дар водии Зарафшон баъди истилои Русия суръат ёфт. Танҳо пас аз ин дар ин ноҳияҳо он чи тоҷикони навоҳбек аз арзишҳои фарҳангӣ эҷод карданд, ба фарҳанги туркии ўзбекӣ илова гардид, чузъе аз фарҳанги ўзбекӣ шуд. Он чи тоҷикони дируза то туркиятпазирӣ эҷод карда буданд, як чузъи фарҳанги эронии Мовароуннаҳр буд. Он чи онҳо пас аз турк шудан офариданд, ба

¹ Ю. В. Бромлей. Очерки теории этноса. - М., 1983. стр. 283.

фарҳанги турки тааллуқ дошта, хусусиятҳои эронии фарҳанги туркиро қувват дод, хусусиятҳои муштираки фарҳанги тоҷикиву туркиро барҷастатар ба ҷилва овард. Дар натиҷа чи дар зоҳир ва чи дар ботин фарқи тоҷику ўзбек кам шуд ва гоҳ монандӣ то он дараҷа расид, ки онҳоро танҳо аз рӯи забон тафовут метавон дод.

Агарчи аз садаи саздаҳ, яъне аз замони истилои муғул то садаи бист дар Мовароуннаҳр баъзе вилоятҳо ва шаҳру ноҳияҳо, ҷунони Хоразм, ҷанд шаҳри Фарғона, баъзе ноҳияҳои Сурхондарёву Қашқадарё аз қаламрави забони форсӣ берун шуданд, минтақаи фарҳанги эронӣ ҷандон кам нашуд, зеро аввалан дар ҳамаи ин шаҳру ноҳияҳо ё атрофи онҳо забони форсии тоҷикӣ ҳанӯз ҳаст, на аз Фарғона, на аз Тошканду Ҷизах (Дизак) ё Сурхондарё ва ё Қашқадарё (Кешдарё) тамоман нест нашудааст, сониян фарҳанги эронӣ дар ҳамаи ноҳияҳои туркиятпазирӣ лоақал ба шакли фарҳанги муштираки туркиву тоҷикӣ вуҷуд дорад. Ин аст, ки қариб тамоми Мовароуннаҳр имрӯз низ ҳавзаи фарҳанги эронии тоҷикист. Осори онро дар ҳар қадам мебинем. Ноҳияе нест, ки забони тоҷикӣ мавҷуд набошад. Ҳамин ҳолатро дар Афғонистон низ метавон дид.

Бино бар ин бояд гуфт, ки қаламрави фарҳанги эронии тоҷикӣ дар қарни бист низ ҳамон аст, ки ҳазор сол пеш аз ин, дар аҳди оли Сомон буд, ҳамон Хуросони Бузург аст. Дар зарфи ин ҳазор сол шумораи қавмҳои турк меафзуд, баъди қарни ҳафтдаҳ, шумораи тоҷикони туркиятпазируфта кам-кам зиёд мегардид, таносуби адабии турку тоҷик дар баъзе ноҳияҳо оҳиста-оҳиста дигар мешуд, вале нуфузи фарҳанги эронӣ ва доираи амали он кам нашуд, ҳамчунон густариш дошт. Ба вежа дар садаҳои охир турку тоҷик дар ин сарзамин аз як ҳавои фарҳангӣ нафас мекашид.

Аз он чи гуфта шуд, хулосаи дигар ҳамон аст, ки дар боло ишора шуда буд: Тоҷикон ва ўзбекон ду халқи бародаранд, агарчи ба ду хонадони халқҳо тааллуқдоранд, метавон гуфт, ки

ширпайванд ҳастанд ва дар бисёр мавридҳо бо шири як зан, як доя парвариш ёфтаанд. Дар Осиёи Марказӣ, ҳатто берун аз ҳудуди он шояд чунин ду халқе кам метавон пайдо кард, ки то ин андоза хунашон ба ҳам омехта, ҳастии маънавӣ, бинишу фаҳмишашон ба ҳам наздик омада бошад. Агарчи омезиши хун бо роҳҳои гуногун ва гоҳ бо тарзҳои нораво сурат мегирифт, ҳаргиз набояд фаромӯш кард, ки ширпайванду ҷонпайванд дар миён аст. Ҳам тоҷикон ва ҳам ўзбекон бояд қадри ин ягонагӣ бидонанд. Эҳсоси ҳамхуниву бародарӣ бояд лаҳзае суст нашавад ва ҳамеша ҳамдигар бияфзояд. Ҳамдигар гоҳ, аз ҳамхунӣ муҳимтар аст. Ба хусус ҳамдигарие, ки аз хунпайванд ба ҳосил омадааст, қудрате хоҳад дошт, ки мардумро ба сарманзили мақсудҳои олии бирасонад. Ояндаи ин ду халқ ба ин вобастагӣ хоҳад дошт, ки риштаҳои пайванди дили онҳо то чи андоза устуворӣ пайдо мекунад.

Алломаи Иқболи Лоҳурӣ гуфтааст:

*На афғонему на турку таторем,
Чаманзорему аз як навбаҳорем.
Тамизи рангу бӯ бар мо ҳаром аст,
Ки мо парвардаи як шохсорем.*

Дар чаманзори навбаҳорон ҳама шохсор аз якдигар рангу бӯ мегирад ва дар ҳамбастагӣ нумӯ мекунад. Чаманзори турку тоҷик аз як навбаҳор ин ҳама рангомезӣ ва назаррабоӣ дорад. Қадри ин неъмат бояд донем ва онро чун мардумаки чашм эҳтиёт кунем.

4

Падидаҳои маънавият дар зиндагии мардуми тоҷик басо гуногун ва рангоранг буд.

Яке аз ин падидаҳо тафаккури китобист. Шариф Шукуров ва муаллифи ин сатрҳо дар бораи тафаккури китобии мардуми тоҷик чандин бор андеша баён кардаем ва ҳоло боз лозим аст, ки ин хусусияти олами маънавии халқи худро андаке ба риштаи андеша бигирем.

Ба ин муносибат лозим ба таъкид аст, ки хусусан дар марказҳои фарҳанг - шаҳрҳои бузург ва ҳавзаи нуфузи онҳо китоб ба зиндагии мардум сар дароварда, ҳамаи ҳастии онҳоро фаро гирифта буд. Зисту маишат, урфу одат, ишастухез, муомила, одобу услуб аз рӯи китоб, аз рӯи андарзномаю ахлоқномаҳои сершумор ва рисолаҳои гуногун сурат мегирифт. Китоб чизи муқаддас буд, сухани китобӣ эътибори кулӣ дошт ва дар одитарин мавриди зиндагӣ ҳам аз рӯи тавсияи китоб амал мекарданд. Забон ифодаи тафаккур аст ва он ҷо ки сухани китобӣ бартарӣ дошт, гуфтору навиштор ба ҳам наздик омада, забони адабӣ ва забони меъёр ба гуфтугӯи бесаводон ҳам таъсир мегузошт. Тарзи тафаккур ва баён дар баъзе соҳаҳои зиндагӣ ҷунон буд, ки миёни навиштору гуфтор фарқи калон намонда буд.

Ин гап ҷунин маънӣ дорад, ки чун китоб дар тӯли асрҳо дар зисту маишат нуфузи тамои дошт, рафта-рафта дар ҷомеа як тарзи андеша густариш ёфт, ки сохтори он аз шакли китобии баёни таҷрибаи фарҳангӣ ҳосил шудааст ва ба пояи баланди моҳиятҷӯии маънавӣ расидааст. Дар натиҷа маънидоди мардумии ҳодисаҳои ҳаррӯза, ки аз таҷрибаи иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангӣ ҳулоса мебароварданд, қадам ба қадам амиқ рафта ва шаклҳои ҷилдоре пайдо карда, ба анъанаҳои китобии ҷамъбасти фалсафии андеша наздик омад. Бинишу фаҳмиш ва баёну маънидод китобӣ шуд, андеша ранги китобӣ гирифт. Китоб ки садҳо сол дар ҷомеа нуфуз дошт, гӯё ҳама зиндагӣ ба ҳукми он сар фурувард. Он тарзҳои фикру андеша, ки дар китобҳои бонуфуз ташаккул ёфта буд, ба шаклҳои фикру андешаи аҳли ҷомеа нақши назаррасе гузошт.

Яке аз падидаҳои тафаккури китобӣ он аст, ки ҳикматпарварӣ, яъне майли махсусе ба сухани ҳикматомӯз ва хулосаҳои фалсафӣ ба шаклҳои китобӣ ифода меёфт. Ҳикматписандӣ хоси мардумони андешапарвар буда, байни ҳама халқҳо, хусусан дар Шарқ ривоч ёфтааст, вале тарзҳои ифодаи он дар байни халқҳои гуногун гоҳ аз ҳам фарқ мекунад. Халқҳои эронӣ, аз ҷумла тоҷикон бештар ба тарзҳои китобӣ майл доранд. Мардуми мо чун рӯйдодҳои зиндагиро, воқеаи ибратомӯзеро, ки диданд ва шуниданд, ба андеша мегиранд ва маъноӣ мазмунӣ онро фаҳмидан меҷӯянд, хулосаи онҳо фардбайтест ё сухани рехтааст, ки ба шеърӣ классикӣ монандӣ дорад.

Аз ҳамин ҳикматпарварӣ ва тафаккури китобист, ки мардум шеърдӯст буданд, ба шеърӯ шеърӣ ихлос доштанд, ҳангоми сӯҳбат ҳар лаҳза байте ба ёдашон меомад, ки аксаран байти ҳикматомез ва олии буд. Камина ки синнам ба ҳафта расидааст, солҳои кӯдакӣ дар Бухоро ва баъд дар Душанбе бисёр касонеро дидаам, ки «боқимондаҳои дунёи кӯҳна» буданд ва ҳоҳ аз Бухоро бошанд, ҳоҳ аз Самарқанд ё Ҳуҷанд ва ё Ёротеппа, ҳама шеърдон буданд, дар омади гап байте меҳонданд, ки моҳияти масъаларо яқбора равшан менамуд ва гоҳ азбаски байти аҷибест, шунавандаро ба ҳайрат ва шавқ оварда, як дунё ҳаловати зебоишинохтӣ бахшида, фикру ҳисро фаъол мекард ва дарки воқеиятро амиқтар мебард.

Ба ин муносибат меҷӯям дар ин чопи дувуми китоби «Хуросон аст ин чо» як нуктаро илова бикунам.

Шоир Бозор Собир боре навишт: «Ман қариб саросари Тоҷикистонро гашта (як-ду дафъа дар Самарқанду Бухоро ҳам будам) аз даҳани мардум фақат се-чор байти классикӣ шунидаму тамом [...] Умуман адабиёти классикӣ ҳеҷ вақт ҷузъи зарурии рӯзгори тоҷикон набудааст, чуноне ки дар миёни эронӣёну

точикони Афғонистон мушоҳида мешавад. Агар аҳёнан ягон байте донанд, ҳамонро ҳам вайрон мегӯянд»¹.

Ин баёноти Бозор Собир, ки ба тоҷикони Варорӯд як навъ шеърбезор нисбат додааст, ба кулӣ дуруст нест. Бозор Собир ин ҷо солҳои ҳафтоду ҳаштоди садаи бистро ба назар дорад. Дар нимаи дувуми садаи бист дар ҳақиқат тоҷикони Варорӯд, аз ҷумла мардуми Самарқанду Бухоро бисёре аз синнатҳои ҳазорсолаи худро аз даст дода буданд. Тахминан аз солҳои шасти садаи бист ҷунониҳои шеърдонӣ аз байни тоҷикони Тоҷикистону Ёзбекистон қариб ба тамоми нест шуд. Мактаби шӯравӣ шеърпарвар набуд, аз бар қардани шеър дар мактаби шӯравӣ қам дида мешуд (ҳар сол ҳамагӣ 10-12 пора шеър ё нест аз бар мекарданд). Дар адабиёти шӯравии тоҷикӣ шеър таназзул қард, дар шеър шеърӣ намонд. Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ҳатто шоирон (ғайр аз Пайрав) шеъри худро аз ёд наредонистанд, дар маҷлисо наредавонистанд аз ёд бихонанд. Ҷавонон дар солҳои сӣ ва қиҳил танҳо шеъри устод Луҳутиро аз бар мекарданд, аммо шеъри Турсунзода, Миршақар, Раҳимӣ, Деҳотӣ ва монанди инҳоро қасе аз ёд наредонист. Ҷавонон танҳо баъзе аз сурудаҳои охириини М. Турсунзодаро аз ёд қарда буданд.

Маънавиятсигезии замони шӯравӣ боиси таназзули шеър ва аз шеър дур шудани мардуми тоҷик қардид.

Аз ин рӯ гуфтаи мазқури Бозор Собир танҳо нисбат ба солҳои пас аз даҳаи панҷоҳи садаи бист дуруст аст.

Аммо пеш аз он, яъне дар даҳаи сиву қиҳили садаи бист қасоне буданд, ки саводи қўҳнаи пеш аз инқилобӣ (пеш аз инқилоботи солҳои 1917 ва 1920) доштанд ва бисёр шеър редонистанд. Ҳатто бесаводону қамсаводони солҳўрда низ шеърдон буданд. Ин

¹ *Бозор Собир*. Завқи шеър // Миллат, 8 декабри 2005, № 15, саҳ. 8.

шеърдонҳоро банда ба чашми худ дидаам ва аз шеърхонии онҳо бисёр ҳаловат бурдаам.

Пеш аз аҳди шӯравӣ, пеш аз инқилоботи болшавикии солҳои 1917-1920, инчунин дар солҳои аввали инқилоб дар Варорӯд шеър маҳбубияти ҳамагонӣ дошт. Хурду калон, хушсаводу бесавод шеър медонистанд. Мардуми мо шоиртабиат буданд ва мо дар душвортарин давраҳои таърих шоир бисёр доштем.

Аз ҳамин шоиртабитаӣ ва маънавиятгаройӣ буд, ки «Чор китоб»-и Аттор, «Гулистон»-и Саъдӣ, девони Ҳофиз, мунтахаби девони Бедил дар мактаби тоҷикии чанд сад сол китоби дарсӣ буд. Шеърӣ оӣ гӯё бо шири модар ба хуни кӯдак меомехт. Шогирдон аз осори бузургтарин бузургон савод мебароварданд, забон меомӯхтанд, фасоҳати суҳан ва меънирасӣ ёд мегирифтанд. Аз баски мактабиён хеле бисёр шеър аз ёд мекарданд, аз нахуст ҳофизаи онҳо мустаҳкам мешуд ва ин ёди тавоно ҳама умр дар зиндагӣ ба қор меомад ва бо меҳри рӯзафзуни шеър имконе фароҳам меовард, ки бисёре аз шогирдон ратфа-рафта ба андӯхтаҳои маънавии асрҳо, ки дар шеърӣ он бузургон ва бузургони дигар гирд омадааст, даст биёбанд. Шеър аз аввал раҳнамои шахс ба сӯйи ганҷианаи забон, ба сӯйи фарҳанг ва маънавият буд.

Меҳри китоб, меҳри шеър аз он сабаб он қадар пурзӯр будааст, ки мардум ба зиндагӣ, ба гузашта, ба таърих муносибати диққаткорона доштаанд. Дар китоб, дар шеър, хусусан дар шеърӣ ҳикматомез маъноӣ рӯйдодҳои зиндагӣ баён шудааст, таҷрибаи чандин насли мардумони гузашта ва ҳақиқати ҳаёт тамаркуз ёфта, ҳулосатан ҷамъбаст шудааст, моҳияти замонҳо ба сурати бадеӣ назаррабо ба ҷилва омадааст. Шахсе, ки дар зиндагии одии рӯзмарра ҳар лаҳза ба шеър рӯ меорад, гӯё аз таҷрибаи гузаштагон ва ҳикмати асрҳо меъёри баҳо меҷӯяд, аз ақлу заковати падарону

бобоён раҳнамоӣ меҳаҳад, ба рӯйдодҳои ҳаррӯза – ҳоҳ хурданд, ҳоҳ калон, нигоҳи таърихӣ меандозад.

Шеър дар ин маврид пайванди наслҳоро пойдор дошта, назари таърихро барои дарки ҳақиқат, барои ҳалли масъалаҳои имрӯзу фардо корбаст меорад.

Ин аст, ки шеърпарварӣ гувоҳе аз он буд, ки диди таърихӣ дар зиндагонии мардум аҳамияти ҷудогона дошт. Шеър сатҳи маънавии зиндагонии рӯзмарраро баланд мебард. Парастии шеър аз падидаҳои олии маънавият буд.

Бешак шеърдӯстӣ натиҷаи он аст, ки шеър дар адабиёти форсӣ ба ғоят тараққӣ ёфта, таъмили фалсафии шоирона ба пояҳои баланд расид. Дар айни ҳол меҳри махсусе, ки мардум нисбат ба шеър ва ҳикмат зоҳир мекарданд, боиси ривочу раванги шеър ва ҷамъбасти фалсафии шоирона дар адабиёт гардид, боиси ин шуд, ки китоб ба ҳаёт амиқтар сар даровард, як ҷузъи зиндагӣ шуд. Дар ин сурат шеър аз як сӯ чун аз ҷузъиёти одии зиндагии рӯзмарра ҳар лаҳза таъсире мерасонид, барои муайян шудани қарордоди шахс мусоидат мекард, раъйи ӯро устуворӣ мебахшид ё тағйир меод, дар одитарин мавридҳои ғайилона амал карда, гоҳ гӯё вазифаи хурде ва нақши амалӣ иҷро менамуд. Аз ҷониби дигар шеър аз омилҳои буд, ки таъби эстетикӣ инсонро баланд мекунад, фикру ҳис ва таҳайюлро парвозе мебахшанд, маънавиятро тақомил медиҳанд. Шеър дар ҳарду сурат ҳам - ҳоҳ вазифаи хурди амалӣ, ҳоҳ нақши бузурги маънавий иҷро намояд, дар таҷаккули шахсияти инсон аҳамияти калон дошт ва азбаски ин амалиёти вай дар ҷомиа густариш пайдо карда буд, аҳамияти куллии он дар доираи умумии миллӣ доман паҳн карда буд. Хусусан дар марказҳои фарҳанг - шаҳрҳои бузург ва ноҳияҳои доираи нуфузи онҳо на танҳо саводнокҳо, балки бесаводон ҳам суҳанро бо шеър оро медиҳанд. Дар кӯҳистон дар байни бесаводон бештар шеъри фолклорӣ интишор ёфта, дар водихо, хусусан дар Бухоро, ки фолклор

нисбатан кам шуда, чои онро адабиёти классикӣ гирифта буд, асосан шеъри классикӣ фикру зикри мардумро ба худ тобеъ медошт, як воситаи ифодаи фикр ва баёни матлаб буд.

Албатта ин ҳолат ба забон ва тарзи баёни одии рӯзмарра таъсир мекард. Шеър ба сухани одӣ ҳам як навъ мавзунӣ ва хушоҳангӣ мебахшид. Зотан нармӣ ва равонию мавзунӣ аз сифатҳои аслии забони форсӣ ва дарию тоҷикист. Ҳамин сифатҳо буд, ки шеърӯ шеъриятро дар қаламрави ин забон ривоч дод. Дар айни ҳол тараққиӣ шеъри оӣ боиси рушди камназири ҳамон хусусиятҳои зотии забони мо гардид. Дар натиҷа гуфтугӯи одӣ ҳам аз унсурҳои шеърият бештар бархурдор шуд, ҷасоҳате, ҳусне пайдо кард.

Тафаккури китобӣ ва густариши нуфузи шеър гуфтори одиро дар баъзе соҳаҳои зиндагонӣ ба забони адабии меъёр бештар наздик меовард, дар маҷозҳо ва ташбеҳу истиораҳои сухани одӣ нақше аз сабқҳои гуногуни китобӣ мегузошт. Хусусан сухани босаводон ва равшанфикрон ҷолиб буд. Ин камина босаводон ва зиёӣёни кӯҳнаро, онҳоро, ки дар мактабу мадрасаи пеш аз инқилоби соли 1917 таҳсил кардаанд ё мактабдору мудarris ва мулло будаанд, бисёр дидааст. Сухани онҳо аз сухани дипломдорони имрӯза, ки масалан дар солҳои навади қарни бист дар Тоҷикистон мебинем, тамоман тафовут дошт. Дипломдорони айёми мо ҳатто донишқадаи филологияро хатм карда бошанд ҳам, гоҳ ин таҳсилқардагӣ аз гуфторашон ҳеҷ маълум намешавад. Аз суханронии мардуми имрӯз аксаран наметавон пай бурд, ки таҳсили оӣ дидаанд ё не: миёни сухани зиёӣён ва босаводону камсаводон тафовут зиёд нест. Ин ҳолат аз паст рафтани дараҷаи савод ва савияи фарҳангиву маънавии ҷомеаи имрӯз дарак медиҳад. Аммо пеш аз инқилоб аҳвол дигар будааст. Пеш аз инқилоб тафаккури китобӣ барои ин ки таҳсил дар мактабу мадраса пурсамар ояд, заминаи зарурӣ омода сохта буд. Савод баровардан

ва нозукиҳои забони адабиро аз худ кардан осонтар даст меод. Аз ин рӯ ҳар дафъа ки аз мактабдидагон ва зиёиёни кӯҳна касеро дучор меомадам, аз аввали суҳан ошкор мегардид, ки ин шахс дар мадраса ё лоақал дар мактаб хондааст. Дарсхондагони кӯҳнасаод дуруст ва зебо гап мезаданд. Медонем, ки дар мактабу мадрасаи пеш аз инқилоб грамматикаи забони форсӣ дарс намедоданд. Мактабиён ва муллобачагон грамматика нахонда забон ёд мегирифтанд, аз ҳусни суҳан ва маданияти калом баҳра мебурданд. Ин аст, ки забондонӣ вобаста ба грамматикахонӣ нест, балки сабабҳои дигар дорад.

Суҳани тоифаҳои гуногуни мардум, масалан, суҳани саводдорони одӣ, муллоҳо ва зиёиён аз ҳам фарқ мекард, вале ҳар кадоме ба таври худ ҳусне дошт, соҳиби махсусиятҳои буд. Тафовути гуфтори тоифаҳои мухталиф, чунончи деҳқони хокпош, мулло ва равшанфикре дар настри устод Айни ба ҳуҷӣ акс андохтааст. Ман аз рӯи мушоҳидаву озмудҳои худ меғӯям, ки дар асарҳои устод Айни забони муллоҳои онвақтаи Бухоро хеле наздик ба ҳақиқат аст ва дар бештари мавридҳо айнан ифода шудааст. Ҳангоми хондани асарҳои Айни ба забони муллоҳо ё зиёиён диққат кунед, мебинед, ки аксаран дар ҳақиқат зебост. Ва ҳол он ки аксари муллоҳо дар асарҳои устод персонажи манфӣ мебошанд. Модомки нақши манфӣ ба чилваи ҳусни суҳан монеъ наомадааст, маълум мешавад, ки ҳусни устувор будааст.

Афсӯс ки бурро ва зебо суҳан кардан имрӯз кам ба дид меояд. Имрӯз аз суҳани тоҷикӣ ҳусну ҳаловат рафтааст ва мо дар ин бора поинтар таваққуф хоҳем кард.

Яке аз сабабҳои тақвияти тафаккури китобӣ ин буд, ки омӯзиш дар мактабу мадраса поя бар донишҳои инсонӣ - ба илмҳои ҳуманитарӣ дошт, саропо инсонӣ шуда буд. Албатта дар асрҳои охир дар мадраса тадрис нашудани улуми табиатшиносӣ ё андаке мавқеъ ёфтани баъзеи онҳо норасоии ҷиддӣ буд ва танқиди саҳти

ин нуқсон дар навиштаҳои равшангарони маорифпарвар, аз ҷумла Фитрат ва Айнӣ дуруст омадааст. Вале аз рӯи барномаи мактабу мадраса набояд гумон бурд, ки гузаштагонӣ мо ба аҳамияти улуми табиӣ иқрор набудаанд, улуми табиӣро ба ҷашми кам дидаанд. Не, сабаби ин, ки гузаштагон дар омӯзишу парвариш асосан ба улуми инсонӣ - забон ва сарфу наҳв, мантиқ, фалсафа, фикр ва монанди инҳо, инчунин ба адабиёт бештар аҳамият меоданд, он буд, ки чунин донишҳо бунёди ҳастии маънавии инсонро фароҳам меоранд. Маълум аст, ки илмҳои табиӣ ва дақиқ дониш медиҳанд, вале барои инсон дониш кам аст, балки пеш аз ҳама маънавияту одамият, фарҳанг ва ахлоқу одоб даркор аст, ки инҳо аз улуми инсонӣ, аз адабиёту санъат ҳосил мегардад. Ғайр аз ин, адабиёту санъат ва илмҳои инсонӣ таҳайюли шахсро ба парвоз меоранд ва нерӯҳои эҷодкорӣ одамиро ғаъолият мебахшанд, ки дар натиҷа дар сурати зарурат фаро гирифтани илмҳои табиӣ дақиқ осонтар мешавад. Ҳақиқатан дар мактаб аз кӯдакӣ қориёна ҳифз кардани қариб тамоми «Ғулистон»-и Саъдӣ, ҳама девони Ҳофиз, як қисми ғазалиёти Бедил чунин маънӣ дошт, ки мактаб барои инкишофи маънавии шахс таҳкурсии мустаҳкам месохт: кӯдак маъноӣ осори он бузургонро чандон нафаҳмад ҳам, азбаски ҳифз карда, ба як умр ба лавҳи хотир гирифтааст, маъноҳои олии ва ҳусни эстетикӣ онҳоро ҳама умр кам-кам кашф менамуд, ҳама умр ҳаловат мебурд ва маънавияти худро ғано мебахшид. Аз кӯдакӣ аз бар шудани ин миқдор осори олиҷаноб ёду ҳофизаи шахсро тараққӣ меод, барои фаро гирифтани дигар манбаъҳои маънавият шароити камназир фароҳам меовард. Осори бузургтарин суҳанварони ҷаҳон - Саъдӣ, Ҳофиз, Бедил асоси маънавияти ҷомеа, асоси тафаккури китобӣ ва забонамӯзиро ташкил мекард. Бешак дар ин сурат барои ин ки маънавият ва фикру ҳис баланд равад, барои ин ки забони модарӣ бо қудрату тавони устодони бузургӣ

адаб ва хусни сухани олии онҳо ба зеҳн ҷо гирад, имкон фаровон буд.

Дар байни падидаҳои олии даҳои инсон чизҳое ҳастанд, ки барои кӯдак, барои қобилияти фикрӣ ва зарфияти завуқ зебоипазирии ӯ ҳаргиз бори гарон нахоҳанд буд ва ба ҳар ҳоле дар шаклириии шахсияти вай ба муддати дуру дарозе, ҳатто тамоми умр нақши муассир хоҳанд дошт. Сухани Аттор, Саъдӣ, Ҳофиз ва Бедил аз ҷумлаи чунин падидаҳои даҳои инсон аст ва таҷрибаи омӯзгорони мактаби кӯҳнаи тоҷикӣ ба субут расонид, ки шеърӣ ва ҳунари воло ҳатто дар ҳолате ки гоҳ чандон мафҳум нест, барои рушди фикру ҳисси кӯдак ва шахсияти одама ба ғоят судманд аст.

Ин аст, ки гузаштагони мо вазафаи мактабро тамома хилофи фаҳмиши имрӯзаи мо муайян кардаанд. Мо имрӯз ҳатто дар мактаби ибтидоӣ мекӯшем, ки ба кӯдак ҳарчи бештар дониш диҳем, кӯдак дар бораи табиату ҷомеа ва сиёсати руз, дар бораи қору истеҳсол бештар тасаввуроти мушаххас пайдо кунад. Аммо гузаштагони мо баръакс рафтор кардаанд. Онҳо дониш омӯхтанро вазифаи мактаби ибтидоӣ надонистаанд. Онҳо дар назди мактаби ибтидоӣ ду вазифа гузоштаанд, ки яке вазифаи ҷузъӣ ва дигаре вазифаи қулли бузургест. Вазифаи аввал савод баровардан буда, вазифаи сонӣ ва асосӣ омода сохтани таҳкурсии маънавияти шахс ва ҷомеа мебошад. Вазифаи дувум ҷунон бузург ва душвор аст, ки нисбат ба кӯдак ва мактаби ибтидоӣ пеш гузоштани он аз рӯи фаҳмишҳои имрӯзаи мо қасро ба ҳайрат меорад ва қоре ношуданӣ менамояд. Аммо мактаби кӯҳна чунин вазифае ба ӯҳда гирифта, барои иҷрои он роҳи аҷиб дарёфт карда буд, ки аз кӯдакӣ ҳифз қунонидани чанд девон шеъри олист. Илми омӯзгории имрӯз чунин тарзи таълим - тақя бар ҳифзи қориёнаи матнро бештар эътироф надорад, мактаби шӯравӣ онро ба қулли рад карда буд. Ва ҳол он ки мактабдорони мо исбот кардаанд, ки ин тарз ҳам басо муфид метавонад буд.

Омӯзгорони гузаштаи мо дониш омӯхтанро аз гардани мактаб тамоман соқит карда, асосан ба зиммаи мадраса гузошта буданд. Онҳо дар донишомӯзии мадраса низ андаке ба баъзе илмҳои табиӣ, аз ҷумла тиб ҷойгоҳе ҷудо карда ба илмҳои инсонӣ баргарӣ додаанд ва ин ҳолат гувоҳи он аст, ки тамоми системи маорифи мо асосан таҳсили маънавиятро ҳадаф қарор дода буд.

Агар ин ҳулосаи мо дуруст бошад, чунин маънӣ дорад, ки системи мактабу маорифи мо дар асрҳои гузашта системи маънавий буд ва поя бар ин қазия дошт, ки меғуфтанд: Олим шудан чи осон, одам шудан чи душвор! Яъне гузаштагони мо ақида доштанд, ки чун одам шудан душвортар аз олим шудан будааст, ҳама қувваро барои он сарф кардан лозим аст, ки мактаби ибтидоиву олии барои одам шудани шахс замина фароҳам орад, пеш аз ҳама бунёди инсониву маънавии омӯзишу парвариш устувор бошад, то бештар маънавияту инсоният, сифатҳои неки одамӣ ва ахлоқи одоб омӯзад, ки шахс инсони ҳақиқӣ ва бофарҳанг бошад. Он гоҳ ҳар кас олим шудан хоҳад ё пешаи дигар ихтиёр кунад, бештар имкон хоҳад дошт, ки ба мақсад бирасад. Аз ин ҷост, ки гузаштагони мо дар мактаби ибтидоиву олии ба таълиму тадриси илмҳои табиӣ ва дақиқ камтар ҷой ҷудо кардаанд. Пиндори онҳо ин будааст, ки ба иҷрои вазифаи душвор - ба фароҳам овардани таҳкурсии маънавияту одамият бояд кӯшид, аммо илм омӯхтану олим шудан, ки осонтар аст, ба ихтиёри ҳар шахс бояд воғузур шавад.

Ин системи маънавии мактабу маориф дар гузашта нақши муҳимме ба забон гузоштааст.

Маънавияти баланд, ки ба бисёре аз гӯшаҳои ҷомеа густариш ёфта ва дар ҳаёти инсон аксаран аҳамияти бунёӣ пайдо кардааст, забонро низ ба дараҷае мерасонад, ки посухгӯи хостаҳои ин ҳаёти маънавий бошад. Маънавияти баланд дараҷаи баланди инкишофи забонро хоҳон аст ва таъмин мекунад. Забон аз маънавияти баланд имконоте ба даст меорад, ки мафҳумҳои мучарради маънавий,

маъниҳои мучарради илмию фарҳангиро дақиқан ифода созад, тобиши нозуки фикри инсон ва тапиши ноаёни дили ӯро падида оварад. Баланд рафтани сатҳи маънавияту фарҳанг ва густариши он дар ҷамъият танҳо бо рушди ҳамаҷонибаи забон имконпазир хоҳад омад.

Ба пиндори мо он чи зикраш гузашт, имкон медиҳад бигӯем: Асрҳост, ки бунёди маънавии рушду такомули забон дар ҷомеаи тоҷикон устувор буда, дар асарҳои сершумори илмӣ, динӣ, фалсафӣ, тасаввуфӣ, ахлоқномаҳо, шеър, насри адабӣ ва ғайра ифода шуда, ба дараҷаи муайян зисту маишати одиро ҳам фаро гирифта, дар тамоми ҷамъият нақше гузошта буд. Метавон гуфт, ки забондонии мардум аз сатҳи як рӯйдоди табиӣ одӣ болотар рафта, дар бисёр соҳаҳои ҳаёт, ҳатто дар зисту маишат кам ё беш забондонии маънавиасос буд.

5

Мақсад аз он чи гуфта шуд, худситоии миллӣ нест. Манзур ин нест, ки тоҷиконро аз дигар миллатҳои гирду атроф болотар гузорем. Не, чунин нияте ҳаргиз дар миён нест. Медонем, ки «банӣ-одам аъзои якдигаранд» ва халқову миллатҳо мисли шахсҳои алоҳида сифатҳои муштарак доранд, яъне сифатҳои ҳастанд, ки ба халқҳои гуногун хос аст. Он чи дар бораи мардуми эронинажод, аз ҷумла тоҷикон гуфтем, шояд кам ё беш ба баъзе халқҳои дигар, хусусан баъзе халқҳои Шарқ низ нисбат дорад. Сифатҳои ҳам ҳаст, ки фақат ба як ё чанд халқ хос асту бас ва ё дар зоти халқе моҳияти худро бештар зоҳир намудааст. Моҳияти маънавии ҳастии инсон дар симои ҳамаи халқҳо падида омадааст, вале шаклҳои тарзҳои ин падида дар ҳаёти ҳар халқ дигар метавонад буд, таносуби унсурҳои ҷудогонаи он метавонад фарқ кард. Тоҷикон шояд аз он халқҳоеанд, ки мабдаи маънавий дар ҳастии онҳо барҷаста зоҳир

гардидааст, қувваи азими ботинии маънавӣ дар рушди таърихии онҳо нақши намоён гузоштааст. Ин ҳақиқатро амиқан дарк бояд кард, чилваҳои рангоранги онро бояд донист, то ки худшиносии шахс ва ҳудогоҳии миллат ба роҳи дуруст дарояд, миллат дар роҳи истиқлол, дар муайян кардани фардои таърихии худ самтгирии огоҳона ва беҳато дошта бошад.

Бино бар ин аз он чи дар ин мақола гӯшрас омад, мақсад таъкиди як ҳақиқати дигар аст. Мо он ҳақиқатро таъкид кардан мехоҳем, ки бунёди маънавии ҳаёти тоҷикон дар як-ду садаи охир, баҳусус дар шаст-ҳафтод соли асри бист хеле суст шуд. Инкилоб арзишҳои олии маънавиро инкор кард, ба роҳи ёдзудии таърихӣ даромад, китобсӯзӣ пеш гирифт, дину оин, урфу одат ва анъанаҳои фарҳангиро нест кардан хост (таъбири урфу одатҳои феодалӣ – бойӣ пайдо шуд), забони миллиро аз идорахонаҳои давлат, аз ҳаёти иҷтимоӣ берун ронд ва ба нобудӣ маҳкум сохт. Фарҳанги миллий, адабиёту санъат, ахлоқу одоб дар бисёр минтақаҳо паст рафт. Ин раванд дар марказҳои бузурги инкишофи фарҳанг ва ҳавзаҳои асосии амали забони адабӣ низ ҷиддан эҳсос мешавад. Мактабу маориф, дараҷаи савод, одоби муомила дар саросари қаламрави забони форсии тоҷикӣ рӯ ба инқироз овардааст. Пошхӯрди импиротурии шӯравӣ ва ғочаҳои он, нобасомониҳои иқтисодӣ, нооромии бетартибӣ ва ҷанги бародаркушии даҳаи навад дар Тоҷикистон таназули маънавияту фарҳанг ва одамияту одобрӯ суръат бахшид. Ҳоло ҳама дар ғами як даҳан нон мондаанд ва фикрашон аз доираи ин ғам берун намеравад.

Албатта ин ҳолат дер давом нахоҳад кард. Фардо ё пасфардо мардум ба худ меоянд ва ба андеша мераванд, ки минбаъд чи бояд кард, то зиндагии одамвор муяссар бошад. Шояд он гоҳ боз пай бурдан ба зарурати ҳаёти маънавӣ оғоз хоҳад ёфт, ба арзишҳои инсонӣ эҳтиёҷ хоҳад афтод..

Фарҳанг намурданист ва маънавият канда шудан надорад. Пурдаҳшаттарин фоҷиаҳои замон ҳам наметавонад маънавиятро қатъ бикунад. Моҳияти ҳастии инсон маънавият аст ва қуввае нест, ки инсонро аз моҳияти аслӣ маҳрум созад. Албатта, шароити ғайриинсонӣ қобил аст, ки инсонияти шахсро ба нестӣ расонад, дар дили ӯ ваҳшониятро қувват диҳад ва дар ҷомеа пояҳои одамиятро суи кунад. Дар ин сурат ҳам одамияту маънавият поянда хоҳад буд.

Вале бояд фаромӯш накунем, ки замони тӯфонии мо, пайи ҳам омадани фалокатҳои бузурги иҷтимоӣ, ки на имрӯз, балки ду сад-се сад соли пеш оғоз ёфта, хусусан дар садаи бист ба ғоят қувват гирифт, пояҳои маънавии ҳастии тоҷиконро тамома ба ларзонӣ овардааст. Пастмаънавиятӣ, ки онро ҳатто бемаънавиятӣ метавон номид, афзоиш дорад. Пайванди дирузу имрӯз дар фарҳангу маънавият, дар забон, дар урфу одат ва одоби услуб хеле суи шудааст ва гоҳ гумон меравад, ки пайванди замони фарҳангӣ дигар вуҷуд надорад. Аз ҷумла тафаккури китобӣ барҳам хӯрдааст ва парастии шеъру шеърӣ ба тамома аз миён рафтааст. Ҳоло аз тоҷикон (ғайр аз баъзе адибон) касеро намебинем, ки ҳангоми гуфтушунид байт ба ёд оварад.

Дар замони шӯравӣ аксари мероси фарҳангӣ, осори мазҳабӣ, фалсафӣ, тасаввуфӣ, бисёре аз осори адабии замонҳои гузашта, ҳуку одоб, урфу одат ва маросимҳо, ҳатто ҷашни наврӯз, ҳар чизе ки аз маҳсули андешаҳои таҷрибаи гузаштагон, аз анъанаи суннат доштем - ҳамагӣ чизи феодалиро динӣ зарарнок дониста шуд ва бо саҳтирии тамома манъ гардид. Дар ҷомеа ҳолате рӯй дод, ки ҳама муқаддасоти маънавӣ эътибор аз даст доданд, аз ҷумла китоб - ин ганҷинаи маънавияти асрҳо, ки дируз аз ғахвора то ба тобут дар ҳар қадами мардум раҳнамою мушкулкунандаи зиндагӣ буд, аз дидгоҳи идеологияи шӯравӣ як унсур иртиқои пурзӣ дониста шуд.

Ҳоло дар тафаккури мардум, дар гуфтор ва одоби рафтор нақше аз китоб ба нудрат ба назар мерасад. Аз тарбияи анъани

хонагӣ, аз таълимоти қадимии китобӣ, ки ба таҷрибаи тарбиятгари чанд насли мардум асос ёфта буд, гӯё чизе боқӣ намондааст. Умуман агар аз тарбияи кӯдак, аз одобомӯзӣ дар хонаҳо ҷо-ҷо ҳанӯз асаре боқист, дар пеши пастмаънавиятии ҳамагонии ҷомеа очиз аст ва таъсир надорад. Ин аст, ки замон мардумро аз ҷомеаи анъани суннатӣ берун ва аз тафаккури китобӣ маҳрум, сохт, вале ба арзишҳои тозаии маънавӣ нарасонид. Ҷомеа аз шуури китобӣ ба сӯи шуури фолклорӣ поин рафта гирифт. Чун идеологияи шӯравӣ ба моддиёт ва арзишҳои табақотӣ (синфӣ)-и маҳдуд асос ёфта, арзишҳои волеи башари инкор мекард, бунёди маънавии ҷомеа хароб шуд. Чун асоси ҳастии инсон на моддиёт, балки маънавиёт аст, бояд бигӯем, ки инсон дар ҷомеаи шӯравӣ аз асоси ҳастии худ маҳрум гардидан дошт.

Имрӯз бемаънавиятӣ ҷомеаро аз дарун меҳурад. Шахсияти инсон хароб мешавад, одамизод кам-кам аз симои инсонӣ маҳрум мегардад, бетарбиятию беодобӣ асоси муомилаи байни мардум қарор меёбад, беандешагӣ бефарҳангӣ дар ҳар қадам ба дид меояд. Чун сатҳи маънавият паст шуд ва тафаккур иқтидор аз даст дод, забон гирифтори аҷзу нотавонӣ хоҳад омад.

Чунонки гуфта омад, дар гузашта инкишофи забон поя бар маънавияти олий дошт ва забондонии мардум забондонии маънавибунёд буд. Форсии дари Мовароуннаҳр, ки дар тӯли асрҳо асолату табиъияти худро аз даст наводааст, ҳамеша дар пеши соҳибназарони дигар минтақаҳои қаламрави забони форсӣ намунаи ибрат буд. Фасоҳати форсии дарӣ дар форсии тоҷикӣ имрӯз низ ниғадорӣ шудааст. Форсии тоҷикии айёми мо фазилятҳое дорад, чунин вожаҳо, чунин таъбироти зебову мӯҷази асилро маҳфуз доштааст, ки барои баёни ҳар матлабе имконоти нодир фароҳам меорад. Ҳусни форсии тоҷикиро аз осори Садриддин Айни метавон дид. Аҳмад Али Рачоӣ дар китоби «Лаҳҷаи бухорӣ» (1964) дар бораи форсии тоҷикӣ гуфта буд, ки

«порае ихтисосот... ин лаҳҷаро аз забони форсии имрӯзӣ мумтоз месозад».¹

Асолати дарӣ дар форсии тоҷикии имрӯз бештар он гоҳ эҳсос мешавад, ки худро дар миёни мардуми одӣ мебинем, дар байни онҳое мебинем, ки аз доираҳои расмӣ нестанд, дар деҳот аз таъсири мактаб, радиову телевизион ва нашрияҳо камтар баҳра бардоштаанд. Аммо мактаб аз синфҳои ибтидоӣ як навъ забони маснӯӣ-сунъиву сохтаро ёд медиҳад, зеро аксари китобҳои дарсии он (ғайр аз ду-се китоб, яъне ба ҷуз китоби забону адабиёти тоҷикӣ) ҳама аз русӣ тарҷума шудаанд. Тарҷума, ҳатто беҳтарин тарҷума ҳам аз асолат дур ва то андозае чизӣ сунъист. Хусусан тарҷумаи беҳунарона ва ҳарф ба ҳарф, ки дар китобҳои дарсӣ ва кӯмакдарсӣ бештар мебинем, шахсро аз кӯдакӣ забони вайрон меомӯзад ва ғӯё бо шири модар ба хун даромада, табиъияти забони модариро аз зехнҳо берун мебарад. Нуфузи ҳаробкори забони бегона забони форсии тоҷикиро аз ҳар сӯ фаро гирифта, аз анвои матбуоту нашриёт, аз радиову телевизион ва ғайра амал карда, мардуми тоҷикро ба дарди тарҷумазадагӣ гирифтӣ овард ва таби салими ӯро бар бод дод. Мо аксаран дигар ба тоҷикӣ фикр карда наметавонем, фикрамон қолиби ғайр дорад. Мо одат кардаем, ки ҳама қонунҳои давлат ва қарору фармонҳои ҳукумат ба русӣ навишта шуда, баъд бо тарҷумаи пурнуксон ба дасти мо мерасад, дар вазоратҳо ва дигар идорахонаҳо, корхонаву муассисаҳои гуногун ҳама гуфтугузори ихтисосӣ ба русӣ сурат мегирад ва санадҳои идорӣ ба русӣ содир мешавад. Коргузориҳои идорӣ ба русӣ осонтар аст, зеро қолабҳои сухан ба русӣ тайёр аст, онро тӯтивор аз бар карда бидуни душворӣ такрор менамоем. Аз ин сабаб дар маҷлисоҳо ба русӣ сухан кардан, дар мағоза ба русӣ муомила намудан осонтар аст. Дар мактаби олии ба русӣ дарс гуфтан ба

¹ Аҳмад Али Раҷой. Лаҳҷаи бухорӣ. – Техрон, 1342, сах. 158.

маротиб осонтар аз дарсгӯии тоҷикист. Дар илм ба русӣ асар навиштан осонтар аз он аст, ки ба тоҷикӣ бинависем. Шароити иҷтимоӣ-иву сиёсӣ моро ба ҳамин ҳол овард, ки ба русӣ ҳама кор осон, ба тоҷикӣ ҳама кор душвор, балки номумкин аст.

Тарзи тафаккур, забон ва фарҳанг аз аврупозадагӣ саҳт осеб дидааст ва бунёди маънавӣ аз даст медиҳад.

Саводи ҷомеа паст аст. Равшанфикроне, ки дар пеши мардум чун шахсони бафарҳанги баландмаданият суҳанронӣ кардан тавонанд, бисёр кам, ангуштшумор ҳастанд. Намояндаи халқ дар порлумон гап занад, аъзои ҳукумат дар маҷлисе ё аз телевизиону радио суҳан ронад, тоҷире аз кори худ ҳикоят кунад, ҳатто адибон пеши микрофон оянд, мебинем, ки суҳан шикаста мегӯянд, гапашон аксаран ба қолаби вайрон рехта мешавад ё қолабҳо русиянд. Бисёр ғалат гап мезанем, ғалат менивисем. Гуё Мавлоно Абдуллоҳи Ҷомӣ аз забони мо гуфтаанд:

*Нусхаи ошӯфтаи девони умри мо маҷурс,
Хат ғалат, иштиро ғалат, имло ғалат, маъно ғалат.*

Дар аксари мавридҳо суҳани мо дигар маҳсули тафаккуре, ки аз фарҳанги воло ва маънавияти баланд ба бор омада бошад, нест.

Гуфтем, ки забони форсии тоҷикиро аз дастгоҳи ҳизби коммунистӣ, аз Шӯрои Олӣ ва Шӯрои вазирони ҷумҳурӣ, аз вазорату идорахонаҳо, аз ҳаёти иҷтимоӣ берун ронда буданд. Забони миллий дар ҳаёти иҷтимоӣ дигар лозим нашуд. Ва ҳол он ки он чи лозим нест, ниғаҳдорӣ нахоҳад шуд ва маҳкум ба нобудист. Ин аст, ки забони форсии тоҷикӣ рӯ ба инқирози кулӣ овард. Ин гап ҷунин маънӣ дорад, ки миллати тоҷик ба инқирози кулӣ дучор омадааст. Безабонӣ, бемаънавиятӣ аломати марг аст. Фарзан нишонаи марги ҷисмонӣ набошад ҳам, аз марги маънавӣ дарак медиҳад.

Миллат бояд худро наҷот бидиҳад. Наҷоти миллат дар дасти худи ӯст. Чунон ки тоҷикон дар тӯли таърих чандин бор тавонистанд худро аз чанголи аҷал бирабоянд, ҳатто ба баъзе халқҳои дигар умри дубора – умри маънавӣ бибахшанд, имрӯз бояд худро бираҳонанд, аз даргоҳи таърих барои худ умри дубора биситонанд.

Бақои умри халқи тоҷик ва аҷдоди ӯ ҳамеша аз маънавияти олии буд. Пояҳои пурзӯри фарҳанги маънавӣ бинои ҳастии миллатро устувор медошт. Имрӯз ҳам умед танҳо аз устувор кардани пояҳои фарҳанги маънаivist.

Ба ҳам бастани риштаҳои пайванди наслҳо, ки аз ҳам гусастааст, барқарор овардани пайвастиҳои чандасраи маънавияю фарҳангӣ ва забонӣ, ки саҳт осеб дидааст, аз шартҳои асосии умри дубора ёфтани миллатест, ки ба рукуду таназзул дучор омадааст. Роҳи сӯи оянда аз бозгашт ба асли худ оғоз меёбад. Бозгашт ба оғозгоҳҳои маънавии худ барои дидани роҳи фардо ба чашм биноӣ мебахшад. Сероб шудан аз сарғаху сарчашмаҳои фарҳанги милли дар ин роҳи душвор ба тан мадор медиҳад. Ёди таърихӣ, ҳофизаи устувори фарҳангӣ, мазҳабӣ, фалсафӣ, ҳар сари чанд гоҳ нав кардани мазмуну мӯҳтавои ҳофизаи маънавӣ, пайвасти кӯшидан дар роҳи такмили он қодир аст як ҷаҳонбинии тозаи замони ба миён оварад.

Агар миллат аз оянда умед дорад, бояд ба худогоҳӣ бирасад. Дар замони мо, ки халқҳои гуногун ва кишварҳои дур ба ҳам наздик шудаанд ва бо ҳам зист доранд, худшиносии таърихӣ фарҳангӣ ва худогоҳӣ қиматҳои имкон медиҳад, ки ҳар миллат дар миёни миллатҳои дигар мавқеи худро муайян бикунад, то ки ҷойгоҳе басадо, дошта бошад. Агар зиндагии одамвор зарур аст, бояд худҷӯиву худрасӣ лаҳзае қатъ нагардад, худогоҳӣ доимо такмил ёбад, то ки шахс ва ҷомеа неку бади худро дорад ва ба ислоҳи қори худ пардозад.

Ба фикри банда ояндаи мо мардуми тоҷик вобаста ба ин хоҳад буд, ки ба роҳи худҷӯиву худрасии таърихӣ маънавӣ медароам ё не. Эҳёи миллӣ аз амиқрафти ҳудогоҳии таърихӣ, аз пургунҷоишии ёди маънавӣ ва фарҳангиву мазҳабӣ, ки ҳадафҷӯӣ ва дунёшиносии хоссаро қувват хоҳад дод, оғоз меёбад.

Албатта бозгашти маҳз, бозгашти зоҳирӣ ба гузашта, ба дирӯзу парирӯз имкон ва зарурате надорад, вале ба асли худ расидан, ба муҳимтарин сифатҳои аслии худ боз соҳиб шудан зарур аст. Бархе аз маънавияти асрҳои қадимро айнан зинда кардан дигар даркор нест, зеро моро ба ақиб хоҳад кашид, лекин монанди пештара ба маънавияти баланд расидан зарур аст. Маънавияти нави имрӯз бояд решапайванди рушди маънавии наслҳои собиқ бошад. Он тафаккури китобӣ, ки дар тӯли асрҳо ташаққул ёфта буд, бидуни шак ҳоло бебозгашт аз миён рафтааст, вале зарур аст, ки боз тафаккури китобӣ дошта бошем, ки нав бошад, шаклу тарзҳои ифодаи он аз тафаккури пешин фарқ кунад ҳам, моҳиятан идомаи он бошад, мазмуни тозаи замонӣ гирифта, ҳикмати асрҳоро, ки дар китоб гирд омадааст, яъне ёди фарҳангиро бо дастовардҳои имрӯзии аҳли башар созгор оварда, барои тарбияи насли наврас ба хидмат андозад. Он ноҳияҳои сарзамини тоҷикон, ки ба сабабҳои таърихӣ аз ғайби тафаккури китобӣ бебаҳра ё камбаҳра монда буданд, бояд ба ҳавзаи он кашида шаванд.

Тафаккури китобӣ имкон дорад, ки савияи баланди маънавият, аз ҷумла савияи баланди шуури иҷтимоӣ ва шуури диниро таъмин намояд, монети таассуби идеологӣ ва таассуби диниву мазҳабӣ бошад. Маънавият ва огоҳии ҳақиқӣ монети хурофот аст ва ин мамониат барои ҷомеаи мо, ки аз анвои таассубгароӣ, аз ҷумла аз таассуби атеистӣ ва динӣ бисёр осеб дид, хеле муҳим аст.

Пайванди наслҳо, пайвастиҳои фарҳангии забонӣ, меросбарии маънавӣ аз муҳимтарин нишонаҳои шахсияти мутараққӣ ва ҷомеаи солим аст. Ҳар чӣ имрӯз маънавияти шахс ва миллатро бо ҷомеаи

анъании асрҳои гузашта пайвастааст, бештар имкон дорад, ки хувияти фарҳангии шахсу миллат ва симои фардоинаи ӯро муайян созад.

6

Яке аз ақидаҳои дар бораи қонунҳои рушди ҷомеа ин аст, ки иқтисодро асоси зиндагии мардум ва пешрафти ҷомеа медонанд. Идеологияи шӯравӣ низ иқтисод ва моддиётро бунёди ҳастии инсон ва ҷомеа ҳисобида, ҳама соҳаҳои дигар, аз ҷумла фарҳангро тобеи он ба шумор меовард. Михаил Горбачов ҳам аз нимаи даҳаи ҳаштод бо ҳамин ақида кор сар кард ва чун миёни Озарбойҷону Арманистон муноқишаи Кӯҳистони Қарабоғ оғоз ёфт, мисли сарварони пешини шӯравӣ масъалаи миллиро низ фақат масъалаи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ гумон кард ва ҷанбаи маънавии он ба ғушаи хотираш роҳ наёфт. Аз ин рӯ ба масъала чигил афтод. Ниҳоят дар оғози даҳаи навад М. Горбачов изҳор намуд, ки моҳияти масъалаи миллиро соли 1990 фаҳмидааст, вале боз ҳам нагуфт, ки ин фаҳмиши ӯ чи гуна аст.

Мо дар Тоҷикистон ҳанӯз бар инем, ки дар ҳалли фасли масъалаҳои ҷомеа масъалаи фарҳанг бояд дар ҷои дувум қарор ёбад (аз маънавият аслан суҳане нест), зеро аз ҳалли масъалаҳои фарҳанг шиками касе сер нахоҳад шуд ва аввало моддиёту иқтисодиёт, истеҳсолу истеъмоли неъматҳои моддӣ осоиши миллат ва асбоби пешрафти онро фароҳам хоҳад овард. Чун иқтисоду истеҳсол ба роҳ монда шуд, дар ҳақиқи фарҳанг ҳам метавон ғамхорӣ кард.

Чунин фаҳмиш аз он ҷо сар задааст, ки ҳастии инсонро зотан ҳастии моддӣ ва ҷисмонӣ медонанд. Дар ин сурат табиист, ки дархосту манфиатҳои ҷомеаи инсонӣ ва ҳалли масъалаҳои рушду такомули онро низ аз моддиёту ҷисмиёт меҷӯянд. Ва ҳол он ки ин

рафтор яктаарафа аст. Аз чунин дидгоҳ он ҳақиқат пинҳон мемонад, ки инсонро асли маънавӣ инсон кардааст. Асли ҳастии инсон пеш аз ҳама на аз вучуди ҷисмонии $\bar{u}$, балки аз моҳияти маънавии вай падида меояд. Пас дар ҳалли масъалаҳои ҷомеа ҷанбаи маънавиро ба ҷои аввал бояд гузошт. Аз ҷумла масъалаи миллий дар кишварҳои сермиллат пештар аз ҳама мавзӯи маънавият аст.

Гурӯҳе бар инанд, ки амали қонуне ба номи «қонуни яклухтӣ» шартӣ асосии иттиҳоди рушди ҷомеа аст, яъне ҷомеа дар яклухтию якпорагӣ, дар ҳамоҳангии омилҳои асосии рушд метавонад пешрафт бикунад. «Қонуни яклухтӣ» дар ҷомеа он гоҳ метавонад мукаммалан ҷараён бигирад, ки се омилӣ ҳамгароӣ - фарҳанги маънавӣ, иқтисод ва давлат баробар ва ҳамқадам амал бикунад. Дар ин номгӯй фарҳанги маънавӣ дар ҷои якум аст. Дар ҷомеа мақсади асосӣ ҳамин маънавият буда, иқтисодиётро василаи умдаи расидан ба маънавият бояд донист. Давлат ташкилкунандаи раванҷҳои маънавию иқтисодист, ки рушду камоли маънавиро таъмин менамояд. Лекин шарт он аст, ки ин се омилӣ иттиҳоди ҷомеа баробар амал бикунад. Агар яке аз ин омилҳои иҷтимоӣ хамгароӣ натавонад мукаммалан вазифа адо намояд, он ду омилӣ дигар низ наметавонад ҳамзамон амал дошта бошад ва пурмаҳсул натиҷа бидиҳад. Мумкин аст, ки яке аз омилҳо дар як марҳала ғаёлотар аз дуи дигар бошад, вале агар ин ғаёлиятмандӣ аз ҳадду андоза гузарад, таносуби қувваҳо вайрон хоҳад шуд ва ҷомеа аз ҳамоҳангӣ, аз имкони иттиҳоди ҳамгароии умумӣ маҳрум хоҳад монд.

Чанде пеш академик Нӯмон Неъматов махсусан гӯшрас овард, ки Абунабри Форобӣ ҳазор сол пеш аз ин дар назарияи кишвардорӣ таъкид карда буд: давлате, ки танҳо бо масъалаҳои иқтисодӣ маҳдуд мешавад ва ё сиёсатро мақсади асосӣ медонад,

давлати ҷоҳила аст, на ғозила.¹ Баъзе аз дигар аҳли назарияи давлатдорӣ дар гузашта ва имрӯз низ таъкидоте наздик ба ин доранд.

Ҳоло ки Тоҷикистон бӯҳрони сахте аз сар мегузаронад, ҳам ҳукуматдорон, ҳам мутахассисони соҳаҳои гуногун, ҳам аҳли матбуот ва радиову телевизион дар ҷустуҷӯи роҳи ҳалосӣ танҳо аз иқтисод сухан меронанд, танҳо аз паи ҷорачӯиҳои иқтисодианд. Дар Русия, ки гирифтори бӯҳрон аст, низ аҳвол ҳамин аст. Афкори ҷомеа, илм, сиёсат - ҳама дар ҷаҳду ҷадал фақат иқтисоду моддиётро дар назар доранд. Чи дар Русия ва чи дар Тоҷикистон ҳизбҳои созмонҳои ки оғинномаву барномаҳо ба ҷоп медиҳанд, бӯҳрони имрӯзро асосан бӯҳрони иқтисодӣ мешуморанд ва дар масъалаҳои иқтисод андеша ронда, дар охир андак аз фарҳанг ҳам ёд мекунанд ва агар ҳимматро бисёр баланд бигиранд, ҷизе дар бораи илм ва мактабу маориф ҳам мегӯянд. Ҷунонки Леонид Брежнев дар анҷумани ҳизб дар маърузаи Кумитаи марказӣ пас аз баррасии масъалаҳои варзиш ба масъалаи адабиёту санъат гузашта буд.

Оре, ҳоло ҳама вазифаро иборат аз ин медонанд, ки «масъалаҳои иқтисодиро ҳал намудан лозим аст, сатҳи иҷтимоӣ иқтисодиро баланд бурдан, аҳволи моддии мардумро беҳтар кардан зарур аст».²

Бешак ин вазифа имрӯз аз муҳимтарин вазифаҳост. Бо вучуди ин мо ҷунин вазифагузориҳоро яқсӯнигарӣ медонем, ки аз фаҳмиши яктарафаи масъалаҳои инкишофи ҷомеа, ба хусус ҷомеаи тоҷикон сар задааст. Мегӯянд: иқтисод раҳнамои мост. Камина мегӯям: Не, азизон, маънавият раҳнамои мост! Боз ҳоло машҳур

¹ Мурочиат шавад ба: *Н. Неъматов*. О теориях таджикского народного государства (Дар боби давлати халқии тоҷикон), ҳафтаномаи «Бизнес и политика», 5-11 июни 1994, № 19, с. 2.

² Ниг.: рӯзномаи «Народная газета», 8 окт. 1994, с. 1.

аст, ки мегӯянд: иқтисодиёт - пояи маънавият аст. Боз банда бояд бигӯям: Не, маънавиёт пояи иқтисодиёт аст, иқтисодиёт бояд поя бар маънавиёт дошта бошад ва маънавиёт чигунагии онро муайян кунад. Ҳама моддиёт бояд аз маънавиёт нумӯъ гирад. Он гоҳ мукаммал хоҳад буд.

Бӯҳрони кунунӣ як бӯҳрони ҳамагонии ҳамагир, бӯҳрони маънавист. Онро танҳо дар сурати таъмини ҳамоҳангии омилҳои асосии рушд метавон бартараф кард. Рафтори яктарафа, бартарӣ додан ба иқтисод ё сиёсату идеология моро ба он хатоҳои фоҳиш, ки дар замони шӯравӣ рух дода буданд, рӯ ба рӯ хоҳад овард. Ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва ғайра он гоҳ муваффақиятомез хоҳад буд, ки ҳар кадоме чун як ҷузъи вазифаи умумии миллий ва пешрафти фарҳангиву маънавии миллат пеш гузошта шавад.

Агар дар ҷомеа омили иқтисодӣ боло гирад, хавфи он аст, ки моддиёт дар зиндагӣ бартарӣ ёбад, молу чиз, пул, истехсолу истеъмол дар назари аҳли ҷомеа аҳамияти мутлақ пайдо намояд, пояи орзую ормонҳо ва идеалҳои иҷтимоӣ бар моддиёт қарор гирад ва мардум надонанд, ки зиндагӣ қардан барои хӯрдан нест, хӯрдан барои зиндагӣ қардан аст.

Агар соҳати қудрати сиёсӣ дар ҷомеа боло гирад, давлат бештар на аз паи идораи ҷомеа, таъмини рушди миллат, мудофияи кишвар, балки дар ғами пойдории худ ё ҳокимияти гурӯҳеву табақае хоҳад буд ва силоҳи сарқубии мардум хоҳад ҷуст. Дар ин сурат аз мувозинати нерӯҳои асосии ҷомеа чизе нахоҳад монд. Ва ҳол он ки давлат гавҳари омдорад, дар хидмати тамоми халқ аст, қувваи олиест, ки омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, мазҳабиро ба ҳам созгор меорад, инкишофи мутаносиби онҳоро таъмин менамояд. мундариҷаи тамоюлҳои гуногуни иҷтимоӣро санҷида ва зиддияти байни онҳоро ба эътибор гирифта, ҳамоҳангии тараққӣ эҷод мекунад. Давлат на қудрати сиёсии як тоифаи мардум ва табақаю синфе, балки марказияти манфиатҳои тамоми ҷамъият,

ифодаи раъи миллат аст. Дар ин сурат онро давлати миллӣ мегӯем. Азбаски ҷанбаи маънавӣ асли ҳастии шахс ва миллатро муайян месозад, камоли давлати миллӣ он гоҳ муяссар хоҳад шуд, ки моҳияти маънавии ҳастии миллатро ба пуррагӣ падида меоварад. Танҳо аз роҳи хиради ҷовидон, аз роҳи одамияту маънавият ба сарманзили адлу инсоф метавон расид. Меъёри асосӣ дар давлатдорӣ одамияту маънавият аст ва дар арзёбии омилҳои сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангӣ аз ҳамин ҷо иёри маҳак гирифта мешавад.

Омӯзаҳои таърихшиносони муосир ва назарияпардозон барои дарки амиқи қонунмандии таърих замина фароҳам овардааст ва ҳулосаҳои онҳо басо ибратомӯз аст.

Ҳоло ки мо тоҷикон ҷомеаи нав бояд бисозем, зарур аст, ки амали мо асоси илмӣ дошта ва комилан огоҳона бошад. То ин гоҳ ки аз рӯи гуфти дигарон ва кӯр-кӯрона амал мекардем, имрӯз ҳастии мо зери хавф аст. Акнун амали мустақилона ва огоҳона лозим аст, ки ба як консипсиюни илмӣ таърих дошта бошад. Умед аст, ки донишмандони тоҷик бо назардошти дастовардҳои илмӣ амалии замони мо чунин консипсиюне ба миён хоҳанд гузошт.

Ба гумони мо мағзи консипсиюни илмӣ ҷомеаи тоҷиконро бояд рушди маънавӣ таъкил бикунад. Ба мо консипсиюни рушди маънавӣ лозим аст. Зарур аст, ки бо назардошти амали баробари омилҳои иҷтимоӣ асосӣ пояҳои маънавии ҳастиро устувор кунем, ки бидуни маънавият ҳастӣ нест ва ҷуноқи ҳамеша буд, минбаъд ҳам маҳз маънавияти олии пояндагии умри тоҷиконро таъмин хоҳад кард.

Бозофаринии заминаи табиӣ маънавӣ имкон медиҳад, ки ягонагии сохтори фарҳанги миллӣ ба даст ояд. Фарҳанг дар ҳамбастагии ҳамаи ҷиҳатҳои рушди умумӣ ва анғезаҳои он мавқеи марказӣ дошта, барои таъйини муҳимтарин ҳадафҳои самтҳои инкишоф нақши асосӣ ба ӯҳда мегирад. Худвежагии фарҳангӣ

умдатарин муҳаррики рушду такомул аст, зеро ҷавҳари таҷрибаи таърихии миллатро дар худ гирд овардааст. Омӯхтани таҷрибаи таърихии халқу кишвар ва ба назар гирифтани он зарур аст. Агар аз таҷрибаи миллати худ ва халқхову замонҳо ҷашм пӯшем, дар роҳи таърих кӯр-кӯрона қадам хоҳем зад.

Як шарти муҳимми наҷоти халқ эҳёи идеалҳои миллист. Ормонҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, зебоишинохтӣ, меъёрҳои одобу услуб, ки аз ҷустуҷӯҳои маънавии чандин аср ҳосил шуда, марому маслаки ҳамагониро ифода кардаанд, қобиланд, ки дар замони нав мазмуни имрӯзӣ пайдо карда, раҳнамои миллат дар эҳёи маънавӣ бошанд. Ҳадафҳои миллиро танҳо вазъи ҳозираи иҷтимоӣ ё иқтисодӣ ва ғайра муайян намекунад, балки аз ҳама бештар ормонҳои миллий, ки асрҳо боз парастид мекардем, агар имрӯз ба онҳо фақат чун осори таърихии гузаштаи дур нигоҳ накунем, балки машғали роҳ қарор бидиҳем, ва ба сифати идеалҳои умумию хусусии рӯз бипазирем, қобиланд, ки ҳадафҳои миллии моро муайян кунанд. Яке аз ҳадафҳои миллий дар замони мо бозофаринии ахлоқи миллист, соҳиб шудан ба чунин хулқу одоб аст, ки решаҳои таърихӣ дошта, дар айни ҳол дархости дунёи имрӯзаро посухгӯӣ бошад. Меъёрҳои миллии ахлоқ аз тарзи ҳосил зиндагии миллат ҳосил гардида, фаҳмишу биниши ӯро ифода мекунад ва барои ин ки зисту маишат осонтар сурат гирифта бештар мазмуни инсонӣ дошта бошад, кӯмак менамояд. Ба ҷуз инҳо хулқи миллий заминае ҳосил мекунад, ки ҷаҳони берунаро ба нигоҳи ҳосил худ бинем, баҳо диҳем, муносибати худро ба он, яъне мавқеи худро дар байни халқҳо дурусттар муайян созем.

Баргаштан ба асли худ барои он лозим аст, ки мо худ худ бошем, на шахсе дигар; хувияти фарҳангии худро худ бидонем ва ба дигарҳо бинамоем; худро бишиносем, арзиши худро пай бибарем ва бо ин бинишу дониш, бо дониستاني қадри худ, бо сари баланд дар зиндагӣ қадам гузорем, бо сари баланд ба дунёи беруна

нигарем ва муомила оғоз ниҳем. Худҷӯӣ чустани роҳе дар имрӯзу фардост, худрасӣ қадаме ба сӯи сарманзили мақсуд аст. Роҳи наҷоти мо аз худшиносиву худогоҳӣ шурӯъ хоҳад шуд.

Чи роҳхое ҳастанд, ки дар шароити имрӯз моро ба сӯи худшиносиву худогоҳӣ, ба суи наҷот бибаранд?

Шояд чанд роҳи пурпечутоб ва чанд шоҳроҳе ҳаст ва банда итминон дорам, ки яке аз онҳо инсонӣ (хуманитарӣ) кардани омӯзишу парвариш аст. Чунонки Ҷопун пас аз шикасти соли 1945 дар душвортарин марҳилаи таърихаш дар таълиму тарбия инсониятгарой пеш гирифт, донишҳои инсониро асоси ҳама таҳсилот - таҳсили ибтидоӣ то олии қарор дод ва ин дар ҳақиқат сабаби наҷот ва тараққиӣ беназири ӯ дар соҳаи илму фан ва технологияву саноат гардид, мо ҳам бояд анъанаҳову суннатҳои мактаби классикии худро аз тарзу равишҳои имрӯзӣ умри дубора ато кунем ва инсонӣ кардани мактабу маорифро аз мақсадҳои асосӣ бидонем. Банда дар ин бора аз соли 1988 чанд мақола чоп кардаам ва ҳоло фақат ҳаминро таъкид кардан мехоҳам, ки инсонӣ шудани таълим, яъне дар мактаб бештар мавқеъ ишғол намудани забон, адабиёт, таърих, фалсафа, мантиқ, ахлоқ, равшаншиносӣ, анвои санъат, зебоишиносӣ ва ғайра, аз ҷумла мавқеъе басазо ёфтани асосҳои дин ва таърихи он ҳаргиз боиси маҳдуд шудани омӯзиши илмҳои табиӣ ва дақиқ бояд нагардад. Дар омӯзишу парвариш мавқеи асосиро соҳиб шудани донишҳои инсонӣ дар ҳастии ҳар шахс таҳкурсии маънавияту одамият ва ахлоқи некро устувор менамояд, шахсро аз кӯдакӣ ба ҷаҳони мафҳумҳои олии, мақсаду идеалҳои баланди башарӣ раҳнамун гардида, камолоти шахсияти ӯро қадам ба қадам наздик меорад. Бача аз кӯдакистон ва мактаби ибтидоӣ пораҳои шеъри Рӯдакӣ, дostonҳои Фирдавсӣ, «Ғулистон»-и Саъдӣ ва ғайраро аз бар кунад, ин корро дар синфҳои болотар ва ҳунаристони идома диҳад, дар кучо бошад – хоҳ дар ҳунаристон, хоҳ дар факултаи физика ё таълимгоҳи техника,

хамеша инсоншиносӣ, шеърӯ шеърӣят ва эстетика бо ӯ бошад, он гоҳ бештар умед хоҳем дошт, ки дили мардум нармтар ва ба сӯи одамият моилтар, ҳаёлотӣ инсонӣ рангинтар ва парвози он баландтар, эҷодкориву халлоқияти вай ғаёлотар хоҳад буд.

Саргаҳу сарчашмаҳои маънавияти олии моро аввало аз саҳифаҳои осори Рӯдакиву Фирдавсӣ, Саъдиву Ҳофиз, Мавлавияу Ҷомӣ, Сайидову Аҳмади Дониш ва дигар бузургони адабу илм ва ирфону тасаввуф бояд ҳуст. Инсонгароии омӯзишу парвариш моро ба онҳо мепайвандад ва ба инсоният мерасонад. Осори онҳо ганҷинаи забони тоҷикии форсии асил низ ҳаст. Он ҳам ганҷинаи маънавист, ки дурдонаҳои маънавӣ ва забондонии маънавибунёд бисёр ба даст метавон овард. Забономӯзиро аз ин ҷо шуруъ намоем, дар омӯхтани забони халқ бештар комёбӣ хоҳем дошт, зеро устодони бузурги адаб барои мо имконе фароҳам меоранд, ки аз гуфтушуниди мардум, аз забони деҳот ва кӯчаву бозор сараву сақатро аз ҳам тафовут бидиҳем. Онҳо ба мо меъёри сухан хоҳанд дод. Бо ин меъёр забаномӯзӣ аз халқҳои дигар низ низоме пайдо карда, халос шудан аз балои тарҷумазадагӣ нисбатан ба осонӣ муяссар хоҳад шуд.

Инсонгароӣ дар омӯзишу парвариш набояд, ки танҳо ба гузаштаи ҳуди мо, балки ба имрӯзу дирӯзи дигар халқҳо низ таъя дошта бошад, дастовардҳои фарҳанги маънавии халқҳои бузурги дунёро ҳулобатан ва моҳиятан ба дастраси ҷавонони тоҷик гузорад.

Масъалаи инсонӣ шудани таълим ва маънавӣ шудани ҷомеа масъалаи бузургест ва паҳлуҳои гуногуни онро омӯхтан, озмудану санҷидан зарур аст. Бидуни шак мактабшиносони кишварҳои гуногун, хусусан Ҷопун, Амрико ва Фаронса, инчунин ЮНЕСКО ба мо дасти кӯмак дароз хоҳанд кард. Таълими инсонгароӣ дар Тоҷикистон бештар аз он кишварҳо зарурат дорад ва паҳлуҳои хосеро ҳам дорост, ки бояд ба назари эътибор гирифта шавад.

Хуллас ки тархрезии консипсиюни мактаби миллии тоҷикӣ ва инсонгароии ҷомеа зиёда зарур аст. Инро яке аз вазифаҳои асосии давлати навбунёди тоҷикон бояд донист. Барои иҷрои ин вазифа ба шитобкорӣ бояд роҳ дода нашавад, вале ғаврият лозим аст. Онро ҳар чи зудтар ва бо ҷалби мутахассисону сармоядорони хориҷӣ шуруъ бояд кард.

7

Ба гумони банда ҳоло миллати тоҷик аз лиҳози вазъи таърихӣ дар остони аҳди Сомониён, тахминан дар қарни 8-и мелодӣ қарор ёфтааст. Пас аз ин агар аҳди Сомониён фаро расад, тоҷикон наҷот хоҳанд ёфт, эҳёи миллии тоҷикон фаро хоҳад расид. Он гоҳ тоҷикон боз муттаҳид хоҳанд буд, пораҳои парокандаи онҳо аз ҳар вилояту ноҳия, аз кишварҳои гуногун, аз болои сарҳадҳои сиёсии маснӯбии ғайритаърихӣ ба ҳам дасти иттиҳод дароз карда, бо раҳнамоии маънавияти баланде сарнавишти худро ба дасти худ амалӣ хоҳанд кард. Ин раванди таърихӣ онҳоро ба як забони фасеҳи ягона, маънавияти умумии анъании имрӯзӣ, иқтисоди иқтідорманд ва кишвардорӣ демократии ҳуқуқбунёд соҳиб хоҳад намуд. Раҳиҳои тоҷикони Осиёи Миёна ҳамин хоҳад буд.

Лекин агар даврони Сомониён дар вақташ нарасад ва муддате дер монад, ҳайҳот, кор аз кор хоҳад гузашт: даврони Қарахониёну Ғазнавиён хоҳад расид. Он гоҳ дигар ҳифзи истиқлоли фарҳангии худ, ҳифзи ҳастии таърихии миллат ва душвориҳо дучор хоҳад омад.

Ин аст, ки ҳар чи қарданист, бояд алъон шуруъ шавад ва зудтар самар диҳад.

Чунонки маълум аст, эҳёи миллий дар аҳди Сомониён ба фаъл шудани ёди таърихӣ, умри дубора ёфтани анъанаҳои бостонии маънавий, иҷтимоӣву сиёсӣ ва назариёту амалиёти қадимии кишвардорӣ асос ёфта буд. Дар аҳди Сомониён ҷараёнҳои нави

замонӣ ва арзишҳои олии исломӣ бо дастовардҳои фарҳанги миллии бостонӣ созгор омада, таркиби наве ба ҳам овард ва ин ҳама равандҳои мураккаб заминаи шукуфти миллий гардид.

Ин ҳақиқатро имрӯз ҳам бояд дар назар дошта бошем. Набояд фаромӯш кунем, ки эҳёи миллий чи дар назария, чи дар амалия хатман заминаи миллий дорад, аз дастовардҳои фарҳангии маънавӣ ва иҷтимоӣву сиёсии миллат, аз ғайрату ҳиммат ва ҷуръату часорати вай мерӯяд. Дар айни замон эҳёи миллий аз фарҳанг ва афкори иҷтимоӣ халқҳои наздику дур, аз таҷрибаи таърихӣ гузаштаю имрӯзаи онҳо сарчашма мегирад. Эҳёи миллий ҳодисаи бузурги таърихӣ ва ҳар ҳодисаи бузурги таърихӣ дар заминаи миллий маҳдуд набуда, маҳсули робитаҳои доманадори байналмилалӣ ва таъсири густурдаи байналмилалӣ дорад. Таърихи давлати Сомониён аз ин хусус гувоҳӣ медиҳад ва ин аз навиштаҳои донишмандони гуногун маълум аст. Пас мо имрӯз агар эҳёи миллий хоҳем, на танҳо таърихи халқи худ, аз ҷумла сабақҳои давлати оли Сомон, назарияҳои гуногуни фалсафӣ ва иҷтимоӣву сиёсии гузаштагонӣ худро бояд бидонем, балки таърихи халқҳои дигар ва андӯхтаҳои фарҳангиву маънавии онҳоро низ биёмӯзем, то ки ояндаи худро бо махсусиятҳои миллий ва бо назардошти равандҳои умумии ҷаҳон дар сатҳи дунёи имрӯз бисозем.

Дар асри оли Сомон савияи маънавии ҷомеа хеле баланд рафта буд ва шояд давлати Сомониёро аз бисёр ҷиҳатҳо давлати маънавибунёд метавон номид. Омӯзаҳои Абунаصري Форобӣ дар бораи давлат ва кишвардорӣ то андозае бо назардошти таҷрибаи оли Сомон ба вучуд омада, дар навбати худ барои муайян шудани хусусиятҳои ин давлат нақши муҳим дошт. «Мадинат-ул-фозила»-и Форобӣ чунин кишвари некӣ буд, ки бо ёрмандии ақлу хирад ва илму дониш дар натиҷаи муваффақ шудан ба дараҷаи баланди фарҳанги маънавӣ барпо мегардад ва дар замони Сомониён алҳақ чунин ҷомеае ба миён омад. Форобӣ ақида дошт, ки тафаккури мантиқӣ асоси маърифат буда, барои дарки гузаштаю оянда замина тайёр мекунад. Дар даврони Сомониён дар амал исбот шуд, ки ин

пиндор аини ҳақиқат аст. Кӯшиши амалӣ кардани баъзе рукнҳои назарияи илмулмадинаи Форобӣ дар давлати хориҷия, хуррамия, исмоилия ва ғайра низ бенатиҷа набуд. Низомулмулк дар садаи 11 ва Алишери Навоӣ дар садаи 15 давлати маънавиасос ба вучуд овардан хостанд ва ба таҷрибаи Сомониён, ба таълимоти Форобӣ, Ибни Сино, Фирдавсӣ ва дигар мутафаккирон, ба бозҷустҳои назарию амалии худ така намуданд, вале кӯшиши онҳо кам натиҷа дод. Пас аз аҳди Сомониён агарчи дар тӯли ҳазор сол асоси маънавии ҷомеа устувор буд, ба мардуми Хуросону Мовароуннаҳр дигар муяссар нашуд, ки давлате бо пояҳои маънавӣ бунёд оваранд. Бештари давлатҳое, ки дар ин сарзамин рӯи кор омадаанд, моҳиятан бегонаасос буданд ва зотан ба хусусиятҳои маънавии ҷомеа созгорӣ надоштанд.

Он навъи давлатдорӣ, ки дар замони шӯравӣ аз соли 1924 таъсис шуд, пас аз чандин сада як қисми тоҷиконро ба истиқлоли сиёсии нисбӣ расонид, боиси комёбиҳои фарҳангиву илмӣ, пешрафти иҷтимоӣ (бештар пешрафти зоҳирӣ) ва ободӣ гардид, чанд гоҳе - ба хусус дар даҳаи шасту ҳафтод андак осудаҳои моддӣ овард ва ҳоказо, вале низ аз анъанаҳои миллии кишвардорӣ дур ва аз асоси маънавӣ маҳрум буда, натавонист ба миллат озодиву соҳибхитӣро биёварад, шароити рушди ҳақиқии фарҳангӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ омода бисозад.

Ин аст, ки пай афкандани бинои бузурги давлати миллии тоҷикон, фароҳам овардани шароити ҳатмии тараққи маънавӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣву сиёсии онҳо вазифаи таърихӣ имрӯз аст, ки барои иҷрои он алъон бояд остин барзанем. Давлати тозабунёи тоҷикон он гоҳ мутобиқи зехнияи милли ҳоҳад буд, ки анъанаҳои устувори кишвардорӣ миллиро, ки қариб се ҳазор сол таърих дорад, бо дастовардҳои давлатдорӣ демократии асри нав созгор оварад. Тоҷикон ва аҷдоди онҳо дар ташкили ҷомеа, дар пайгузори навъҳои гуногуни кишвардорӣ, дар ҳаёлпарастии сиёсӣ ва ба вучуд овардани муделҳои ормонии давлат таҷрибаи

фаровон доранд ва лозим аст, ки ин таҷрибаи таърихӣ имрӯз чун омили фаъоле ба кор гирифта шавад.

Дуруст аст, ки пас аз барҳам хӯрдани давлати Сомониён дар зарфи нӯҳ сад соли охир дар Осиёи Миёна давлатҳои туркӣ ҳукм ронданд, вале аз давраи Қарахониён сар карда подшоҳон аз туркҳо бошанд ҳам, вазирон, қозиҳо, уламо аз эронӣён - аз тоҷикон буданд ва дар дастҳои идорӣ тоҷикон кор мекарданд. Туркҳои ҳукмдор бештар бо ҷангу ҷӯш ва мубориҳои хунини байни якдигар ё айшу нӯш машғул буданд ва дастҳои азими кишвардорӣ аз поин то болоҳо аз тарафи кордорони маҳаллӣ идора мешуд, низому тартиби иҷтимоӣ дар кишвар бештар, бо дасти онҳо қорӣ мегардид. Вазирони машҳур, қозиҳову раисҳои номдор, қонундонҳову ҳуқуқшиносони адолатгустар аз байни ҳаминҳо баромадаанд. Фуқаро асосан ва мансабдорон қариб тамоми тоҷик буданд, аз ин сабаб забони форсӣ забони расмӣ давлатӣ буд.

Як ривояти арабӣ машҳур аст, ки тарҷумаи форсии он дар китоби Ричард Фрай «Бухоро» чунин омадааст. «Қудрат аз он туркон аст, кишвардорӣ аз он эронӣён ва риёсати динӣ аз он аъроб». Дар ин ривоят он ҳақиқати таърих акс андохтааст, ки эронитаборон ба ҳама ҷаҳони ислом дар кишвардорӣ ном баровардаанд. Дар Эрон, Хуросон ва Мовароуннаҳр зиёиёни мазҳабӣ низ аз мардуми маҳаллӣ буданд, яъне маънавӣ ва динӣ ба дасти эронитаборн буд.

Муҳимтарин нукта дар санъати кишвардории аҷдоди тоҷикон таъмини тартибу низоми ҷомеа дар шароити душвори ҷангу хунрезии доимии подшоҳон буд, ки то ҳадди имкон аз осеби туркҳо маҳфуз доштани раият, як андоза пойдор доштани адлу инсоф, заруриёти зиндагӣ, ҳатто ободии мамлакат ба баъзе сиёсатмадорони ботаҷдбир муяссар мегардид. Дар зер дасти бегонагонӣ дур аз хайрҳои, дар шароите, ки ҳилофи осудаҳои ва ободист, ба навъе фароҳам овардани заминаи зиндагии мӯтадили раият вазифаи душворе буд, ки иҷрои он дар ҷустуҷӯи назарию амалии кишвардорони мо мавқеи асосӣ дошт.

Муҳимтар аз ҳама он аст, ки нигоҳ доштани бунёди маънавии зиндагӣ дар тӯли асрҳо имконпазир омад. Омилҳои танзимгарии гоҷавию маънавӣ, иҷтимоӣву ахлоқӣ ва коркарди амалӣ дар ҷомеа пурзӯр буда, дар бисёр мавридҳо кишвардориро низ ба анъанаҳои мустаҳками худ тобеъ мекард. Дарунмоёи илмию назарии ин кишвардорӣ аз гуманизми даврони эҳёи миллий ба бор омада буд. Як ҷузъи муҳими ин гуманизмро андешаи растагорӣ ташкил кард. Растагории иҷтимоӣ ва маънавии инсон дар афкори фалсафии аҳди Сомониён аз масъалаҳои асосӣ буд.

Эҳёи Эрон, ки дар илми имрӯз Ренессанси Эрон ном гирифтааст, ҳамроҳ бо инқилоби илмӣ буд, ки дар ҳама соҳаҳои дониш ва адабиёту санъат тараққи ба назар овард. Ин инқилоби фикрӣ поя бар башардӯстӣ дошт: инсон ва манфиатҳои вай, сифатҳои олии одамиро аз ҳама боло гузошта буданд. Бузургон ҷаҳд доштанд, ки фарҳанг ва маънавият инсонро аз хориву зорӣ ва офатҳо, аз эҳтимоли рафтан ба роҳи бад, аз ҳар қайду банд начот бидиҳад. Растагорӣ дар фалсафаи иҷтимоӣ аз мавзӯҳои бузург буда, ба мафҳуми муҳими фалсафӣ табдил ёфт. Онро аз ҳар ҷиҳат таҳқиқ карданд. Чунончи Фирдавсӣ гуфтааст:

*Туро донишу дин раҳонад дуруст,
Раҳи растагорӣ бибоядт ҷуст.*

Чунонки мебинем, шоир илму дониш ва - динро боиси растагорӣ доништааст, густариши дониш ва дину диёнатро чун омили халоскорӣ зарур шуморидааст.

Бузургтарин донишманди он замон Ибни Синосӣ, ки гуфта буд: «Растагории мардум ба покии ҷон аст».

Ин ҳикмати шайхурраис ҷи ба шахси алоҳида ва рӯйдодҳои рӯзмарраи зиндагӣ, ҷи ба халқу миллат ва воқиаҳои бузурги таърих - ба ҳама ҳолат баробар дахл дорад ва ҳулосаи фалсафии ҷомеаи ҳамагонист. Дар ҳар сурат растагорӣ бидуни рӯҳу равони соф ва сиришту тинати пок имконпазир нест. Сафои дил ва ҷилои хирад

хамеша бо ҳаманд ва аз ягонагии онҳо маънавияту одамият ҳосил мешавад, ки алҳақ боиси раҳоист.

Ин ҳақиқат дар асри Сомониён амиқан дарк шуда буд ва аз ҷумла Дақиқӣ дар ҳаққи қаҳрамонаш гуфтааст:

*Чунон поктаи бӯду покизаҷон,
Ки бӯдӣ бар ӯ ошкоро ниҳон.*

Чунонки мебинем, ниҳояти покдиливу поктаи умдатарин шартӣ пай бурдан ба асрори ниҳон аст, шартӣ донишмандию тадбиркорист. Ҳамабинии ақл аз дили софу тани пок оғоз мегирад. Агар покҷониву покдилӣ, ҳатто поктаи набошад, аз пай бурдан ба асрори ҷаҳон, аз растагорӣ умед набояд кард. Яъне сифатҳои ахлоқӣ ва қобилияти ақлӣ саҳт ҳамбастаи якдигаранд, бидуни якдигар вучуд надоранд, яке аз дигаре ба бор меоянд. Ба ҳам омадани ин ду ҷанба - ҷанбаи ахлоқӣ ва ақлӣ аз шартҳои асосии маънавият аст. Маънавият дараҷаи баланди тасаввуротест, ки дар бораи сифатҳои неқ ва ақлу хирад дорем, ин тасаввуротро бениҳоят амиқ бурда ва такмил дода, аз шахсият ба ҷамъият мегузаронад, ба онҳо мазмуни умумӣ ва иҷтимоӣ медиҳад. Он гоҳ ин мафҳумҳо ба хидмати атрофиёни шахс, ба хидмати ҷомеа мебароянд ва мафҳумҳои аз қабилӣ наваҷудӣ пайдо мешавад, ки хайрхоҳиву фидокорӣ барои дигарон аст, вале маърифати беғаразона ва эҷодкорӣ илҳомомез низ аз пай меорад. Ҷомеа ва миллат бо ҳаминҳо пойдор аст. Растагории он ҳар дафъа аз ҳаминҳо мерасад.

Имрӯз дар охири садаи бист, ки орзуманди эҳёи милли ҳастем, бояд бидонем, ки эҳёи бидуни шукуфти маънавӣ ба тасаввур намеояд. Эҳёи миллат танҳо эҳёи маънавӣ метавонад буд, ки ҳама ҷанбаҳои дигарӣ ҳастӣ тобеъи онанд. Чунончи таърих аз аҳди Сомониён гувоҳӣ медиҳад, эҳёи болидани табъи миллат, парвози баланди таҳайюл ва қӯшоии ақлу заковати инсон, ҷилои арзишҳои маънавиист. Имрӯз тоҷиконро боз зарурати парвози маънавӣ ва эҳёи даврони Сомониён, эҳёи даврони меҳвар пеш омадааст. Ин эҳёро ба

маъноӣ зоҳирии суҳан набояд фаҳмид, зеро бозгашти маҳз ба қарни 10 ва ё ба замони дуву ним ҳазор сол пеш нахоҳад буд. Эҳё баргаштан ба асли инсонӣ ва маънавии худ, дубора расидан ба моҳияти худ ва тоза шудан аз ҷангу ғуборест, ки моҳияти одамиро рӯпӯш кардааст. Бешак мазмуну шаклҳои ин бозгашт имрӯзӣ хоҳад буд ва фардову пасфардори дар назар хоҳад дошт. Мақсади он умри дубора ёфтани, расидан ба зиндагии ҳақиқии инсонӣ, қадам задан баробари миллатҳои пешрафтаи ҷаҳон аст. Миллате, ки аз ҷумлаи «халқҳои меҳвар» аст, имрӯз дар сафи халқҳои ҷаҳон танҳо бо ҷеҳраи ҳоси худ метавонад мавқеъе биебад, вагарна дар беҳувиятӣ миёни дигарон ноаён ва гумном хоҳад буд. Ин аст, ки на танҳо асли одамӣ, балки ҷеҳраи маънавии ҳоси худро низ бояд пайдо кард. Танҳо фарҳанги ғании замони ва маънавияти, баланд метавонад миллатро аз гумномӣ эмин дорад, аз таҷовузи фарҳангии пешрафтагон, аз таҷовузу таъсире, ки оқибаташ маҳрумӣ аз ҳувияти миллий ва нобудии маънавист, раҳӣ бахшад. Растагории миллий имрӯз бо фарҳангу маънавияти баланд устувор кардани ҷойгоҳи худ дар ҷаҳон аст.

Давлати миллий дар марҳилаи бӯҳронии таърих сабаби растагории шахс ва миллат аст. Давлате, ки тақия бар башардӯстии ҳақиқӣ дорад, қобил аст, ки асбоби растагории шахсу миллатро фароҳам орад. Танҳо аз давлате умеди растагори ҳаст, ки падид овардани моҳияти аслии инсон ва наҷу нумӯи фарҳанги маънавию мақсади асосӣ қарор додааст, барои расидан ба ин мақсад ҳама василаҳои иҷтимоӣву сиёсӣ ва иқтисодиро фароҳам меорад ва устувор медорад.

Чун Исмоили Сомонӣ муттаҳид кардани ҳама ноҳияву вилоятҳои Хуросонро сар кард, зуд ошкор гардид, ки мақсадҳои наҷбе дорад. Аз ҳар тарафи Хуросон, аз ҳар ғӯшаи олами ислом аҳли адаб ва донишмандон ба Бухоро ҷамъ шудан гирифтанд. Он гоҳ давлати Сомонӣ барои таъмини маишати аҳли илму фарҳанг ханӯз ҷандон имконоти моддиву иқтисодӣ надошт, бо вучуди ин аҳли илму адаб ба сояи ин давлат паноҳ овардан гирифтанд. Рӯ ба

Бухоро овардани адибону донишмандон нишонаи он буд, ки аз давлати оли Сомон умеди растагорӣ, умеди осудахолӣ ва нашъу нумӯ ҳаст. Гирд омадани фарҳангиён муждае аз имкони растагорӣ ва рӯ ба гурез ниҳодани онҳо нишонае аз хавфи гирифторист. Дар ҳақиқат ҳар чи ба сулолаи Сомониён даст дод, аз муттаҳид кардани кишвару миллат, аз гирди ҳам овардани неруҳои эҷодкор, аз омода сохтани шароите барои пайрезии бинои мӯхташами як фарҳанги воло буд, ки боиси тараққии беназири илм, забону адабиёт ва санъат гардид, бақои умри миллатро таъмин намуд. Аз ин рӯ давлати Сомониёнро давлати маънавибунёди растагорӣ номзад бояд кард.

Зотан давлат аз ҷумлаи ташаккулоту маънавист. Фаъолияти давлатӣ аз беҳу бун комилан моҳияти маънавӣ дорад. Ҳама қонунҳо ва имконоти маъмурӣ, ҳама барномаҳои давлат ва ғайра ба ҳамин мақсад амалӣ мешавад, ки барои одамвор зиндагӣ кардани мардум ва арзишҳои башарӣ офаридани ҷомеа имконот фароҳам ояд. Аз сохтори иқтисодӣ низ ҷуз ба ин мақсаде нест. Иқтисоди кишвар моҳиятан иқтисоди милли ҳоҳад буд, ки барои расидан ба ҳадафҳои милли хизмат карда, заминаи моддиву маънавӣ ҳозир мекунад. Пас иқтисод ҳам моҳияти маънавӣ дошта, мутобиқи дархостҳои моддиву рӯҳонии инсон созмон меёбад.

Агар давлат вазифаҳои миллии худро ба дараҷаи қаноатбахш иҷро намояд, ба ҳамаи миллатҳои кишвар баробар хизмат хоҳад кард. Агар миллати тоҷик бо ҷаҳду ҷадали давлати худ ба мақсад расад, муроди ҳама халқҳои кишвар ҳосил хоҳад шуд. Ва баръакс агар миллати тоҷик дар кишвари худ номурод монад, ба гумон аст, ки дар кишвари ӯ миллатҳои дигар ком ёбанд. То ҳоли миллати тоҷик беҳ нашавад, ҳоли миллатҳои дигари Тоҷикистон беҳ нахоҳад шуд. «Покии ҷони» мардуми тоҷик замонаи неқӯаҳволии худӣ онҳо ва ҳама ёронаш хоҳад буд. Давлати милли поя бар «покизаҷонии» миллат ва хиради ҳамабини вай дорад ва инҳо танҳо ба манфиати ҳама метавонанд амал бикунанд. Аз ин рӯ давлати милли хилофи маслаки интернационалӣ нест, балки аз

роҳи иҷрои вазифаҳои миллӣ ба сари ниятҳои умумии башарӣ хоҳад расид.

Ин аст, ки фароҳам шудани заминаҳои ҳаёти маънавии миллат баробари муайян гардидани низоми иқтисодии ҷомеа ва ташаккули давлати миллӣ идома ёфта, барои риояи ҳуқуқи башар ва принципҳои демократия, барои таъсиси сохтори иҷтимоӣ-ву сиёсии ҳуқуқбунёд шароити зарурӣ омода меояд.

Демократия, шаклҳои демократии кишвардорӣ дар ҷомеаи баркамол, дар ҷомеае, ки ба ҳадди камоли маънавӣ расидааст, имконпазир аст. Дар ҷомеаи ақибмонда, ки дараҷаи инкишофи фарҳангӣ баланд нест, аз демократия, аз ҳимояи ҳуқуқи башар, аз боло бурдани кадрӣ инсон ҷои ғап намемонад. Шинохти кадрӣ инсон ва ҳуқуқи башар он гоҳ муяссар хоҳад шуд, ки худшиносии маънавии шахс ва ҷомеа ба дараҷаи кофӣ амиқ рафта бошад. Танҳо дар ҷомеаи маънавибунёд азиздошти инсон ва гуманизм метавонад як андоза ранги ҳамагонӣ дошта бошад.

Мо бар инем, ки ҷомеаи нави тоҷикон, ки имрӯз дар садаи бар по гузоштани он ҳастем, асосан мансуб ба он навъи ҷомеа хоҳад буд, ки дар тӯли асрҳо дар сарзамини мо вучуд дошт. Агарчи ҷомеаи тозаи мо ҷомеаи имрӯзӣ буда, тибқи ҳама шароити қарни бист ва бисту як аз садаҳои миёна ба кулӣ фарқ хоҳад кард, моҳиятан ҷомеаи маънавибунёд хоҳад буд. Агар ҳар се омилҳои иҷтимоӣ - фарҳанги маънавӣ, фаъолияти иқтисодӣ ва қудрати сиёсӣ мавқеи баробар ёбад, аз бунёд шудани чунин ҷомеа умед ҳаст. Лекин агар яке аз ин омилҳо, масалан давлат, хусусан ду омил - сохтори иқтисодӣ ва зӯроварии давлат бартарӣ ёбад, имконоти маънавии ҷомеа коҳиш ёфта барои густариши моддигароӣ ва ҳиссиёти дур аз одамият ҳар рӯз роҳе кушода хоҳад шуд. Он гоҳ маънавиёт танҳо ба як-ду гурӯҳи мардум, танҳо ба равшанфикрон ва баъзе болонишинон ихтисос хоҳад ёфт ва миёни «аҳли зиё» ва «авоми торикназар» фосилае ғоҳиш пайдо шуда, дар як қутб «ашрофи ақлонӣ» ва дар қутби дигар «халқ» қарор ёфта, байни онҳо ҷудой ва зиддияту бархурд хоҳад афзуд. Дар ҷомеаи Русия

ахвол ҳамин буд ва сустии тамаддуни русӣ аз ин чо сар зад. Дар Русия байни равшанфикрон ва халқ ҳамеша дурию бербитагие мавҷуд буд ва нависандагону рассомон гоҳ-гоҳ мекӯшиданд, ки «байни мардум» бираванд ва «халкро омӯзанд». Дар замони шӯравӣ ҳам нависандагон лозим медонистанд, ки «барои ҳаётомӯзӣ» ба корхонаҳо, ба деҳот бароянд. Ҷудоии миёни зиёӣён ва халқ дар замони шӯравӣ аз ҷомеаи Русия ба ҷомеаи тоҷикон ҳам сироят кард. Дар Тоҷикистон ҳам нависандагон, бастакорон, рассомон ва дигар зиёӣён масалан ба маъракаи пахтачинӣ сафарбар мешуданд, то ки дар айни долу зарби кор «бо халқ бошанд», аз зиндагии вай огоҳӣ пайдо кунанд. Ва ҳол он ки сад сол пештар аз ин дар ҷомеаи тоҷикон фарқи азиме миёни зиёӣён ва мардуми одӣ вучуд надошт, зарурати «миёни мардум рафтан» ва «халкро омӯхтан» пеш намеомад. Он гоҳ бештари равшанфикрон гӯё як ҷузъи халқ буданд, на танҳо аз байни халқ мебаромаданд, балки ҳама умр бо халқ мезистанд. Чунончи аксари нависандагон аз аҳли ҳунар буда, зиндагиашон бо устохонаю дукони косибон саҳт алоқамандӣ дошт. Дар ин сураат ҳеҷ ҷои тааҷҷуб нест, ки зиёӣён дар ҷомеа чун пешвои маънавии мардум нақше мегузоштанд, чунончи ахлоку одобро шакл медоданд.

Мо итминон дорем, ки дар замони мо ҷомеаи маънавибунёд, ҷомеае, ки поя бар маънавияти баланд дошта, шаклан ва мазмунан як падидаи тозаи имрӯзист, метавон бунёд гузошт. Давлати миллӣ кӯшо хоҳад буд, ки девори миёни «зубдаи хушмаърифат» ва «авоми торикфикр» бардошта шавад, ин ду ба ҳам наздик оянд, сатҳи фарҳангии ҷомеа ба дараҷае расад, ки рисолати аҳли зиё дар сафарбарии омма барои иҷрои вазифаҳои бузурги иҷтимоӣ иҷро гардад, пешвоёни дину оин битавонанд дар ташаккули ахлоқи шахс нақши зарурӣ гузоранд.

Ҳар халқе дар муҳимтарин давраҳои таърих дар даврони сарнавиштсоз моҳияти фарҳанги худро амиқан ба андеша гирифта, аз нав дарк мекунад, аз нав кашф менамояд ва бо ин худҷӯиву худрасӣ ягонагии таърихӣ фарҳанги худро барқарор меорад, ҳама

чузъҳои сохтори фарҳанги миллиро дубора эҷод менамояд. Халқ дар натиҷаи ин худшиносии маънавӣ ба пояи тозаи ҳудогоҳии милли ҳоҳад расид ва барои гузоштани қадамҳои нав дар роҳи инкишофи таърихӣ замина тайёр хоҳад кард.

Барои ин ки ягонагии сохтори фарҳанги милли барқарор шавад, бозофаринии заминаи табиӣи маънавӣ, заминаи маънавии хоси ин халқ зарур аст, то ки он муҳити табиӣи зист, ки хоси ӯст, омода гардад. Бозофаринии чунин заминаи маънавӣ ва муҳити хоси зист аз муҳимтарин шартҳои эҳёи миллист ва ҳоло тоҷиконро зиёда зарур аст.

Мо тоҷикон агар аз дунё умед дорем, зарур аст, ки дар ҳама ғӯшаҳои сарзамини худ ба иттиҳоди ягонагӣ ноил омада ва аз як гиребон сар бароварда, як муҳити маънавии хоси худӣ мо, ки ба ҳастии таърихӣ мо созгор бошад, эҷод кунем, яъне чунонки гуфта омад, ба сӯи сарчашмаҳои фарҳанги маънавии худ роҳ ҷӯем, аз ин сарчашмаҳо шодоб гардида ва аз фарҳанги кунунии башарият баҳраҳо бардошта, як фарҳанги ғании имрӯзӣ ба вучуд оварем. Он гоҳ дар хонадони халқҳои ҷаҳон чун яке аз ҳамсангону ҳамсозон пазируфта хоҳем шуд, вагарна дар ин хонадон аз писарандаре бештар қурбу манзалат нахоҳем ёфт.

Мардуми тоҷик аз қадим неруи бузурги маънавӣ дар худ гирд овардаанд. Ин неруро ҷунбиш додан ва фаъол кардан даркор аст. Он гоҳ тоҷикон ҷомеаи маънавиасос ва давлати миллии маънавибунёд барпо карда, боз дар таърихи халқҳои минтақаи мо нақши ҷашмрасе хоҳанд гузошт.

«ҲАЁТ АМРИ МАЪНАВИСТ»

1

Имрӯз тоҷикон дар сари роҳи таърихӣ қарор ёфтаанд. Онҳо ба сари чорраҳаи таърих баромадаанд ва лозим аст, ки яке аз ин роҳхоро интихоб кунанд. Даврони истиқлол даврони интихобкорию таърихист. Чун ба сари худ зиндагонӣ кардан, ба пои худ роҳ рафтан меҳоме, зарур аст, ки тарзу тариқа, марому маслаке интихоб намоем, то моро ба сарманзили мақсуд бирасонад, ки битавонем чун инсонӣ сарбаланд ба шоистагӣ умр ба сар барем.

Даврони истиқлол аз ҷустуҷӯи роҳҳои рушду такомул оғоз меёбад, аммо рушду такомули ҳақиқии инсонии ҳақе аз таъини ҳадафҳои миллӣ ва идеалҳои иҷтимоӣву маънавии вай шурӯъ мешавад. Агар имкон шавад, ки ҳадафҳои миллӣ ва идеалҳои иҷтимоӣву маънавӣ аз аввал ба дурустӣ, яъне аз рӯи шартҳои инсоният ва арзишҳои ҳамагонии башарӣ, аз рӯи вежагиҳои ҳастии таърихӣ миллат муайян гардад, ёфтани роҳҳои рушди ҳақиқии инсонӣ бо муваффақияти бештаре даст хоҳад дод.

Ҳадафҳои миллӣ ва идеалҳои иҷтимоӣву маънавии шахс решаҳои таърихӣ доранд ва дар ҳар шароити нав, дар ҳар давраи тозаи инкишофи ҷомеа тибқи дархостҳои замон дигаргунӣ пазируфта такомул меёбанд. Ҳар дафъа мувофиқи дархости замон аз нав санҷидани ҳадафҳову идеалҳо ва муайян кардани мазмуни онҳо лозим меояд, то ки дар интиҳоби роҳи сӯи фардои ормонӣ саҳву хато рӯй надиҳад. Ҳадафҳову идеалҳо омили асосист, ки чи

гуна анҷом ёфтани интихобкории таърихӣ, таъини роҳи фардо вобаста ба он аст.

Мардуми тоҷик ҳоло ба чунин марҳилаи таърихӣ расидаанд, ки дарки амиқи манфиатҳои миллӣ, таъини ҳадафҳо ва идеалҳои иҷтимоӣ-и маънавӣ зарур аст, то ки устувор кардани пояҳои ҳастии миллӣ ва баромадан ба шохроҳи тараққӣ имконпазир ояд.

Дафъаи аввал нест, ки тоҷикон дар сари роҳ нави таърихӣ қарор ёфтаанд. Онҳо пеш аз ин ҳам чанд бор ба дураҳаю чорраҳаи таърих расида, барои гузиниши тарику равише ба андешаҳои доманадоре пардохтаанд. Аз назар гузаронидани он андешаҳо бешак имрӯз басо ибратомӯз хоҳад буд. Имрӯз бояд бидонем, ки аҷдоди мо дар давраҳои таърихсозӣ гузашта чи андешаҳо доштаанд, масъалаҳоеро, ки замони нав лаҳза ба лаҳза пеши онҳо мегузошт, чи тавр ҳал кардаанд, дар интихоби роҳҳои инкишофи минбаъда чи меёрихое қорбаст овардаанд. Баррасии таҷрибаи гузаштагон аз шартҳои асосии қомеъӣ дар ҳалли масъалаҳои бузурги замон аст.

Яке аз чунин давраҳо, ки андӯхтаҳои маънавии он барои имрӯз аҳамияти ҷудогона дорад, давраи маорифпарварӣ дар таърихи адабиёт ва фалсафаи иҷтимоӣ-и тоҷикон аст. Чунон ба назар меояд, ки омӯзаҳои маорифпарварон қобил аст бисёре аз мушкилҳои имрӯзи моро осон кунад. Бино бар ин лозим медонем, ки ҳоло ба ҷустуҷӯҳои фалсафии баъзе аз андешапардозони равшангарии қомеъи қарни 19 ва оғози қарни 20 як нигоҳи кӯтоҳ андозем.

Маорифпарварӣ дар таърихи тоҷикони Осиёи Миёна тахминан панҷоҳ солро дар бар мегирад ва аз охири сеяки садаи 19 оғоз ёфта, пас аз инқилоби Русияи соли 1905 номи ҷунбиши ҷадидонро гирифта, асосан бо инқилоби Бухоро дар соли 1920 ба қомеъ расидааст.

Агарчи осори Аҳмади Дониш (1826-1897), ки сарвари маорифпарварон ва ба гуфти устод Айни, «дар муҳити Бухоро ба инқилоби илмӣ, адабӣ, иҷтимоӣ ва сиёсӣ раҳбар ба шумор меравад»¹, аз даҳаи бистуми садаи бистум диққати муҳаққиқонро ба худ кашидааст ва пажӯҳишгароне чун С. Айни, Е. Бертелс, З. Раҷабов, А. Баҳоуддинов, Р. Ҳодизода, Ғ. Ашуров, И. Шарифов хеле чидду ҷаҳд ба харҷ додаанд, то ақидаҳои фалсафӣ ва иҷтимоӣву сиёсии ўро бишиносем, эҷодиёти маорифпарварони ибтидои асри бист Мирзо Сирочӣ (Мирзо Сирочи Ҳаким, дуктур Собир - 1877-1914), Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ (1875-1919), Сайид Аҳмадхоҷаи Сиддиқии Аҷзӣ (1865-1927), Абдуллауфи Фитрат (1884-1944), Тошхоҷаи Асирӣ (1864-1915) ва дигарон ҳанӯз қариб тамоман мавриди таҳқиқ қарор наёфтааст. Ин насли дувуми маорифпарварони тоҷик ки дар оғози садаи 20 фаъолият дошта, баъзе аз онҳо дар сафи муассисони ҳизби коммунистии Бухоро буда, дар инқилоб ширкат варзидаанд, бо вучуди инҳо дар замони шӯравӣ аз охири даҳаи бистум иртиқоӣ аксулинқилобӣ эълон гардиданд. Аз ин рӯ таҳқиқи осору фаъолияти аксари онҳо манъ буд ва онҳоро дар навиштаҳо фақат бо дашном ном гирифтани имкон дошт.

Бозсозиву ошкорбаёнии Горбачов, ки соли 1985, оғоз ёфт, заминае фароҳам овард, ки мероси равшангарони ибтидои қарни бист низ мавриди пажӯҳиш қарор гирад. Моҳи октабри соли 1988 бо ташаббуси Фарҳангистони илмҳои Ўзбекистон дар Тошканд ҷамъомаде доир гардид, ки чанд нафар аз донишмандони Тоҷикистон, як нафар аз Тотористон ва нафаре аз Озарбойҷон иштирок доштанд. Азбаски ҷунбиши ҷадидия дар байни мусулмонони Қирим, Қавқоз, Тотористон ва Осиёи Марказӣ интишор ёфта, хусусияти байналхалқӣ пайдо карда буд, дар

¹ С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. - М., 1926, сах. 288.

чамъомади Тошканд қарор дода шуд, ки донишмандони ин минтақаҳо бо ҳамдастӣ таҳқиқи илмӣ ин чараёни бузурги иҷтимоиву фарҳангиро бояд оғоз намоянд.

Тахминан аз соли 1986-1987 сар карда дар ҳар кадоме аз ин ҷумҳуриҳо асарҳои равшангарони маорифпарвар ва мақолақое ба ҷоп расид. Аз ҷумла соли 1989 дар идораи маҷаллаи «Садои Шарқ» мизи мудавваре ташкил шуда, зарурати пажӯҳиши мероси равшангарон таъкид гардид.¹

Чун фаронсавиён соли 1994 дар Тошканд муассисае ба номи Институти таҳқиқи Осиси Марказӣ таъсис доданд, нахустин коре ки карданд, ин буд, ки моҳи феврали соли 1995 мизи мудавваре ба мавзӯи «Ҷадидизм дар Мовароуннаҳр (садаи 19 ва оғози садаи 20): таърихнигории он ва ақидаи имрӯз» ташкил намуда аз Фаронса, Ёзбекистон, Тоҷикистон, Қазоқистон, Қирғизистон ва Русия 18 нафарро дар Тошканд дар сари мизи мувоҳиса нишониданд.

Инҳо ҳама барои равшан шудани масъала, барои ин ки дар бораи ҷадидия тасаввуроте наздик ба ҳақиқат пайдо шавад, моро қадам ба қадам пеш мебарад. Ба ҳар ҳол кам-кам бовар ҳосил мегардад, ки ҷунбиши равшангарон аз ҷумла барои мардуми тоҷик яке аз бузургтарин рӯйдодҳои таърихӣ буд.

Осори маорифпарварон, аз ҷумла ҷадидон пеш аз ҳама ба сифати як қисми мероси маънавии гузаштагон аҳамияти вежа дорад.

2

Барои ин, ки аҳамияти адабиёти равшангарӣ, ба вежа аҳамияти он барои имрӯзи тоҷикон, яъне барои тоҷикони ҳудуди садаи бист ва бисту як беҳтар маълум шавад, ба вазъи таърихӣ

¹ Мухтасари ии мусохиба дар: «Садои Шарқ», 1990. № 3. сах. 129-139.

давраи шаклгирии он, ҳатто ба давраи андаке пештар, ба садаҳои 17 ва 18 (12 ва 13 ҳичрии қамарӣ) нигоҳе андохтан лозим меояд.

Дар садаи 16 қabilaҳои ўзбак Мовароуннаҳрро чун мӯру малах зер карданд ва ҷангҳои шадиде, ки садаҳои 16-17 пайваста идома дошт, дар садаи 18 ба ниҳояти дараҷа шиддат гирифт. Мовароуннаҳр ба майдони тохтутози қabilaҳои мухталифи кӯчӣ табдил ёфт. Хуни мардуми бумӣ, ки тоҷикон буданд, бисёр рехт. Кӯчиёни ваҳшӣ дар шаҳру деҳ халқро ҳазор-ҳазор аз дами шамшер гузарониданд, толону тороч мекарданд, таҳқир менамуданд.

Подшоҳи Русия Пётри I дар қарни 18, солҳои 1722-1725 Флорио Беневени ном мардит италийиро ба унвони сафир ба Бухоро фиристод. Флорио Беневени дар муддати се сол ба Пётр чандин нома навишта гузориш дод, аҳволи Бухоро ва мардуми онро батафсил баён кард. Ин номаҳои ўро аз бойгонӣ гирифта, бо шарҳу эзоҳи муфассал соли 1988 чоп карданд.¹ Аз тасвирҳои Ф. Беневели маълум мешавад, ки кишвари бузурги Бухороро бесомонӣ, бетартибӣ ва худсари бехадду кагори кӯчиёне, ки онҳоро «озбеки» номидааст, фаро гирифта буд (ҳарфи **о** дар калимаи «озбек» шояд муодили **ў**-и тоҷикӣ бошад, ки «ўзбак» дар талаффузи тоҷикони водиҳо ба «ўзбак» ва «ўзбек» табдил ёфта буд). Ба гуфтаи Ф. Беневени «ўзбекҳо» 32 қabila доштанд² ва ҳамаи онҳо ҳамеша байни худ мечангиданд ва бо ғоратгарӣ машғул буданд. Ҳама шаҳру деҳ ғорат мешуд, ҳама роҳҳо ба дасти роҳзанони кӯчӣ буд: «езде грабежи, везде разбой»³, роҳҳои тичоратии сӯйи Эрон ва Ҳинд баста ва низ ба дасти роҳзанон буд. Ф. Беневени мегӯяд: «Самарқанд низ шаҳри бузург аст, вале ҳоло

¹ Ниг. Посланник Пётра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718-1725 годах. М., Наука, 1986. Ин китоб бо ҳиммати Кароматуллоҳи Шукруллоҳӣ ба дасти банда расид ва ўро ба ҷон сипосгузорам.

² Ҳамон асар, сах. 124.

³ Ҳамон асар, сах. 129.

Муҳаммадҷони Шакури Бухорӣ

ними он холи буда, бо тохтутози ўзбекҳо вайрон шудааст» («половина пуст и разорен от озбекких набегов»)¹. Бумиёни тоҷик, ки аз дасти ўзбак ба дод омада буданд, фарёдрас надоштанд. Ф. Беневени мегӯяд: «тоҷикон ва ҳиротиён пайваста ба Худо илтиҷо доранд, ки онҳоро аз юғи тоқатнопазири ўзбак раҳой бахшад» («таджик и хиред непрестанно от бога просят, чтобы из-под озбеккого не сносного хомута скорей вырваться»)². Бумиён ба сабаби он ҳама бедоду ситам ҷалои ватан мекарданд. Дар муддати се сол, ки Ф. Беневени дар Бухоро буд, аз ин шаҳр бештар аз ҷаҳор ҳазор кас ба Ҳинд муҳоҷират кардааст: «Из Бухара города больше четырех тысяч душ пошло в Мунгалы (Хинди мугули)»³.

Ба замми ҳамаи инҳо дар садаи 18 туркҳои биёнбонгардҳои нав сар шуд, ки ғоҷиҳои бузурге буд. Даштанишинҳо ҳар тирамоҳ дар айни ҷамъоварии ҳосил ба водиҳои Мовароуннаҳр фуру рехта, ҳосилро ба ғорат мебарданд ва нобуд мекарданд. Ин туркҳои тирамоҳӣ боре ҳафт сол ва боре бист сол пай дар пай давом ёфт. Хунрезӣ, қаттиву гуруснагии тўлонии гўшношуниде рӯй дод. Мардуми бумӣ, яъне тоҷикон ҳазор-ҳазор талаф шуданд ва рӯй ба гурез ниҳоданд. Дар Бухоро ду гузар одам монд. Дар Самарқанд касе намонд. Мадрасаҳои Регистони Самарқанд шағолхона шуданд. Дар бораи соли 1148 қамарӣ, яъне 1735 мелодӣ гуфтаанд:

*Ба соли ҳазору саду чилу ҳашт
Самарқанд гардид монанди дашт.*

Устод Айни дар «Таърихи амирони Манғитияи Бухоро» чун аз рӯйдодҳои соли 1215 қамарӣ яъне 1800 мелодӣ сухан меронад, гуфтааст: «Самарқанд дер боз хароб шуда, ба ҷуз се-чор хонавори

¹ Ҳамон асар, сах. 124.

² Ҳамон асар, сах. 81.

³ Ҳамон асар, сах. 129.

шаҳрдарун чунбандае ва иморате дар он чо намонда буд».¹ Чунонки мебинем, аз соли 1735 то 1800, яъне дар зарфи 65 сол Самарқанд ханӯз ба худ наомада будааст. Баъдтар Самарқанд боз чон гирифт, вале Марву Балх ба тамои аз байн рафт ва имрӯз танҳо вайронаҳои ин ду маркази бостонии фарҳанги эронинаждро мебинему бас.

Хучанд, Истаравшан, Ҳисор, Бухоро низ қариб нест шуда буд ва ба азобе чон ба рамақ дошт. Аҳмади Дониш дар бораи охири садаи 18 мегӯяд, ки дар Бухоро «хучароти мадорис коҳхонаи хари обкаш ва ғалладони баккол шуда ба сабаби он ки мардуми узбак дар умури давлатӣ тадохул ёфта, ҷиҳати беабтии салтанат шуда».² Ин чо замони ҳукмронии сулолаи Мангитиён дар назар аст. Мангитиён бештар аз дигар хонадонҳо бенизомӣ, зӯроварӣ, ваҳшоният карданд. Устод Айни гуфтааст: «Хунрезӣ лозими зоти ин сулола аст».³

Мовароуннаҳр дар садаи 17-19 яке аз ақибмондатарин ғӯшаҳои Шарқи Миёна буд. На танҳо аз кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон, ҳатто аз баъзе ақибмондагони гирду атроф ақиб монда буд. Кишвар ғӯё аз пешрафти таърихӣ бозмонд. Ҳатто ақиб мерафт, на пеш. Дар садаи 17 Сайидоро навмедии таърихӣ рӯй дод ва гуфт:

*Гардиши даврон нагардад бар муродам, Сайидо
Кӯҳнатақвимаи, ба дасти мардуми поринаам.*

Ин аст, ки ғӯё замона аз ҳаракат монд ва агар чунбише ҳам дошта бошад, чунбиши ба пас буд ва аз ин рӯ шоири замонашинос дидааст, ки тақвими вай кӯҳна аст ва «мардуми порина», мардуми

¹ С. Айни. Куллийет, ҷ. 10, сах. 19.

² Аҳмади Дониш. Рисола. Душанбе, 1992, сах. 8.

³ С.Айни, ҳамон асар, сах. 79.

боқимонда аз замонҳои гузашта, кӯчиёни ваҳшӣ миллатро ба ақиб, ба давраҳои ибтидоии таърих мекашанд, пеш рафта наметаворанд.

Дар қарни 18 Бедилро боз бештар навмеди таърихӣ рух намуд. Ба гумони қавӣ шеърӣ зерини Бедил на танҳо аз аҳволи Ҳинд ҳикоят мекунад, балки бо огоҳӣ аз ҳоли Мовароуннаҳр, аз ҳоли мардуми ватани аслиаш, ки даста-даста гурезон ба Ҳинд меомаданд, гуфта шудааст:

*Ҳеҷ касро дар бисоти орамидан ҷо намонд,
Гарди ваҳшат бол зад, чандон ки нақшии ӯ намонд.
Бар табоеъ танг шуд ҷавлонгаҳи саъйи ҷиҳот,
Он қадар майдон ки кас миҷгон қунад боло, намонд.
Теги навмедӣ ҷаҳонро зи якдигар бурид,
Ранг бар рӯ, ҳарф бар лаб, рабт дар аъзо намонд.
Баски ҳар кас пеш рафт аз офиятгоҳи умед,
Дар хиёлободи имрӯзи касе фардо намонд.
Оташи ҷуръат фусурду ҷавҳари гайрат гудохт,
З-он ҳама савлат ба гайр аз рӯб дар дилҳо намонд.
Нола дар қўҳсор аз худ рафтани дар бор дошт,
Ҳар киро дидам дар ин саҳрои ваҳшат, ӯ намонд.*

Чунонки мебинем, Бедилро бузург саҳт ба бадбинӣ афтодааст ва дигар аз фардо умед надорад («Дар хиёлободи имрӯзи касе фардо намонд»). Гӯё миллат дигар аз ояндаи таърихӣ маҳрум аст.

Дар замоне, ки навмеди таърихӣ дар Фарорӯд ҳанӯз пурқувват буд, равшангарон ба майдон омаданд. Равшангарон аз аввал ба ҷомиа аз ин, ки умеди таърихӣ пайдо шудааст, мужда расониданд. Онҳо гӯё эълон доштанд, ки давраи тўлонии ноумедиҳо ба поён мерасад ва имкон пайдо шудааст, ки миллатро аз вартаи нобудӣ берун бикашем.

3

Соли 1867 Бухоро дар ҷанги Русия шикаст хӯрд ва тобеъияти кулӣ ба Русияро ба гардан гирифт. Ба ин тариқ тамоми Мовароуннаҳр ба тасарруфи Русия даромад.

Бо қорӣ шудани ҳукми Русия дар Фарорӯд ҳамлаи кӯчиён қатъ гардид ва ҷангҳои дохилӣ тавон гуфт, ба охир расид. Дар ҷомеа оромии нисбӣ барқарор шуд. Агарчи мулк хароб ва халқ бенаво буд, баъзе равандҳои нави иқтисодӣ ва умеди беҳбуд пайдо шуд. Осиёи Миёна, аз ҷумла Бухоро ба ҷараёни баъзе фарояндҳои иқтисодии Русия кашида шуд. Кишваре, ки чанд сад сол боз гӯё ҷудо аз ҷаҳон ба дарбастагӣ мезист, кам-кам ба воситаи Русия ба ҷаҳон робита пайдо кард. Ҳарчанд Осиёи Миёна манбаъи моли хоми саноати Русия буд ва зулми мустамликадорон саҳт монеъи пешрафт омад, ба ҳар ҳол ҳатто дар Бухоро, ки муносибатҳои феодалии доқиюнусӣ устувор буд, насими замони наво вазидан гирифт ва пешии ҷашми дурбини маорифпарварон уфукҳои тозае намудор омад. Аксари онҳо мегиданд, ки давраи наво дар таърихи миллат наздик мерасад ва меҳостанд фаро расидани онро суръате бахшанд.

Сохибназарони нимаи дувуми садаи нуздаҳ воқеияти пурдаҳшати замонро қатъиян рад карданд. Аҳмади Дониш ба ҷашми худ дида буд, ки «умури миллатию давлатӣ ихтилофи кулӣ ёфта, осудагӣ аз миёни фуқаро қарона гирифт» ва ҳоли кишвар аз «амирони ҷохил ва олимону сипоҳиёни гумроҳи ғофил» ба табоҳӣ кашид. Инсонпарварон наметавонианд чунин воқеиятро қобили қабул, қобили муросо донанд. Вале онҳоро умед тарк намекард ва «ҳар қасе барои таҷдиди давлату миллат ҷашм мегадид, лекин

асаре боздид намегардид»¹. Ба ҳар ҳол соҳибдилон бовар доштанд, ки «мучаддиди миа» - навсози сада, марди забардасте, ки дар ҳар сад сол падид омада ойини исломро тоза мекунад, пайдо хоҳад шуд ва «дину давлатро зиё ва баҳо (равнақу зебӣ) бахшад ва назми мамлакат тоза гардад». Аҳмади Дониш пайрави он ақида буд, ки «чун олам ғасод аст, вақте ки харобӣ дар мизочи иқлиме ғалаба кард, (Худованд) боз касонро барангезонад, то ҷаҳонро обод доранд ба адлу инсоф».² Аҳмади Дониш ва ҳамназарони ӯ аз таърих хабар доштанд ва огоҳ буданд, ки мардуми тоҷик чандин бор аз зери харобазори таърихи пуршӯри худ сар боло карда ва қомат рост намуда, роҳи тараққӣ пеш гирифтааст ва акнун боз чунин қудрату қобилият намоиш хоҳад дод.

На танҳо андешапарварони нозукбини тоҷик, балки баъзе мушоҳидагарони хориҷӣ низ пай мебурданд, ки давраи наво дар таърихи ин халқ наздик мерасад. Чунончи таърихшиноси рус Н. Павлов дар китоби «Таърихи Туркистон», ки соли 1910 чоп шуд, дар бораи тоҷикон гуфтааст: «Ман ин сатрҳо гоҳе ба қалам меоварам, ки мо дар арафаи эҳёи нави ин миллати хушқобилият ва ҷонсаҳт ҳастем».³

Ин аст, ки дар ҷомеа умеди таърихӣ пайдо шуда буд. Равшангарон ба пешвози ояндаи неке, баъзеҳо ҳатто ба пешвози эҳёи милли камар баста буданд ва мехостанд фикрхоро ба ҷавлон оварда, фардои таърихро тарҳрезӣ кунанд.

Аз ин рӯ имрӯз - дар оғози садаи бисту як дар даврони истиқлол, ки як истиқлоли тӯфониву бӯҳронист, бояд бидонем, ки маорифпарварони мо ҷомеаи оянда, ҷомеаи ормонии худро ба чи

¹ Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития, «Сарват». - Душанбе, 1992, сах. 75.

² Ҳамон асар, сах. 51.

³ Н. Павлов. История Туркестана (Таърихи Туркистон). - Тошканд, 1910, стр 11.

ранг мехостанд бубинанд, онро аз рӯи хосту ниёзи замон, аз рӯи табъу завқи миллат чи тарз тарҳрезӣ мекарданд. Мо бояд бидонем, ки маорифпарварон масъалахоеро, ки замони бӯхронии охири садаи нуздаҳ ва оғози садаи бист пеш мегузошт, чи тавр ҳал кардаанд, чи фикрхое пеш рондаанд, чи идеалхое, чи хадафхое доштаанд. Посухи ин пурсишҳо барои имрӯзи мо зиёда зарур аст.

Таърихи тоҷикони Мовароуннаҳр чунон омад, ки дар сарнавишти онҳо оғози садаи бист дар анҷоми он такрор шуд. Албатта, на айнан, балки аз баъзе ҷиҳатҳо моҳиятан таърих такрор ёфт. Мо дар охири даҳаи қарни бист боз дар оғозгоҳи роҳи нави таърихӣ қарор гирифтем ва масъалаи интиҳобкорию гузиниши таърихӣ пеш омад. Мо ҳоло ба пурсишхое аз ин қабил бояд посух бичӯем, ки ба кадом роҳе бартарӣ бидиҳем? Барои имрӯзу фардои мо чи бояд авлавияту афзалият дошта бошад?

Маорифпарварон низ андаке пештар аз ин ва дар шароити наздик ба имрӯз маҳз ба чунин суолхое ҷавоб чустаанд. Пас ҳатман бояд бубинем, ки онҳо чи посуххое ёфтаанд.

Чун аз ин дидгоҳ ба мероси маорифпарварони тоҷик менигарем, аз ҳама пештар мебинем, ки ба масъала бо ҷиддияти тамом ва бо ниҳояти амиқбинӣ, аз роҳи дарки фалсафии моҳияти замони худ ва масъалаҳои ояндаи миллат наздик шудаанд. Кӯшише дар роҳи шинохти фалсафии замон муҳимтарин нуктае дар маорифпарварии тоҷикист. Маорифпарварии тоҷикӣ пеш аз ҳама таълимоти фалсафист, ки асосҳои маънавию ахлоқии ҷомеа ва фардои онро меҷӯяд, таҳкурсии илмию назарии як эҳёи миллиро пайгузорӣ мекунад. Ва баъзе аз маорифпарварон бештар рӯ ба сӯи фардо доштанд, ғами фардоро бештар аз ғамҳои он рӯзи худ меҳӯрданд.

Мутаассифона, чунин тамоюли маорифпарварии тоҷикӣ ҳануз амиқан дарк нашудааст.

Он гоҳ ки Бухоро зери ҳукми русҳо даромад ва муносибатҳои тозаии иҷтимоӣ иқтисодӣ оғоз ёфта, роҳе ба сӯи як давраи нави таърихӣ аз дур намоён шуд, Аҳмади Дониш ба андӯхтаҳои афкори фалсафӣ така оварда, ба таҳлили ҳартарафаи рӯйдодҳои воқеияти иҷтимоӣ ва равандҳои таърихӣ пардохт. Вай бо пайдо овардани моҳияти рӯйдодҳо, бо дарки фалсафии воқеияти рӯз фардои эҳтимолиро пай бурдан хост, то ба мазмуну мӯҳтавои иҷтимоӣ маънавии ҷомеаи оянда таъсир расонад, ояндаро ба ҷараёни матлуб равона созад.

Таҷқиқи бадеии Дониш бештар доғтарин масъалаҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва ахлоқу одоби муосирони худро дахл кардааст ва бо нозукбинии реалистӣ анҷом ёфтааст. Устод Айни таъкиде дорад, ки чун соли 1901 ба шарофати ғамхориҳои Садри Зиё (1865-1932) нахустин бор бо китоби Аҳмади Дониш «Наводир-ул-вақоъ» шинос шуд, гуфтааст, ки он ҷо рӯйдодҳои воқеии замонро «бо тасвири реалӣ - бо тасвире, ки худ дар зиндагӣ дида будам, дидам»¹. Ба пиндори мо ҳақ ба ҷониби он адабиётшиносон аст, ки осори адабии Донишро ба реализми маорифпарварӣ нисбат додаанд. Тасвири воқеияти Бухоро, манзараҳои назаррабои зиндагии мардумони Русия, назари диққаткорона ба урфу одат ва тасаввуроти ақидаҳои аврупоӣ, ки дар навиштаҳои Аҳмади Дониш мебинем, барои муқоисатан аз назар гузаронидани шароити иҷтимоӣ муҳталиф имкон фароҳам овард. Чашмандози Дониш пургустариш ва ҳамаҷӯй буда, ҷомеаи Бухоро ва баъзе ҷиҳатҳои ҳаёти кишварҳои дигарро фаро гирифтааст. Дар «Ҳикояти Ҳоҷӣ» яке аз персонажҳо, ки фарангист, мегӯяд: «Моро аз лавозим аст, ки таҳқиқи милали аҳли олам кунем ва сара аз сақат маълум кунем».² Ин аст, ки Аҳмади Дониш фарқ кардани сара аз

¹ С. Айни. Куллийёт, ҷ. 7, саҳ 445-446.

² Аҳмади Дониш. Наводир ул-вақоъ, к.1. - Душанбе, 1988, саҳ. 153.

сақат, яъне шинохти ҳақиқатро вобаста ба густариши нигоҳ ба фарогирии «милали олам» медонад, паси сар кардани маҳдудбинӣ ва дарбастагии феодалиро яке аз шартҳои расидан ба ҳақиқати зиндагӣ мешуморад.

Вобаста ба ин дар эҷодиёти Аҳмади Дониш, чунонки дар адабиёти маорифпарварии бисёр халқҳо дида мешавад, мавзӯи сайру саёҳат мавқеъи муайян пайдо кард. Тасвири сафарҳои хориҷӣ ва аҷоиботи кишварҳои дуру наздик дар чанд ҷои «Наводир-ул-вақоеъ», масалан, дар бобҳои 5,6,7,8 ба назар мерасад. Ин тасвирҳои Аҳмади Дониш ба ривочи жанри бостонии сафарнома мусоидат кард. Асари Раҳматуллоҳи Возеҳ «Савонеҳ-ул-масолик ва фаросих-ул-мамолик» (1887) ва Мирзо Сирочи Сирочӣ «Тухафи аҳли Бухоро» (1910) ва ғайра ба вучуд омад. Асари Абдуррауфи Фитрат «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ» (1912) шакли «сафар дар ватан»-ро дорад. Бо ин асарҳо бехтарин анъанаҳои жанри сафарнома давом ёфт: на ачибу ғариб ва рӯйдодҳои хориқульода, балки чигунагии тарзи зиндагии мардум ва маъмулоти кишварҳои гуногун дар маркази диққати муаллифон қарор ёфтааст, ки ба диди мардуми Бухоро ачиб менамояд. Диққати Аҳмади Донишро вежагиҳои тафаккури русҳо ва аврупоӣён, симои ахлоқии онҳо ва тарзҳои кишвардорӣ ба худ кашидааст. Мирзо Сирочи Ҳакими Сирочӣ ба тасвири батафсили тартиботи иҷтимоӣи кишварҳои Шарқу Ғарб ва муқоисаи ин тартибот бештар диққат дода, аз фарҳанги кишварҳои Аврупо, ки дар Вена, Будапешт, Берлин, Порис ва Лондон дида буд, ба вачд омада, бо ҳайрату мафтунӣ қалам рондааст. Ободиву зебӣ ва тартиботи шаҳрҳои Аврупо, одоби муомилаи мардуми он ва ғайра дар назари Сирочӣ ғайриодӣ ва боварнокарданӣ буд ва онро на бо назари бегонагӣ, балки бо хайрхоҳӣ тасвир карда, ҳарчи некӣ ва нишонаҳои одамияти баланд дида бошад, таъкидан ба тасвир овардааст. Вай аз таассуби динӣ дур аст. Муносибати ӯ ба он чи дар Аврупо дид, аз ақли салим, аз

кӯшиши донишандӯзӣ ва дороиафзоии ботинӣ сарчашма гирифтааст, муносибати қадршиносонаи як марди фарҳангӣ ба тамаддуни баландест.

Бо чунин назаре нигаристан ба Ғарб ва Русия на танҳо ба Сирочӣ хос аст, балки бисёр маорифпарварони дигар низ аз ақибмондагӣ раҳой ёфтани Осиёи Миёнаро алоқаманд ба фарогирии фарҳанги пешқадами аврупоӣ медонистанд ва умед доштанд, ки фарҳанги аврупоӣ пеши чашми мардуми Осиёи Миёна як дунёи нави ҷолиб хоҳад кушод, фикру андешаи тоза, тасаввуроти наवे дар бораи ин ки зиндагӣ ва ҷомеа чи гуна бояд бошад, хоҳад овард. Аз ин рӯ барҷастатарин намоёндагони адабиёти ҷадида Абдулқодири Шакурӣ, Бехбудӣ, Аҷзӣ, Фитрат, Асирӣ, Айнӣ ва дигарон таблиғари маданияти Аврупо буданд.

Чунонки мебинем, баррасии диққаткоронаи воқеияти рӯз ду самт дошт: аз як тараф воқеияти иҷтимоӣ кишвари худ ва аз сӯи дигар кишварҳои Шарқу Ғарб, хусусан Русия ва Аврупо ро таҳқиқ карданд. Ақидаҳои маорифпарварон дар асоси баррасии муқоисавии доманадори замони худ - баррасии низоми иҷтимоӣ ву сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии гуногун, ҳатто ҳилофи якдигар ташаккул ёфта буд. Нахустин бор дар таърихи афкори фалсафии Осиёи Миёна таҷрибаи иҷтимоӣ ву фарҳангии Русия ва Ғарб бо ҷиддияти тамом ба доираи назар даромада, дар ташаккули ақидаҳо нақше гузошт. Густариши ҷашмандоз, баргараф гардидани дарбастиҳои феодалий, ба ҷашми ибратҷӯӣ нигаристан ба мардуме, ки фарҳанги гуногун ва дину оини мухталиф доранд, боиси камолоти фалсафаи иҷтимоӣ маорифпарварон гардид.

Дигаре аз муҳимтарин хусусиятҳои маорифпарварии тоҷикӣ чи дар садаи 19 ва чи дар ибтидои садаи 20, ба хусус дар Бухоро ин буд, ки таҳқиқи пургустариш ва қиёсии воқеияти рӯз бо таҳқиқи таърих баробар идома дошт. Таърих аҳамияти вежа пайдо кард. Нахуст Аҳмади Дониш ба таърихи кишвар муроҷиат намуд. Вай

дар «Рисола» ном асараш гузаштаи наздик - таърихи сулолаи манғитияро бо амиқбинии таҳлилӣ ва сахтгӯии танқидӣ аз назар гузаронид, он тарзи вилоятдориро, ки туркҳои манғитӣ рӯи кор оварданд, асосан ғайри қобили қабул донист ва тарзҳои наве чуст. Аҳмади Дониш зарур донист, ки «низомӣ дували хориҷӣ дар ин давлат ҷорӣ шавад, яъне давлати салотини Мовароуннаҳр»¹ ва ният дошт, ки «рисолае таълиф кунам, ки мураккаб бошад ба назми ўзбакӣ ва фарангӣ»² ва асаре ба номи «Рисолаи низомия» навишта, «низомӣ мураккаб ба русӣ ва ўзбакӣ»-ро баён намуд.³

Таърих диққати ҳама пайравони Аҳмади Донишро ба худ кашида буд. Мирзо Азими Сомӣ (1837-1909), Абдуррауфи Фитрат, Садриддини Айнӣ дар таърих асарҳои таълиф карданд, Шарифҷонмаҳдуми Садри Зиё чанд рисолаи таърихӣ навишта мазмунӣ баъзе таърихномаҳои машҳурро хулосатан баён намуд ва ба баъзе таърихномаҳои нодири давраи охир иловаҳои муҳим даровард.

Мурочиат ба таърих - ҳодисаи қонунманде дар даврони таҷаддуи ҷомеа мебошад. Мақсад аз рӯ овардан ба таърих амиқтар сарфурӯ бурдан ба моҳияти зиндагии кунунист. Аз таърих ба пурсишҳои рӯз ҷавоб меҷустанд, решаҳои амиқрафтаи масъалаҳои замонро пайдо кардан меҷустанд. Бовар доштанд, ки нурафкани таърих роҳи имрӯзу фардоро то андозае равшан хоҳад кард.

Таҳқиқи воқеияти муосир бо бисёре аз алоқамандҳои дохилию хориҷӣ ва шарқию ғарбии он ва ба ҳам овардани ин таҳқиқ бо баррасии таърих доираи биниши маорифпарваронро бештар густариш дод, пояҳои афкори иҷтимоӣ-ву фалсафии онҳоро устувор намуд.

¹ Иқтибос аз: Р. Ҳодизода. Аҳмади Дониш. - Душанбе, 1976, сах. 58.

² Аҳмади Дониш. Наводир ул-вақоъ, қ. 2. - Душанбе, 1989, сах. 110.

³ Аҳмади Дониш. Рисола. «Сарват». - Душанбе, 1992, сах. 83.

Шавқу ҳавас нисбат ба фарояндҳои иҷтимоӣ-иву сиёсии гузашта фақат як ҷиҳати таърихияти назари Аҳмади Дониш, боз ҳам ҷузъи ҳаҷман камтари он буд.

Дар эҷодиёти Аҳмади Дониш навъи дигари таърихият - дигар як ҷанбаи назари таърихӣ, ки онро биниши таърихии маънавӣ метавон номзад кард, ба ғоят борвар омад. Фарҳанги маънавии миллат ва таърихи он бештар аз ҳама мавриди андешаҳои ӯ қарор ёфта буд.

Вай бо биниши таърихии фарохгире масъалаҳои фарҳанги маънавию аз давраҳои аввали исломият то садаи 19 аз назар гузаронидааст. Умдатарин масъалаҳои бунёдии ислом, таърихи фалсафа, тасаввуф, фикҳ калом, ахлоқ ва ғайра дар «Наводир-ул-вақоеъ» баррасӣ шудааст. Вай баъзан ба ақидаҳои фалсафӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоӣ-иву сиёсии имом Ғазолӣ, Алии Ҳамадонӣ, Насириддини Тӯсӣ, Хоча Аҳрор, Абдурахмони Ҷомӣ, Абдулқодири Бедил ва дигарон муфассалан таваққуф менамояд, ҳамеша аз осори Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва мутафаккирони дигаре иқтибос меорад.

Ин ҳама таваҷҷӯҳе, ки Аҳмади Дониш нисбат ба гузашта дорад, нишон медиҳад, ки ӯ фақат нисбат ба ақидаҳои баъзе андешапардозон, фақат нисбат ба ҷанде аз гароишу тамоюлотҳои замониҳои гузашта алоқамандӣ зоҳир накардааст, балки бисёре аз таълимоти фалсафӣ ва фарҳанги маънавии асрҳои пешин ҷамъан ва ба яклухтӣ мавриди мулоҳизоти ӯ қарор ёфтааст. Ба назар мерасад, ки Дониш баъзе аз риштаҳои асосии рушди маънавии миллатро дар ҷандин аср саросар ба андеша гирифта ва мувофиқи дархости замони нав аз назар гузаронида, хулосаҳои умумӣ баровардан ва ҷамъбаст кардан меҷӯяд. Андешапардозҳои Аҳмади Дониш хусусияти ҷамъбандӣ дорад.

Бешак, ҳаргиз тасодуф нест, ки Аҳмади Дониш ба осори Мирзо Абдулқодири Бедил эҳтироме вежа дошт. Вай навиштаҷоҳе дорад, ки фақат аз тафсири баъзе байтҳои Бедил, аз таҳлили баъзе

рубобиёти ӯ, ки аз фаҳм дур аст, аз тавзеҳи бархе аз ақидаҳои фалсафии вай иборатанд. Сабаби асосии ин ихлосу эҳтироми Дониш нисбат ба Бедил шояд он аст, ки Бедил низ дар садаи 18 кӯшиш дошт асосҳои фалсафаи ҳастӣ, тамоюлоти умдаи рушди маънавии олами ислом ва Ҳиндро бо чашмандози густурда фаро бигирад ва дарк бикунад. Ба гумони қавӣ ҳамин фарохбинӣ ва хусусияти ҷамъбастии назари фалсафии Бедил боиси таваҷҷӯҳи вежаи Аҳмади Дониш шуда буд. Осори Бедил барои ин ки андӯхтаҳои маънавии асрҳо тибқи дархостҳои рӯз аз нав дарк шавад, ба Аҳмади Дониш ёрмандӣ мекард.

Кӯшиши ҷамъбасту натиҷагирӣ ва таҷдиди назар дар мавриди таърихи гузашта аз муҳимтарин нишонаҳои ҳар давраи нави таърих ё наздик расидани он аст. Ин, ки таҷдиди назар ва ҷамъбасти таърихӣ аз кадом дидгоҳе сурат гирифт, аз таърих чиҳо чустанд ва ба кадом пурсишҳо посух хостанд, гоҳ баъзе хусусиятҳои давраи нав ва мазмуну мӯҳтавои иҷтимоӣ-и маънавии онро таъин мекунад. Пурсишҳое, ки аз таърих мекунем, одатан ҳангоми таҳқиқи фарояндҳои иҷтимоӣ-и муосир, ҳангоми чустанӣ решаи онҳо пайдо мешаванд, аз хоҳиши фаҳмидани ҷиғнагии рафти минбаъдаи замон, аз хоҳиши равона кардани он ба ҷараёни матлубе сар мезананд. Дар ин маврид рафти таҳқиқи таърихӣ ва натиҷаҳои ин таҳқиқ вобаста ба он хоҳад буд, ки аз даврони кунунӣ чиро муҳимтарин масъалае ва чизи асосӣ медонем, аз он чи суолҳое берун меорем ва ба таърих менигаронем.

Ба ин муносибат ба таъкид бояд гуфт, ки Аҳмади Дониш ва баъзе пайравони ӯ муҳимтарин хусусиятҳо ва вежагии воқеияти иҷтимоӣ-и муосирӣ худро дуруст муайян карда буданд ва аз ин ҷо имкон ба даст оварданд, ки аз таърих ҷиддитарин пурсишҳое бикунанд, посухҳои пухта бигиранд ва дар ин асос вазифаҳои муҳимме пеши аҳли ҷомеа бигузоранд.

Пас он масъалаи асосӣ, ки Аҳмади Дониш ва дигар маорифпарваронро ба бозчустҳои таърихӣ бурда буд, кадом аст?

Маълум аст, ки Аҳмади Дониш дар асарҳояш инкишофи иҷтимоӣ Бухорои замонашро хеле бо вуҷат инъикос додааст ва инро муҳаққиқон ҳамаҷониба қайд кардаанд. Фитрат ҳам дар оғози китоби бист дар китоби «Мунозира» (1911) ва «Баёноти сайёҳи хиндӣ» (1912) муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодиро амиқан таҳлил карда, вазъи саноати пешаварию косибӣ, кишоварзӣ, фарҳангро як-як нишон дод. Як фарқи маорифпарварони Бухоро аз ҷадидони Туркистон он аст, ки масъалаи давлатдорӣ ва низоми давлатиро низ аз ҷанд ҷиҳат мавриди баррасӣ қарор доданд. Бисёр масъалаҳои дигаре, метавон гуфт, ки ҳар ҷи ба ҳаёти онрӯзаи халқу кишвар дахл дошт, ҳама ба доираи диққати маорифпарварон даромадааст.

Аз ин миён масъалае ҳаст, ки ба хусус диққати маорифпарварони Бухоро бештар аз ҳама ба худ кашида, ҳамаҷониба баррасӣ шудааст. Ин ҳам масъалаи маънавият аст. Масъалаи асосии эҷодиёти Аҳмади Дониш ва Абдуллоҳи Фитрат масъалаи ҳастии маънавии инсон ва ҷомеа мебошад.

Аз ҳамин сабаб аст, ки Аҳмади Дониш аз таърих бештар ба фарҳанги маънавӣ - асосҳои ислом, таърихи фалсафа, калом, ирфон, ахлоқ ва монанди инҳо, ба таълимоти Ғазалӣ, Алии Ҳамадонӣ, Ҷомӣ, Бедил ва ғайра диққат дода буд. Назариёти фалсафиро ахлоқии ҳудӣ ӯ дар натиҷаи ҳамин баррасии роҳи ҷандинасра ва таҳлили тамоюлоти иҷтимоӣ ахлоқии замони муосир ташаккул ёфтанд.

Мақсад аз он ҷӯяндагӣҳои Аҳмади Дониш ин буд, ки шахс ва ҷомеа ба худшиносии маънавӣ бирасанд ва «халқ бидонанд, ки

барои чи омаданд ва бар чи буданд ва чи карданд».¹ Мақсад таъмини ҳудогоҳии маънавии миллат буд.

Алҳақ, дида ба ҳоли худ ва ҳоли ҷаҳон бояд кушод, то моҳияти ҳастӣ аён гардад. Тааммуқписандӣ дар мавриди огоҳӣ аз ҳоли худ ва дигарон ба сари худшиносӣ меорад ва роҳи ислоҳи кори худ намоён месозад.

Абдуррауфи Фитрат низ ҳудогоҳии маънавиро мақсади асосӣ медонист. Вай гуфтааст: «Ҳаёт амри маънавист... ва барои ин ки дар хусуси осори ҳаётӣ бани-одам фикре пайдо кунем, бояд ба таърихи башарият мурочиат намоем».² Чанде пештар аз ин ӯ хонандагонро даъват карда буд, ки «ба таърихи аслофатон рӯчӯ намоед»³ ва ҳамон таърихи рушди маънавии миллатро дар назар дошта, қариб дар ҳар асаре, хусусан дар «Раҳбари наҷот» (1915) така ба таърих оварда ба ҳалли муҳимтарин масъалаҳои ҷомеа пардохтааст.

Идеалҳои иҷтимоӣ равшангарони барҷастаи тоҷик аз ҳамин дарки амиқи бунёди маънавии ҳастии инсон ҳосил шуда буд. Онҳо ҷомеаи ояндаро низ аз ҳамин дидгоҳи маънавӣ медиданд ва мехостанд, ки марҳилаи тозаии таърихи халқҳои Осиёи Миёна даврони пирузии маънавият бошад: Вазифае, ки равшангарон дар садаи иҷрои он буданд ва ҷомеаро ба иҷрои он сафарбар кардан мехостанд, устувор намудани пояи маънавии зиндагонӣ буд.

Бисёр мебинем, ки маорифпарварон дар навиштаҳои худ аз паст рафтани маънавият дар ҷомеа, аз ривоч ёфтани бемаънавиятӣ шикоят мекунанд. Ин аст, ки рӯ овардан ба таърих аз хоҳиши бозгаштан ба оғозгоҳҳои маънавӣ, расидан ба асли маънавии худ зарур омада буд, то ки давраи навини таърихи миллат аз аввал поя бар маънавияту ахлоқи асли дошта бошад.

¹ *Аҳмадин Доғиш*. Наводир ул-вақоеъ, к. 2, сах. 284.

² *Фитрат*. Раҳбари наҷот, «Садои Шарқ», 1992, № 7-8, сах. 21.

³ *Фитрат*. Мунозара. - Душанбе, 1992, сах. 19.

4

Ба назар мерасад, ки он мақсадҳо, ки пешқадамони равшангарӣ доштаанд, он вазифаҳо, ки равшангарон пеши аҳли чомеа гузоштаанд, дар оғози қарни бист мукамалтар аз ҳама дар саввумин асари Абдуррауфи Фитрат рисолаи «Раҳбари наҷот» баён шудааст. Ин рисола гувоҳӣ медиҳад, ки Фитрат ба анъанаҳои чандинасраи ҳаёти маънавии миллат, ба бозчустҳои маънавии Аҳмади Дониш садоқате дошт ва он анъанаҳоро давом додан мехост.

Аз унвони ин рисолаи Фитрат маълум аст, ки ӯ ба мавзӯи растагорӣ ва наҷот, ки дар даврони эҳёи миллии Эрон, дар аҳди оли Сомон аҳамияти вежа пайдо карда, Фирдавсӣ, Ибни Сино ва дигар баёнгарони афкори фалсафӣ ва иҷтимоӣвиҷи сиёсӣ гаштаву баргашта онро дахл кардаанд, рӯ овардааст. Чунонки дар садаи 9-10 - дар замони Сомониён масъалаи растагорӣ (раҳой ва наҷот)-и иҷтимоӣ аз муҳимтарин масъалаҳо буд, дар охири қараи 19 ва аввалҳои қарни 20 низ зарурати наҷот додани миллат, зарурати эҳёи миллии пеш омад ва баъзе равшанфикрон эҳсос кардан гирифтанд, ки ё баробари башарияти пешқадам роҳ паймудан хоҳем омӯхт ё маҳв хоҳем шуд.

Маорифпарварон ояндаи чомеаро дар чорҷӯби ҳамин барномаи растагорӣ тарҳрезӣ кардаанд. Аҷзӣ гуфта буд:

*Агар аз зиндагӣ доред уммед,
Урупо ҳарчи медонад, бидонед¹*

¹ *Сиддиқӣ Аҷзӣ*. Анҷумани арвоҳ. Тифлис, 1331-1913, сах. 19.

Масъалаи растагорӣ масъалаи асосии замон буд, ки дар он ҳар равшанфикре ба таври худ ба андеша рафт. Ҷадидон дар ин ҷӯяндагӣ гоҳ ба ҳам наздик меомаданд ва гоҳе аз ҳам дур рафта, хилофи якдигар фикр меронданд. Вале ҳама бозчустро ба сифати мардони фарҳангӣ ва маърифатпарвару тараққиҳоҳ давом медоданд.

Аз ҷумла Аҷзӣ, ки аз равшангарони Самарқанд, яъне қаламрави Русия буд, илоҷи воқияро боз ин тавр тасаввур кардааст:

*Ҳалокат мекунад ин ҷарҳи ғардун,
Нахонӣ илми шаръу фанну қонун¹*

Ин чо мақсад аз «қонун» қонунҳои Русия аст, ки донишмандони онҳо барои муҳофизати худ, барои ҳақталабӣ ва ҳақрӯёӣ зарур буд. «Фан» ба маънои техника омадааст, ки омӯхтани онро зарур медонистанд.

Ин аст, ки Аҷзӣ ин бор барои раҳой ёфта аз нобудии милли се чиз – омӯзиши шаръи шариф, илму фанни аврупоӣ ва қонунҳои Русияро зарур донистааст, яъне ба ақидаи ӯ як қардани асаҳои маънавии исломӣ ва аврупоии зиндагӣ зарур аст.

Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ низ чунин ақида дошта, аз ҷумла зарурати иштирок дар органҳои қонунгузории Русия, ҷунончи дар Думаи давлатиро таъкид карда буд. Ҳама ҷадидон фаро гирифтани донишҳои замон, фан (техника), илми саноату кишоварзӣ, ривоч додани бозаргонӣ ва монанди инҳоро лозим донистаанд.

Биниши баъзе равшангарон боз ҳам амиқтар рафта, ба решаҳои маънавии ҳастӣ расид.

Ба фаҳми камина, дар натиҷаи бозчустҳои Фитрат яке аз ҷиддитарин посухҳои пурсиши «чӣ бояд қард?» ва «сабаби наҷот

¹ *Сиддиқи Аҷзӣ*. Мирёти ибрат. – Тифлис, 1331-1913, сах. 19

кадом аст?» пайдо шуд. Маълум гардид, ки гуманизми Фитрат, ки шаҳояи миллатпарварию равшангарист, на танҳо фарҳангустарӣ, балки бештар маънавиятҷӯӣ, густариши фарҳанги маънавиро тақозо дорад. Фитрат ба анъанаҳои Аҳмади Дониш така карда, ҷустуҷӯҳои маънавии ҷаҳон аср ва ҷамъбастиҷӯиҳои Аҳмади Донишро идома дода, як консипсионӣ эҳёи маънавӣ, як барномаи ҳаётӣ маънавию ахлоқӣ пеш биниҳод, ки ба ақидаи ӯ бояд боиси рағбатҳои миллат бигардад. Ҳамин консипсион, ҳамин «барномаи рағбатӣ» дар рисолаи «Раҳбари наҷот» баён шудааст.

Ин барномае, ки Фитрат тарҳрезӣ кардааст, аз чӣ иборат аст?

Фитрат ин асари худро «маҷмӯаи ахлоқия» номидааст, ки аз «ахлоқи қуръонӣ ва аҳодиси набавия» фароҳам омадааст.¹ Дар ҳақиқат андешаҳои ӯ бештар така ба ояту ҳадис, тафсири Қуръони карим ва шарҳи ҳадисҳо, навиштаҳои аҳли илоҳиёт, назарияпардозони ахлоқ, файласуфҳо дорад, ки зуд-зуд аз гуфтаи онҳо иқтибос оварда, асарҳояшонро ном мебарад. Бо вучуди ин «Раҳбари наҷот» асаре нест, ки онро «маҷмӯа» номидан (чунонки ӯ худ хоксорона номзад кардааст) мумкин бошад.

Садриддини Айний ин асари Фитратро китоби «ахлоқ ва иҷтимоӣ» (яъне асосҳои иҷтимоӣ ҳаёт) донистааст.² Ин таъриф мазмуни «Раҳбари наҷот»-ро беҳтар мекушояд. Рисолаи Фитрат як таҳқиқи илмӣ оммафаҳми фалсафист, ки муаллиф ба мероси маънавии гузаштагон ва таҷрибаи иҷтимоӣ муосирон, аз ҷумла ба дастовардҳои баъзе назарияпардозони Ғарб така оварда, бунёди маънавию ахлоқии ҳастии инсон ва ҷомеаи ояндаро муайян кардан меҷӯад. «Раҳбари наҷот» китобе дар фалсафаи ҳастист, дар бораи он аст, ки зиндагии шахс, хонавода ва миллат бояд бар кадом принсипҳои маънавӣ бояд дошта бошад.

¹ *Фитрат*. Раҳбари наҷот. «Садои Шарқ». 1992, № 7-8, саҳ. 16, 20.

² *С. Айний*. Намунаи адабиёти тоҷик, саҳ. 539.

Муқаддимаи ин рисола «Ҳаёт ва ғояи ҳаёт» ном гирифтааст, ки ин ҷо «ғоя» ба маънои мақсади аслии омадааст. Аз ҳамин муқаддима сар карда мафҳумҳое чун «сирри хилқати башар», «мақсади ҳаёт», «вазифаи инсония» ва ғайра, чанд гурӯҳи мафҳумҳо монанди а) «вазоифи нафсия», «вазоифи оилия», «вазоифи навъия ё инсония», б) «фазоили нафсия», «фаризаи ахлоқӣ», в) «мавҷудияти шахсия», «мавҷудияти навъия», г) «ухуввати миллия», «ухуввати диния», «ухувати умумияи башария» (ки ин ҷо «ухувват» бародарӣ маънӣ дорад) ва дигарҳо, ки ҳама мафҳумҳои фалсафӣ ва оид ба фалсафаи ахлоқанд, як-як маънидод шудаанд. Муаллиф бо ин мафҳумҳо масъалаҳои ахлоқро аз сатҳи фарду шахс то сатҳи умуми миллат ва умуми башар дар бар гирифтааст. Вай ба масъалаҳои хонавода (оила), вазифаҳои хонаводагӣ, тарбияи хонаводагӣ, аз ҷумла тарбияи фикрӣ ва ахлоқӣ, сифатҳои тарбияи ақлӣ: «исобат» - дурустии андеша, «истиқомат» - устувории андеша, «суръат» - тезии фикр ва ғайра муфассал таваккуф намудааст. Дар бораи сифатҳои инсон: шучоат, қарам, буҳл, начд (мардонагӣ), субот, ҳилм, ифбат, сидқ, ҳамагӣ 28 сифати инсон ва тарбияи он суҳан рондааст.

Аз номбари мафҳумҳое, ки мавриди баррасӣ гардидааст, метавон пай бурд, ки муаллиф масъалаҳои назарию амалии маънавияту ахлоқ, гоқ-гоҳе ҳатто таърихи баррасии онҳоро густурда фаро гирифтааст. Мақсади ӯ устувор кардани пояҳои одамият дар ҳастии инсон ва ҷомеа буда, инсонияти инсонро бедор кардан, қувват додан ва фаъол намудан меҷӯяд.

Вай бо мантиқи андешаҳои худ хонандаро бовар ҳосил мекунонад, ки соҳиби сифатҳои инсонӣ шудан, ин сифатҳоро дар худ ва дигарон парвариш додан осон нест ва ҷаҳду ҷадал меҷӯяд, вале зарур аст. Дар айни замон аз диди Фитрат тарбиятдидагӣ ва таҳсилдидагӣ ҳамбастаи якдигаранд, тарбият ва хуштарбиятӣ бидуни илму дониш даст намедихад. Ӯ дар нахустин асари насрии

худ «Мунозира» (1911) гуфта буд: «Ҳар беилм бетарбият аст»¹. Яъне илм на танҳо барои пешрафти техника, саноат, кишоварзӣ ва дигар соҳаҳои иқтисод лозим аст, балки омили асосӣ дар ташаккули маънавияту одамияти шахс аст. Бино бар ин охири хулосаи он асар ин буд: «Аввалин наҷотдиҳандаи мо илм аст»². Аз ин ҷо чун дар асари дувумаш «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ» гуфт: «Сабаби умдаи тараққии ҳар миллат илм аст»³, бо ин хулоса тараққии умумӣ - ҳам рушди иҷтимоӣ, иқтисодиву сиёсӣ, ҳам рушди маънавию ахлоқиро ба назар дошт. Ба ин сабаб рисолаи саввуми вай «Раҳбари наҷот» саропо дар бораи бузургдошти илму дониш аст. Муаллиф ин ҷо барои илм, навъҳои он ва суди ҳар кадоми онҳо 16 боб қушодааст.

Дар андешаҳои баъзе ҷадидон илму дониш асосан як омили рушди иҷтимоӣву иқтисодӣ буда, ахлоқ бештар иборат аз одоб аст ва ҳам илму ҳам ахлоқ то андозае аз ҷанбаи маънавӣ ҳанӯз ҷудоанд, ба сифати як мафҳуми фалсафӣ намудор нашудаанд, ба муаммои бунёди аслии мавҷудияти инсон ва ҷомеа робита пайдо накардаанд ва ё робитаи амиқи онҳо бо фалсафаи иҷтимоӣ номушаххасу хира мондааст. Ин робитаҳо дар навиштаҳои Фитрат равшану возеҳ намоён шуданд. Аз рисолаи «Раҳбари наҷот» равшангарӣ дар фаъолияти Фитрат на танҳо фарҳангустарӣ, балки аввалан ҷустуҷӯи асосҳои маънӣвии ҳастист.

Чун фароғирии илму дониш зарур аст, масъалаи қобилияти инсон, дар навбати аввал масъалаи ақлу хирад пеш меояд. Дар аввали рисолаи «Раҳбари наҷот» боби махсусе дар бораи хирад ҷой гирифтааст ва Фитрат меғӯяд, ки ақли фитрӣ дар натиҷаи шинохти ҳақиқат ва фароғирифтӣ илм ба дараҷаи олии рушд мерасад. Муаллиф аз ин ҷо хулоса баровардааст, ки фаро гирифтани

¹ *Фитрат*. Мунозира, сах. 46, 50.

² *Фитрат*. Мунозира, сах. 46, 50.

³ Баёноти сайёҳи ҳиндӣ «Садои Шарқ», 1988, № 6, сах. 26.

донишҳо, илмҳо ва ҳақиқат зарур аст, бо ин кор боиси рушди ақли худ шудан вазифаи ҳар кас аст, зеро зиндагии ҳақиқии инсон бидуни хирад имконпазир нест. Аз ин чо хулосаи дигаре ба миён омадааст: «Раҳбари саодати дунё ақл аст»¹. Ин натиҷагирӣ ба ин тарз такмил шудааст «Раҳбари саодати дорайн ақл аст»². Ин чо дорайн ду дунё, ин дунё ва охираст аст, яъне ҳаёти дунявӣ ва динӣ бояд ба ақл асос ёфта буд.

Бузургдошти илм дар навиштаҳои ҳама равшанфикрони Осиёи Миёнаи охири садаи 19, хусусан ибтидои садаи 20 ба дид меояд. Аммо баррасии ақл ба сифати як мақулаю категорияи олии маънавию ахлоқӣ танҳо дар осори баъзе маорифпарварон, аз ҷумла Аҳмади Дониш ва Абдуррауфи Фитрат дида мешавад. Фитрат дар андешаҳои фалсафии худ ба натиҷае расид, ки ақли иисонро такмил ва тараққӣ додан муҳимтарин вазифаи шахс ва ҷомеа мебошад. Инкишофи фикрии одамӣ ба дараҷаи муҳимтарин вазифаҳои иҷтимоӣ бардошта шуд.

Ин аст, ки фалсафаи Фитрат поя бар хирадгарии донишмандони асрҳои гузашта, ки ба хусус дар тамаддуни аҳди оли Сомон қувват гирифта буд, дорад: ҷомеаи нав, ки ҷадидон бунёд кардан мехостанд, бояд хирадгарой, бо ақлу заковат курсибандӣ шафад.

«Ақл» ва «давлат» дар осори Аҳмади Дониш ду мафҳуми ҷудоинопазир аст, ки ин байти Саъдиро овардааст:

*Ақлу давлат қарини ҳамдигаранд,
Ҳар киро ақл нест, давлат нест³.*

¹ *Фитрат*. Раҳбари наҷот. «Садои Шарқ», 1992. №7-8, сах. 28-29.

² *Фитрат*. Раҳбари наҷот. «Садои Шарқ», 1992. №7-8, сах. 28-29.

³ *Аҳмади Дониш*. Наводир ул-вақоъ, к. I, сах. 101.

Ин ҷо «давлат» ба маънои дороиву сарват, бахту саодат, ҳукмронӣ ва кишвару кишвардорист. Ҳамаи ин маъниҳои «давлат» бо ақл алоқаманд аст. Ақлу хирад бо ҳама риштаҳои фаъолияти инсон, ҷомеа ва давлат робита дорад. Аз ин рӯ тақмили ақли инсон аз вазифаҳои давлат аст. Чун Фитрат гуфтааст, ки «одамӣ ақли фитрии худро... дар сояи қавоиди илмӣ ва асосоти таҷриба тавсеъ ва таъйин намуда соҳиби ақли касбӣ мегардад»¹, ин кор на танҳо як вазифаи хусусӣ, балки вазифаи иҷтимоӣ аст.

Масъалаи ақл аз он сабаб аҳамияти ҷудогона пайдо кард, ки маорифпарварон аз зиммдорони замон беандешагиву беақлӣ бисёр диданд. Аҳмади Дониш пас аз овардани чандин мисол таъкид намуд, ки «бе мудохилати ақлу арбоби ақл дар давлат осудагӣ ва роҳат ҷустан муҳол бувад»². Аз ин рӯ яке аз талаботи асосии маорифпарварон аз ақли ҳукумату мансаб ин буд, ки аз илму дониш пур баҳра бардошта, аз одаму олам, аз кори дунёву охираат огоҳӣ дошта бошанд, то ки ақлу фаросаташон тез шавад. Равшангарон бовар доштанд, ки илму дониш ва таҷриба асоси ақл аст.

Аз тарафи дигар маорифпарварон ақро ба тақлиди маҳз ва анъанагароии кӯр-кӯрона муқобил гузоштаанд, мустақилона мувофиқи тақозои замон ва аз рӯи ақли худ ҳукм баровардан ва амал карданро талаб намудаанд. Гузориши масъалаи ақл дар равшангарии тоҷикӣ наздик ба таълимоти Ҷамолиддини Афғонӣ (1838-1897) ва Муҳаммади Абдӯҳ (1849-1905) аст, ки тақлиду қарахтфикриро маҳкум карда, дар ислоҳи ислом мулоҳизаронии мустақилона ва иҷтиҳодно зарур донистаанд.

Ақл ва илм аз диди Фитрат муҳимтарин нишонаҳои замон аст. Фитрат ягонагии ҷанбаи маънавӣ ва ҷанбаи ахлоқиро таъкид мекунад. Ахлоқ моҳиятан амри маънавист ва ҳатман бояд ба

¹ *Фитрат*. ҳамон асар, сах. 30.

² *Аҳмади Дониш*. Рисола, сах. 24.

дараҷаи маънавият бирасад, ҳар мафҳуми иҷтимоӣи ахлоқӣ бояд маъноӣ баланди маънавӣ дошта бошад. На танҳо мафҳумҳои олии аз қабилӣ дин ва илм, дин ва ақл ба ҳам омадаанд, аз ҳам ҷудой надоранд ва Фитрат гуфтааст, ки «аввалин пояи диндорӣ илм аст»¹, ҳадисро зикр кардааст, ки «дин ақл аст»² балки гоҳ он чи дар назари аввал одитарин мафҳуме менамояд, низ бо маънавияти баланде алоқа пайдо кардааст: «Шарте, ки лозими зановунавӣ, илм аст».³

Ин тавр ба ҳам омадани мафҳуми олии маънавӣ ва одии рӯзмарра дар дигар мавридҳо низ ба мушоҳида мерасад. Чунончи ӯ гуфтааст «Ин замон замони маданият аст. Маданият яъне муованат ба навъ».⁴ Ин гап чунин маънӣ дорад, ки муаллиф аз одитарин муносибату муомилаи одамон маданияти баланд хостааст. Ин маъниро Хусайни Воизи Кошифӣ дар садаи 15 дар «Анвори суҳайлӣ» таъкид карда буд: «Мурод аз тамаддун ёрӣ додан ва муованат намудани ин навъ бошад мар-якдигарро».

Аз дидгоҳи маънавияти баланд нигаристан ба масъалаҳои ахлоқ дар ҷорумин асари Фитрат «Оила» (1916) низ мушоҳида мешавад.

Аз он чи гуфта шуд, метавон хулоса кард, ки он ақидае ки дар бораи маорифпарварон дар ҷомеаи шӯравӣ аз даҳаи бист то нимаи даҳаи ҳаштод вучуд дошт, яъне чунин пиндор, ки гӯё ҷунбиши ҷадидия танҳо манфитҳои синфӣ (табақотӣ) маҳдудӣ буржуазияи навхези маҳаллӣ ва ақидаҳои иртиқотӣи миллатгароӣи буржуазиро ифода мекард ва зидди халқи рус равона шуда буд, ба тамоми ҳақиқат дур аст. Бегумон ҷадидия манфиатҳои буржуазияи маҳаллӣи кишвари мустамликаро ифода мекард ва

¹ *Фитрат*, ҳамон асар, «Садои Шарк», 1992, № 9, сах. 42.

² Ҳамон асар, сах. 42.

³ Ҳамон асар, сах. 42.

⁴ *Фитрат*. Мунозара, сах. 14. Муованат ба навъ – мададгори ба ҳамнавьон, ба мардумон.

баъзе ҷадидон идеологи буржуазияи миллӣ буданд. Вале аввалан ин ифодагарӣ нишонаи иртиҷоъият нест, зеро буржуазияи навзоди миллӣ дар Осиёи Миёнаи мустамлика нақши мусбати таърихӣ ҳам дошт. Сониян, чунонки дар боло омад, бозчустҳои фалсафии арзишҳои баланди башарӣ аз муҳимтарин фазилатҳои дар ғайриҷаҳонӣ буда, ба хусус маорифпарварони тоҷик буда, ба пешрафти маънавии шахсияти инсон ва ҷомеа, таъшиқу идеалҳои иҷтимоӣ, ки бояд бар таҷрибаи ҷаҳон асоси таърихи миллат ва робитаҳои тоза ба байналмилалӣ вай, бар дастовардҳои фарҳанги русӣ ва ғарбӣ дорад, мусоидат мекард.

Ин ҳам бояд таъкид шавад, ки бозчустҳои амиқтари фалсафӣ ва иҷтимоӣ ахлоқии баъзе маорифпарварон хусусан Аҳмади Дониш ва Абдуррауфи Фитрат дар заминаи менталитети худвечай тоҷикон, дар асоси махсусиятҳои зехни онҳо реша давондааст, аз анъанаҳои устувори фарҳангии Хуросони бузург - Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв ва ғайра, ки аз қадим минтақаи маънавияти олӣ буда, Зардушти Авесто, эҳёи Эрони даврони оли Сомон, забони форсии дарӣ ва адабиёти бузурги форсӣ ба дунё дода буд, ғизо гирифтааст. Муҳимтарин хусусияти зехнии мардуми тоҷик маънавиятҷӯ буд. Маорифпарварони охири садаи 19 ва оғози садаи 20 аз он сарчашмаҳои маънавий сероб гардида, қувват ва илҳом гирифта, барои навсозии маънавии кишвар ва эҳёи миллии тозае замина омода месохтанд.

Мероси равшангарон имрӯз - дар садаи бисту як бештар аз ҳама бо он ҷустуҷӯҳои фалсафӣ, ки мақсуд аз онҳо заминае барои бозсозии маънавий ҳозир кардан буд, арзиши баланд дорад. Имрӯз барои мо муҳим он аст, ки омилҳои маънавии рушди ҷомеа дар назари барҷастатарин маорифпарварон бештар аҳамият пайдо кардааст. Бисёре аз онҳо огоҳона ё бидуни огоҳӣ моҳиятан зарурати амали ҷаҳонро баробари омилҳои иқтисодӣ, сиёсӣ ва маънавию дар назар доштаанд. Онҳо аз як сӯ масъалаҳои иқтисоди Бухоро ва Туркистонро гарму ҷӯшон мавриди баҳс қарор дода, баъзеҳо манфиати истисноӣ хурдро ва баъзеҳо манфиати

сармоядори калонро ҳимоя кардаанд ва нашрияҳои ҷадидон ҳама мураккабии печидагии масъалаҳои истехсолот, тичорат, воридоту содирот ва ғайраро дар худ инъикос додааст. Аз сӯи дигар баъзе масъалаҳои иҷтимоӣву сиёсӣ мубоҳисаҳое ба миён оварданд ва дар Бухоро, чунонки ишора шуд, масъалаҳои сохтори давлат ва ислоҳоти иҷтимоӣву сиёсӣ мавриди андеша омаданд. Ин ду самти муҳимми андешапардозӣ - самти иқтисодӣ ва иҷтимоӣву сиёсӣ диққати ҷадидонро аз самти асосии фаъолияти онҳо, аз масъалаҳои фарҳанг ва мактабу маориф дур карда натавонист. Онҳо «мактаби усули ҷадид» мекушоданд, дарсномаҳои замони тартиб меоданд, рӯзномаву китоб chop мекарданд, забону фарҳанги русӣ ва аврупоиро таълиф менамуданд ва ҳоказо. Ҷанбаи фарҳангустарии фаъолияти онҳо гоҳ амиқ рафта, дар эҷодиёти баъзе равшангарон ҳама мураккабиҳои фарҳанги маънавиро фаро гирифт ва бо вучуди назардошти амали мутаносиби омилҳои рушди ҷомеа омили маънавия баъдӣ пайдо кард.

Ин нишон медиҳад, ки масъалаи фаъолияти баробари омилҳои асосии пешрафти ҷомеа - омилҳои маънавия, иқтисодӣ ва сиёсӣ дар назарияпардозӣ баррасӣ нашуда бошад ҳам, амалан дар назар буд. Дар он овон мафҳуми амали мутаносиби омили маънавия, омили иқтисодӣ ва омили сиёсӣ ҳанӯз вучуд надошт. Ин мафҳум баъдтар дар асоси ҷамъбасти таҷрибаи иҷтимоӣ замони нав ва ҷараёнҳои фалсафӣ ба вучуд омад, ки бархе аз ин ҷараёнҳо монанд ба равшангарии мо буданд. Равшангарони тоҷик ба омили маънавия баъдӣ доданд ва хоستانд асосҳои инсонии ҳастиро устувор кунанд, то ки ҳама соҳаҳои ҳаёт рӯи пояҳои мустаҳкамӣ маънавияту одамият қарор ёбад.

Ба назари мо инро дастоварди асосии маорифпарварон бояд донист. Пурқиматтарин дастовези онҳо барои насли имрӯз низ ҳамин аст. Агар мо аз маорифпарварон чизе омӯхтани бошем, ба ақидаи камина нахуст ба бунёди маънавия таълимоти онҳо бояд диққат кунем ва барои навсозии ҷомеаи кунунӣ аз ҳама пештар ба кор оварем.

5

Инқилоби октабри 1917 дар Русия ва инқилоби Бухоро дар соли 1920 имкон надод, ки маорифпарварон ҷустуҷӯҳои иҷтимоӣ-ву фалсафии худро ба ҳамон ҷиддият, ки доштанд, пайгирӣ кунанд, барномаҳоро, ки тарҳрезӣ карда буданд, амалӣ намоянд. Маорифпарварӣ ҷавонмарг шуд ва натавонист рисолати таърихӣ худро то охир адо кунад.

Мутаассифона, чанд гоҳе пеш аз инқилоб амалӣ нашудани баъзе моддаҳои таълимоти маорифпарварӣ дар фаъолияти ҷадидон ба мушоҳида омадан гирифт. Масалан ба чанде аз онҳо муяссар нашуд, ки ягонагии се омили пешрафти ҷомеа - омили маънавӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро қатъиян риоя намоянд. Гоҳ дар назариёту амалиёти онҳо мабонии иқтисодӣ бартарӣ меёфт. Дар замони ҷанги якуми ҷаҳон, ба вежа баъди инқилоби феввали соли 1917 дар фаъолияти бисёр ҷадидон омили сиёсӣ боло гирифт.

Табиист, ки чун ҷанги ҷонҷӯ ба пояҳои импиротурӣ сусти овард, ба хусус баъди сарнагун шудани подшоҳ ва ҷумҳурият ёфтани Русия дар дили мардумони мустанликаҳо, аз ҷумла дар Осиёи Миёна умеди озодӣ ва истиқлоли миллӣ пайдо шуд. Дар ин шароит фаъл шудани омили сиёсӣ дар ҷунбиши ҷадидия ҳодисаи қонунманде буд. Ҷадидони миллатпарвару ватандӯст аз зиён дидани иқтисодии истеъморгарон шод гардида, муборизаи озодихоҳии миллатро қувват додан хошанд. Муборизаи маорифпарварӣ ба вежа дар Туркистон бо суръат ранги сиёсӣ гирифт.

Дар баъзе аз шароити таърихӣ, дар бархе аз даврони инкишоф мумкин аст, ки яке аз омилҳои сегона аҳамияти вежа пайдо кунад ва нисбат ба ду омили дигар фаъл шавад. Вале ин баргариши муваққатии як омил набояд бо қатъияти тамоми ҷидди омилҳои дигар, ба хусус ҷидди мабонии маънавӣ равона гардад.

Зидди омили маънавӣ рафтани яке аз омилҳо пайомадҳои ҳалокатбор метавонад дошт.

Чун донишмандон воқиаҳои баъди соли 1917-ро ба андеша гирифтанд, ба ин ҳақиқат чандин бор бовар ҳосил шуд.

Ақидаҳое, ки инқилоб пеш ронд, чунончи моддиёт ва ҷанбаи синфию табақотиرو асоси ҳастӣ дониш ва аҳамияти маънавиятро инкор кардан ҳилофи таълимоти Аҳмади Дониш ва дигар маорифпарварон буд, аз ҷумла бар ҳилофи фаҳмиши Абдуррауфи Фитрат рафт, ки таъкид кардааст: «Ҳаёт амри маънавист». Атеизму бединии ҷангҷӯёна, ниҳилизми таърихию фарҳангӣ боиси инкори арзишҳои башарӣ гардида, ҳаёти маънавиро аз беҳу бун ҳароб кардан гирифт.

Идеологияи шӯравӣ синфу табақаҳои ҷомеаро ба ҳамдигар ҷанг андохт ва ба зудӣ баъзеи онҳо аз байн рафтанд. Ин ҷанги синфӣ ва сари якдигар хӯрдан ҳилофи идеалҳои маорифпарварон омад, зеро дар пиндорҳои ҳаёломези онҳо ояндаи ормонӣ як ҷомеаи мутамаддини баробарию бародарӣ ва ҳамкорӣ тасаввур мешуд, ки ҳама барои якдигар кор мекунанд:

*Хурсанду шод хайли ҳалоқ ба ҳар тараф,
Аз илми худ расонда ба кайҳон сари шараф.
Аҳвол алассавост ба ҳар асру ҳар замон,
Аиҳос ҷумла якдилу якрӯҳу якзабон¹.*

Пас аз андак муддат муборизаи шиддатафзои синфӣ умеди бар по кардани чунин ҷомеаи идеалиро бар боди фано дод.

Аҷобат дар ин аст, ки ин инқилоб ба вежа дар Бухоро бо иштироки фаёлонаи бисёр ҷадидон рӯй дод ва қариб ҳама равшанфикрон онро бо мамнунияи тамом пешвоз гирифтанд. Дар

¹ *Ҳаттои Самарқандӣ*. Саёҳати фохта. «Оина», 1914, 17 май, № 30, сах. 592-593, иқтибос аз С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик, сах. 555, дар байти дувум «алассаво» ба маънои баробарист.

натиҷа баъзе аз аҳли зиё баъди инқилоб кам ё беш аз рӯи идеалҳои олии маънавию ахлоқие, ки худ онҳо ё андешапарварони гузашта пеш ронда буданд, ба дасти худ хати бутлон кашиданд.

Сабабҳои ин дигардесиро ки худ як ғоҷеи рӯҳӣ буд, эзоҳ додан душвор аст. Шак нест ки ин ҷо сабабҳои ҷиддӣ зиёд аст. Яке аз онҳо шояд гаравидан ба сиёсати дигарон, паноҳ бурдан ба лонаи пантуркизму болшавизм бошад.

Дар арафаи инқилоб чанде аз ҷадидон, ҳатто чанде аз сарварону назарияпардозони онҳо аз баъзе идеалҳои маънавии худ рӯ тофта дар роҳи ҳокимиятҷуӣ «дар арсаи сиёсати дигарон қарор ёфтанд», «рӯҳи туркӣ, рӯҳи ҷангҷӯиву ҷанговариро барои амалӣ кардани фикри сиёсии худ ягона васила донистанд».¹ Онҳо аз хусусияти аслии зеҳни тоҷикон - аз маънавиятҷӯии анъани суннатӣ даст кашида, ба сиёсатгарии зӯрварона рӯ ниҳоданд.

Дар ҳассостарин замоне бар ҳилофи хусусиятҳои асосии инкишофи таърихӣ халқ амал кардан, аз вежаҳои зеҳни миллий, аз менталитети миллат ҷашм пӯшидан ва ба фикри бегонагон гаравидани пешвоён метавонад миллатро ба роҳи хато барад ё ба зарбаҳои сахти таърих дучор оварад. Ба ин ҳақиқат аз оқибати кори баъзе ҷадидон бовар ҳосил кардем.

Чун ба сабаби ҷанги якуми ҷаҳон ва ба ларза омадани пояҳои импиротурии Русия дар ғайолияти ҷадидон омили сиёсӣ бартарӣ ёфтан гирифт, баъзеҳо рӯи умед ба сӯи пантуркизм оварданд. Аз ҷумла Фитрат солҳои 1910-1913 дар Туркия таҳсил карда фикраш ба заҳри пантуркизм олуда буд. Ӯ худ гуфтааст: «Чун ғамидам, ки панисломизм маънӣ надорад, аз паи фикри пантуркистӣ рафтам... Зиндагӣ имкон надод, ки дар лонаи пантуркизм дер бимонам. Он гоҳ ба миллатгарии ўзбек табдил ёфтам. Солҳои 1917-1918 дар Осиёи Миёна ҷунбиши пантуркистӣ зӯр гирифт. Хусусан дар Тошканд гурӯҳҳои гуногуне ба вучуд омаданд, ки аз ғояҳои

¹ Р. Шукров. Оташе, ки Сиёвуш аз он гузашт, ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат». 28 ноябри 1991, № 48, саҳ. 5.

пантуркизм ғизо мегирифтанд»¹ ва Фитрат аз фаъолони баъзеи ин гурӯҳҳо буд.

Пантуркизм чунин чараёни иҷтимоъиву сиёсӣ буд, ки барои амикрафти худшиносии миллии халқҳои туркинажод, иттиҳоди миллии ҳар кадоме ва ҳамназдикии чамеи онҳо, барои қувват ёфтани муборизаи озодихона ва зидди мустамликадорон нақше басазо дошта дар байни ин халқҳо аз рӯи зарурати таърихӣ густариш ёфт. Вале чунонки борҳо таъкид шудааст, дар Туркистону Бухоро пантуркизм на танҳо ба муқобили мустамликадорон, балки инчунин бар зидди тоҷикон равона шуда буд.

Аз ин рӯ «аз паи фикри пантуркистӣ рафтани» Фитрат баробари рӯ гардондан аз мавқеи маънавию ахлоқии пештараи худ буд.

Аҳмади Дониш дар «Меъёр-ул-тадайюн» аз зарурати пеш гирифтани «роҳи сулҳу муолатаф» (бо ҳам лутфу меҳробонӣ кардан) дар байни мусулмонон, яҳудиён, масеҳиён, сунниҳову шеаҳо сухан ронда буд.² Фитрат низ аз паи Аҳмади Дониш рафта, чанд бор зарурати созиши байни шеаву суннӣ ва зиндагии сулҳомези онҳоро таъкид намуда ва боре аз шеъри машҳури Саъдӣ ёд карда аз ягонагии аҳли башар сухан дар миён оварда буд. Чунончи гуфта буд:

*Бани-одам аъзои якдигаранд,
Ки дар офариниши зи як гавҳаранд...
Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
Нашояд, ки номат ниҳанд одамӣ.*

¹ *Фитрат*. Ўртоқ Бойбулатовга очик хат, рӯзномаи «Қизил Ўзбекистон», 1929, № 215-216, иқтибоси мо аз: Фитрат и неуместные кудры, маҷаллаи «Диалог», 1991, № 7, с. 70. Инчунин, ниг.: Фитрат. Бошқормага очик хат, «Қизил Ўзбекистон», 4 май 1931, № 100.

² Дар ин бора ниг.: *Р. Ҳодизода*. Аҳмади Дониш, сах. 86-90.

Ҳеҷ шубҳа нест, ки одамон ба ҳар диневу мазҳабе ва аз ҳар қавмеву миллате ки бошанд, фарзанди як падаранд ва афроди як ҷинс, ба иборати дигар бародарони якдигар ҳастанд. Пас лозим аст, ки бидуни қайду шарт бо ҳамдигар муҳаббату шафқат дошта бошанд».¹

Пантуркизми Фитрат ҳилофи ин ақидаи олии башардӯстона буда бар зидди манфиатҳои тоҷикон равона гардид ва ўро ба он водошт, ки нисбат ба халқи худ беинсофӣ ва зўроварӣ пеша гирад. Зиёда аз ин вай нисбат ба тамоми ҷомеа адолати иҷтимоӣро поймол кард, зеро розӣ шуд, ки лашкари бегона Бухороро ишғол ва ғорат намояд ва номи ин ишғолгариро инқилоб гузошта, дар «ҳукумати инқилобӣ» Фитрат ҳам ба курсии вазорат нишаст. Яке аз нахустин корҳое, ки пас аз инқилоб анҷом ёфт, ин буд, ки бо ташаббуси Файзуллоҳ Ҳочаев - сарвари ҳукумати Ҷумҳурияи Халқии Шӯроии Бухоро ва Фитрат мактабҳои Бухоро ба забони туркии усмонӣ ва баъдтар ба забони ўзбекӣ гузаронида шуд. Дар идорахонаи Фитрат расме чорӣ шуд, ки ҳар кас ба форсии тоҷикӣ ҳарф занад, панҷ сўм ҷарима меситониданд.²

Натиҷаи ҳамин сиёсати пантуркистӣ буд, ки Бухоро ба сифати як давлат барҳам хўрд, Бухорову Самарқанд аз ҳудуди Тоҷикистон берун монд, ҳатто чанд гоҳ Хучандро ҳам ба Тоҷикистон надоданд.

¹ *Фитрат*. Раҳбари наҷот. «Садои Шарқ», 1992, № 9, саҳ. 49. Байти аввали шеъри Саъдӣ аз ҳадис омадааст. Пайғамбари акрам фармуда: «Фарзандони Одам аъзои як пайкаранд». Ин маънӣ дар достони Ҳинди қадим «Моҳобҳорот» низ омадааст: «Дар олами фанӣ ҳамагон аъзои ҳамбастаи якдигаранд».

² Шоҳидони воқеа, аз ҷумла муаллим Саъидов соли 1930 дар анҷумани забоншиносони тоҷик, ки дар Сталинобод-Душанбешаҳр гирд омада буданд, аз баъзе ҷузъиёту тафсилоти ин ҷаримаандозиву ҷаримаситонӣ ҳикоят карданд. Мухтасари тунднавишти ин анҷуман дар рӯзномаи «Тоҷикистони сурх» 1 сентабри 1930, № 196 чоп шуда буд, аммо аз ҷониби Фитрат раддияе содир нашуд.

Ин аст, ки дирӯза маорифпарвару башардӯст, ки аз паи Саъдӣ ва Аҳмади Дониш рафта, ҳама халқхоро «бародарони якдигар» ҳисобида буд, ба муқобили яке аз миллатҳои шариф, ки боз ҳам худ як чӯзӣ он аст, зӯроварӣ ба қор бурд. Сиёсӣ қардани ғояи маорифпарварӣ, дар ҳукуматчӯӣ ғаравидан ба нерӯҳои сиёҳқор чунин натиҷа дод, ки яке аз барҷастатарин ҷадидон ба идеалҳои олии маънавӣ, ҳатто ба халқи худ хиёнат қард.

Дигардесиҳои сарнавишти Фитрат бисе ибратомӯз аст. Алҳақ, маънавиятчӯӣ ва ғояҳои олии маорифпарварӣ шахсияти инсонро ба мартабаҳои баланди одамият мерасонад, аммо сиёсатгарии маҳз ва ҳокимиятчӯии мутлақ қобил аст шахсро ба қатри пастию фурумоёгӣ раҳнамун қардад. Печидагҳои тақдирӣ Фитрат пеш аз ҳама гувоҳӣ медиҳад, ки агар дар фаъолияти амалӣ усулу принсипи сегонаи ягона вайрон шавад, яъне омили сиёсӣ аз ҷумлаи омилҳои сегонаи ҳамгарию ҳампайванд қартарӣ ёбад ва аҳамияти мутлақ пайдо қунад, боиси ҳаробии шахсияти инсон қардида, мумкин аст бӯҳрони иҷтимоӣ, мочарочӯӣ, томравӣ ва ғайра пеш орад. Қартарӣ ёфтани омили иқтисодӣ низ дар шароити муайян ҳаробқорӣ метавонад оварад. Амали мутаносибу ҳамгариии омилҳои асосӣ, қартарию танзимгариӣ фарҳанги маънавӣ бештар имқон хоҳад дошт, ки қарои қараккии ҷомеа замина фароҳам орад, қарои шуқуфти шахсият ва ривочу равнақи кишвар қароит тайёр қунад.

Ғаравидан ба фикри туркӣ ва ҳокимиятчӯии ҳаром гуноҳи бузургест, ки баъзе аз ҷадидон содир қарданд ва оқибат ҷазои онро диданд: дар зиндонҳои шӯравӣ ва яхзорҳои Сибир аз дасти ҳамаи низомиёни рус, ки дирӯз пушту паноҳ ва қувваи озодибахш ба шумор меомаданд, ба ҳалокат расиданд ва ин руз ба сари бисёр ҷадидони беғуноҳ ҳам омад. Лекин аз қасофати он гуноҳи иддае ба лавҳи тақдирӣ таърихии мардуми тоҷик нақши фалокатборе нишаст, ки то имрӯз сутурда намешавад.

Аз ин рӯ чун асосҳои назариву фалсафии ҷадидия ва фаъолияти амалии ҷадидонро аз назар мегузаронем ва аз таҳаввули он сабақ омӯхтан мехоҳем, набояд фаромӯш кунем, ки бӯҳрони иҷтимоӣи оғози садаи бист ба ин чунбиш сахву хатоҳо, ҳатто унсурҳои иртиҷоӣи ворид оварда буд. Инро бояд аз ёд набарорем, зеро имрӯз ҳам хавфи такрори ин хатоҳо ҳар лаҳза пеш омада истодааст.

6

Оқибати ғочаомези кори баъзе ҷадидон, ки ба хатоҳои ғоҳиш роҳ доданд, бояд боиси ба чашми кам дидани маорифпарварӣ ва фаъолияти равшангарон нагардад. Маорифпарварӣ як чунбиши пурзӯру густурдаи иҷтимоӣиву фарҳангӣ буд, ки паҳлуҳои гуногун ва мухталиф дошта, гоҳ ақидаҳои зидди якдигарро дар бар гирифтааст ва бо мурури замон, бо дигар шудани вазъи иҷтимоӣиву сиёсии Русия ё Осиёи Миёна гоҳ яке ва гоҳ дигаре аз тамоюлоти он бештар амал кардааст. Харакати ҷадидия як рӯйдоди бузурги мураккабест ва бо ҳама печидагӣҳоиш бояд баррасӣ шавад. Бисёре аз тамоюлоти маорифпарварӣ, бисёре аз дастовардҳои равшангарони Осиёи Миёна, аз ҷумла равшангарони тоҷик имрӯз аҳамияти худро аз даст наводаанд.

Пеш аз ҳама гуманизми маорифпарварон, кӯшиши онҳо барои бузургдошти инсон ва падид овардани моҳияти маънавии ҳаёти одамӣ, муборизаи фидокоронаи онҳо дар роҳи фарҳангу тамаддуни нав, маорифи муосир ва пешрафти ҷомеа дар мавриди худшиносии маънавию ахлоқии тоҷикон ва ҳудогоҳии миллии онҳо нақши ҷашмрасе гузоштааст ва имрӯз дар назари мо арзиши баланд дорад.

Ба вежа он навиштаҳои маорифпарварон, ки ранги як барномаи маънавиасоси навсозии ҷомеаро ба худ гирифтааст, имрӯз аҳамияти ҷудогона касб намудааст. Баъзе аз осори Аҳмади Дониш, «Раҳбари

начот» ва «Оила»-и Абдуррауфи Фитрат, чанде аз таълифоти Маҳмудхоҷаи Бехбудӣ, Сиддикии Аҷзӣ, Тошхоҷаи Асирӣ, Садри Зиё, Садриддини Айний ва дигарон аз ҳамин ҷумлаанд.

Имрӯз дар оғози садаи бисту як на танҳо баъзе муносибатҳои нави иқтисодӣ, масалан муносибатҳои бозаргонӣ ҷомеаи тоҷиконро ба давраи пеш аз инқилоб, ба оғози садаи бист пас гардонндааст, балки дар инкишофи маънавӣ низ тоҷикон аз баъзе ҷиҳатҳо ҳанӯз дар замони маорифпарварон ҳастанд, ҳатто вазъе бадтар аз он доранд, зеро на танҳо шикоятҳои маорифпарварон аз пастмаънавияти ҷомеа дар даҳаи якуму дувуми садаи бист асоси ҷиддӣ дошт, балки дар зарфи панҷ-шаш даҳаи охир баъзе равишҳои дигаре ҳам, ки хилофи маънавиятанд, ба шуури мардум саҳт таъсири манфӣ расониданд ва пастмаънавияти боз ҳам афзуд. Аз ин рӯ он масъалаҳои рушди маънавияи ахлоқии ҷомеа, ки маорифпарварон пеш гузошта буданд, имрӯз боз бештар аҳамият пайдо кардаанд.

Пас лозим аст, ки барои эҳёи миллии тоҷикон аз омӯзаҳои маорифпарварон бисёр чизҳо бигирем. Муҳимтар аз ҳама ба пиндори манда ин аст, ки барномаи навсозии маънавии шахс ва ҷомеаро, ки маорифпарварон гоҳ мушаххасан ва гоҳе тиратобу хиранамо тарҳрезӣ кардаанд, мо имрӯз бояд идома бидиҳем, аз рӯи дархости замон такмил кунем ва амалӣ созем. Нахустин коре, ки маорифпарварон ба мо васият кардаанд ва мо бояд анҷом бидиҳем, барпо намудани ҷомеаи маънавибунёд аст, ки бақои умри миллатро таъмин хоҳад кард.

Оре, имрӯз шароит ҷунон аст, ки дар бисёр мавридҳо маҳз ба роҳу равиши маорифпарварон қадам зада ба сарманзили мақсуд расидан имконпазир хоҳад буд. Онҳо гуё ба насли имрӯз гуфтаанд: «Мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ». Он марра, ки маорифпарварон нарасиданд ва мо бояд бирасем, ҳамоно аз устувор кардани одамият

ва инсофу адолат оғоз хоҳад ёфт, ки мақсади аслии даврони истиқлол ҳамин аст.

Ҳатто баъзе ҷадидон солҳои инқилоб ба сиёсатгарой рафта, хатоҳои афвнопазир содир карда бошанд ҳам, агар пеш аз он ё баъд андешаҳои муҳимме баён карда бошанд, зарур аст, ки имрӯз он андешахоро истифода намоем.

Гуноҳҳои Абдуррауфи Фитрат афвношуданист. Агарчи ӯ баъди соли 1925 боз ба адабиёти тоҷикӣ баргашт, якунин намоишномаи театрии тоҷикӣ «Шӯриши Восеъ»-ро навишт (1927), алифбои лотинии тоҷикиро тартиб дод ва қоидаҳои имлои он асосан ба ҳамон шакл то имрӯз дар амаланд, дигар асарҳои илмиву адабӣ ба вучуд овард ва ҳоказо - бо вучуди инҳо аз гуноҳи ӯ гузаштан мумкин нест. Вале бояд дар ёд дошта бошем, Фитрат бузург аст. Аз ин ҷост, ки ҳам гуноҳаш бузург аст, ҳам хидматаш. Пас аз инқилоб, он гоҳ ки Фитрат яке аз вазирони фаъоли Ҷумҳурияи Бухоро буд, баъзе корҳои ношоам кард, ноинсофӣ, бераҳмӣ, ҳаромхӯрӣ содир намуд. Мардум ҳайрон буданд, ки аз он маорифпарвари шӯълавар, аз он нависандаи забардаст ва донишманди камназир чи тавр мумкин аст, ки имрӯз чунин корҳо содир шавад. Рӯзе аз қиблагоҳи ман Шарифҷон-махдуми Садри Зиё пурсидаанд: Ба ақидаи шумо Фитрат чи касест, ки ин қадар бўқаламун менамояд? Падарам гуфтаанд: Фитрат чунон касест, ки ўро бояд бидушем ва сари гӯраш бишинеми бигирӣем. Аҷаб суҳане дархури ҳоли ӯ гуфтаанд! Пас аз чандин сол Вадуди Маҳмудӣ дар бораи Фитрат шеъре навишта низ ўро «беназири куштанбоб» (сазавори куштан) номида буд. Садриддин Айний ҳам Фитратро ба сабаби туркпарастихояш хеле мазаммат карда, дар айни замон ба осори адабӣ ва фаъолияти равшангарии ӯ баҳои баланд додааст.

Дар ҳақиқат сипосгузорӣ дар пеши бузургон вазифаи инсонӣ ва миллист. Мирзо Сирочи Сирочӣ пас аз зиёрати мақбараи Саъдиву Ҳофиз навишта буд: «Ин ду бузургвор ҳаққи зиёде ба гардани миллат доранд. Вале мо адо карда наметавонем».¹ Оре, ҳар дафъа ки ба роҳи худҷӯиву худшиносӣ по мегузорем, бояд бикӯшем, ки ба холи бузургон бирасем, зеро асрори ҳастии инсону миллат дар зоти онҳо бештар ва гоҳ бо ҳама печу тобаш ғунд омадааст.

Оре, аз гуноҳҳои Фитрат ва баъзе ҷадидони дигар ҳаргиз набояд гузарем, ҳамеша онро ғӯшрас оварем, то ки наслҳои ҳозираву оянда чун панди талхи таърих ба ғӯш дошта бошанд. Вале масалан миёни Фитрат ва Файзуллоҳ Ҳоҷаев фарқ бояд гузошт. Файзуллоҳ Ҳоҷаев низ аз Бухоро, аз тоҷикон буд, лекин миллати тоҷик аз ӯ фақат гуноҳҳои азим, фақат хиёнат дид. Вай ба халқи худ хизмате накардааст, ки гуноҳхояшро каме шӯяд. Ӯ сарвари онҳое буд, ки соли 1920 лашкари шӯравии Фрунзоро даъват карда, Бухороро бомбаборон ва ишғол кунонид. Пас ҳудаш ба ноҳақ ҳукуматро ба даст гирифта, соли 1924 давлати Бухороро барҳам дода, ба Иттиҳоди Шӯравӣ илҳок намуд, бо зулму заҳр тоҷиконро ўзбек нависонда, мактаб, матбуоту нашриёти тоҷиконро манъ кард ва ҳоказо. Сабабгори асосии ин ки Бухорову Самарқанд аз Тоҷикистон берун монданд, низ ӯст. Файзуллоҳ Ҳоҷаев хиёнаткорест, ки тавқи лаънат ба як умр ба гарданаш нишаста буд.

Ҷадидоне ҳам буданд, ки гоҳе дар сиёсат қавравихо карда, баъд дар пеши миллат тавбаву тазарруъ намуда, боз камари ҳиммат барои хидмат бастанд ва шояд каму беш аз гуноҳ тоза шуданд. Яке аз онҳо Фитрат аст. Шарти инсоф аст, ки хидматҳои Фитрат ва дигар

¹ *Мирзо Сирочиддини Ҳаким*. Тухафи аҳли Бухоро. - Душанбе, 1992, сах. 199.

чадидонро, таълимоти бузурги равшангарии онҳоро низ фаромӯш накунем.

Ба пиндори банда, ҳоло дархости таърих чунон аст, ки рисолаҳои Фитрат «Раҳбари начот» ва «Оила» дар сохтмони фарҳангии ҷомеаи имрӯз ҳатман бояд истифода шавад. Чунонки зикраш гузашт, дар ин рисолаҳо гӯё як навъ барномаи худвежаи бозсозии маорифпарваронаи ҷомеа баён гардидааст, дурусттар он ки барномаи тақомули маънавию ахлоқии инсон тарҳрезӣ шудааст ва ҳол он ки навсозии маънавии зиндагӣ аз ҳамин оғоз мегирад. Камина бар ин ақидаам, ки фикрҳои асосии рисолаҳои «Раҳбари начот» ва «Оила» дар мактабу маорифи имрӯза, дар тарҳрезии концепсиюни мактаби миллий, барномаи инсонгарии омӯзишу парвариш ва инсонӣ шудани асосҳои ҷомеа, дар тартиб додани дарсномаҳо ва ғайра ҳатман бояд истифода шаванд.

Фитрат соли 1912 гуфта буд: «Ҳаёту мамоти миллати мо ба дасти савдогарони мост».¹ Аз ин ҷо соли 1915 хулосаи дигаре ҳам бароварда буд, ки «Тавонгарон агар аз ростиву саховат дур набошанд, ақлан ва шаръан сазовори мадҳу саноанд».²

Асрҳост, ки савдогарӣ дар Осиёи Миёна ривоч дошт ва савдогарони калоне саросари дунё мол мебурданду меоварданд. Аммо нафаре аз андешапардозони мо дар бораи савдогарон чунин сухане нагуфтааст ва сарнавишти миллатро ба дасти савдогарон насупурдааст. Чунин сухане фақат дар ибтидои садаи 20, ки муносибатҳои бозаргонӣ инкишоф ёфтанд ва сармояи бозаргонӣ дар иқтисоди кишвар роли муҳимме ба ўҳда гирифт, гуфта шуд. Соҳибназароне чун Фитрат моҳияти рӯйдодҳои нави таърихиро зуд пай бурданд ва хоистанд бо шарҳу маънидоди равшан ҷомеаро ба

¹ *Фитрат*. Баёноти сайёҳи хиндӣ, сах. 54.

² *Фитрат*. Раҳбари начот. «Садои Шарқ», 1992, № 9, сах. 38.

пазириши онҳо тайёр кунанд, коре кунанд, ки фалокати муносибатҳои бозаргонӣ ва азобҳои анбошт (чамъовари)-и аввалии сармоя то ҳадди имкон пешгирӣ шавад.

Имрӯз ҳам савдогарон ва соҳибкорон дар ҷомеа ҳар чи бештар мавқеъ мегиранд ва аз эҳтимол дур нест, ки муддате сарнавишти миллат ба дасти онҳо хоҳад гузашт. Агар дар ҳақиқат чунин шавад лозим аст, ки ҷомеа ва ҳуди бозаргонон ба адои ин рисолат тайёр бошанд. Ҳоло ҷомеа ҳозир нест, ки тақдири худро ба дасти савдогари сари кӯча бисупорад. Бештари соҳибкорон ҳам қатъан омодаи хидмати бузурги иҷтимоӣ нестанд. Ҳоло аз савдогарони навбаромади мо ҳама ба дод омадаанд, зеро савдогарон аз фанни савдо кам хабар доранд ва бисёр ноинсофанд. Пас лозим аст, ки кори онҳо ба шартҳои, ки Фитрат гузоштааст, мувофиқат ёбад, яъне «аз ростиву саховат дур набошад». Мо бояд инро ба онҳо ёд бидихем. Вазифаи ҷомеа, вазифаи давлат аст, ки соҳибкорон ва бозаргонҳоро ба хидмати иҷтимоӣ тайёр кунад, онҳоро кордонӣ ва адлу инсоф омӯзад. Мо бояд таълимгоҳҳои бозаргонӣ зиёд дошта бошем, ки на танҳо илми тичорат, балки бештар аз он илми одамият омӯзанд. Илми одамият - яъне чи? Илми одамият ҳамаи он донишҳоест, ки шахсро одамгарӣ, раҳму шафқат, ҳалолкориву ҳалолхӯрӣ, ахлоку одоб ёд медиҳад. Мутаассифона, дар таълимгоҳҳои тичоратӣ, саноатӣ, кишоварзӣ ва ғайра дарси одамият нест, агар бошад, чунон ночиз аст, ки таъсир надорад. Чунин таълимгоҳҳо танҳо касбу ҳунар ва ихтисосу кордонӣ ёд медиҳанд, аммо одамият ва фарҳангу маънавият намеомӯзанд. Ва ҳол он ки одамияту маънавият бештар аз донишу ихтисос зарур аст. Шахс донишу кордонӣ дошта бошад аз одамият маҳрум монад, мутахассиси беодамият хоҳад буд, ки аз ӯ чандон неки умед наметавон кард.

Барои ҷомеа лозим аст, ки ҳар кас аввал инсон, баъд мутахассиси кордон бошад. Ин аст, ки дар таълимгоҳҳои соҳавии мо илми одамият бештар аз илми тичорат, илми зироат, илми саноат ва ғайра бояд ҷойгоҳ биёбад. Донишҳои инсонӣ - забон, адабиёт, санъат (хунар), таърих инсоншиносӣ, илми ахлоқ, андарзномаҳои классикӣ, хусусан аҳкоми дин аз кӯдакистон то охири соли таҳсили таълимгоҳҳои соҳавӣ, аз ҷумла омӯзишгоҳҳои бозаргонӣ бояд ба шакли шавқовартарин дарсе таълим дода шаванд. Он гоҳ одамият омӯхтани донишҷӯёро метавон чашм дошт. Он гоҳ умеди пайдо хоҳад шуд, ки савдогарон на боиси мамот, балки боиси шукуфти ҳаёти миллат метавонанд буд.

Вазифаи давлат аст, ки омӯзиши илми одамиятро дар таълимгоҳҳо ҳоҳ таълимгоҳи давлатӣ бошад, ҳоҳ хусусӣ, таъмин намояд ва зерӣ назорат бигирад.

Таълимоти равшангарони тоҷик, ба хусус назариёти маорифпарварон аз Аҳмади Дониш то Абдуллоҳи Фитрат далолат бар ин мекунад, ки имрӯз дар Тоҷикистон як барномаи инсонгароии таълиму тарбия зарур аст. Зарур аст, ки одамонро аз кӯдакӣ одамият омӯзем. Агар ҳар ҷи зудтар ба иҷрои ин вазифа ҷиддан миён набандем, аз эҳтимол дур нест, ки дар андак муддат аз симои инсонии ҷомеаи мо андак ҷизе боқӣ намонад. Замона саҳт одамиятсӯз омадааст.

Ба ин вачҳ Тоҷикистон имрӯз дар баробари инкишофи ҳамаи соҳаҳои илму дониш ба рушду камоли илмҳои инсонӣ бештар эҳтиёҷ дорад. Лозим омадааст, ки улуми инсонӣ дар Фарҳангистони илмҳо ва курсӣ (кафедра)-ҳои гуманитарии донишгоҳҳо ба иҷрои вазифаҳои амалии инсонгароии ҷомеа наздиктар оварда шаванд. Вақти он аст, ки илмҳои инсонӣ аз сиёсатгарой рӯ тофта ба инсонгарой пардозанд.

Албатта масъалаи инсонгароии омӯзиш ва инсонӣ шудани ҷомеаро набояд одӣ фаҳмид. Набояд гумон кард, ки ҳар кас андак илми одамият омӯзад, одам хоҳад шуд. Не, ҳаргиз беҳуда нест, ки гуфтаанд: Олим шудан чи осон, одам шудан чи душвор! Мумкин аст, ки касоне таълими илми инсонӣ бисёр бинанд, вале фарсахҳо дур аз инсоният бимонанд. Аз қадим маълум буд, ки «тарбият яксон асту табоеъ мухталиф» (Саъдӣ). Таълиму тарбия ба ҳар кас ба навъе дигар амал мекунад, ба баъзҳо таъсир надорад. Бо вучуди инҳо бояд бидонем, ки одам шудан душвор бошад ҳам, ба ҳар ҳоле имконпазир аст. Ҷомеа ва давлат бояд ба ҳар ҳоле барои одам шудани одамон шароит омода созад. Ҷомеаи мутамаддин, ҷомеае, ки инсонро азиз медорад, зотан ва табиатан барои нашъу нумӯи сифатҳои инсонии одамизод мусоидат мекунад. Пас чунин ҷомеае бояд бунёд нхем ва бунёдгузориҳои онро имрӯз шуруъ кунем, ба фардо нагузорем, зеро одам шудани одамро ба фардо наметавон гузошт. Дар душвортарин даврони бӯҳрони иқтисодӣ ҳам барои мактабу маориф, илму фарҳанг, адабиёту санъат ва забон имкониятҳои моддию молӣ ёфтани лозим аст.

Мо бояд ҷомеае бар по кунем, ки маорифпарварон орзу доштанд. Ичрои ин вазифаи таърихӣ бидуни рӯ овардан ба мероси бузургони гузашта, бидуни бозгашт ба оғозгоҳҳои фарҳанги миллии имкон нахоҳад дошт. Агар бозгашт ба сарғаху сарчашмаҳои маънавии худ шартӣ ҳатмии инкишофи минбаъдаи халқи тоҷик ва ба паҳноии ҷаҳони имрӯз баромадани он аст, ин бозгашт, ба ақидаи камина, бояд аз фарогирии мероси маорифпарварон сар шавад, ки онҳо чунонки дидем, таҷрибаи гузаштагонро то андозае ҷамъбаст карда, ба сӯи фардо, аз ҷумла ба сӯи имрӯзи мо роҳ мечустанд. Онҳо аз аввали садаи бист ба сӯи мо мешитофтанд, мо аз оғози садаи бисту як ба пешвози онҳо оғӯш бояд кушоем. Ин мулоқот муяссар шавад,

расидани мо ба оғозгоҳҳои маънавӣ осонтар хоҳад шуд ва мо инкишофи фарҳангиву маънавии чандин асрро ба таври табиӣ идома хоҳем дод. Навҷӯии маорифпарварон аз гузашта чудо набуд ва тозагиҳоеро, ки аз сӯи Аврупо меомад, бо анъанаҳои устувори миллий ба таври табиӣ созгор овардан ба онҳо бештар муяссар шуд. Мо ба ин табиъияти робитаҳои доманадор, ба синтези табиӣи шарқиву ғарбӣ имрӯз бештар эҳтиёҷ дорем, то ки баъзе норасоияҳое, ки дар замони шӯравӣ дар робитаҳои шарқию ғарбӣ рӯй дод, ба хусус як дараҷа канда шудани мо аз оғозгоҳҳои ҳастии худ бартараф гардад.

Мулоқоти мо бо ҷадидон табиъияти идомаи моро аз дирӯзу парирӯз ба сӯи фардо амиқтар хоҳад бурд.

АЗИЗИ МАН, ХУРОСОН АСТ ИН ЧО

1

20 июли соли 1994 дар иҷлосияи Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон лоиҳаи Қонуни Асосӣ баррасӣ шуд. Яке аз моддаҳои Қонуни Асосӣ ин буд: «Забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад». Намояндаи халқ Шӯҳрат Султонов аз номи интиҳобкунандагони як вилояти бузурги кишвар пешниҳод кард, ки аз он моддаи Қонуни асосӣ калимаи «форсӣ» фуруғузур шавад. Ш. Султонов барои ин пешниҳоди худ чунин далел овард, ки мо тоҷикем, на эронӣ, забони мо забони тоҷикист, на форсӣ. Вай, ки ба забони русӣ суханронӣ мекард, гуфт: Ман мефаҳрам, ки тоҷик ҳастам, мо аз миллат ва забони худ бояд фахр кунем. Вай ва баъзе касони дигар гумон доштаанд, ки забони худро форсӣ номидани мо ва ба худ эроният нисбат доданамон шаъни миллии моро паст мекунад.

Пешниҳоди он намоянда ва «далелу бурҳони» вай ба намояндагони халқ маъқул афтод. Порлумони Тоҷикистон он рӯз тасмим гирифт, ки вожаи «форсӣ» аз номи забони миллии тоҷикон берун андохта шавад.

Ин қарори Шӯрои Олӣ чунин маънӣ дорад, ки лозим аст дар «Қонуни забон» низ ин гуна дигаргунӣ дохил гардад. Дар он санаде, ки Шӯрои Олӣ соли 1989 ба унвони «Қонуни забон» қабул карда буд, низ моддаи якум эълон доштааст, ки «забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад». Азбаски Қонуни асосӣ болотар аз Қонуни забон аст ва Қонуни забон бояд

ба Қонуни асосӣ созгор бошад, лозим меояд, ки аз Қонуни забон ҳам калимаи «форсӣ» партофта шавад. Он гоҳ талошу муборизаҳое, ки равшанфикрони тоҷик солҳои 1988-1989 дар роҳи барқарории ҳуқуқи забони форсии тоҷикӣ ва номи таърихӣ он карданд, қисман ба ҳадар хоҳад рафт. Мо ба Қонуни забони Ҷумҳурии Тоҷикистон поинтар таваққуф хоҳем кард.

Дар иҷлосияи Шӯрои Олии Тоҷикистон аз таркиби номи забони тоҷикони Осиёи Миёна ғуруғузор шудани вожаи «форсӣ» нишон медиҳад, ки аксарияти кулли намоёндагони халқ (ҳамаи онҳое, ки барои ин қарор овоз доданд) аз сарманзили худшиносии таърихиву фарҳангӣ фарсахҳо дуранд. Дар ҳақиқат на танҳо ин вакилон, балки бисёре аз тоҷикони Осиёи Миёна ҳанӯз чандон наметонанд, ки худ кистанд, халқашон чи халқест, забону фарҳангашон аз кучоҳо сарчашма гирифтааст, чи хусусияту вежагиҳо дорад ва имрӯз ба кадом сӯ бояд биравад. Баъзе зиёиён ҳам дар ин масъалаҳо тасаввури равшан ва мушаххас кам доранд.

Як ҳадафи сиёсати миллии импиротурии шӯравӣ миллиятзудӣ буд. Мехостанд, ки халқҳои мустамлика аз хусусиятҳои миллии худ, аз фарҳанг, забон ва ғайра маҳрум шаванд, ҳудогоҳии миллии то ҳадди имкон кунд бошад, шинохти худ яктарафа ва маҳдуд, ноқису номукамал бимонад, аз доираи идеологияи шӯравӣ берун наравад. Бо вучуди маҳдудиятҳои зиёде, ки шароити таърихӣ, шароити мустамлика пеш оварда буд, Садриддини Айнӣ бо асарҳои адабӣ ва пажӯҳиши илмӣ бисёр ҷаҳду ҷадал кард, ки ҳудогоҳии миллии тоҷикони Осиёи Миёна ба роҳи дуруст дарояд, худшиносии иҷтимоӣ-ву фарҳангии онҳо мутобиқи воқеияти таърихӣ ё наздик ба он сурат бигирад. Фаъолияти донишмандоне чун академик Бобочон Ғафуров низ чунин мақсад дошт ва пажӯҳишҳои ӯ дар таърихи Осиёи Миёна, ба хусус китоби ӯ «Тоҷикон» (1972) барои ташаккули ёди таърихӣ мардуми мо басо пуртаъсир буд. Нависандагоне монанди Сотими Улуғзода, хусусан

намоишномаҳои таърихӣ ӯ низ дар ҳамин роҳ хидмат кардаанд. Ин фаъолиятҳо аксаран як чузби муборизаҳои саҳти иҷтимоӣ буда, бар зидди пантуркизм ва боқимондаҳои он, ба муқобили миллатзудӣ амал мекарданд, дар шуури мардум нақше мегузоштанд. Вале саҳт осеб диданӣ бунёди маънавии ҷомеа имкон надод, ки ҳештаншиносии миллии амиқ равад. Ҳар гоҳ заминаи маънавии рушди ҷомеа суғт шавад, рағи худҷуиву худрасии шахс аз ҷунбиш мемонад, ру ба қарахтӣ меорад ва худшиносии миллат наметавонад баланд биравад, сатҳи он пағт хоҳад буд. Аз ин ҷост, ки тоҷикони Осиёи Миёна дар замони шӯравӣ ба худогоҳии ҳақиқӣ нарасиданд.

Ҷанги хонагии соли 1992 дар Тоҷикистон, идомаи он дар солҳои 1993 ва 1994 даст задан ба худкушии миллии буд ва нахуст андешаро кушт, аз ҷумла андешаи миллиро аз байн бурд ва ё хеле заиф соғт.

Ҳоло овардани ҷомеа ба сари андешаи миллии аз муҳимтарин вазифаҳои таърихӣ дар Тоҷикистон аст. Мардумро дар сари масъалаҳои умдаи ҳастии миллии - ҳастии таърихӣ ва имрӯзӣ, дар сари вазифаҳои фардову пасфардо ба андеша қашидан лозим аст, то ки устувории пояҳои маънавии зиндагонӣ ва пояндагии умри миллат имконпазир ояд. Худогоҳии маънавӣ - шиноҳти фарҳангӣ, фалсафӣ, мазҳабии ҳештан шартӣ асосии бақои умри таърихӣ миллат аст. Танҳо худҷуии амиқрави маънавӣ шахс ва миллатро ба худшиносии инсонӣ, фарҳангиву ахлоқӣ ва миллии метавонад биёварад. Миллати тоҷик, ки таърихи кӯҳан дорад, худогоҳии имрӯзии вай бидуни андешаҳои амике дар сари гузаштаи фарҳанги маънавии худ сурағпазир нахоҳад буд.

Ин корро аз одитарин масъалаҳои таърих сар қардан лозим меояд. Одитарин масъалаҳои пайдоиши халқ ва инкишофи таърихӣ вай, ташаққули забону адабиёт, фарҳанг, илм, принципҳои ахлоқу одоб, хусусиятҳои асосии ҳаёти маънавии ӯ

бояд як-як баррасӣ гардад, то ки имконе барои сабақ гирифтани аз печу тоби таърих пайдо шавад, шуури милли мазмуну мӯҳтавои лозим касб намояд ва ҳиссиёти салим эҷод кунад.

Аз ин рӯ меҳохем нигоҳе ба сарнавишти таърихи забони форсии тоҷикӣ андозем. Бисёре аз он чи гуфта хоҳад омад, ба аҳли дониш ошкор аст, аммо қисме аз он шояд ҳануз ба шарҳу баён эҳтиёҷ дошта бошад. Ба ҳар ҳол камина бар инам, ки имрӯз гуфтани он зиёда зарур аст.

2

Забони форсии тоҷикӣ ҳамон форсии дарист. ки дар садаи 9-10 мелодӣ, шояд ҳатто андак пештар аз он шакли адабӣ ба худ гирифт ва дар аҳди оли Сомон форсии меъёр - гунаи расмӣ он ки дар муомилоти давлатӣ, коргузорӣ ва насри илмӣ ба қор меравад, ба вучуд омад. Гунаи расмӣ ва адабии форсии дарӣ дар Хуросон ташаккул ёфт. Дар Хуросон ба авҷи қамолот расидани форсии дарӣ сабаб дорад.

Зодгоҳи эронӣ ва нахустин ватани онҳо, нумӯёгоҳи Эрони бузург Хуросон буд. Будгоҳи аслии қавмҳои ориёӣ, кишваре, ки ориёӣ аз он ҷо ба дигар нуқтаҳои суқунати баъдии худ сафар карда буданд, Эронвич ҳисоб мешавад, ки ҷузъе аз шарқи Эрон, аз Хуросон будааст.

Эронӣ аз Хуросон қадам ба сафи «халқҳои меҳвар» гузоштанд. «Халқҳои меҳвар» тибқи назарияи файласуфи ҳамзамони мо Карл Ясперс, ҷунонқи зикраш гузашт, мардуми он кишварҳоеанд, ки ҳаёти маънавии башарият, яъне таърихро оғоз кардаанд ва аз ин рӯ меҳвари таърихи ҷаҳон доништа шудаанд.¹ Таърихи ҷаҳон аз пайдоиши фалсафаи Чин, Ҳинд, Эрон ва Юнон, аз пайдоиши динҳои маънавиасоси ҷаҳонӣ чун оини буддӣ, оини

¹ Ниг.: К. Ясперс. Смысл и назначение истории (Маънои таърих ва ҳадафи он). -М., 1991.

зардуштӣ, дини яҳудиён ибтидо ёфтааст. Аз ин ҷиҳат Эрон яке аз саромадони таърихи башар аст ва ин саодат ба вай ба шарофати Хуросон рух намуд: Хуросон яке аз минтақаҳои маънавияти олий дар таърихи халқҳои ҷаҳон аст, ки оини Зардушт ва Авасто ин чо арзи вучуд кард ва баъд ба дигар ноҳияҳои Эрон интишор ёфт.

Камина дар ин бора дар мақолаи «Маънавият ва эҳёи миллӣ» муфасссалтар сухан ронда будам ва ҳоло фақат ҳаминро таъкидан ғушгузори насли имрӯз овардан меҷоҳам, ки ватани тоҷикон ва аҷдоди онҳо ғажвораи фарҳанги маънавии Эрон ва яке аз оғозгоҳҳои маънавияти ҷаҳон аст, ки дар «даврони меҳвар» - қариб се ҳазор сол пеш аз ин бо андешапарварихои Зардушт дар Балх андешаи маънавӣ оғоз ёфт, ҷустуҷӯи асрори ҳастӣ ва усули асосии ахлоқу одоби одамӣ сар шуд. Агар парвози ақлу хиради инсон дар ҷаҳони имрӯз ба қуллаҳои баланди илму фарҳанг расид, бояд бидонем, ки башарият барои ин парвоз аз чанд кишвар болу пар қушода буд ва яке аз он кишварҳо ҳамин Хуросон аст.

Ба ҷуз инҳо Хуросон зодгоҳи ҳамосаи эронист. Достонҳои машҳуре, ки баъд Фирдавӣ дар «Шоҳнома» гирд овард ва ба риштаи шеърӣ олий кашид, тахминан дар садаи шашу панҷи пеш аз мелод дар Хуросон пайдо шудаанд. Хуросон бо ин достонҳо қудрату тавоноӣ ва азамати инсонро таҷассум дод ва рӯҳи миллиро ба ҷилва овард. Агар бо оини Зардушт ва Авасто моҳияти маънавии инсон ва ақлу хиради ӯ фаъл шуда буд, бо достони ҳамосӣ қувваи ҷисмонӣ ва неруи рӯҳонии одамизод намоён шуд, бунёди маънавии ҷунбиши қувваи азими ҷисмонӣ ошкор гардид. Ба ин тариқ мардуми Хуросон аз қадим ҳама ҳастии инсон ва ҷанбаҳои асосии онро ҳарҷониба ба андеша гирифта буданд.

Аз ин ҳама пайдост, ки маънавияти олий аз қадим дар хоки поки Хуросон хеле амик, реша давонда буд.

Форсии дарӣ аз ҳамин сарзамин, ки хоку обаш парвардаи маънавият аст, ба арсаи таърих баромад. Ба таъкид бояд гуфт, ки решаҳои форсии дариро аз аввал як заминаи маънавиасос, як обу хоки маънавиятхез ғизо додааст ва парвариш кардааст. Ин таъкид

ба он сабаб зарур аст, ки бояд дар ёд дошта бошем, ки муҳимтарин хусусиятҳои форсии дарӣ аз ҳамин заминаи маънавӣ сарчашма гирифтааст, сарнавишти таърихии форсии дариро бештар аз ҳама маҳз сарғаху сарчашмаҳои маънавии он муайян кардааст.

Пеш аз он ки дар бораи хусусиятҳои форсии дарӣ ва сарнавишти таърихии он чизе бигӯем, лозим аст, ки ишорае бар чигунагии пайдоиши он бикунем.

Мегӯянд, ки форсии дарӣ ба Хуросон, аз ҷумла ба Мовароуннаҳр бо лашкари араб омад, яъне дар садаи ҳафту ҳашти мелодӣ пайдо шуд ва аз омезиши забони паҳлавӣ ва забони арабӣ ҳосил гардид. Ин ақида хусусан ба таблиғгарони пантуркизм ва назарияи тӯронизм маъқул афтадааст. Онҳо даъво мекунанд, ки ҳама халқҳову қавмҳои Тӯрон дар асл турканд ва масалан тоҷикон низ турк буда, забони форсиро аз истилоғарони араб, аз ислом ва мактабу мадрасаи он қабул намудаанд ва акнун ин халқҳо, аз ҷумла тоҷиконро боз ба асли худ, ба туркият баргардонидан лозим аст. Ин даъвоҳо аз оғози қарни бист садо медиҳанд, лекин ба вежа дар даҳаи бистуми қарни мо, ки дар Осиёи Миёна руҳияи ғасбқории пантуркистӣ ва шовинизми бузургӯзбекӣ иқтидори сиёсӣ пайдо кард, ба сари тоҷикон хавфи калоне омад. Аз нимаи даҳаи ҳаштоди садаи бист, ки нишонаҳои ларзиши пояҳои импиротурии шӯравӣ падида шуд, он даъвоҳо боз аз ҳар сӯ ба гӯш расидан гирифтанд.

Чунонки ҳамреша донишмандони вожаҳои «турк» ва «Тӯрон» ба тамои нодуруст аст (ва ин дар илм чандин бор таъкид шудааст¹), чунин пиндор ки форсии дарӣ бо лашкари араб ба Осиёи Миёна омадааст ва онро махлуте иборат аз омезиши паҳлавӣ ва арабӣ бояд донист, аз ҳақиқат дур менамояд.

¹ Аз ҷумла ниг.: М. Шукуров. Агар ба тарозуи инсоф бисанҷем, рӯзномаи «Садои мардум», 24 апрели 1991; Ю. Яъқубов. Тӯрон ва тӯронӣ. дар маҷмӯаи: «Шоҳнома»-и Фирдавӣ падидаи бузурги фарҳангӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ». - Душанбе-Техрон, 1994-1373, сах. 116-118.

Донишмандони замони мо аз сарчашмаҳои таърихӣ чанд далелу санад ба даст овардаанд, ки пеш аз исломият дар Хуросон, аз ҷумла дар Мовароуннаҳр ривоч доштани форсии дариро гувоҳӣ медиҳад, ҳама далолат бар он мекунад, ки форсии дарӣ дар Хуросон, аз ҷумла дар Мовароуннаҳр пеш аз исломият ривоч дошт.

Аз ҷумла шеъри ҳиҷоии монавиён, ки аз харобаҳои Турфон пайдо шуда буд, ё суруди оташкадаи Куркӯй, ки дар «Таърихи Сиистон» зикр шудааст, ба гуфти маликушшуаро Баҳор аз осори забони дарӣ дар давраи сосонист. Ҷунонки Шафъии Кадканӣ дар мақолаи «Кӯҳнатарин намунаи шеъри форсӣ» («Яке аз хусравониҳои Борбад») овардааст, Борбад, ки хуросонист, дар аҳди Сосониён дар ситоиши Хусрави Парвез суруди хисравонӣ мехонд, ки ба забони дарӣ будааст. Ин ҳам басо ҷолиб аст, ки чун арабҳо соли 56 ҳ. 676-и мелодӣ ба Мовароуннаҳр ҳамла карданд, ҷунонки Наршахӣ дар «Таърихи Бухоро» овардааст, сардори арабҳо Саъид бинни Усмон ба маликаи соҳибҷамоли Бухоро ошиқ шуд ва мардуми Бухоро дар бораи ишқи ӯ шеър гуфтанд, ки ба форсӣ будааст. Устод Зарринқӯб поре аз ин шеърро аз китобе ба даст овардааст.¹

Он ду пора шеър, ки «ба забони бухорӣ», «ба забони хуросонӣ» сурудаанд, ин аст:

*Кӯри хамир омад,
Хотун дурӯғ канда (?)*

Баъзе донишмандон дар бораи ин ки ин байтро чи тавр бояд хонд ва аз он чи маъние метавон кашид, мулоҳизаҳои ҷолиб баён

¹ *Абулҳусайни Зарринқуб*. Суруди аҳли Бухоро, кӯҳнатарин намунаи шеър ба забони форсӣ, маҷаллаи «Яғмо». соли 11-1337, сах. 289-293.

кардаанд ва мисраъи якумро «Гӯ вар хамир омад» хондаанд.¹ Шояд маънидодҳои дигаре ҳам ҷоиз бошад. Ба назари мо ҷунонки донишманди тоҷик Додихудо Саймиддинов лутфан шарҳ дод, вожаи «хамир» гунаи хоразмиву суғдии вожаи арабии «амир» аст². Дар ин сурат «кӯри хамир» ҳамон Саъид бинни Усмон хоҳад буд, ки чашмаш иллат доштааст, бино бар ин «кӯр» номидаанд. Хотун маликаи Бухорост, ки Хинг-хотун ном доштааст ва хинг ба маънои сафед, моҳ, субҳи содиқ, аспӣ сафед меояд, ки шояд ба сабаби зебоӣ ба малика ҷунин лақаб дода бошанд. Охири калимаи ин байт к-н-д-х, номафҳум буда, Зарринкӯб ҳам пас аз он аломати суол гузоштааст. Онро канда ё кунда ва ё ганда метавон хонд. Ба ин муносибат ғӯшрас овардан меҳохем, ки имрӯз дар Бухоро ва баъзе ҷойҳои дигари Мовароуннаҳр ба забони кӯдакон масалан ба ҷои ман хоб кардам меғӯянд: ман хоб кундам, ё меғӯянд: Ту оббозӣ кундӣ? Шояд дар байти боло к-н-д-х - кунда ба маънои карда бошад? Он гоҳ дурӯғ кардан шояд маънои найранг ва фиреб карданро диҳад?

Доктор Аҳмадали Раҷоии Бухорӣ он ду пораи шеърӣ болоро ҷунин хондааст:

*Гӯвар хамир омад
Хотун дурӯғ ганда*

¹ Дар ин бора мурочиша шавад масалан ба: Алӣ Ашрафи Содиқӣ. Таквини забони форсӣ. Интишороти Донишгоҳи озод. - Техрон.

² Дар бораи калимаи «хамир» дар забони хоразмӣ ва суғдӣ мурочиат шавад ба: Согдийские документы с горы Муг, вып. II, чтение перевод и комментарии В. А. Лившица. - М., 1962, с. 108; Согдийские документы с горы Муг, вып. III, чтение. перевод и комментарии М. Н. Боголюбова и Д. И. Смирновой. - М., 1963. с. 94.

Ин чо «хамир вар омад» ба маънои хамир расид ва маҷозан ба маънои мастӣ ва чуфтҷӯӣ эзоҳ шудааст. Ва мисраъи дувум чунин маънӣ шудааст: «Эй, хотун! Дурӯғ бад аст!»

Профессор Додихудо Саймиддинов маънидоди дигаре пешниҳод кард. Ў пешниҳод кард, ки байти мазкурро ин тавр бояд хонд:

*Кӯри хамир омад
Хотун дар вағи канда*

Ва Додихудо Саймиддинов маънои онро чунин ёфт: Кӯри амир (Саъид ибни Усмон) омад ва Хотун дар вағ (бутхона)-и вайрон(канда) пинҳон шуд.¹

Мо ҳоло намедонем, ки кадоме аз ин хонданҳо ва маъникардҳо ба ҳақиқат наздиктар аст. Ба фикри мо бар ҳар ҳоле байти мазкур, ки устод Абулхусайни Зарринкӯб аз як китоби арабӣ ба даст оварда буд, санади муҳиммест ва гувоҳӣ медиҳад, ки форсии дарӣ, ки ровии ривоят «забони бухорӣ» ва «забони хуросонӣ» номидааст, пеш аз соли 56 ҳ. – пеш аз расидани лашкари араб дар Мовароуннаҳр вучуд доштааст. Аз ин ки забони байт ба Бухоро ва Хуросон нисбат дода шудааст, метавон гуфт ки забони ҳар ду сӯи рӯди Омӯ ҳамгун будааст, форсии дарӣ дар ҳар ду сӯи Омӯ вучуд доштааст.

Ба ҳар ҳол байти мазкур, санади муҳиммест ва гувоҳӣ медиҳад, ки форсии дарӣ, ки ровии ривоят «забони бухорӣ» ва «забони хуросонӣ» номидааст, пеш аз соли 56 ҳиҷрӣ - пеш аз расидани лашкари араб дар Мовароуннаҳр вучуд доштааст.

¹ Д. Саймиддинов. Шарҳи ду пора шеъри куҳан аз сурудаҳои мардуми Бухоро // Номаи пажӯҳишгоҳ, 2005, № 7, сах. 13.

Он пажӯҳишгарони имрӯзии араб, ки робитаҳои бостонии забони форсӣ ва арабиро мечӯянд, дар замони Сосониён ва аввалҳои исломият дар Ироқи Аҷам, дар Басра, Куфа, Ҳира, ҳатто Миср интишор ёфтани форсиро гуфтаанд. Яке аз сабабҳои густариши форсӣ дар он ҷоҳо ин будааст, ки эронӣ дар он сарзаминҳо зиёд буданд. Доктор Таҳа Нидо аз ҷумла он ҳодисаи маълумро зикр кардааст, ки соли 673-и мелодӣ ҳокими Хуросон Убайдуллоҳ ибни Зиёд ба Бухоро ҳамла овард ва хеле аз мардуми Бухоро асир гирифт ва «онҳоро низ дар Басра маскан дод... Микдори онҳо ҷаҳор ҳазор буд». Таҳа Нидо инро низ як сабаби он, ки «забони форсӣ, фарҳангашон, санъату ҳунармандии эшон хеле густариш ёфта буд», медонад.¹

Аз ин ҳама маълум мешавад, ки форсии дарӣ пеш аз исломият дар Бухоро ривож дошт ва ба дараҷаи забони шеър расида буд. Пас ҳеч наметавон гуфт, ки форсии дарӣ аз омезиши забони паҳлавӣ ва арабӣ пайдо шудааст, зеро он гоҳ ки дарӣ дар Хуросон ва Осиёи Миёна ривож дошт, ислом ва забони арабӣ ҳанӯз ба ин сарзамин нарасида буд. Пас инчунин наметавонем бигӯем, ки забони форсӣ бо лашкари араб ва «маволиён» ба Осиёи Миёна омад.

Аз ин ки форсӣ дар Осиёи Миёна пеш аз расидани лашкари араб вучуд дошт, ин ҳам гувоҳӣ медиҳад, ки чун ҳокими араб Асад бинни Абдуллоҳ соли 725 ба Хатлон ҳамла овард ва саҳт шикаст хӯрда ба Балх омад, мардуми Балх дар ҳаққи ӯ шеъри тамасхуромезе суруданд, ки низ ба форсист:

¹ *Таҳа Нидо*. Забони форсӣ ва нақши мантиқи арабӣ. - Қоҳира, 1962, саҳ. 7, тарҷумаи профессор Т. Бердизода, ки лутфан каминаро бо мақолаи Таҳа Нидо шинос кард ва аз ӯ сипосгузорам. Ҳамлаи Убайдуллоҳ бинни Зиёд ва Саъид бинни Усмон дар қиссаи Сотими Улуғзода «Ривояти суғдӣ» тасвир шудааст.

*Аз Хаталон омазиҳ,
Ба рӯ табаҳ омазиҳ.
Обор боз омазиҳ,
Хушк низор омазиҳ.*

Шеъри форсии Ибни Муфарриғ, ки академик Бобочон Ғафуров ба он ишора кардааст,¹ барои бовар ҳосил кардан ба ин ҳақиқат, ки дарӣ дар Хуросон қадимист ва ба пайдоиши арабҳову забони арабӣ вобастагӣ надорад, низ асос медиҳад. Ибни Муфарриғ дар асл араб будааст, вале дар Хуросон нашъу намо ёфтааст ва то он дараҷа форсӣ ёд гирифтааст, ки соли 60 ҳичрӣ - 680 мелодӣ, яъне чандин сол пеш аз он ки арабҳо Хуросонро забт кунанд, дар Басра барои эронбачаҳо ба дарӣ шеър гуфтааст. Забони дариро ба ин дараҷа ёд гирифтани Ибни Муфарриғ ба эҳтимоли қавӣ ба он сабаб аст, ки ин забон дар Хуросон ривоч дошт. Ва «форсӣ омӯхтани ин шоир мавкул ба вучуди забоне расмӣ ва умумӣ дар Хуросон ва Басра будааст, на забоне дар ҳоли ба вучуд омадан».²

Дигар пажӯҳишгарон низ чунин ақида изҳор кардаанд. Аз ҷумла далелу бурҳони Садриддини Айний хеле қавист. Вай мегӯяд: «Дар асоси забони паҳлавӣ пайдо шудани забони форсии ҷадид... нодуруст аст... Дар шеъри Рӯдакӣ ва Дақиқӣ калимаҳои паҳлавӣ ҳеч нест ё ин ки ками дар кам аст».³

Ҳақ ба ҷониби Неъматӣ Озарм аст, ки чанде аз далелҳои ҷолиберо аз назар гузаронида, дар охир чунин хулоса баровардааст: «Агар ин забон натиҷаи омезиши забони арабӣ бо паҳлавии сосонӣ

¹ Б. Ғафуров. Тоҷикон, қ. 1. - Душанбе. 1983, саҳ. 504.

² Шеъри имрӯзи Хуросон, саҳ. 14.

³ Ниг.: *Қамоли Айний*. Як сина суҳан барои гуфтан дорам, ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат», 16 сентабри 1993, № 38, саҳ. 5.

мебуд, ночор бояд дар шаҳрҳои ҷануби ғарбии Эрон, ки бештар маҳалли бархӯрди ду забон ва тасаллути аъроб буд, ба вучуд ояд, на дар шимоли шарқии кишвар, дар минтақае, ки ҳамеша худро аз нуфузи аъроб барҳазар медоштааст».

Дар масъалаи ин ки форсии дарӣ дар Хуросон хеле пештар аз исломият густариш доштааст, бештарин пажӯҳишгарон шак надоранд, вале бархе аз онҳо Мовароуннаҳрро аз Хуросони он орон ҷудо мекунамд ва ақида изҳор менамоянд, ки дар Мовароуннаҳр пеш аз исломият танҳо забони суғдӣ ва хоразмӣ дар амал буд ва форсии дарӣ ба ин сарзамин ҳанӯз нарасида буд. Ин муҳаққиқон бар онанд, ки «Бар асоси осори таърихӣ нависандагони араб дар замони фатҳи Бухоро аз сӯи Саъид ибни Усмон ба соли 56 ҳ. (=675 м) ва қарнҳои баъдӣ забони Бухоро ва атрофи он суғдӣ будааст».¹

Дар бораи ин ки дар қарни аввали ислом забони аҳли Бухоро суғдӣ будааст, пажӯҳишгарон чанд далел меоваранд. Яке аз ин далелҳо гуфтаи Макдисӣ дар «Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ил-ақолим» аст. Макдисӣ гуфта: «Суғдиёро низ забоне ҷудост, ки наздик ба забони рустоиёни Бухоро мебошад ва чанд гуна аст, ки ҳамагӣ онҳоро мефаҳманд [...] Камтар шаҳре аз онҳо, ки ёд кардам, ёфт мешавад, ки рустоаш забони ҷудогона надошта бошад».²

Вале аз ин пора маълум нест, ки забони аҳли Бухоро чӣ буд. Макдисӣ мегӯяд, ки забони рустоиёни Бухоро наздик ба суғдӣ буд, ва аз забони аҳли шаҳр фарқ мекард. Ё таъкид кардааст, ки дар дигар ҷойҳои Мовароуннаҳр низ русто «забони ҷудогона» дошт, ки аз шаҳр тафовут дошт. Пас забони мардуми шаҳр, ки аз суғдӣ

¹ Д. Саймиддинов. Шарҳи ду пора шеъри куҳан аз сурудаҳои мардуми Бухоро // Номаи пажӯҳишгоҳ, 2005, № 7, саҳ. 9.

² Абуабдуллоҳи Муҳаммади Макдисӣ. Аҳсан-ут-тақосим фӣ маърифат-ил-ақолим. Тарҷумаи доктор Алинакии Мунзавӣ. Техрон, 1361, саҳ. 491.

русто фарқ доштааст, чӣ буд? Ба фаҳми мо, агар «забони чудоғонаи» рустоиёни Бухоро як лаҳҷаи забони сӯғдӣ бошад, «забони чудоғонаи» мардуми шаҳри Бухоро ҳамоно чуз форсии дарӣ буд.

Ин тахминро навиштаи Ибни Ҳавқал низ қувват медиҳад: Ибни Ҳавқал дар «Сурат-ул-арз» овардааст: «Забони мардуми Бухоро ҳамон забони аҳли Сӯғд аст, чуз он ки баъзе аз калимотро таҳриф мекунанд ва ононро забони дарист». Ин сухани Ибни Ҳавқал, ки хеле ҷолиб аст, инчунин навиштаи Мақдисӣ, Истаҳрӣ ва дигарон дар пажӯҳишҳои сершумор шарҳу баён гардидааст ва мо алъон ба ин чиз ҷалби диққат кардан меҷоҳем, ки дар ин гуфтаи Ибни Ҳавқал ҳам аз ду забон сухан меравад: ҳам сӯғдӣ, ҳам дарӣ. Ибни Ҳавқал ҳукми қатъӣ дорад, ки «ононро забон дарист».

Пас ин ҳамаро бояд чунин маънӣ кард, ки форсии дарӣ дар Мовароуннаҳр пеш аз исломият, пеш аз садаи 7-и мелодӣ густариш дошт.

Аз далелҳои зиёде шак наметавонам, ки форсии дарӣ пеш аз исломият дар ғарби Эрон бештар забони дарбор буда (ва аз ин ҷо дарӣ, яъне дарборӣ ном гирифта) инчунин дар шаҳрҳо ва марказҳои маъмурии роиҷ буда, асосан дар Хуросону Мовароуннаҳр хеле густариш доштааст. Ин ҳулоса аз баррасиҳои бисёр донишмандон пайдо мешавад. Дар ин бора Муҳаммадтакии Баҳор, устод Садриддини Айнӣ, академик Абдулғанӣ Мирзоев, академик Бобочон Ғафуров, дуктур Сафо, Қазвинӣ ва дигарон андеша рондаанд. Мо ҳоло аз баёни андешаҳои Лазар, Бертелс, Оранский, Семёнов, Фрай ва дигарон дар бораи пайдоиши форсии дарӣ худдорӣ мекунем ва фақат ҳаминро ғушгузор меорем, ки ба ақидаи маликушшуаро Баҳор забони дарӣ «лаҳҷаи хоси мардуми Хуросон, Мовароуннаҳр, Нимрӯз ва Зобулистон будааст».¹

¹ Баҳор. Сабкшиносӣ, к. 1, 1942, сах. 22.

Абдулғанӣ Мирзосв ҳамфикри Баҳор аст ва ақида дорад, ки дарӣ ба Мовароуннаҳр «дар қатори забонҳои паҳлавӣ (форсии миёна) ва суғдӣ то вақти истилои араб давом карда омадааст».¹ Садриддини Айнӣ дар номае, ки ба номи фарзандаш Камоли Айнӣ навишта буд, дар бораи ноҳияҳои густариши дарӣ дар Мовароуннаҳр боз ҳам мушаххастар сухан рондааст. Вай гуфтааст, ки дарӣ хеле пештар аз исломият «дар Хуросони шарқӣ (марказаш Балх), дар Чағониён (дар Тирмиз ва Ҳисор, дар Хатлон ва дигар кӯҳистони тоҷикнишин) зинда буд».²

Бар ин ки дарӣ он гоҳ дар Бухоро ҳам интишор дошт, на танҳо аз суруде, ки дар бораи ишқи саркардаи араб Саъид бинни Усмон мардуми Бухоро гуфтаанд, балки аз ин ҳам бовар ҳосил мекунем, ки ҳамчунонки машҳур аст, чун Қутайба бинни Муслим соли 713-и мелодӣ дар Бухоро масҷиди ҷомеъ бино кард, маҷбуран чанд сураи Қуръонро ба порсӣ тарҷума кунонид ва мардум ба порсӣ намоз мехонданд. Аз ин ки маҳз ба порсӣ тарҷума кунонидани намоз лозим омад, ошкор аст, ки мардум ҳама ё аксарият порсигӯй будаанд. Соли 728-и мелодӣ як мубаллиғи ислом дар Самарқанд аз таблиғот даст кашид ва чунин узор пеш овард, ки забони форсиро хуб намедонад³. Пас дар аввали исломият дар Самарқанд ҳам барои таблиғ порсӣ доништан лозим буд, яъне ошкор аст, ки мардум ҳама ё аксарият порсигӯй будаанд.

Гумон намеравад, ки ба форсӣ тарҷума кардани намоз ё ба форсӣ ваъз гуфтан ба он сабаб зарур омад, ки аз Эрони сосонӣ ба

¹ А. Мирзоев. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он бо забони имрӯзаи тоҷик, маҷаллаи «Шарқи сурхи», 1949, № 4, саҳ 14.

² Ниг.: К. Айнӣ. Як сина сухан барои гуфтан дорам, ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат», 16 сентабри 1993, № 38, саҳ 4-5.

³ Ниг.: Н. Негматов. Таджики, исторический Таджикистан, современный Таджикистан (Тоҷикон, Тоҷикистони таърихӣ, Тоҷикистони кунунӣ). - Гиссар, 1992, стр. 20-21.

Осиёи Миёна пеш-пеш лашкари араб гуреза бисёр омада буд ё ҳукуматдорони араб порсигӯёро зиёд ба муҳочират оварданд ва аз ин сабаб забони форсӣ забони мазҳабӣ шуд. На, он гоҳ ки лашкари араб ба тозагӣ Мовароуннаҳрро тасхир карда буд, порсигӯёни омада дар ин сарзамин ҳанӯз зиёд набуданд. Шак нест, ки тарҷумаи Қуръон ва ваъзи форсӣ асосан барои аҳолии маҳаллӣ зарур омада буд, ҳамин аҳолии маҳаллӣ порсигӯӣ ё порсидон буданд. На гурезаҳои эронии қарни VII, на онҳое, ки дар садаи VIII-IX аз Арабистон ва Эрон ба Осиёи Миёна, чунончи ба водии Зарафшон кӯчонида шуда буданд, наметавонистанд муҳити забониро ба куллӣ дигар кунанд. Онҳо асосан заминаи мавҷудаи забонӣ ва нуфузи забони форсиро қувват доданд, барои пирузии забони форсӣ бар суғдӣ ва ғайра мусоъидат карданд.

Аз он чи гуфта шуд, метавон натиҷа гирифт, ки порсии дарӣ пеш аз исломият дар Хуросон ва Осиёи Миёна, аз ҷумла дар Суғди Бухоро ва Суғди Самарқанд, дар Чағониён ва Хатлон хеле густариш дошт ва шояд ҳақ ба ҷониби академик Абдулғанӣ Мирзоев аст, ки мегуфт: дарӣ дар ин ҷоҳо «забони омма буда» аст¹, яъне густариши ҳамагонӣ доштааст.

Албатта пас аз ривочу равнақи ислом калимаю ибораҳои арабӣ дар порсии дарӣ ҳар чи бештар ворид омадан гирифт. Лекин дар аввалҳо, масалан дар садаи нӯҳу даҳи мелодӣ, яъне дар аҳди Сомониён калимаю ибораҳои арабӣ дар забони форсӣ хеле кам буд. Ба шумурди Муллоҷон Ҷозилов дар «Таърихи Табарӣ»-и Абӯалии Балъамӣ миқдори вожаҳои арабӣ аз 8-10 фоиз зиёдтар нест². Дар

¹ А. Мирзоев, асари мазкур, сах. 14.

² М. Ҷозилов. Некоторые особенности таджикского литературного языка эпохи Саманидов (по одной старинной рукописи «Таърихи Табарӣ» Балъами) (Баъзе хусусиятҳои забони адабии тоҷикии давраи Сомониён, дар асоси як нусхаи қадимии «Таърихи

назму насри даврони оли Сомон хеле кам будани вожаҳои арабиро дигар пажӯҳишгарон ҳам таъкид кардаанд Дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, ки шаст ҳазор байт доштааст, ба ақидаи баъзе донишмандон шумораи калимаҳои ғайри форсӣ аз 830 зиёдтар нест. Аз ин ҷиҳат ҳам ҳаргиз наметавон гуфт, ки дарӣ аз омезиши паҳлавиву арабӣ фароҳам омадааст.

Аз қарни ёздаҳи мелодӣ шумораи калимаву ибораҳои арабӣ дар форсӣ афзудан гирифт. Вале ин афзоиш ҳам имкон намедихад аз омезиши ду забон ва пайдоиши забони саввум гап занем. Аз афзоиши унсурҳои арабӣ забони дигаре ба миён наомад, балки сохтори сарфиву нахвии забони форсӣ ҳамчунон устувор монд, асосан захираи вожагони он тағйир ёфт, ки ин ҳам бештар дигаргунии миқдорӣ буд, яъне шумораи калимаву ибораҳо зиёд шуд. Дорои афзоиши захираи луғавиро, ки қисман аз дороиҳои луғавии забони дигаре вомгирӣ шудааст, омезиши ду забон наметавон ба шумор овард. Ин на омезиш балки ғаноафзоӣ дар натиҷаи иртибот асту бас.

Ин аст, ки форсии дарӣ яке аз забонҳои худвежаи эронӣ буда, аз қадим дар меҳани эронӣ-ни шарқӣ, дар сарзамини аҷдоди тоҷикон, дар Хуросону Мовароуннаҳр решаҳои амиқ таърихӣ дошта, дар баробари забонҳои бостонии суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ ва ғайра амал мекард ва дар қаламрави онҳо бо суръат густариш меёфт.

Чун аз қидмати порсии дарӣ сухан меравад, як назарияи илмиро, ки солҳои сивуми садаи бист пеш ниҳода буданд, ёдрас овардан меҳоҳем.

Профессор Юрий Николаевич Марр, ки фарзанди академик Николай Яковлевич Марри машҳур аст, ба дастовардҳои илмӣ

Табарӣ»-и Балъамӣ): Труды АН Тадж. ССР, т. XXVII, 1954, стр. 174.

падараш такакунон чунин ақида баён кард: «Чунонки дар тамоми ҷаҳон дида мешавад, забонҳои зиндаи ҳозираи Эрон низ дар бисёр мавридҳо аз қадимтарин забонҳои эронӣ, яъне аз забонҳои қадимии авастӣ ва паҳлавӣ ҳам кӯҳнатаранд».¹

Профессор Иосиф Самойлович Брагинский аз мулоҳизарониҳои Ю.Н.Марр чунин натиҷа гирифта буд: «Ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки забони тоҷикӣ нисбат ба забони паҳлавӣ ва суғдӣ қадимтар аст, чунон ки нисбат ба забони кӯҳнаи арманӣ хеле қадимтар будани забони нави(ҳозираи) арманиро академик Н.Я. Марр исбот кардааст».²

Н.Я ва Ю.Н Марр барои исботи ин назария далелу бурҳони қотеъ овардаанд. Месазад, ки ин назария ҳамаҷониба таҳқиқ шавад.

Аз эҳтимол дур нест, ки форсии дарӣ аз ҳама забонҳои эронӣ қадимтар буда, дар тӯли асрҳо сайқал дида ва дорой афзуда, гоҳе бар баъзе забонҳои эронӣ бартарӣ ёфта (чунончи ба дарбори Сомониён имтиёз пайдо карда), пас аз исломиёт ба ҳама забонҳои эронӣ пирӯзӣ ёфт ва дар шарку ғарби Эрон ҳукмрон шуд. Баски форсии дарӣ баробари дигар забонҳои эронӣ вучуд дошт, аз имконоти онҳо ғаномандӣ мегирифт, тавоно ва зебо мешуд ва бо ин сифатҳои худ, бо таҷрибаандӯзии чандинасра имкон ёфт, ки дар ҷаҳони ислом дувумин забони мазҳабӣ ва фарҳангӣ бошад.

Барои зӯр гирифтани порсии дарӣ ва густариши бештари он дар Осиёи Миёна ҷангҳои шадиди зидди лашкари араб низ сабаб шуд. Саъиди Нафисӣ, Садриддини Айнӣ ва дигар донишмандон ба он ҳақиқат диққат ҷалб кардаанд, ки исёни мардумони Хуросону Осиёи Миёна бар зидди ҳукуматдорони араб - исёни Сунбод,

¹ *Ю.Н. Марр*. Статьи и сообщения, т. 2, Изд. Ан СССР, М.-Л., 1939, стр. 79.

² *И.С. Брагинский*. Доир ба масъалаи ба давраҳо тақсим кардани таърихи адабиёти тоҷик // Шарқи сурх, 1947, № 2-3, саҳ. 38.

Устои Сис, Гурдаки Ғичдувонӣ, Рофеъ ибни Лайси Самарқандӣ, ба хусус шӯриши Абумуслим ва Муқаннаъ барои рушди забони дарӣ нақши муассир дошт. Ин муборизаҳои бузург басо сарнавиштсоз омаданд: рӯҳи озодиҳои ва хувиятҷӯии мардумро баланд бурданд, дар байни вилоятҳои гуногун ва табақаҳои мухталиф иттиҳод ва ҳамдиливу ҳамзабониро қувват доданд, аз ҳар чихат, аз ҷумла дар забон ягонагӣ эҷод карданд. Забони паҳлавӣ, суғдӣ, хоразмӣ ва ғайра ба сабаби маҳдудияти густариш кам имкон дошт, ки ҳар кадоме ба алоҳиддагӣ дар ташаккули ягонагӣ нақши кулӣ адо намояд. Танҳо забони дарӣ ки дар байни соҳибони ҳамаи ин забонҳо амал мекард ва аз имконоти онҳо баҳра мебурд, метавонист чунин нақше ба ўҳда бигирад. Шояд ба ҳамин вазҳ устод Айнӣ ҳатто ташаккули гунаи адабии порсии дариро ба шӯришҳо вобаста донистааст. Вай гуфтааст, ки «дар миёни ин исёнҳо забони адабии тоҷик, ки дар терминҳои илмӣ «форсии чадид» меномиданд... ба вучуд омад».¹

Муборизаҳои озодиҳои дар Хуросону Мовароуннаҳри садаи ҳафти мелодӣ барои ташаккули халқӣ тоҷик замина тайёр кард. Як ҷузъи ин замина забони ягона - форсии дарӣ буд, ки дар рафти мубориза қувват гирифта ва доман паҳн карда, иттиҳоду ҳамбуди мардумро таъмин намуд.

Моҳиятан форсии дарӣ буд, ки қавми тоҷикро ба вучуд овард. Пеш аз пайдо шудани қавми тоҷик аҷдоди мо масалан дар Осиёи Миёна суғдӣ ё хоразмӣ ё бохтарӣ ва ё номи дигаре доштанд, иборат аз чанд қавму халқ буданд. Эронӣҳои шарқӣ он гоҳ ки порсии дарӣ дар миёни онҳо пирӯз шуд, он гоҳ ки кам ё беш дорои як забон шуданд, як забон онҳоро ба ҳам муттаҳид намуд, дар ҳамин сурат ҳама якҷоя як халқро ба вучуд оварданд. Ва номи «тоҷик», ки ба

¹ Ниг.: К. Айнӣ, асари мазкур.

хама эрониён аз Форс то Чин итлоқ мегардид, рафта-рафта бештар ба ҳамин эрониёни шарқӣ нисбат пайдо карда, номи инҳо шуд.

Ҳоло маънои вожаи «точик» ва пайдоиши он чандон маълум нест ва дар ин бора чанд тахмини илмӣ мавҷуд аст ва як ҳукми катъӣ баровардан ханӯз имкон надорад. Шояд дуруст аст, ки чун форсигӯйҳо пештар аз дигарон ислом оварда, гӯё ба тозиҳо - арабҳо нисбате пайдо намуданд, номи онҳо тозик ва тоҷик шуд ё «тоҷик» аз калимаи «тот» (ки эронӣ гуфтан аст) пайдо шудааст (тот+чик) ва ё аз номи қавми «додик», ки дар Хуросону Тахористон сукунат доштанд, омадааст ва ё ки зардуштиёнро, ки кулоҳи тоҷмонанде доштаанд, тоҷик меномиданд ва баъд ин калима ба ҳама эрониён, хусусан ба эрониёни шарқӣ итлоқ шуд ва ҳоказо - пайдоиши вожаи тоҷик чи сабаби таърихӣ, ки дошта бошад, ба ҳар ҳол метавон гуфт, ки як номи муштарак пайдо кардани суғдиҳо, хоразмиҳо, бохтариҳо, аҳли Зобулу Систон ва ғайра ба забони муштарак пайдо намудани онҳо вобастагӣ дорад. Чунонки дар китоби академик Нӯъмон Неъматов ба тафсил омадааст, ташаккули халқи тоҷик дар Мовароуннаҳру Хуросони аҳди Сомониён дар натиҷаи «ташаккули умумияти забон, умумияти ҳудуд, умумияти маданият» сурат гирифтааст¹, вале равшан аст, ки умумияту ягонагии фарҳанг дар байни қавмҳои эронии ин сарзамин пеш аз дигар умумиятҳо оғоз ёфта, густариши забони форсии дарӣ ҳамгунии онҳоро хеле қувват дод ва ниҳоят фаро расидани умумияти ҳудуд, яъне муддати дуру дарозе устувор мондани давлати Сомониён фароянди ташаккули ягонагии ин қавмҳо, фароянди шакл гирифтани халқи тоҷикро ба анҷом расонид. Дар ин занҷираи омилҳо забони ягона аз халқҳои асосист. Забони ягонаи форсии дарӣ аз қавмҳои эронӣ як халқи эронӣ ба вуҷуд овард ва эрониёнро ба эҳёи миллӣ расонд. Забони

¹ Ниг.: Н. Неъматов. Давлати Сомониён. - Душанбе, Ирфон, 1989, сах. 232-254.

ҳамагонии муқтадири дарӣ заминаи нумӯи эҳёи миллий ва тараққии беназири фарҳангу маънавият шуд.

3

Агар форсии дарӣ хусусан аз оғози исломият ба суръати бештаре ҷойгузини забонҳои паҳлавӣю портӣ, сугдӣ, хоразмӣ ва лаҳҷаҳои гуногун гардид, яъне на забони арабӣ, ки забони ҳукмрони замон буд, балки форсии дарӣ ба он забонҳо ғалаба кард, ин ҷо сабаби ҷиддӣ дар миён буда, яке аз сабабҳои асосӣ шояд он аст, ки ин забон дар он замон на танҳо бештар густариш дошт, балки як забони иқтидорманд буда, имконоти билқувва бештар гирд оварда буд, то дар андак муддат дар як сарзамини паҳновар ба мартабаи забони адабӣ расид, дар аҳди оли Сомон забони расмӣ ҳасти иҷтимоӣву сиёсӣ, забони шеърӣ ҷаҳоншумул ва илмҳои гуногун шуд. На дар ғарби Эрон, балки дар шарқи он ба нуқтаҳои олиӣ тараққӣ расидани форсии дарӣ аз он аст, ки дар ин сарзамин решаҳои амиқӣ таърихӣ дошт, аз суннатҳои чандинасраи фарҳанги зодгоҳи худ ғизо гирифта, пайваста роҳи такомул мепаёмуд. Бинобар ин ҳамин ки шароити мусоиди иҷтимоӣ фаро расид, тавонист ба пешсафи таърих бигузарад, вазифаҳои бузурги таърихӣ ба зимма бигирад ва ба вачҳи аъло иҷро бикунад.

Донишмандон ёдрас овардаанд, ки то қарни XII-XIII-и мелодӣ нумӯи ғоҳи асосии забони дарӣ ва адабиёти форсӣ Мовароуннаҳру Хуросон буда, дар он оғоз бузургтарин устодони сухани форсӣ Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Ибни Сино, Носири Хусрав, Хайём аз ин минтақа хостаанд. Профессор Е. Э. Бертелс мисол оварда буд, ки аз 106 шоире, ки дар «Лубоб-ул-албоб»-и Авфии Бухорӣ (қарни XIII мелодӣ) номбар шудаанд, 85 ғоизии онҳо аз ҳамин сарзамин ва 15

фоиз аз дигар чоҳо, танҳо 16 нафар аз вилоятҳои ғарбии Эрон будаанд¹.

Дар се сад-чор сад соли аввал, то ҳучуми муғулон асосан дар Хуросону Мовароуннаҳр инкишоф ёфтани адабиёти форсӣ низ муҳаққиқонро бар ин фикр овардааст, ки форсии дарӣ аз қадим бештар маҳз ин чо поя устувор дошт.

Дар ин муддат забон сайқал меёфт ва хусусиятҳои зоти он барҷастатар падида омада, бо иқтисоди азим ва ҳусни дилорое ҳама атрофиёро тасхир мекард. Чунонки дар «Бурҳони қотеъ» таъкид гардидааст, форсии дариро «беҳтарини луғати форсӣ» медонистанд ва ба унвони «ҳар луғате, ки дар он нуқсоне набошад», дар ҳама олами ислом намунаи ибрат ба шумор овардаанд.

Хусусияти асосии форсии дарӣ фасоҳат ва содагист. Барҷастатарин соданависҳо, ки сухани софи беғубор доштаанд, - дар шеър Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Фирдавӣ, Фаррухӣ, Манучехрӣ, дар наср Абулғалии Балъамӣ, Абулфазли Байҳақӣ, Унсуролмаолӣ, дар илм Ибни Сино, Берунӣ ва дигарон - ҳама аз Хуросону Мовароуннаҳр ба зухур омадаанд.

Забони форсӣ дар олами маънавии исломӣ на чое одӣ, балки ҷойгоҳе олӣ ёфт, ки баробари мавқеи забони арабӣ буд. Ин аст, ки гуфтанд: «Лисону аҳлу л-ҷанната арабию ва форсию дарийа» - Забони аҳли бихишт арабӣ ва форсии дарист. Дар ин маърид калимаи «дарӣ» тавзеҳе низ дорад, ки таъкид кардаанд: қавл ад-дарийа сифатун ли-л-форсийа» - сухани «дарӣ» сифати форсист. Яъне на форсӣ умуман, балки он порсии асил, ки сифати дарӣ дорад, аз ҷаннат манзалат ёфтааст. Азбаски ташаккули ин порсии бостонии асил ба шарки Эрон бештар алоқаманд аст, бояд бо ифтихори тамои бигӯем: барои ин ки забони форсӣ ба ин

¹ *Е. Э. Бертельс*. Персидский – дари – таҷикский (Форсӣ – дарӣ - тоҷикӣ). «Советская этнография», 1954, № 4.

мартабаҳои олии расад, забони аҳли бихишт ва малоикаи осмони ҷаҳорум доништа шавад, гузаштагони тоҷикони имрӯзӣ басо хидматгузори кардаанд.

Баъзеҳо ақида доранд, ки он сухани машҳур, ки гуфтаанд: «Забони аҳли бихишт арабӣ ва форсии дарист», ҳадиси шариф аст. Аз ҷумла дар «Бурҳони қотеъ» ин сухан ба расули акрам нисбат ёфтааст. Соли 1992 қозии мусулмонони Осиёи Миёна (Тошканд) ин ақидаро зери шубҳа гирифт ва ба ин муносибат дар ҳафтаномаи «Сомон» (Душанбе) гуфтугузоре ба миён омад. Вале ба пиндори камина имрӯз муҳим он аст, ки асрҳои аср чунин гуфтае вучуд доштааст, форсии дариро забони аҳли бихишт ва ғариштаҳои осмони ҷорум доништаанд. Ва ин ба ҳар ҳоле аз мавқеи он дар ҷаҳони ислом дарак медиҳад.

Суханҳое, ки ба пайғамбари ислом нисбат додаанд, вале ин нисбат шубҳаангез аст, бисёрданд. Бо вучуди ин, мавҷудияти чунин суханҳо ба ғоят муҳим аст. Қадоме аз он гуфтаҳо ва ё ҷузъе аз онҳо дар воқеъ аз доираи ҳадисҳо берун бошад ҳам, пайдоиши он сабаби ҷиддӣ дорад ва баъзе равандҳои муҳимми таърихию дар худ акс додааст.

Дуктур Насруллоҳи Пурҷаводӣ аз ин ҳадис ёд кардааст: «Дар гирди арш ба форсӣ сухан гӯянд. Ва ваҳйи ҳудованд дар фармонҳои нарму ором ба форсӣ ва дар ӯ амри саҳт ба арабӣ»¹. Ин ҷо боз ҳам мебинем, ки ба забони форсӣ ба ғоят мартабаи баланд додаанд. Ва ин ҳам муҳим аст, ки як сабаби ба мартабаи олии расидани ин забон ҳамоно ба сифатҳои зотии он вобастагӣ дорад, аз нармӣ ва малоҳату ширинии он аст.

Дувумин забони ҷаҳони ислом шинохта шудани забони форсӣ аз он сабаб аст, ки форсии дарӣ аз нахуст иқтидору тавоноии азим

¹ Н. Пурҷаводӣ. Ҳикмати динӣ ва тақаддуси забони форсӣ, рӯзномаи «Ҳабари ҷануб», 17 окт., 1993, саҳ. «Дурри дарӣ».

ва имконоти камназир намоиш дод, на танҳо монанди имрӯз мавзуну хушоҳанг ва форами гӯшнавоз буд, балки зуд барои баёни ҳар мафҳуме - чи маъниҳои латифи шоирона, чи матлабҳои мураккабу нозуки илмӣ, ирфонӣ, ҳунари ва дигарҳо қобил шуд. Ин қобилият барои ҳамаи халқҳои атроф, барои тамоми ҷаҳони исломиён зиёда аҳамият дошт ва забони форсиро ба арсаи байналхалқӣ баровард.

Ин аст, ки арзишҳои олии фарҳангии мардумони эронинажод дар низоми дороиҳои маънавии ислом аз аввал ҷойгоҳе басазо ёфт, дар ташаккулу таҳаввули он пайваста нақш мегузошт ва ин нуфузи офаринанда як воқеияти раднопазир аст, ки падидаҳои хурду калон бисёр дорад.

Ҳангоме ки забони дарӣ ба пояҳои баланди камолот расид, овони дубора қомат рост кардани Эрон, даврони оли Сомон буд. Эрон бори гарони мутеъиву саркӯфтагӣ ва вомондагии дуру дарозро баргараф намуда, боз қувваи азими эҷодкории ақлу заковат ва фарҳанги худро ба аҳли олам намоиш дод, истиқлоли сиёсӣ ба даст овард ва давлати бузурги мутамаркизе устувор сохт. Қувваи ин худҷӯиву худрасии иҷтимоъиву таърихӣ дар давлатдорӣ шукӯҳманде таҷассум ёфта, худшиносии маънавӣ бештар дар забон, дар форсии дарӣ ифода шуд. Рӯҳи эронӣ, даҳои миллат худро бештар аз ҳама дар форсии дарӣ ёфт. Форсии дарӣ, сухани волои тавоно муктадир ҳама ҳастии маънавии эронӣ, аз ҷумла аҷдоди тоҷиконро ифода намуда, падидаҳои онро нахуст бо сурудаву навиштаҳои Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Абӯалии Сино ва дигар нобиғаҳои даврон ба аҳли олам бурд ва ҳанӯз мебарад.

Аҷдоди ҳамин тоҷикони кунунӣ буданд, ки ин растохези миллиро барпо намуданд, бо як ҷунбиши таърихӣ тобу тавони маънавии миллат ва имконоти ғавқулодаи забони онро аз қувва ба феъл оварданд, заминаи рушду камоли баъдии онро фароҳам карданд. Мардуми ин сарзамин як муддати тӯлонӣ ҳама азму

иродаи милли, ҳама неруи наҷотбахшу офаринандаи Эронро дар худ гирд оварда ва бо ин марказият он иродаву он неруро яке бар чанд афзоиш дода, барои иҷрои вазифаи бузурги таърихӣ ба кор андохтанд. Форсии дарӣ дар ин муборизаи таърихӣ сарнавиштсоз миллатро ба ҳам муттаҳид кард ва ба ҷаҳду ҷадал сафарбар намуд, рафти мубориза онро сайқал дода, қувва ба қувваи он афзуда, қадам ба қадам қаламрави онро густариш дод. Форсии дарӣ ва неруи рӯзафзуни он яке аз падидаҳои асосӣ ва муҳимтарин ҷузъи иродаи миллат буд, ки дар роҳи озодию истиқлол ва рушду камоли маънавӣ амал мекард. Ҳама шукӯҳу азамати миллати мубориз на танҳо дар амалиёти қатъии ӯ, балки на камтар аз он дар забони вай таҷассум ёфт. Пирӯзии миллат боиси пирӯзии форсии дарӣ гардид ва дар баъзе мавридҳо пирӯзии форсии дарӣ чун яке аз сабабҳои асосии ғалабаи миллат хизмат кард. Ин аст, ки бояд бигӯем; дар арсаи таърих худро устувор кардани миллат, пешрафти иҷтимоӣю сиёсӣ, иқтисодию фарҳангии баъдии он саҳт ҳамбаста бо ташаккулу тараққии форсии дарист.

Ин пирӯзӣ чунон мукамал ва пурдомана буд, ки устод Рӯдакӣ сари ифтихор баланд кард ва гуфт:

*Имрӯз ба ҳар ҳоле Бағдод Бухорост,
Кучо мири Хуросон аст, тирӯзӣ он ҷост.*

Оре, Бухоро Бағдоди дувум ва форсии дарӣ дувумин забони ҷаҳони ислом шуд. Ва ин ҳам бояд боз ба таъкид ояд, ки ҳамон неруҳои иҷтимоӣю сиёсӣ ва фарҳангиву маънавӣ, ки Бухороро ба ин мартаба бардоштанд, забони форсиро низ ба он рутба расониданд. Дар айни замон метавон гуфт, ки забони форсӣ Бухороро бар маснади бағдодӣ нишонид, яъне худ нерӯе буд, ки ҳама қувваҳои иҷтимоӣю сиёсӣ ва фарҳангиву маънавиро сафарбар ва пирӯзии онҳоро таъмин намуд, зеро зиёдтар аз ҳар

кадоми онҳо имкон дошт, ки моҳияти ҳамаи онҳоро мукаммалан ифода кунад.

4

Агар форсии дарӣ дар садаҳои IX-X ва XI-XII ба ғоят сода, софу бегаш ва беолоиш буд, дар ёд бояд дошт, ки ин сифат аз нахуст ба шарофати замони мубориза устувор шуд. Муборизаи роҳи озодӣ ва ҳифзи истиқлол, муборизаи роҳи камолоти маънавӣ тақозо дошт, ки забон сода, фаҳмо ва зудтаъсир бошад. Рӯдакӣ бо «форсии дари раҳи рост», яъне на бо забони сохтаву сунъӣ ва пурпеч, ки омехтаи паҳлавию арабӣ бошад, балки бо форсии софи содаву равон рутбаи одамушшуарой ёфт, Фирдавсӣ ба форсии ноб «Ачам зинда кард»: форсии ӯ низ поку беолоиш, содаву равон ва ори аз муаррабат аст.

Содагӣ ва покиву тозагӣ яке аз хусусиятҳои давраи аввали рушди забон аст. Баъдтар сухан мураккаб ва ороиши он зиёдтар шудан гирифт. Афзоиши қолабҳои воҷасозӣ, иборабандиҳои нав, ҷумлапардозии тоза ба тоза иқтидори забонро зиёд мекард, имконоти он дар баён бештар мешуд. Дар айни замон рӯйдодҳои манфӣ ҳам пеш омад. Қаламкашҳо кам-кам аз «форсии дари раҳи рост» берун қадам гузоштанд, таркиботи печида пайдо шуданд, ҷумлаҳо дарун ба дарун рафтанд, таъсири забони арабӣ ба омили фишороваре табдил ёфт. Хусусан дар замони бӯҳронҳои таърихӣ пасттабӣ ва душворписандиҳои сабукбори нораво падид омад. Масалан пас аз истилои муғул «забони адабии дарӣ дигар равонӣ ва пурмағзии деринро надошт, дар бештари насрҳо лафз фаровон, маънӣ андак, мутародифҳо ғайри лозим, санъатҳо ношиёна

(навкорона) услуб номунсаҷим (бидуни назму тартиб) ва хулоса он ки ҷумлаҳо дароз ва тӣҳӣ аз ғоида аст"¹.

Ин гап бештар дар ҳаққи навиштаҳои Эрони ғарбӣ гуфта шудааст. Осиёи Миёна дар ин давра ба касофати истилои чингизийн ва талафоту харобиҳои ғушношунид тамоман аз аҳли сухан маҳрум монд. Якумин бор пас аз эҳёи миллии даврони Сомониён аҳамияти Хуросону Мовароуннаҳр чун маркази асосии фарҳангу маънавияти Эрон чанд муддат аз даст рафт ва адабиёт дар ин сарзамин рӯ ба инқироз ниҳод. Вале дар садаи 15 ҳамин ки шароити мусоид фароҳам омад, Мовароуннаҳру Хуросон боз ба тамаркузгоҳи фарҳанги пешқадам табдил ёфт. Устод Евгений Бертелс боз усули шумурро ба кор бурда, қайд карда буд, ки ҷунонки аз «Маҷолис-ун-нафойс» - тазкираи машҳури Алишери Навоӣ маълум мешавад, дар нимаи дувуми садаи 15 аз се сад панҷ шоир танҳо бисту ҳашт шоир берун аз ҳудуди Осиёи Миёна «кор мекард», яъне 92 ғоизи эҷодкорон аз Осиёи Миёна буданд.² Файзу баракат ба ин сарзамини маънавиятҳез боз баргашт. Ин ҳам муҳим аст, ки аз он 305 шоир 217 нафар танҳо ба форсӣ ва фақат 31 нафар ба форсиву туркӣ шеър мегуфтанд, дузабон буданд. Пайдост, ки бо вучуди ваҳшонияти Чингизу Темур ва тоҷиккушии онҳо мардуми эронинажод ва забону адабиёти форсӣ дар ин сарзамин ҳамчунон мавқеъи кулӣ доштанд. Зиёда аз ин, адабиёт аз доираи дарбор берун шуда, дар байни ҳунармандону пешаварон густариш ёфт ва аксари шоирон пешаварон буданд. Яъне нумӯёҳои забони адабӣ беш аз давраҳои пештар доман паҳн кард ва сухансанҷӣ дар миёни

¹ Сайид Ҷаъфари Шаҳидӣ. Забони форсӣ, рӯзномаи «Хабари ҷануб»-и Шероз, 4 мурдои 1371 – 26 июли 1992, сах. «Дурри дарӣ».

² Е. Э. Бертельс. Литература на персидском языке в Средней Азии (Адабиёти ба забони фосрӣ дар Осиёи Миёна), маҷмуаи «Советское востоковедение», ҷилди 5. – М. - Л., 1948, сах. 218-219.

мардум бештар роҳ ёфт. Аз файзу баракати фарҳангии ин сарзамини маънавиятхез халқҳои гуногун баҳра бурданд.

Агарчи дар садаи 15 душворписандӣ ва маснӯбият (масалан дар «Равзат-ус-сафо») ривоч ёфт, соданависӣ ва такаллуфпархезӣ ҳамчунон аз тамоюлотии асосӣ буд.

Дар ин давра ва давраҳои баъд форсии Хуросону Мовароуннаҳр тавонист содагиву равонии аслии худро бештар аз забони адабии дигар минтақаҳо нигоҳдорӣ кунад. Лаҳҷаи мардуми Мовароуннаҳру Хуросон ҳанӯз ҳам сода буд, вожаҳои арабӣ кам дошт, ба хусус аз ҷамъи арабӣ ва ҷамъи шикаста пархез мекарданд. Ин хусусиятҳо ба навиштаҳои нависандагони ин диёр, чи ба наср ва чи ба назми онҳо нақше мегузошт.

Форсии Мовароуннаҳру Хуросон баъзе аз ин хусусиятҳои худро то ба Ҳиндустон бурд. Форсии Ҳинд бештар форсии Хуросон аст, на умуман Эрон. Шояд аз ҳамин сабаб соданависӣ дар форсии Ҳинд ҳамеша аз роҷтарин равиҳо буд. Ин хусусият ба забони урду ҳам гузашт. Инро дуқтур Алӣ Акбари Ҷаъфарӣ таъкид намудааст. Вай дар мақолаи «Аз урду форсии сара биёмӯзем» гуфтааст, ки урду монанди «форсии Хуросон камтар аз форсии мардуми Порсу Сипоҳон ва дигар ҷоҳои ғарб омехта ба вожаҳои тозӣ шуда» ва «то метавонад аз овардани ҷамъи арабӣ дурӣ меҷӯяд»¹. Покиву содагии урду аз фазилати форсии Ҳинд аст, ки дар навбати худ аз форсии Мовароуннаҳру Хуросон файз бурдааст.

Дуруст аст, ки дар Ҳинд печидагии суҳан ва душворписандӣ ҳам хеле ривоч ёфт. Дар сабки ҳиндӣ латофати суҳан, нозуктавири, бориқандешӣ, мазмунофаринӣ гул кард ва дар осори баъзе аз намоёндагони он, чунончи дар насри Мирзо Абдулқодири Бедил душворписандӣ ва адои дандоншикан ба нуқтаи олӣ расид. Ин услуб ба Мовароуннаҳр ҳам нуфуз кард ва Малҳои Самарқандӣ

¹ Ниг.: ҳафтаномаи «Омӯзгор», 25 март 1992, № 13.

соли 1100 ҳичрӣ - 1688 мелодӣ дар тазкираи «Музокир-ул-асҳоб» навишта буд: «Алвақт афкори шуаро ба навъе печидааст, ки ҳар нохуни тахайюл ба фикри бисёр осон наметавон кушудан»¹. Дар нозукадоӣ шоирони забардасте чун Шавкати Бухорӣ (асри XVII) дар арсаи адабиёт ба ҷавлон омаданд. Дар асрҳои XVIII-XIX дар Осиёи Миёна пайравии тақлиди Бедил авҷ гирифт ва ба гуфти устод Айни дар Бухоро «бехтарин муншӣ ва мактубнавис ҳамон кас ҳисоб меёфт, ки муддаоеро, ки бо як ҷумла ифода карданаш мумкин аст, дар ду саҳифа бо калимаҳои қофиядор печонад»².

Боз ҳам бояд бигӯем, ки дар Мовароуннаҳр дар чунин шароите ҳам соданависӣ ва содасароӣ чун як ҷараёни пурзӯр идома дошт. Ҳатто баъзе пайравони сабки ҳиндӣ дар адабиёти форсии Осиёи Миёна содагӯӣ буданд. Барҷастатарин мисол Миробиди Сайиди Насафист (қарни XVII). Таъсири сабки ҳиндӣ дар шеъри ӯ кам нест, вале содагиву равониҳо ҳамчунон нигоҳ доштааст. Сайидо ба Соиб ба вежа эҳтиром дошта, ба ғазалҳои ӯ бештар муҳаммас бастааст ва сабаби инро академик А. Мирзоев чунин эзоҳ карда буд, ки аввалан «Соиб... шакли классикиро риоя кардааст» ва сониян «ба масъалаҳои тарбиявӣ-ахлоқӣ аҳамияти махсус додааст».³ Сурудаҳои Соиб шояд инчунин ба сабаби он, ки шеъри софи беғубор ва дур аз печидагиҳост, диққати Сайидоро ба худ кашида бошад.

Шеъри худи Сайидо чунин аст, балки боз ҳам сабуктару равонтар. Чунончи:

*Ба дарё кардаам хӯ, мавҷи обам метавон гуфтан,
Ба каф дорам сари бетан, ҳубобам метавон гуфтан.*

¹ Иқтибос аз: А. Мирзоев. Сайидо ва мақоми ӯ. - Сталинобод, 1947, саҳ. 34.

² С. Айни. Куллийёт, ҷ.1, саҳ 54.

³ А. Мирзоев, асарн мазкур, саҳ 40 ва 41.

*Ба шохи шӯъла дорам оиён монанди парвона,
Самандартинатам, мурғи кабобам метавон гуфтан.
Ба боғи даҳр чун шабнам надорам хоби озоиш,
Чу аҳли қорвон ро дар рикобам, метавон гуфтан.
Ба мардум менамоям хешрову лек нобудам,
Дар ин саҳрои бепоён саробам метавон гуфтан.
Либоси фақру табъи равшане, эй Сайидо, дорам,
Ба зерӣ абр тинҳон офтобам метавон гуфтан.*

Соданависӣ дар садаи XVII фақат бо эҷодиёти Сайидо маҳдуд нест, балки намоёндагони дигар ҳам дорад. Дар асри XVIII ва XIX ин равия бештар инкишоф ёфт. Адибоне буданд, ки қадри суханро паст накарданд, меъёрро баланд доштанд, анъанаҳои сухани баланди классикиро ҳар қадоме ба таври худ давом доданд. Инҳо Аҳмади Дониш, Шамсиддини Шоҳин, Раҳматуллоҳи Возех, Муҳаммадсиддиқи Ҳайрат, Садри Зиё, Сиддиқи Аҷзӣ, Тошхоҷаи Асирӣ, Абдуррауфи Фитрат, Зуфархони Ҷавҳарӣ буданд, ки дар услуб аз ҳам фарқ дошта, баъзеашон ба сабки бедилӣ майл зоҳир карда бошанд ҳам, ҳама асосан бо соданависӣ ва сухани асилу матин дар таърихи забону адабиёти форсии Осиёи Миёна ҷойгоҳе ёфтаанд. Хусусиятҳои забони форсии Осиёи Миёна, аз ҷумла дигаргунӣ, ки дар се сад - чор сад соли охир дар лаҳҷаи мардуми ин сарзамин рӯй дод, аз осори номбурдагон ба хубӣ намоён аст.

Барои ин ки сухан мушаххас бошад, поре аз китоби Абдуррауфи Фитрат (1886-1938) «Баёноти сайёҳи ҳиндӣ» (1912) мисол меорем:

«Рафтам. Дидам хавзи бузургест, ба давраш дуқонҳои саргарошӣ ва самоворхонаҳо дуруст карда, дар гирди ҳавз гилемҳои дарида андохтаанд. Мардум бар онҳо нишаста ҷой меҳӯранд. Дар ин ҷо нишастам. Ба ҷониби қиблаи ҳавз саҳни баланде, дар рӯи саҳн масҷиди бузурге буд, ки бисёртарини

мардуми Бухоро намози худро дар ин ҷо меҳондаанд. Муддате дар канори ҳавз нишастам. Ду нафар аз муллоҳои Бухоро дар баробарам омада нишастанд...»

Ин намунае аз нақлу ҳикоятпардозии Фитрат аст. Порчаи дигар аз китоби ӯ «Раҳбари начот» (1915) меорем, ки наздик ба андешаронии таърихӣ перомуни масъалаҳои илму маданият аст:

«Дониёни аҳволи замони гузаштаре маълум аст, ки падарони мо дар ҳар боб, хусусан дар боби илму маърифат ангуштнамои ҷаҳониён буданд. Илму маърифати онҳо иборат аз такрор кардани «қилу қол»-и ҳавошӣ набуд, балки онҳо қавоиди асосияи ҳар илмро неку доништа, неку истеъмол мекарданд, то дар андак замон соҳибмалака гардида, ба таълифу таснифи китобҳои муътабар иқтидор пайдо менамуданд ва ҳар кадоме даҳ-бист адад китоб тасниф мекарданд ва аксари он китобҳоро, ки ҳар як ганҷинаи улум буд, ба номи подшоҳони аср, ки валинеъматони эшон буданд, ҳадя менамуданд. Бо ин баҳона ҳам мамлакату миллати худро аз осори илмӣ хеш баҳраманд гардонид, мустаҳикки аҷри азим мешуданд ва ҳам номи подшоҳонро дар миёни ояндагон ба некӣ гузошта, шукри «неъматӣ ҳимоят»-и онҳоро ба ҷо меоварданд».

Ба ҳукми ин ки мушт намунаи хирвор аст, аз ин порчаҳо метавон тасаввур ҳосил кард, ки сухани содаву равони форсӣ дар Бухорои оғози садаи XX чи рангомезиҳо дошт.

Вежаҳои форсии Осиёи Миёна хусусан дар навиштаҳои устод Айнӣ хеле барҷаста ифода ёфтааст. Садриддини Айнӣ (1878-1954) яке аз бузургтарин устодони сухани форсии Мовароуннаҳр аст, ки ғаномандии андӯхтаҳои луғавӣ, ҳусни ибора ва имконоти камназири баъзе шаклҳои нахви онро дар насри худ ба тарзе ҳар чи тамомтар фаро гирифтааст. Падидаҳои гуногуни бисёре аз раванҷҳои инкишофи забон, ки дар Мовароуннаҳр аз чанд асри пеш то замони мо ба дид мерасиданд, дар насри Айнӣ як ҷо гирд омада, барои дарки моҳияти онҳо замина фарохтар шуд. Устод ин

равандҳоро гӯё чамъбаст кард ва барои муайян шудани роҳу равиши баъдӣ имкониятҳои тоза ҳуст. Осори Айнӣ пулест, ки дируӯро ба фардо мепаивандад. Мо мардуми тоҷик агар хоҳем, ки ба анъанаҳои бостонии форсии дарӣ, ба суннатҳои «форсии дари раҳи рост»-и бидуни печидагӣ ва муғлақӣ содиқ бошем, ба ақидаи камина бояд дар роҳе, ки устод Айнӣ паймудааст, қадам занем.

Форсии Осиёи Миёна дар як муддати тӯлонии зиёда аз ҳазор сол асолати форсии дариро ниғаҳ дошта, чи дар гуфтор, чи дар навиштор, чунончи дар осори бисёрии намояндагони асосии адаби форсии ин диёр ҳамон равиҷхоеро, ки аз Рӯдакиву Фирдавсӣ, Абӯалии Балъамӣ, Ибни Сино, Абулфазли Байҳақӣ ва монанди инҳо монда буд, идома додааст. Табиъист, ки бо мурури замон ба тақозои шароити таърихӣ дигаргуниҳое ба забон ворид меомад, чизе аз байн мерафт ва чизе нав пайдо мешуд, аз ҷумла забони халқҳои ҳамсоя таъсире иҷро мекард, ки гоҳе таъсири мусбат буд, гоҳе манфӣ буд. Бо вучуди инҳо асли моҳияти форсии дарӣ маҳфуз монд. Аз ин ҷост, ки форсии Осиёи Миёна дар асрҳои охир ҳам дар дигар минтақаҳои қаламрави забони форсӣ эътибори ҳудро аз даст надод ва ҳамчунон намунаи ибрат буд. Имрӯз ҳам форсии тоҷикӣ хусусиятҳои дорад, ки ба назари форсигӯёни дигар ноҳияҳо ибратомӯз меояд. Бисёре аз ин вежагиҳои форсии тоҷикии имрӯз ба асли форсии дарӣ алоқа дошта, моро ба сарғаху сарманшаъҳои форсии асил мебарад ва аз ин рӯ сазовори он аст, ки махсусан омӯхта ва эҳтиёткорона ниғаҳдорӣ шавад.

Ин ҳам мояи ифтихори миллати тоҷик аст, ки дар тӯли асрҳо форсии дарӣ – ин зодаи табъу завқи аҷдодони, ҳудро дар зодгоҳаш ба намо ва софию покӣ бидошт. Сазовори таҳсин аст, ки агарчи дар баъзе давраҳо, хусусан асрҳои охир замона саҳт решақан омад, тоҷикони Осиёи Миёна дар дил чунон қувваю тавон ёфтанд, ки худ ва забону фарҳанги ҳудро ҳифз намуданд ва чунон ҳифз намуданд, ки асолату табиъияти аввалаи он осеб надид. Тоҷикони мо ҳазор

сол асолатбонӣ карданд ва ин худ як қаҳрамонии таърихист. Инро инчунин хидмати бузурге дар пешии ҳамнажодону ҳамзабонони худ бояд донист, ки онҳо чи дар маркази Эрон ё ғарби он, чи дар ҷануби Афғонистон ё Ҳинду Покистон ва ҳар кучо ки ҳастанд, имрӯз ҳам метавонанд аз ин муҳофизаткори таърихӣ, аз ин асолатбонӣ баҳра бардоранд, на танҳо ба воситаи шеъри Рӯдакӣ ё «Шоҳнома» ва ё «Таърихи Байҳақӣ», балки аз осори С. Айний ё ки аз сухани як тоҷики кӯҳистонӣ ба оғозгоҳҳои забону фарҳанги худ, ба табиғияти аслии он бирасанд.

Ин аст, ки чун тоҷикони Осиёи Миёна имрӯз боз ба сӯи ҷаҳони нопайдоканори форсӣ роҳ пеш гирифтаанд, ба дасти ҳолӣ намеоянд, балки дастовезҳои таърихӣ доранд, аз ҷумла форсии дарӣ ва табиғияти аслии забону фарҳанг меоранд.

Бешак, месазад, ки мардуми тоҷик инро ҳам боиси рӯсурхиву сарбаландии худ бидонанд.

5

Истилоҳи «забони тоҷикӣ» асосан дар замони шӯравӣ маъмул гардида, истилоҳоти «адабиёти тоҷик», «маданияти тоҷик» ва монанди инҳо асосан аз соли 1924, аз он вақт ки Ҷумҳурияти мухтори Тоҷикистон таъсис ёфт, ба расмият даромад. Номи «Тоҷикистон» ҳам пеш вуҷуд надошт ва он гоҳ пайдо гардид. Мардуми тоҷик ҳам то он вақт бештар худро мусулмон, гоҳе тоҷик ва гоҳе форс ном мебуданд ва пас аз инқилоби октабри соли 1917 расман халқи тоҷик ном гирифтанд.

Сабаб чӣ буд, ки истилоҳоти нави «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷикӣ» ва ғайра дар замони мо дар Осиёи Миёна ҷои истилоҳоти аслии «забони форсӣ», «адабиёти форсӣ» ва амсоли онро ишғол карданд?

Сабаби инро банда дар китоби «Забони мо ҳастии мост» (1991) андак эзоҳ дода будам. Вале фаҳмиши нодурусти масъала дар баъзе доираҳо ҳанӯз идома дорад. Аз ин рӯ лозим меояд, ки боз каме дар ин бора сухан ронем.

Донишманди мӯхтарам оқои Ҷалоли Матинӣ дар мақолае ба номи «Дар бораи форсӣ лангвич» бо ранчиш ва сарзанишҳое гуфтааст, ки «бархе аз аҳли қалам дар кишвари Афғонистону Ҷумҳурии Тоҷикистон дар 50-60 соли пеш ба кори шигифтовару бисёр бесобиқа дар дунёи адаб даст заданд ва бо барномаи ҳамоҳанг барои он ки собит кунанд форсизабонони Афғонистону Тоҷикистон ба ҳеҷ вачҳ ҳатто дар қуруни гузашта низ бо Эрон иртиботе надоштанд, номи забони форсиро дар ин ду кишвар тағйир доданд». Оқои Ҷалоли Матинӣ дар Тоҷикистон Айниро оғозгари ин кори нораво дониста, дар ҳаққи ӯ ба оҳанги коҳиш сухан мегӯяд: «Садриддини Айнӣ - нависанда ва шоири маъруфи Ҷумҳурии Тоҷикистон китобе навиштааст дар се ҷилд ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик». Вай дар ин китоб шарҳи аҳвол ва намунаҳое аз осори шоирону нависандагонро, ки ба заъм (гумон)-и вай ба «забони тоҷикӣ» шеър суруда ё китоб навиштаанд, овардааст. Бо он ки Айнӣ саҳт кӯшидааст шоирони форсизабонро аз Рӯдакӣ ба баъд «тоҷик» биномад ва забонашонро «тоҷикӣ», дар мавриде чанд зоҳиран аз сари саҳв аз забони тоҷикӣ ба унвони «забони форсӣ» ёд карда ва ин амр ҳокӣ (ҳикоякунанда) аз он аст, ки тағйири номи «форсӣ» ба «тоҷикӣ» дар Тоҷикистон мароҳили нахустинро мепаймудааст.¹

Баъзе дигарон ҳам нисбат ба тоҷикони Тоҷикистон чунин эрод гирифтаанд ва аз ҷумла Муҳамадризои Ботинӣ гуфтааст, ки «имрӯз Иттиҳоди Ҷамоҳири Шуравӣ (собиқ) саъй мекунад ҳамин

¹ Ҷалоли Матинӣ. Дар бораи форсӣ лангвич, маҷаллаи «Эроннома», соли шашум, 1306-1988, шумораи 2. саҳ. 171-199.

Фирдавсии фиудол ва тарафдори низоми табақотиро ба зӯр ба худ бичасбонад ва аз они худ кунад..., русҳо онро шоири тоҷикӣ ё тоҷикистонӣ мехонанд ва гузидаи ашъорашро дар гулчини ашъори тоҷикӣ меғунҷонанд». Рӯзноманигори тоҷик Мирзо Шакурзода ба ин иддаои Ботинӣ посух гуфта буд¹.

Пас аз он ки мақолаи оқои Ҷалоли Матинӣ ба таъб расид, дар Тоҷикистон ҷавононе сар бардоштанд ва фарёд карданд, ки Айнӣ хоин аст, ки миллати мо, забону адабиёту фарҳанги моро аз номи асли маҳрум сохт, моро аз олами эронӣ берун оварда, байни мову эронӣ ҷудой андохт ва ҳоказо.

Ин ҷавонон ва он оғоёни даъвогар аз асли масъала беҳабаранд ва наметонанд, ки дар чоряки аввали садаи мо дигар шудани номи забону адабиёти тоҷикони Осиёи Миёна сабабҳои ҷиддӣ дошт ва ҷунони пайдоиши кишваре ба номи Тоҷикистон зарурати таърихӣ буда, дар паи муборизаҳои сахте даст дод ва бақои умри миллати тоҷикро дар Осиёи Марказӣ таъмин кард, ҳамчунон истилоҳоти «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷикӣ» ва ғайра ки ба ҷои «забони форсӣ» ва «адабиёти форсӣ» расман пазируфта шуд, низ барои зинда мондани тоҷикон дар ин сарзамин ва ҳифзи эронияти онҳо сабаб гардид.

Агар ба таърихи масъала нигоҳе андохтан ва сабабҳои пайдоиши истилоҳоти «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷикӣ» ва монанди инҳоро донишҷӯ хоҳем, таърихчи тоҷикони Осиёи Миёна ва худшиносии миллии онҳоро дар садаи бист варақ задан лозим меояд.

Забони тоҷикони Мовароуннаҳр то садаи бист забони форсӣ номида мешуд ва адабиёте, ки ба ин забон дар ин сарзамин аз Рӯдакӣ то Садриддини Айнӣ ба вуҷуд омадааст, адабиёти форсӣ

¹ Ниг.: *Мирзо Шакурзода*. Ман дигарам! Ту дигарӣ?! «Кайҳони ҳавой». шумораи 1031, 29 урдуҷишти 1372 19 май 1993, сах. 14.

ном дошт. Ин забон бо ҳамин номи «забони форсӣ» дар қарни 8-9-и мелодӣ дар Хуросону Мовароуннаҳр ташаккул ёфт, бо ҳамин ном ба дигар минтақаҳои Эрон рафта ва то имрӯз таҳаввул пазируфт, дар Осиёи Миёна ҳам то даҳаи бистуми қарни бистум бо ҳамин ном рушд мекард. Таъбири «забони тоҷикӣ» дар қарнҳои охир гоҳ-гоҳ дар урфият ба қор равад ҳам, чун номи расмӣ ин забон пазируфта нашуда буд.

Ҷадидони равшангар дар даҳаи якум дувуми садаи бист аз миллат ва худшиносии миллии сухан сар карданд, вале дар миёни мардуми гуногуннаҷоди Осиёи Миёна ханӯз шуури миллии рушд накарда буд, мардум худро ба унвони миллат нашинохта буданд. Аз ин рӯ дар матбуоти он давра мафҳуми «миллати мусулмон» бештар ба дид меояд, аммо мафҳумҳои аз қабилӣ «миллати тоҷик», «забони тоҷикӣ» ва ғайра ба ҷашм намерасад.

Аз охири сеяки қарни 19, аз он гоҳ ки Осиёи Миёна ба тобеъияти Русия даромад, қувваҳои ба майдони таърих қадам гузоштанд, ки аз пайдо шудани фарқе дар миёни форсият ва тоҷикият суд мебарданд. Мустамликадорони рус ва панславистҳо бар зидди ислом ва Эрон мубориза мекарданд ва мехостанд тоҷиконро аз Эрон Афғонистон дур доранд ва агар имкон шавад, бар зидди Эрон Афғонистон истифода намоянд. Онҳо аз ҷумла ҷунон вонамуд мекарданд, ки миёни мардумони Осиёи Миёна ва Эрон тафовут зиёд аст. Ҷунончи тафовутҳои мазҳабӣ - зиддияти сунниву шеа, фарқҳои ночизи форсии Мовароуннаҳр ва форсии Эронро таъкидан ғушрас меоварданд, гоҳ кӯшиш менамуданд, ки нисбат ба эронинаҷодони Осиёи Миёна истилоҳи «забони тоҷикӣ» ҷои истилоҳи «забони форсӣ»-ро бигирад.

Аз кӯшиши ба расмият даровардани таъбири «забони тоҷикӣ» буд, ки соли 1899 дар Бухоро фарҳанге ба номи «Лугати русӣ-тоҷикӣ» (Русско-таджикский словарь) ҷоп шуд, вале ин китоб танҳо ба русӣ ҷунин ном дошта, номи тоҷикии он, ки ба хати форсӣ

навишта шудааст, «Луғати русӣ ба форсӣ» буд. Чунонки мебинем, калимаи «точикӣ» фақат дар унвони русии китоб ҳаст ва дар унвони тоҷикӣ бо калимаи «форсӣ» иваз шудааст. Тартибдиҳандаи ин фарҳанг Шохҳайдар Ҳотамтоев дар саҳифаи унвони китоб пас аз номи он навиштааст: «Руководство, как без посторонней помощи выучиться говорить русским по таджикски и таджикам по русски». Тарҷумаи ин гап дар ҳамин саҳифаи унвон чунин омадааст: «Аз мазмуни ин китоб сивои муаллим русиязабон форсӣ гап зада метавонад ва мусулмониязабон русӣ гап зада метавонад». Яъне мусанниф он чиро, ки дар матн асл «точикӣ»- «по таджикски» номида буд, дар тарҷума «форсӣ» гуфтааст ва «таджики» (таджикам)-ро «мусулмониязабон» тарҷума кардааст, нисбат ба форсигӯёни Осиёи Миёна ба кор овардани истилоҳоти «тоҷик» ва «тоҷикиро» ҷоиш надоништааст.

Дар саҳифаи савуми ин фарҳанг чунин матн ҳаст. «По настоящему словарю русские легко могут ознакомиться с таджикским языком, а таджики с русским, не зная грамоты этих языков, ибо русские слова написаны русскими и таджикскими буквами и наоборот». Ин матн дар ҳамон саҳифаи 3 чунин тарҷума шудааст: «Маъ ин китоби луғат форсиён забони русияро ба осонӣ ва ба зудӣ ёд мегиранд, аз барои он ки иборати мусулмонӣ ва русӣ ба калимоти мусулмонӣ навишта шудааст». Чунонки мебинем, ин ҷо ҳам дар матн русӣ вожаи «тоҷик» се бор зикр шуда, дар тарҷума бо вожаҳои «форсиён» ва «мусулмонӣ» иваз гардидааст. Дар дигар ҷойҳои ин китоб ҳам дар матн русӣ вожаи «тоҷик» ҳаст, аммо дар тарҷумаи форсии он матн дида намешавад. Танҳо дар саҳифаи 84 ибораи «хуруфҳои тоҷикӣ» ба дид омаду бас. Яъне дар матн русии ин китоб калимаи «тоҷик» чандин бор, аммо дар матн форсии он фақат як бор ба кор рафтааст.

Пурсише сар мезанад, ки чаро ин тавр шудааст? Аз ҷӣ сабаб дар матн русӣ вожаи «тоҷик» ва «тоҷикӣ» чандин бор ба кор

омада бошад ҳам, дар тарҷумаи форсии матн ба ҷуз як дафъа аз истифодаи он худдорӣ шудааст? Ба пиндошти мо сабаби рӯй додани ин ҳолат он аст, ки дар доираҳои расмӣ русӣ хоҳиши ба кор бурдани вожаи «точик» ва истилоҳи «забони тоҷикӣ» пурзӯр буд ва аз ин рӯ дар матни русӣ бисёр ба кор гирифтаанд, аммо дар навиштаи форсӣ овардани онҳо, ба хусус таъбири «забони тоҷикӣ» расм набуд ва агар дар навиштаи форсӣ ҳам истифода мекарданд, ҳилофи қоидаву таомул мерафтанд ва шояд ба эътироз дучор меомаданд.

Ба ҳар ҳол вожаи «точик» ва ибораи «забони тоҷикӣ» дар навиштаҳои гуногуни русӣ, аз ҷумла дар осори илмӣ ҳар чи бештар ба кор рафтан гирифт, то кам-кам чашму гӯш ба он одат кард. Тоҷикони шахрҳои калон худро бештар «форс» номанд ҳам, дигарон ки асосан худро «точик» мегуфтанд, ба таъбири «забони тоҷикӣ» одат кардани онҳо чандон душворӣ надошт.

Ба истеъморгарони подшоҳии рус зиёда зарур буд, ки тоҷикони Осиёи Миёнаро аз Эрону Афғонистон ҳар чӣ дуртар баранд ва эрониятро аз зехни онҳо берун кунанд, то ки дилбастагии форсизабонони Осиёи Миёна нисбат ба ҳамхунони эрониву афғонистонии худ то рафт кам шавад ва Эрон ҳам имкон надошта бошад, ки рӯзе ба ин кишвар, ба Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Хатлон ва ғайра даъво кунад. Русҳо ба чандин роҳ ба сӯи ин мақсад мерафтанд. Яке аз ин роҳҳо он буд, ки мустамликадорони рус барои турк кардани тоҷикон ҳамаҷониба кӯшиданд. Турк шудани тоҷикон, ки аз садаи 18 афзоиш ёфт, пас аз истилои рус дар охири садаи 19 ва оғози садаи 20 якбора ба ғоят суръат гирифт. Ховаршиноси машҳури рус академик В. В. Бартолд ба суръат турк шудани тоҷиконро ба чашми худ дидааст ва навиштааст: «То истилои рус дар шахрҳои қисми ҷанубии Осиёи Миёна, аз ҳавзаи Зарафшон сар карда, умуман унсури эронӣ бартарӣ дошт ва танҳо пас аз омадани русҳо масалан дар Самарқанд фароянди

турконидаи мардум пешрафтҳои зиёд кард»¹ (Ин ҷо бешак на худӣ Самарқанд, балки шаҳрҳои гирду атрофи он дар назар аст, зеро имрӯз дар поёни садаи 20 ҳам аксарияти кулли мардуми Самарқанд тоҷиканд).

Ин ҳам бояд фаромӯш нашавад, ки турконидаи тоҷикон пас аз инқилоби 1917 ба маротиб бештар аз пештар суръат гирифт, ки пантуркистҳо ба сари қудрат омада, бо зӯроварӣ ин равандро пеш бурдан гирифтанд ва мустанлиқадорони шӯравӣ дар ин кор пантуркистҳоро дастгирӣ мекарданд.

Истеъморгарони рус аз он сабаб ҳам турконидаи аҳолиро суди худ медонистанд, ки тоҷикон дар диндорӣ устувортар ва аксари уламои ислом аз тоҷикон буда, асрҳои аср ин мардум дар густариши ислом, барои ба ислом кашидани дигар халқҳо рисолати таърихӣ иҷро кардаанд, аммо дар байни мардуми туркнажод, ба вежа дар миёни туркҳои саҳронишин ба ҳар ҳол диндорӣ нисбатан суст буд ва турк шудани тоҷикон чунин маънӣ метавонист дошта бошад, ки кам-кам дар миёни инҳо ҳам исломият сусттар хоҳад шуд.

Панславизм ва пантуркизм хусусан аз оғози садаи 20 дар масъалаи тоҷикон бо ҳам созиш карданд. Ин ду ҷараён душмани якдигар ва бо ҳам дар талош буданд, аммо дар сари тоҷикон аз як гиребон сар бароварданро лозим донистанд, зеро дар ин маврид

¹ Записки академика В. В. Бартольда по вопросу об исторических взаимоотношениях турецких и иранских народов Средней Азии (Гузориши академик В. В. Бартолд дар масъалаи робитаҳои мутақобилаи таърихии халқҳои турку эронии Осиёи Миёна). Бойгонии Фарҳангистони улуми Русия, фонди Бартолд, захираи 68, номгӯи 1, парвандаи 35, сах. 2. Иқтибоси мо аз А. Турсунов. Исторические судьбы культур разделенных наций (Сарнавишти таърихии фарҳанги миллатҳои ҷандпора), мақолаи дувум, маҷаллаи Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, силсилаи шарқшиносӣ, 1991, №3, сах 17.

суди онҳо ба ҳам созгор омад. Истеъморгарони рус кудрати рӯзафзуни пантуркизмро дида, дар баъзе масъалаҳо чунончи дар масъалаи тоҷикон ба туркон хеле гузашт карданро лозим донистанд.

Асли манфиатҳои мардуми рус ва давлати Русия дар тӯли асрҳо иттифоқи ҳампаймонӣ бо Эрон (аз ҷумла эронӣни шарқӣ), Афғонистон ва Ҳиндро тақозо дошт ва имрӯз ҳам дорад. Ягонагии решаҳои ҳиндуаврупоии форсҳо, тоҷикон, паштуниҳо, ҳиндувон ва русҳо барои ҳамзистии дӯстона ва ҳамкориҳои пурсамар, барои устувор кардани пайвандҳои бостонии фарҳанги онҳо замина омода кардааст. Робитаҳои неки фарҳангӣ, иқтисодӣ ва сиёсии Русия бо ориёинаҷодони Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна чунин маънӣ медошт, ки Русияи бузург шартӣ азиддошти муқаддасоти ҳинду аврупоии бостонии худро ба ҷо меорад, нисбат ба ҳамнаҷоди бостонии худ эҳтиром адо менамояд. Чунин робитаҳо барои Русия имкони фаровон фароҳам меовард, ки бо ислом ва фарҳанги олии исломӣ аз наздик ва бевосита - на ба воситаи қабилаҳои турк ё пажӯҳишгарони худиву бегона - шинос бишавад ва баҳра барад. Баҳра бурдан аз фарҳанги исломӣ, эронӣ ва ҳиндӣ дар рушди маънавии Русия уфуқҳои нав мекушод ва хоҳад кушод. Ҳар гоҳ Русия решаҳои таърихӣ ҳастии худро қувват додан хоҳад, лозим меояд, ки дар Осиёи Марказӣ бештар ба эронӣни шарқии Хуросону Мовароуннаҳр таъя орад.

Бисёре аз донишмандон ва баъзе аз сиёсатмадорони Русия ин заруратро эҳсос мекарданд¹. Аз ин ҷост, ки вазири хориҷии шӯравӣ

¹ Дар ин бора мурочиат шавад ба: *Ш. Шукӯров*. Таджики. Опыт национального автопортрета (Тоҷикон. Қаламсанҷие дар чехранигории миллии худ). «Независимая газета», 26 февралӣ 1993; Charif et Roustam Choukurov. *Pueples d'Asie centrale* (Ҳалқҳои Осиёи Марказӣ). – Paris, Syros, 1994; *Ш. Шукӯров*. Евразийская проблема в свете некоторых рассуждений Л. Н.

Георгий Чичерин бо назардошти мақоми таърихӣ тоҷикон ва аҳамияти геополитикии давлатдорӣ онҳо соли 1924 нақшаи таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистонро кашид, ки на танҳо ҳама шаҳру ноҳияҳои тоҷикнишини Мовароуннаҳрро бояд фаро гирад, балки ҷумҳурии мухтори Ёзбекистон низ дар ҳайъати он бошад. Лекин нақшаи ӯ қабул нашуд. Касоне буданд, ки Русияро ҳамбастаи даштҳо ва даштнишинон, ҳамбастаи турониёни турк медиданд, ҳатто мегуфтанд: «Русия вориси Хонони Бузург, давомдиҳандаи қорзори Чингизу Темур, муттаҳидкунандаи Осиёст»¹. Чунин касон аз назарияи авросиёӣ, аз он назария, ки гӯё фарҳанги русҳову туркҳо бунёди ягона дорад, рӯҳ гирифта, бо нияти ҷаҳонгирии чингизиву темурӣ камар баста буданд (ва бечиз нест, ки лашкаркаши шӯравӣ Михаил Фрунзе писарашро Тсмур ном гузошта буд). Онҳо ба сӯи мардуми эронитабор ва ориёинажод бо ниятҳои ғасбкорӣ чашм дӯхта, бо ҳамдастии пантуркистҳои ўзбек, тотор ва ғайра амал мекарданд.

Дар замони инқилоби Русияи 1917 пантуркизм аз чанд ҷиҳат бо болшавизм як шуда, аз ҷумла дар мубориза усулҳои зӯроварии болшавикиро пазируфт.

Пас аз инқилоби октабри соли 1917 авҷи олии пантуркизми болшавикӣ оғоз ёфта, дар ҳама ҷабҳаҳо саҳт ба ҳамлаву ҳучум гузашт. Баъди инқилоб дар Ҷумҳурияти Шӯравии Туркистон ва Ҷумҳурияти Шӯравии Бухоро аксаран пантуркистҳои болшавик ба сари қор омаданд ва турктоз оғоз карданд. Як даъвои пантуркистҳо дар Туркистону Бухоро ин буд, ки халқе ба номи тоҷик вучуд надорад ва онҳое, ки ҳудро тоҷик меноманд, дар асл турки ўзбаканд, ки забони модарии ҳудро аз даст дода, як лаҳҷаи хароби

Гумилева (Масъалаи авросиёӣ дар партави баъзе мулоҳизаҳои Л. Гумилов). сб.: Евразийская перспектива. - М., 1994.

¹ Дурномаи авросиёӣ, саҳ. 184.

форсиро пазируфтаанд ва онҳоро ба он водоштан даркор аст, ки боз ўзбак шаванд. Ин аст, ки ўзбеконидани тоҷикон оғоз ёфт.

Коммунистон сиёсати ўзбеконидани тоҷиконро дастгирӣ карданд, ин сиёсат сиёсати болшавикӣ шуд. Коммунистон дар раҳбарияти созмонҳои ҳизбии Бухоро, Самарқанд ва ғайра туркпарастони болшавикро гузошта бо дасти онҳо сиёсати худро амалӣ мекарданд. Инак, раиси кумитаи марказии ҳизби коммунистии Бухоро Начиб Хусаиновӣ тотор соли 1921 аз Маскав ба яке аз котибони кумитаи марказии ин ҳизб Олимҷон Оқчурина, ки низ тотор буд, номае фиристода, чунин вазифа гузошта буд: хатман бояд муваффақ шуд, ки бештар аз нисфи аҳолии Бухоро ўзбекон, баҳши ночизеро туркманҳо, баъдан эронӣро яҳудиён ва ғайра ташкил бидиҳанд¹, яъне ба рӯйхати аҳолии Бухоро номи тоҷикон бояд надарояд, чунин вонамуд шавад, ки ин ҷо тоҷик нест. Сиёсати ҳизб чунон сурат гирифт, ки худро ўзбек нависондан, нишонаи садоқати болшавикӣ ба давлати шӯравӣ ва идеалҳои коммунистӣ ҳисоб мешуд. Аз ин ҷост, ки соли 1924 чунон вонамудан хостанд, ки гӯё дар созмонҳои ҳизбӣ комсомолии Ҷумҳурияи Бухоро як тоҷик набуд, ҳатто дар рӯйхати созмонҳои ҳизбӣ комсомолии Бухорои шарқӣ (Тоҷикистони кунунӣ) касе набуд, ки миллаташ тоҷик навишта шуда бошад². Яъне лозим буд, ки аввал коммунистон худро ўзбек бишуморанд, баъд ҳама ҳалоник аз паси ин «сарварони миллат» бираванд ва худро ўзбек ба қалам

¹ Бойгонии ҳизбин Ўзбекистон, шӯъбаи собиқ Институти марксизм-ленинизм, захираи 14, номгӯи 1, парвандаи 60, ҷаҳз 5. Иқтибоси мо аз: *И. Келдиев*. Фарҷоми худношиносӣ, маҷаллаи «Садои Шарқ», 1989, №76, саҳ. 101.

² Ниг.: Историю Бухарской Народной Советской Республики, сб. документов (Таърихи Ҷумҳурияи Халқии Шӯроии Бухоро, маҷмӯаи санадҳо). - Тошканд, 1976, саҳ. 182, 162.

бидиҳанд. Ба ин тариқ иттиҳоди пантуркизму болшавизм ба решаи миллати тоҷик теппа мезад.

Сарварони онвақтаи миллати тоҷик Садриддини Айни, Абдулқодир Мухиддинов, Шотемур, Чинор Имомов, Нусратуллоҳ-махсум Лутфуллоев, Абдурахим Ҳочибоев барои исботи мавҷудияти тоҷикон, барои исботи ин, ки тоҷикон як миллати ҷудогонаи мустақиланд, миён бастанд. Лекин он сарварони миллати мо гоҳ наметавонистанд ба овози баланд бигӯянд, ки тоҷикон яке аз қавмҳои эронӣ, балки эронии асиланд ва забони онҳо форсии дарӣ як шояи дарахти баруманди забони форсӣ, на як лаҳҷаи харобӣ форсии омада! Наметавонистанд бо сарбаландӣ чунин бигӯянд, зеро агар меғуфтанд ва дар аввалҳо ки ғуфтанд, ҳамон лаҳза ҷавоб мешуниданд, ки шумо пайрави панэронизму панисломизм ҳастед ва Осиси Миёнаро аз давлати шӯравӣ ҷудо кардан, ба Эрону Афғонистон пайвастан мехоҳед. Пантуркистҳо баҳона мечустанд, ки ба мардуми тоҷик ва сарварони ин мардум дар ҳақи давлати шӯравӣ хиёнати сиёсӣ нисбат бидиҳанд. Бино бар ин кори тоҷикпарастон дар ҳар қадам ба чанд душворӣ рӯ ба рӯ меомад.

Камина ниғорандаи ин сатрҳо шоҳиди чунин баҳсҳост. Соли 1939 дар Иттиҳоди Шӯравӣ саршумори умумии аҳоли баргузор шуд. Банда он гоҳ дар Бухоро ҳанӯз мактаббача будам. Муаллимон пеш аз саршумор як-як ба мо ғушгузор карданд, ки падарону модарони мо рӯзи саршумор ба суоли «чи миллат дорӣ?» бояд бигӯянд, ки ўзбек ҳастем. Муаллимон таъкид мекарданд, ки ба падару модар ва калонсолони хонаи худ бифаҳмонед: чун мо дар Ўзбекистон зиндагӣ мекунем, ўзбек ҳастем, бояд худро ўзбек ғуем. Фақат яке аз муаллимон – муаллими забон ва адабиёт Аҳрори Рашидӣ ғуфт, ки ҳамаи онҳоеро, ки дар Ўзбекистон зист доранд, ўзбек доништан раво нест, ин ҷо тоторҳо, русҳо, тоҷикҳо ва ғайра ҳастанд ва шумо ки ба тоҷикӣ гап мезанед, тоҷик ҳастед. Пас аз

чунин эзоҳи он муаллим ман хоҳиши ўзбек нависонданро ба аммаи пиронсолам Иқболхон, ки дар хонаи ӯ зиндагӣ мекардам, нарасондам. Рӯзи рӯйхатгирӣ чун аз аммаи ман миллат пурсиданд, гуфт, ки форс ҳастам. Рӯйхатгир гуфт: Форс бошед, эронӣ будаед, магар шеа ҳастед? Аммаи ман аз эҳтимоли нисбат ёфтаниш ба шеаҳо хеле тарсид ва гуфт: не, не, бачем, худо нигоҳ дорад, эронӣ нестам. Ҷавони рӯйхатгир пурсид: Пас кистед? Аммаам гуфт: Тоҷик нависед, бачем, тоҷик. Ҷавон гуфт: Тоҷик бошед, масҷой будаед, ин тавр бошад, чаро ин чо зиндагӣ мекунед, ба Тоҷикистон равед! Аммаам аз ин ки ўро ба мардуми кӯхистони Масҷох нисбат доданд, ранҷид ва тарсид, ки ба он сӯ хоҳанд кӯчонид. Ин хавф ҳамеша мо мардуми Бухороро таҳдид мекард. Аммаам ба илтиҷо даромад: Бачем, мани пир кучо меравам, равам, дар роҳ мемурам. Ва хомӯш монд. Ҷавон ҳамона мегуфт: Охир гап занед, миллати шуморо чи нависам? Аммаам ҳайрон буд, ки чи гӯяд ва гуфт: Намедонам, бачем. Он гоҳ ҷавон ба сари мақсад омад: Донед, ки шумо, на форс ҳастед, на тоҷик, шумо ўзбек ҳастед, ўзбечка, фаҳмидед? Фаромӯш накунед! Аммаам розӣ шуд: Хайр, хайр, бачем, ўзбек нависед, илоҳи барака ёбед.

Чунонки мебинем, барои ин ки мардум худро ўзбек шуморанд, таблиғгарони пантуркизм хеле нозук рафтор мекарданд: ҳам ихтилофоти миёни шеаву суннӣ, ҳам тафовути байни тоҷикони водихову кӯхистон, ҳам сиёсати истеъморгарони Маскав, ки ба зӯроварии пантуркистӣ ва турксозии тоҷикон бо бепарвояи менигаристанд ва бисёр чизҳои дигарро истифода мебарданд.

Он рӯзи ҷоншумор чун навбат ба ман расид, ман миллати худро тоҷик гуфтам. Рӯйхатнавис гуфт: Модомки аммаат худро ўзбечка нависонданд, ту чаро тоҷик будай? Ту ҳам ўзбек ҳастӣ. Ман саҳт истодам, ки тоҷик ҳастам. Рӯйхатсоз кӯшиш кард, ки чунонки ба аммаам фаҳмонда буд, ба ман ҳам фаҳмонад, ки ман тоҷик нестам. Вале ман бо пофишорӣ гуфтам, ки тоҷик нависед. Он гоҳ

рӯйхатгир гӯё ба гапи ман розӣ шуд ва ба дафтараи чизе навишт. Лекин ман надониستم, ки вай чӣ навишт: маро тоҷик навишт ё ўзбек. Солҳои баъд ҳар бор ки ин рӯйдодро ба ёд овардам, фикр кардам, ки он рӯз рӯйхатгир маро тоҷик нанавист, ўзбек навишт.

Ҳамон сол банда ба Душанбе омадам ва ин ҷо шиносона гирифтам ва дар шиносона миллати банда тоҷик навишта шудааст. Аммо бародарам Зариф дар ноҳияи Ғичдувони вилояти Бухоро мезист, дар ҳама ҳуҷҷатҳо ўзбек навишта шуда буд. Чун боре аз ӯ пурсидам, ки Шумо худро дар ҳақиқат ўзбек медонед ё тоҷик, гуфт: Ман коре надорам, ки маро ўзбек менависанд ё тоҷик. Монанд, ки ба сари фарзандам зинда бошам.

Ин аст, ки худшиносии миллии тоҷикон аз аввали инқилоб ба номафҳумӣ дучор омад, ки дар роҳи ташаккули шуури миллии дар ҳар қадам монеае гузошта буд. Мардуми моро гурӯҳе турку ўзбек медонистанд, гурӯҳе форсу эронӣ меномиданд, гурӯҳе ғалча ё сорт мекуфтанд ва гурӯҳе исроири доштанд, ки инҳо тоҷиканд. Мо дар ин миён ҳайрон будем, ки худ кистем.

Шӯравӣ аз оғози даҳаи бистум хоستانд дар Осиёи Миёна ба номи тақсими ҳудуди миллии як марзбандии нав ба миён оранд. Мақсад аз ин кор он буд, ки дар ин сарзамин аз рӯи таҷрибаи Аврупои Ғарбӣ давлатҳои миллии ба вучуд оваранд, ки дар ҳайъати Иттиҳоди Шӯравӣ гӯё чун давлатҳои мустақили соҳибхотӣ вучуд дошта бошанд. Хоستانд, ки ўзбекҳо, туркманҳо, қирғизҳо соҳиби «давлати миллии» шаванд, вале тоҷиконро «фаромӯш карданд». Ин «фаромӯшкорӣ» чунин маънӣ дошт, ки тоҷикон аз «истиклоли» сиёсӣ маҳрум ва дар ҳайъати «давлати миллии» ўзбекон ноаён хоҳанд монд ва он гоҳ ўзбеконидани тоҷикон дар андак муддат анҷом хоҳад ёфт.

Дар ин шароит сарварони мардуми эронинавод чунин масъала гузоштанд: мо на турку ўзбек ҳастем, на форсу эронӣ, мо тоҷикем ва низ давлате ба номи Тоҷикистон бояд дошта бошем.

Худро аз эроният қатъиян дур гирифтани тоҷикон он гоҳ бештар аз тарси нисбат ёфтан ба панэронизм рӯй дод, инчунин ба ин ҳукм лозим омад, ки «дар ҳузури душманон бо дӯст натвон гуфт рост».

Ниҳоят, И. Зеленский, Абдуллоҳ Раҳимбоев ва Файзуллоҳ Хоҷаев - ин се саркардаи тақсимои ҳудуди миллӣ дар Тошканд маҷбур шуданд розигӣ бидиҳанд, ки дар кӯҳистони дурдасту ақибмондаи Бухорои Шарқӣ вилояти мухтори Тоҷикистон таъсис шавад, вале дар паи исрори мардоне чун Абдулқодир Муҳиддинов ва Чинор Имомов, ки ба ривояте ҳар ду ба Маскав рафтанд ва хеле давуғеч карданд, бо дастгирии Георгий Чичерин Маскав тасмим гирифт, ки на вилоят, балки ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон дар ҳайъати Ёзбекистон ташкил бояд дод. Ин ҳодиса соли 1924 рӯй дод ва соли 1929 ба Тоҷикистон муяссар гардид, ки аз ҳайъати Ёзбекистон берун шуда, ҷумҳурияи мустақил ба даст орад.

Ҷои тааҷҷуб нест, ки чун номи «Тоҷикистон» пайдо шуд (ва ҳол он ки то соли 1924 вучуд надошт), мафҳумҳоеро монанди «миллати тоҷик», «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷикӣ» ва ғайра аз паи худ овард. Ё баръакс баъзе аз ин мафҳумҳо боиси пайдоиши номи ҷуғрофӣ «Тоҷикистон» гардид, ки дар таърих собиқа надошт. Замони тӯфонӣ тасаввуроти қонунманди таърихро, ки асрҳо боз вучуд доштанд, зеру забар кард ва истилоҳоти маъмулро, ки дар заминаи устувори таърихӣ ба вучуд омада буданд ва касе ба ҳаққонияти онҳо шубҳа надошт, несту нобуд сохт ё тағйир дод. Истилоҳи «форс» ва «забони форсӣ» дигар фақат нишонаи мансубият ба панэронизм ва панисланизм, ки ин мансубият бе чуну чаро гуноҳи азим ба шумор меомад, доништа мешуд (ва ҳол он ки чараёне ба унвони панэронизм аслан вучуд надошт ва онро истеъморгарону туркпарастҳо бофта, чун силоҳи мубориза бо эроният ба кор мебуданд). Ба сабаби пеш омадани зарурати худдорӣ аз таъкиди эронияти тоҷикони Осиёи Миёна буд, ки забони форсии ин диёр дигар ба унвони забони тоҷикӣ ёд мешуд,

адабиётро, ки дар муддати асрҳо дар ин сарзамин ба он забон эҷод шудааст, адабиёти тоҷикӣ гуфган гирифтанд.

Ин унвонҳои тозаи «миллати тоҷик», «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷикӣ», «Тоҷикистон» ва ғайра боиси начоти тоҷикон шуд. Тоҷикони Осиёи Миёна мачбур шуданд, ки ба бисёре аз падидаҳои ҳувияти худ номи нав дода, ба тарзе ки ба зиммдорони замон қобили қабул бошад, ҳастии миллии худро исбот ва устувор намоянд. Он унвонҳои нав барои ин ки эронӣҳои Осиёи Миёна чун як халқи чӯдогонаи ба худ хос ба ҳастии мустақилона ҳақ пайдо кунанд, замина фароҳам овард ва дар муборизаҳои саҳти даҳаи бистум барои ташаккули худшиносии миллии мардум чун омили муҳимме хизмат кард.

Абулқосими Лоҳутӣ, ки соли 1922 ба шӯравӣ паноҳанда шуд, пас аз нахустин мулоқоташ бо устод Айнӣ дар соли 1925 бечуну чаро ба қабули истилоҳоте аз қабили «забони тоҷикӣ» ва «адабиёти тоҷикӣ» ризо дод. Ва аз ҳамон рӯз дар паҳлуи Айнӣ қарор ёфта, бо ӯ дар роҳи ҳаққу ҳуқуқи тоҷикон як умр фидокорона разм овард.

Чун ҷумҳурияи мухтори Тоҷикистон таъсис ёфт (1924), якумин коре, ки нахустин сарвари ҳукумати он Абдулқодир Муҳиддинов кард, ин буд, ки ба устод Айнӣ тартиб додани китобе ба номи «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро супориш дод, то ки мавҷудияти халқи тоҷик, забон, адабиёт ва фарҳанги вай исбот шавад. Устод Айнӣ ин китобро ба зудии ҳар чи тамомтар мураттаб сохт ва устод Лоҳутӣ онро дар Маскав ба зудии зуд ҷоп кард (ҳатто худ ҳуруфчинӣ карда буд).

«Намунаи адабиёти тоҷик» (1926), ки оқои Ҷалоли Матинӣ аз он ёд кардааст, бо чунин ҷумлаҳое оғоз меёбад:

«Аз бозе ки вақоеъро таърих қайд мекунад, то имрӯз дар диёри Мовароуннаҳру Туркистон ҷунонки як қавми муаззам ба номи тоҷик ё ки тозик истиқомат дорад, ҳамчунон забону адабиёти эшон ҳам ривоч ёфта омадааст. Ривочи забону адабиёти тоҷик дар ин

чоҳо маҳз ба сабаби тасаллути Сомониён ё ки муҳоҷирати эронӣ набуда, сабаби ҳақиқӣ мавҷудияти як қавми бузург ба номи тоҷик, ки мансуб ба ирқӣ орист, дар ин ҷоҳост¹.

Устод Лоҳутӣ дар сарсухани «Намунаи адабиёти тоҷик» навишта буд:

«Асосан Осиёи Миёна ҳамеша яке аз марказҳои бисёр муҳими адабиёти форсӣ буда, балки пас аз нобуд шудани адабиёти ин забон ба воситаи ҳуҷуми араб ва сӯзондани осор ва китобҳои форсӣ, Осиёи Миёна қадимтарин манбаъу сарчашмаи адабиёти форсӣ»².

Исботи ҳамин муддао мақсади асосии устод Айни аз тартиб додани «Намунаи адабиёти тоҷик» буд. Вай таърихро ба забони гувоҳӣ оварда, дар асоси мадорики сершумори таърихӣ собит сохт, ки халқи тоҷик ва забону фарҳанги вай дар ин сарзамин аз қадим вучуд дошт ва имрӯз ҳам ҳақ дорад арзи ҳастӣ бикунад. Чунонки ҳуди Айни гуфтааст, «Намунаи адабиёти тоҷик» «пардаи он игвогаронро (яъне пантуркистҳоро - М. Ш.) даронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри хомӯшӣ зад»³.

Таъсиси Тоҷикистон, китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» ва фаъолияти адабии баъдии Айниву Лоҳутӣ барои худшиносии таърихӣ ва ҳудогоҳии миллии тоҷикони Осиёи Миёна басо судманд омад. Агарчи Тоҷикистон соли 1924 дар як ғӯшаи харобазори сарзамини тоҷикон таъсис ёфта, соли 1929 танҳо вилояти Хучанд ба Тоҷикистон пайваست ва шӯравӣён Бухорову Самарқандро ҳамчунон дар ҳудуди Ўзбекистон гузоштанд, бо вучуди ин, мардуми тоҷик то андозае имкон ёфт, ки худро соҳиби як ғӯшаи ватани худ, соҳиби як фарҳанги олӣ, як адабиёти ҷаҳоншумул, ки аз

¹ С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик. -М., 1926, сах. 3.

² Лоҳутӣ. Садриддин Айни, дар: С. Айни. Намунаи адабиёти тоҷик, сах. VIII.

³ С. Айни. Кулӣёт, ҷ. 1. - Сталинобод, 1958, сах. 97.

Рӯдакӣ то Садриддини Айний осори намоёне ба ҷаҳониён додааст, эҳсос бикунад. Худшиносии тоҷикон аз бисёр ҷиҳатҳо ба ҷараёни дуруст дохил шуд.

Ба китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» танҳо он қисми адабиёти форсӣ, фақат он суҳанварон, ки аз Мовароуннаҳр хостаанд, дароварда шуда буданд. Яъне танҳо адаби форсии Мовароуннаҳр «адабиёти тоҷикӣ» номида шуд. Мафҳуми «забони тоҷикӣ» низ фақат бо ҳамин сарзамин маҳдуд гардид. Гуё забону адабиёти форсии он сӯи Ому дигар асту ба дигарон тааллуқ дорад ва забону адабиёти ин сӯи Ому чизи дигарест, ки соҳибаш он моём. Чунин ҳудудгузорӣ албатта як кори сунъиву сохта буд, ки асоси илмӣ таърихӣ надошт, вале вазъи иҷтимоъиву сиёсии даҳаи бистум донишмандон ва сиёсатмадорони тоҷикро ба чунин сохтакорӣ водор кард. Агар пешвоёни тоҷикҳои Варорӯд дар даҳаи бистуми садаи бист ба таври расмӣ пофишорӣ бар ин мекарданд, ки тоҷикони ин сӯи Омӯ ба мероси адабии он сӯи Омӯ низ шариканд, яъне баҳше аз эронитаборони Хуросони таърихиянд, бечуну чаро панэронист ва панисломист ва унсури зидди шӯравӣ ном мегирифтанд. Ин талқини сарварони тоҷикҳои Варорӯд чунин маънӣ дошт, ки масъалаи бузургии таърихӣ – масъалаи пайдоиши ҳалқе, ки тоҷик ном гирифт, як тарафа ва номукамал ҳал шудааст. Ба ин маънӣ фаҳмиши таърихӣ онҳо ва худшиносии мардум норасо буд. Ҳамин пиндору худшиносии норасо ҳам ба дили тоҷикон тавоноие меод ва онҳо ба устувор кардани пояҳои ҳастии худ иқдом намуданд.

Оре, мавҷудияти тоҷикони Осиси Миёна, консипсиюни ҳастии миллий, таъриху фарҳанг ва забону адабиёти онҳоро бо муборизаҳои саҳти илмӣ ва иҷтимоъиву сиёсӣ исбот ва устувор кардан лозим омад. На танҳо даҳаи бистуму сиюм, балки баъдтар ҳам муборизаи илмӣ ва муборизаи иҷтимоъиву сиёсӣ аз ҳам фарқ

надошт. Илм ба хидмати миллат миён баста буд, ҳар рӯз барои исботи ҳаққу ҳуқуқи тоҷикон ба талош мебаромад.

Муҳолифони консипсиони ҳастии миллии тоҷикон бисёр буданд. Чунончи ҳамин ки «Намунаи адабиёти тоҷик» чоп шуд, «ҳамаи шарқшиносон муқобил баромаданд ва забони адабӣ доштани халқи тоҷикро инкор карданд» (С. Айни)¹. «Аз ин хатои шарқшиносон пантуркистон истифода бурда, будани тоҷиконро дар Осиси Миёна инкор карданд». Устод Айни идомаи ин қиссаро ин тарз овардааст: «Дар соли 1926 дар Тошканд вақте ки конференси ба алифбои лотинӣ гузаштани тоҷикон барпо шуд, як қисми шарқшиносон гуфтанд, ки «тоҷикон ҳастанд, аммо забони адабӣ надоранд, ин забони адабие, ки дар вай шоирони гузашта ва ҳозираи осиеи миёнагӣ шеър мегӯянд, аз он Эрон аст, бояд дар асоси забони кӯчагӣ барои тоҷикон забони адабӣ аз нав сохта шавад». С. Айни он гоҳ «бисёр шӯрида мунозира кард», то исбот намояд, ки тоҷикон забони адабии олиҷанобе доранд. Вай соли 1930 дар пешгоҳи конференси забоншиносии Самарқанд «бо хатти ҷалии настаълиқ» шиоре навишт:

«Тоҷикон забони адабии ҳазорсола доранд!» Ҳамон сол Айни дар конференси забоншиносии Сталинобод «бо профисур Андреев даст ба гиребон шуда ҷанг кард» ва боз ҳам мақсади ӯ ба фаҳми мардум расонидани ҳақиқати таърих, ҳақиқати мавҷудияти халқи тоҷик дар Осиеи Миёна, забони адабии сайқалдида ва адабиёти классикии ҳазорсолаи вай буд².

Устод Айни на танҳо бо мунозираву муноқишаҳои илмӣ, бо чандин мақола ва «Намунаи адабиёти тоҷик», балки инчунин бо

¹ Ниг.: К. Айни. Як сина сухан барои гуфтан дорам. «Адабиёт ва санъат», 16 сентабри 1993, № 38, саҳ. 5.

² Ҳамон чо. Дар ин мақолаи Камоли Айни як номаи муҳимми Садриддини Айни чоп шудааст, ки ҳама иқтибосҳои ҳозира аз он нома гирифта шуд.

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ

асарҳои адабӣ, масалан бо қиссаи «Одина» (1924) ва румони «Дохунда» (1930) собит намуд, ки халқи тоҷик вучуд дорад ва забони адабии ӯ ҳамон форсии дарӣ, форсии асил ва софу бегубор аст.

Ниҳоят шарқшиносон Евгений Бертелс ва Александр Болдирев «рози шуданд, ки адабиёти тоҷикро аз асри ХУ1-ХУ11 ин ҷониб дар ҳудуди Мовароуннаҳр қабул намоянд»¹. Аммо устод Айни ба ин қаноат накард ва муборизаро барои исбот кардани ин ки адабиёти классикии тоҷикӣ аз Рӯдакӣ оғоз ёфтааст, ҳамчунон идома дод.

Дар ин миён воқеае руӣ дод, ки ба нақшаҳои устод зарба зад ва ба иҷрои он монеъ омад. Охири даҳаи бистум ба ҷобукдастони қудратманди пантуркист ва панславист муяссар гардид, ки тифок шуда, ба устод Айни ва «Намунаи адабиёти тоҷик» айбҳои калони сиёсӣ нисбат диҳанд. Яке аз гуноҳҳое, ки ба «Намунаи адабиёти тоҷик» нисбат доданд, ин буд, ки Айни дар аввали китоб шеърҳои Рӯдакӣ "Бӯи ҷӯи Мулиён"-ро овардааст ва бо ин шеър, чунончи бо ин байт, ки:

*Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Шоҳ сӯят меҳмон ояд ҳаме,-*

амир Олимхонро, ки пас аз пирӯзии инқилоби соли 1920 ба Афғонистон гурехта буд, ба Бухоро даъват кардааст. Гӯе Айни, ки захми 75 ҷӯби амир Олимхон дар тахтапушташ ҳанӯз сӯзиш дошт, ҳамон амирро ба Бухоро даъват мекардааст! Шарм накарда дар ҳақи Айни дар Тошканд ин гапро гуфтанд ва Н. Бухарин, ки он

¹ Ҳамон ҷо.

вақт яке аз сарварони шӯравӣ буд, онро аз Маскав такрор карда, китоби Айниро як падидаи «шоҳпарастии аксулинқилобӣ» номид¹.

Дар натиҷа соли 1930 «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро манъ карданд, яъне аз дӯкону китобхона чида ба коми оташ партофтанд. Худи Айнӣ ба чи сабабе, шояд ба сабаби он, ки румони «Дохунда»-ро, ки дар васфи инқилоб аст, навишт, аз ҷазо эмин монд.

Ба ин тарз фитнагарон гуё «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро бадном карданд ва ба консипсионе, ки асоси ин китобро ташқил мекард, зарба заданд. Албатта онҳо то андозае ба мақсад расиданд, хусусан дар доираҳои расмии Иттиҳоди Шӯравӣ нисбат ба тақоӣе, ки мардуми тоҷик дар роҳи худшиносӣ ва устувор кардани пояҳои ҳастии миллии худ доштанд, нобовариро қувват доданд. Аммо китоби Айнӣ пеш аз он ки ҷавонмарг шавад ва баъд аз он ҳам дар шуури миллии халқи тоҷик нақше носутурданӣ гузошт ва берун аз худуди Осиёи Миёна ҳам хидмати таърихӣ иҷро намуд.

Аз ин рӯ чун имрӯз «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро ба даст мегирем, бояд бо назари таърихӣ варақ занем ва аз бинишгоҳи он вазифаҳои бузурги миллий, ки муаллиф барои иҷрои онҳо фидокорона ҷавлон дошт, арзёбӣ кунем. Набояд фаромӯш кард, ки Айнӣ гуфтааст: «Дар тартиб додани ин китоб... фармудаи таърихро ба ҷо овардаам». Ҳама ғаъолияти Айнӣ иҷрои амри зарурати таърих, иҷрои супориши миллат, иҷрои аълои вазифаи бузурги иҷтимоӣ буд.

Фармудаи таърих ин буд, ки нодурустии ақидаҳои пантуркистҳо, аз ҷумла ба ном «назарияи тӯроният»-ро бояд исбот кард. Назарияпардозони «тӯроният» даъводоранд, ки вожаи «Тӯрон» ва вожаи «турк» аз як реша аст, «Тӯрон» ва «Туркистон» як маъно дорад, яъне Мовароуннаҳр, ки ҷузъе аз Турон аст, аз

¹ Ниг.: *Н. Бухарин. Путь к социализму (Роҳи сотсиализм).* - Новосибирск, «Наука», 1990, стр. 305.

қадим як қисми Туркистон буд, ватани аслии қавмҳои туркинажод ва фарҳанги онҳост. Инкори мавҷудияти эронӣёни тоҷик дар Мовароуннаҳр поя бар ҳамин даъво дошт. Донишмандон, аз ҷумла баъзе шарқшиносони аврупоӣ чандин бор исбот кардаанд, ки хамреша донишмандони вожаҳои «турк» ва «Тӯрон» ниҳояти бесаводии таърихист ва ин ду вожа дар пайдоиш ба ҳам робитае надоранд. Асли эронии вожаи «Тӯрон» ва ба вожаи «турк» робита надоштани он аз китоби Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик» худ ба худ ошкор шуд. Аз ин китоби Айнӣ дигар ҷои шубҳа намонд, ки Мовароуннаҳр аз аҳди бостон ватани ориёӣён, ватани порсии дарӣ ва адабиёти нави форсӣ будааст ва аҷдоди тоҷикони кунунӣ онро ба вучуд оварда, дар ҳазор соли охир барои равнақу ривоби он ҳиммат гумоштаанд. Устод Айнӣ нагузошт, ки миллати тоҷикро аз ватанаш ва таърихаш, аз забони адабӣ ва адабиёту фарҳангаш ё ки аз як қисми мероси адабиаш маҳрум кунанд. Агар он ақида, ки гӯё тоҷикон забони адабӣ надоранд ва барои онҳо аз гӯиши кӯчаву бозор забони адабӣ бояд сохт, ё он ақида, ки адабиёти тоҷикӣ аз қарни 19, аз Аҳмади Дониш ва ё аз қарни 16-17 оғоз ёфтааст, - агар ин ақидаҳо ё ки яке аз онҳо ғалаба мекард, ташаккули миллати тоҷик ва шуури миллий ба роҳи нодуруст мебаромад. Агар ин ақидаҳо қабул мешуд, натиҷа он мебуд, ки ёди таърихӣ мардуми тоҷик номукамал ташаккул меёфт, худшиносии маънавӣ ва ҳудудҳои миллии онҳо аз заминаи воқеияти таърихӣ канда шуда, мазмуни нодуруст ва хилофи ҳақиқати воқеӣ пайдо мекард. Ёди таърихӣ, ёди фарҳангӣ, ки дар асоси воқеият ташаккул ёфтааст, раҳнамои миллат дар ҷустуҷӯҳои иҷтимоӣ маънавии имрӯзу фардост. Бидуни ёди фарҳангӣ ва бо ёди дурӯғин дар печидагҳои рафти таърих роҳи дуруст ёфтани аз доираи имкон берун аст. Талашҳои Айнӣ худҷӯиву худрасии мардуми тоҷикро ба роҳи дуруст равон кард, барои ин, ки ёди таърихӣ миллат то ҳадди имкон наздик ба воқеият бошад ва худшиносии миллий аз бунёди

маънавӣ маҳрум нагардад, замина фароҳам овард. Айнӣ он кореро, ки Аҳмади Домиш ва ҷадидон пеш гирифта буданд, дар шароити даҳаи бистум идома дод ва кӯшид, ки ҳудогоҳии тоҷикон бунёди маънавӣ дошта ва ба қадри имкон тибқи вежагиҳои зеҳнияти миллий сурат ёбад. Фармудаи таърих ҳамин буд, ки иҷро шуд.

Муборизаи зидди пантуркизм ва талошҳои саҳти даҳаи бистум барои ташаккули миллати тоҷик ва худшиносии миллии тоҷикон дорои аҳамияти кулӣ буд.

6

На танҳо китоби «Намунаи адабиёти тоҷик» расман манъ шуд ва ба коми оташ рафт, балки метавон гуфт, ки нашри осори адибони асрҳои гузашта умуман манъ шуда буд. Идеологияи шӯравӣ бар ин ақида асос ёфта буд, ки адабиёту санъат саропо моҳияти синфӣ (табақотӣ) дорад ва осори адабии гузаштагон асосан манфиатҳои синфӣи феодалони истисморгар ва таълимоти диниро ифода кардааст, аз ин рӯ барои мардуми шӯравӣ, ки ҷомеаи бесинф месозанд ва ҳама бояд бедин бошанд, зарар дорад. Ин аст, ки бахши Осиёи Миёнагии ҳизби коммунистии шӯравӣ соли 1927 чунин тасмим гирифта буд:

«Интишори назми давраи феодализм ҳоло ба доираи вазифаҳои мо наметавонад бидарояд ва ҳизб онро бояд дастгирӣ накунад... Аз ҷопи минбаъдаи китобҳои чун осори Маҳдумқулӣ, маҷмуаи назми бостонии Ёзбекистон, Тоҷикистон ва ғайра худдорӣ бояд кард»¹.

¹ О задачах печати в борьбе на идеологическом фронте (Вазифаҳои матбуот дар муборизаи ҷабҳаи идеологӣ), резолюция среднеазиатского совещания работников печати и редакторов газет, утвержденная исполкомиссией Средазбюро ЦК ВКП(б). журн. «За партию», 1927, № 4, стр. 129.

Зиёда аз ин азбаски мероси адабию илмӣ гузаштагон чизи зарарнок дониста шуд, китобҳои қадимӣ, осори дастнавис ва чопи сангино, ки дар дасти мардум хусусан дар Бухорову Самарқанд бисёр буд, гирд оварда nobуд карданд. Шӯравиён аз даҳаи бист то охири даҳаи чил - қариб сӣ сол китоб сӯзонданд ва ҳар касро, ки саводи кӯҳна дорад ё аз хонааш китобе ба хатти арабӣ ёфтаанд, таъқиб карданд ва ба балоҳои бад гирифторм намуданд. Аз ин рӯ бисёр китобхонаҳои шахсино худӣ соҳибони он китобхонаҳо нест карданд.

Ба ин тарз шӯравиён мардумро аз гузаштаи худ, аз ҳастии маънавӣ ва сарғаҳу сарчашмаҳои он дур мекарданд, аз андӯхтаҳои чандин аср, аз ёди таърихӣ маҳрум кардан меҳостанд. Лозим буд, ки мардум аз худ, аз оламу одам беҳабар бошанд, танҳо имрӯзро донанд ва фақат идеологияи шӯравиро раҳнамои фардо шуморанд.

Асосан бо ҳамин ният хатро дигар карданд: тоҷикон соли 1929 аз хатти форсӣ ба лотинӣ ва соли 1940 ба кириллики русӣ гузаштанд. Ин корро на танҳо тоҷикон карданд, балки ҳама халқҳои Шарқи шӯравӣ ба як фармон ва ҳамзамон иҷро намуданд.

(Дар даҳаи ҳаштоду навад дар Тоҷикистон ҷавононе пайдо шуданд, ки гуфтанд ва ҳанӯз меғӯянд: хати форсӣ дар Тоҷикистон бо кӯшишҳои Садриддини Айнӣ ба лотинӣ гузаронида шуд ва ин ҳам яке аз хиёнатҳои Айнӣст. Ин даъво асосе надорад ва онро бадхоҳони нифоқандоз, ки байни тоҷикони кӯҳистон ва водихо ҷудой андохтан меҳоханд, бофтаанд. Магар дар дигар ҷумҳуриҳои шӯравӣ ҳам хати лотиниро Айнӣ ҷорӣ кард?! Не, ба лотинӣ ва кириллик гузаштани ҳама ҷумҳуриҳои Шарқи Шӯравӣ (ғайр аз Арманистону Гурҷистон) лозим омад ва Тоҷикистон наметавонист аз ин маҷбурият берун монад. Айнӣ хати лотиниро шахсан қабул надошт ва то охири умр - соли 1954 - ҳама асарҳояшро ба хати форсӣ менавишт, дигарон дастнависи уро ба лотинӣ ва кириллик

мегардониданд. Дар ин бобат аз бойгонии ӯ бовар ҳосил кардан мумкин аст.)

Чомеа ба роҳи маънавиятзудой даромада буд, бемаънавиятӣ реша меронд, одамият ва ахлоку одоб аз байн мерафт.

Дар шароити бемаънавиятӣ ва сушт шудани бунёди одамият аз рушду камоли забон, аз забондонии мардум умед нахоҳад монд. Инқирози забони форсии тоҷикӣ то рафт зиёд мешуд.

Шахсоне ҳам буданд, ки фаъолиятшон ба тарбияи маънавии аҳли чомеа ва амиқбурди худшиносии миллат хизмат мекард. Навиштаҳои адабии устод Айнӣ, устод Лохутӣ ва баъзе нависандагони дигар чунин хизмат адо намудааст. Аз ҷумла осори Айнӣ қиссаи «Одина», румони «Дохунда» ва румони «Ғуломон» барои бедории иҷтимоӣ мардуми заҳматкаш мусоидат карда, ва пояҳои асосии худшиносии онҳоро аз фаҳмидани шаъни инсонӣ то донишгари нируи таърихсозии худ нишон дод. Қалами сеҳрофарини Айнӣ дар ин асарҳо ҳусни сухани тоҷикӣ, оҳанги дилнавоз, қувваю иқтидор ва имконоти ҳайратангези онро падида овард. Ин ҳам хидмате дар роҳи ҳудогоҳии халқи тоҷик буд, зеро ба ҷашми тоҷикон ҷиғунагии ҳуди онҳоро намоиш дод, аз ҳусни сухани тоҷикӣ ҳусни маънавии онҳоро ба ҷилва овард, дидаҳои дар дидани зебоӣ, дар дидани ҳусни худ ва миллати худ нуре бахшид ва бо ин ҳусннамоӣ моёи инсонии инсонро тақвият кард.

Обу тоби сухани Айнӣ решаҳои амиқи таърихии миллатро, ки аз аъмоқи ҳаёти маънавии мардум, аз шеъри Рӯдакӣ ва Фирдавӣ ва дигар суҳанварони даҳ қарн ғизо мегирад, намудор овард.

Аз роҳи намоён кардани ҳусни падидаҳои маънавият мардумро ба сӯи шинохти худ бурдан аз душвортарин ва ғарбӣтарин тарзҳои ҳувиятнамоист, ки устод Айнӣ ба он даст ёфта буд.

Ҳама фаъолияти устод Айнӣ ба худшиносии таърихиву маънавии халқи худ мусоидат мекард, миллати тоҷикро ба ҳудуд

ва дигарон мешиносонид, аз моҳияти ҳастии вай ба худаш ва аҳли олам огаҳӣ меод, ҳуқуқи таърихӣ ӯро ба субут расонида, вайро ба роҳи ҳақталабӣ, ба бедориву талош далолат мекард, дигаронро ба эътирофи ҳуқуқи вай водор месохт.

Азбаски муносибати расмӣ замон ба таърих ва мероси адабиву фарҳангӣ асосан манфӣ буд, фаъолияти илмӣ Айнӣ аз огози даҳаи си як андоза суст шуд. Албатта равшанфикрон гоҳ-гоҳе дар маҷаллаҳои тоҷикӣ мақолае дар бораи саромадони сухани форсӣ чоп мекарданд, вале ба таҳқиқи доманадори илмӣ ва нашри осори классикон ҷуръат нишон намероданд.

Соли 1934 дар Эрон ва бисёр кишварҳои дигар ҳазораи Фирдавсӣ ҷашн гирифта шуд. Ин ҷашн дар Маскаву Ленинград (Санкт-Петербург) ва ҷумҳуриҳои Қафқоз ҳам хеле бошукӯҳ гузашт. Ба ин муносибат дар Тоҷикистон ҳам манъи таҷлили бузургони асрҳои гузашта андаке раҳна дид. Хусусан мақолаи устод Айнӣ «Дар бораи Фирдавсӣ ва Шохномаи ӯ», ки дар маҷаллаи «Барои адабиёти сотсиалистӣ» чоп шуд, аҳамияти калон дошт.

Соли 1936 ба чанд муҳаққиқи рус баъди кӯшиши зиёде муяссар гардид, ки дар баландтарин доираҳои ҳизбии Маскав исбот намоянд, ки Александр Пушкин (1799-1837) аз бузургтарин нависандагони рус буда, фарҳанги маънавии миллат бидуни номи ӯ тасаввурпазир нест. Дар натиҷа иҷозат шуд, ки бузургдошти ӯ соли 1937 ба муносибати садсолагии ҳалокаташ бо тантанаи тамом ба ҷо ояд. Баъд аз ин роҳи таҷлили бузургони гузашта кушода шуд. Бо ағару мағари зиёде, бо таъкиди ҳатмӣ маҳдудиятҳои синфӣ (табақотӣ)-и ақидаҳои бузургон бошад ҳам, қариб дар ҳама ҷумҳуриҳо таҳқиқи таърихи адабиёт кам-кам шурӯъ шуд. Озариҳо барои баргузории ҷашни 800-солагии Низомӣ ва ўзбекҳо барои ҷашни 500-солагии Навоӣ иҷозат гирифтанд.

Дар Тоҷикистон ҳам дар андак муддат аз «Шоҳнома» достони «Рустаму Сӯҳроб», «Бахроми Чӯбина» ва чанд пораи дигар, шеърҳои Рӯдакӣ, «Мунтахабот»-и Ҳофиз, Зебуннисо ва дигарон паи ҳам аз чоп баромад. Муҳимтар он ки Айнӣ чиддан ба пажӯҳиши илмӣ оғоз намуд ва дар байни ду - се сол шаш китоби ӯ ба таъб расид: «Шайхурраис Абӯалӣ Сино» (1939), «Устод Рӯдакӣ» (1940), «Дар бораи Фирдавсӣ ва Шоҳномаи ӯ» (1940), «Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ» (1940), «Алишери Навоӣ» (1941), «Як симои номашхури адабиёти тоҷик – Восифӣ» (1941). Ду рисолаи охир дар маҷаллаи чоп шуда буд. Ғайр аз ин вай чанд мақола дар бораи таърихи иҷтимоӣ-и сиёсӣ, забон, мусиқӣ навишт. Сабки Айнӣ дар он рисолаҳо аксаран соф сабки илмӣ нест, балки муаллиф бо ҳиссиёти баланд қалам меронад, бештар ба ҷунбиш овардани шуури иҷтимоӣ-и хонандаро дар назар дорад, меҳонад, ки дарҳои ганҷинаи забону адаб ва таърихи фарҳангро ба рӯи миллат кушояд. Аксари ин асарҳои ӯро публицистикаи илмӣ метавон ҳисобид, ки муаллиф илмро чун силоҳе дар майдони муборизаи иҷтимоӣ ба ғоят устокорона ба кор бурдааст.

Дар аксари китобҳои, ки Айнӣ дар бораи классикони адабиёт навиштааст, масъалаи забон дахл шудааст, хусусан дар рисолаҳои роҷеъ ба Рӯдакӣ, Фирдавсӣ ва Ибни Сино масъалаи забон аз масъалаҳои асосӣ буда, нақши ҳар кадоми онҳо дар ташаккули забони форсии дарӣ баррасӣ гардидааст, муносибати забони онҳо ба лаҳҷаи тоҷикони Осиёи Миёна нишон дода шудааст.

Устод Айнӣ аз забони ин се бузургвор пеш аз ҳама содагӣ ва ба форсии тоҷикии кунунӣ бисёр наздик будани онро ба таъкид қайд мекунад. Ҷунончи дар бораи Рӯдакӣ мегӯяд: «Забони шеъри Рӯдакӣ бисёр содда ва ҳамафаҳм аст, ӯ калимаҳои арабиرو бисёр кам кор мефармояд ва аз суҳанҳои форсӣ-тоҷикӣ ҳам бештар соддатарин ва оммафаҳмтаринашонро чида гирифта ба кор мебарад. Рӯдакӣ хошок, дош, хархаша ва фартут барин калимаҳои кӯчагии

тоҷикиро ҳам ба кор даровардааст. Гуфтан мумкин аст, ки бештарин шеърҳои Рӯдакиро тоҷикони имрӯза ба осонӣ мефаҳманд. Ҳар гоҳ ки касе аз шеърҳои ӯ: «Аёл не, зану фарзанд не, маунат не...» барин мисраъҳоро хонад, шунаванда гумон мекунад, ки як деҳқони нохондаи тоҷик ба ҳамдеҳаи худаш гап зада истодааст.¹

Аз ин иқтибос равшан мешавад, ки Айнӣ дар шеъри Рӯдакӣ хусусиятҳои форсии дариро таъкид кардааст ва он хусусиятҳоро вобаста ба мардуми тоҷик ба диҳу имрӯзи онҳо дидааст. Вай такрор ба такрор мегӯяд, ки «шеърҳои Рӯдакӣ бисёр содда ва табиист ва бар болои ин бисёр лаззатбахш ва ҳаяҷоновар аст» (саҳ. 148). Айнӣ инро аломати бузургӣ медонад. Ба ин тарз падидаҳои бузургии Рӯдакӣ ба миллати тоҷик ва ҳаёти маънавии кунунии вай, яъне аз ҳазор соли пеш то имрӯз ба таърихи дуру дарози тоҷикон алоқамандӣ пайдо карда, ба зиндагии рӯзмарра ва одитарин хусусиятҳои лаҳҷаи онҳо вобастагӣ ёфта, чун нишонаи бузургии ин миллат намудор меояд. Чунонки Айнӣ дар сарсухани «Намунаи адабиёти тоҷик» гӯё рӯ ба рӯи туркпарастон истода миллати тоҷикро «**як қавми бузург**» номида, барои исботи ин бузургӣ кӯшида буд, дар китоби «Устод Рӯдакӣ» ва баъзе асарҳои дигар ҳам мақсади ӯ ҳамин аст.

Инро аз китобчаи «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ» низ мебинем. Айнӣ дар ин асар бо унвони «Муносибати забони «Шоҳнома» ба забони тоҷикӣ» фасли алоҳида кушода, дар масъалаи забон ҳам миёни Фирдавсӣ ва тоҷикон як риштаи пайванд ба устувории тамом мекашад. Устод дар бораи «Шоҳнома» мегӯяд: «На ин ки сар то пой он ба оммаи тоҷикон фаҳмост, балки бештарини онҳо (вожаҳо - М. Ш.) имрӯз дар забони зиндаи мардуми тоҷик кор фармуда мешаванд; ҳатто дар

¹ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. II, қ. I, саҳ 148.

«Шоҳнома» он гуна лугатҳои форсӣ ва бо он гуна талаффуз кор фармуда шудаанд, ки имрӯз дар забони адабии Эрон кор намефармоянд, аммо дар миёни тоҷикон зинда аст. Баъзеи онҳоро «сухани кӯчагӣ» гӯён ҳатто баъзе тарҷумон ва адибтарошони тоҷик ҳам кор намефармоянд. Аммо Фирдавсӣ кор фармудааст ва тоҷикон ҳам бо вай гап мезананд»¹. Пас чун мушт - намунаи хирвор 55 калимаро бо шарҳу эзоҳе мисол овардааст, ки «дар байни забони зиндаи тоҷик ва «Шоҳнома» муштарак буда, дар адабиёти имрӯзаи Эрон кор намефармоянд ё кам кор мефармоянд».

Ин аст, ки Айнӣ дар забон ҳам Фирдавсиро ба тоҷикони кунунӣ ва гузаштагони ҳазорсолаи онҳо саҳт алоқаманд доништа, барои исботи ин матлаб хеле кӯшиш ба кор бурдааст. Асоси ин китобчаи Айнӣ ҳамон мақолаи ӯст, ки соли 1934 ба муносибати ҳазораи Фирдавсӣ навишта шуда буд. Он вақтҳо ягон адабиётшиноси Осиёи Миёна ва шарқшиноси Русия розӣ намешуд бигӯянд, ки миёни тоҷикони кунунӣ ва Фирдавсӣ робитае ҳаст, инҳо ба яқдигар нисбате доранд. Меғуфтанд, ки чун Фирдавсӣ ё Хайём ва ё Абдурахмони Ҷомӣ аз хоки Тоҷикистони ҳозира ё лоақал аз Бухорову Самарқанд нестанд, ба тоҷикон ва аҷдоди онҳо робитае надоранд.. Марзҳои сиёсии сунъиву сохтаи замони мо сарҳадди мероси миллӣ ва андӯхтаҳои адабию фарҳангии халқҳо доништа мешуд. Ҷуғрофияи таърихи ба назар намегирифтанд, ин ҳақиқат ки дар таърих гоҳ ҳудуди миллӣ ва марзҳои сиёсии давлат аз ҳам хеле фарқ мекунанд, эътироф намешуд. Айнӣ нодурустии чунин рафторро пештар аз дигарон дарк кард. Дар охири даҳаи сӣ ӯ оҳиста оҳиста ба ҳақиқати таърих бештар наздик омад. Нишонаҳои ин дигаргунии фаҳмиш аз китоби Айнӣ «Дар бораи Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и ӯ дида мешавад. Ин рисолаи ӯ ба шакли китоб соли 1940 баробари китоби ӯ «Устод Рудакӣ» аз ҷоп баромад. Дар як

¹ Ҳамон асар, сах. 44.

вақт ба таъб расидани ин ду китоб маънои чудогона пайдо карда, робитаи назарӣ ва дорои як фикри илмӣ будани онҳоро барҷастатар падида овард. Айнӣ «Шоҳнома»-ро чи дар мазмуну мундариҷа ва чи дар шаклу забон пайоварди ҳамон равандҳои таърихи медонад, ки Рӯдакиро ҳам ба майдон оварда буданд. Он чи Айнӣ дар бораи шеърӣ Рӯдакиву Фирдавсӣ, аз ҷумла дар ҳаққи забони онҳо мегӯяд, чунонки дар боло дидем, бисёр ба ҳам монанд аст. Ба гуфти ӯ забони Рӯдакӣ ва Фирдавсӣ ҳарду як рӯйдоди таърихист, маҳсули равандҳои ягона аст. Ин равандҳои таърихӣ чунонки тоҷикони кунуниро ба Рӯдакӣ мепайванданд, ба Фирдавсӣ ва «Шоҳнома»-и безаволи ӯ ҳам пайванд медиҳанд. Ин равандҳо дар ҳарду тарафи Ому баробар ҷараён дошта баъдтар сарзамини паҳновареро фаро гирифт ва тоҷикони Осиёи Миёна дар маркази рӯйдодҳои бузурги ин паҳно қарор ёфта, силсилаҷунбони мӯъҷизаҳои фарҳангие будаанд ва имрӯз ба ҳамаи падидаҳои он ҳаққи меросхӯрӣ доранд - ҳамин аст фикри асосии устод Айнӣ дар асарҳои илмӣ ӯ, хусусан дар китобчаҳое, ки дар бораи Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Ибни Сино ва Саъдӣ навиштааст.

Ин аст, ки охири даҳаи сиюм устод Айнӣ истилоҳи навестар ниҳод. Вай ақида пайдо кард, ки адабиёти классикии садаҳои IX-XV дар ҳама минтақаҳои қаламрави забони форсӣ адабиёти ягона аст, қатъи назар аз ин ки дар Мовароуннаҳру Хуросон ё маркази Эрон ва ё ғарби он ба вучуд омадааст, як адабиёт аст ва онро ба адабиёти тоҷикӣ ва форсӣ наметавон тақсим кард. Айнӣ бовар ҳосил намуд, ки эронӣён ва тоҷикони имрӯз ба ин адабиёт баробар ҳақ доранд ва бино бар ин онро «адабиёти форс-тоҷик» бояд номид.

Пешниҳоди ин истилоҳ чунин маънӣ надошт, ки эронӣёни имрӯзӣ ҳам бояд ҳатман онро қабул кунанд ва адабиёти ҳудро минбаъд чунин биноманд. Не, ин истилоҳ танҳо барои Тоҷикистон ва кишварӣ шуравӣ пешниҳод гардид ва зарур доништа шуд, ки

онро дар Маскав, дар доираҳои расмӣ ва илмӣ шарқшиносии он, дар дигар ҷумҳуриҳои шӯравӣ, чунончи дар Ёзбекистон, ки фикри бисёр касон ҳануз олудаи заҳри пантуркизм буд, бояд бипазиранд, то ки иштироки аҷдодони халқи тоҷикро дар он адабиёти оламшумул, ки ба номи «адабиёти форсӣ» машҳур аст, эътироф намоянд ва иқрор шаванд, ки миллати тоҷик ба як мероси адабии бузург ҳақ дорад.

Ин аст, ки акнун вазифаи иҷтимоӣи устод Айни ҳеле дигар шуда буд. Акнун ӯ на фақат мавҷудияти халқи тоҷик, мавҷудияти забони адабии олӣ ва фарҳанги ба худ ҳоси ӯро исбот кардан меҳост, балки меҳост эълон дорад, ки халқи тоҷик халқи бузургест, ончунон бузург аст, ки на танҳо Рӯдакӣ, Ибни Сино, Носири Хисрав, Камоли Хуҷандӣ, Аҳмади Дониш ва монанди инҳо, балки Фирдавсӣ, Хайём, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва дигарон низ аз фарзандони ӯянд.

Аз ин бинишгоҳ чунин фикри Айни ҳеле ҷолиб аст: «Худи Саъдӣ на ин ки аз шоири форс-тоҷик будан метарсад, балки «беибо ва нотарсона» худро тоҷик мешуморад, сабаби ин дар ин аст, ки ӯ дар миёни форс-тоҷик ҳеҷ фарқ намегузорад» ва «дар яке аз тарҷеъбандҳои худ... баъд аз ба маҳбуб «ту маро бо шамшер куштӣ» гӯён хитоб кардан, менависад:

*Аз баҳри Худо, ки моликон ҷавр
Чандин нақунанд бар мамолик.
Шояд ки ба подшаҳ бигӯянд:
Турки ту бирехт хуни тоҷик.*

С. Айнӣ пас аз зикри ин ду байт гуфтааст: «Бино бар ин мо ҳам Саъдиро шоир ва нависандаи тоҷик ва яке аз устодҳои гузаштаи худ мешуморем ва аз вай меомӯзем»¹.

Чунонки мебинем, гӯё мантиқи фикри Айнӣ ин аст миёни форс ва тоҷик ҳеҷ фарқ нест, ҳама эронӣён тоҷиканд ва калимаи «тоҷик» ҳамеша ба тамоми эронӣён итлоқ мешуд, тамоми эронӣёнро тоҷик меномиданд ва Саъдӣ ҳам худро тоҷик ба шумор овардааст. Пас тоҷикони Осиёи Миёна ба тамоми он адабиёт, ки «адабиёти форсӣ» номидаем ҳақ доранд, адабиёти форсӣ моли эронӣёни кунунӣ ва тоҷикони кунунист.

Чунин гузориши масъала барои худшиносии тоҷикони Осиёи Миёна, барои устувор кардани пояҳои ҳастии онҳо ба ғоят аҳамияти бузург дошт.

Вале эълон доштани ин фикрҳо хавфе дошт. Хавфи он буд, ки Айниро «миллатчӣ» бигӯянд, яъне ба ӯ миллатгарой, аз дигар миллатҳо боло гузоштани миллати худ, нописандӣ нисбат ба дигар халқҳои шӯравӣ ва ин гуна гуноҳҳо нисбат бидиҳанд. Дар замони шӯравӣ миллатпарастӣ гуноҳи азим ба шумор меомад. Аз ин рӯ Айнӣ тасмим гирифт, ки консипсионеро, ки мафҳуми «адабиёти форс-тоҷик» ифода мекунад, дафъаи аввал на худаш, балки ховаршиносии рус И. С. Брагинский баён намояд.

Инак соли 1940 китобе ба номи «Намунаҳои адабиёти тоҷик» чоп шуд, ки дар сарсухани муфассали он асосҳои илмии мафҳуми «адабиёти форс-тоҷик» эзоҳ ёфтааст. Ин сарсухан бидуни имзо чоп шудааст, вале баъдтар маълум шуд, ки муаллифи он профессор И. С. Брагинский будааст ва худ И. С. Брагинский ба камина муаллифи ин сатрҳо, ки аз шогирдони ӯ ҳастам, гуфта буд, ки қисми асосии ҳама фикрҳои, ки дар ин сарсухан баён шудаанд, аз ҷумла истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик» ба Айнӣ тааллуқ дорад.

¹ С. Айнӣ. Куллият, ҷ. II, қ. 1, сах. 128.

Он консипсионии таърих ва таърихи фарҳанги миллати тоҷик ки бунёди истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик» бар он аст, боз ҳам ба ҳамон ҳақиқат асос ёфтааст, ки эронӣни шарқӣ ва эронӣни ғарбӣ як халқ буда, дорои як таърих, фарҳанг ва забону адабиёт ҳастанд. Модомки як қисми он эронӣни шарқӣ имрӯз тоҷик ном доранд, ҷоиз аст, ки номи онҳо ба номи адабиёт илова гардад, то ки ба онҳо ҳам тааллуқ доштани мероси адабии муштарак маълум шавад.

Истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик» моро ба асли ҳақиқати таърих ба истилоҳи аслии «адабиёти форсӣ» наздиктар бурд. Истилоҳи «адабиёти тоҷик», ки тақрибан соли 1924 пайдо шуд, моро аз истилоҳи таърихии «адабиёти форсӣ» хеле дур бурда буд, агарчи ҳилофи ҳақиқати таърих набуд, ба ҳар ҳол зоҳиран чунин вонамуд шуданаш мумкин буд, ки тоҷикони Осиёи Миёна ҳамхунони хориҷии худро аз мероси адабӣ маҳрум кардан меҳоянд. Истилоҳи нави «адабиёти форс-тоҷик» имкони ин қавҳахро аз миён бардошт. Маънои истилоҳи тоза ин буд, ки адабиёти классикии мо ҳам адабиёти форсӣ ва ҳам адабиёти тоҷикӣ. Ба ин маънӣ истилоҳи нав моро ба асли ҳақиқат, ба истилоҳи таърихӣ баргардонд. Мардуми тоҷик дар худшиносии таърихии фарҳангӣ ва ҳудӯҳои миллии ба суи ҳақиқати воқеъӣ чанд қадам наздиктар рафтанд.

Он гоҳ ҳуқуқи тоҷикони имрӯза ба мероси фарҳангӣ ҳанӯз ба дигарон чандон маълум набуд, чунончи дигар халқҳои шӯравӣ аз он чандон огоҳӣ надоштанд ва лозим буд, ки огоҳ бошанд. Истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик», дар Тоҷикистон расман пазируфта шуд, доираҳои расмии Маскав илҷ надоштанд, ки онро қабул накунад. Доираҳои илмии Маскав ва Ёзбекистон низ онро пазируфтанд. Он гоҳ эътибори миллати тоҷик ва ҷумҳурии Тоҷикистон дар пеши Маскав ва дигар ҷумҳуриҳои шӯравӣ зиёдтар шуд. Пас аз чанде ховаршиносии чех Ян Рипка, донишмандони бузурги эронӣ Саъиди Нафисӣ, Парвези Нотили Хонларӣ,

Бадеъуззамони Фурӯзонфар ва дигарон низ ба ин истилоҳ розӣ шуданд.

7

Аз замоне ки истилоҳи «забони тоҷикӣ» ба расмият ва истеъмоли умум даромад, бисёре аз равшанфикрони тоҷик ҳеҷ фаромӯш накардаанд, ки ин забон дар асл ҳамон аст, ки ба номи форсӣ ва форсии дарӣ шӯҳрат дорад. Бинобар ин дар аввалҳо ҳар дафъа ки зарур омад, ин маънӣ гӯшрас мешуд.

Аз ҷумла дар «Намунаи адабиёти тоҷик» дар бисёр мавридҳо ба қор рафтани истилоҳи «забони форсӣ» нисбат ба забони осори адабии Осиёи Миёна, ҳатто нисбат ба осори садаи XIX ва XX ба фикри мо на аз он сабаб аст, ки чунонки оқои Ҷалоли Матинӣ мепиндорад, Айнӣ «аз сари саҳв» чунин кардааст. Не, ин ҷо сабаб шояд он бошад, ки Айнӣ ба истилоҳи «забони тоҷикӣ» ҳанӯз одат накарда буд ва гоҳ беихтиёр «забони форсӣ» мегуфт. Аз сӯи дигар шояд ба ҳар ҳол аз истилоҳи «забони форсӣ» даст кашидан намерост ва мекӯшид, гоҳ-гоҳ онро гӯшгузори хонанда биёварад.

Ин маънӣ гоҳ махсусан таъкид мешуд. Таъкиди махсуси онро гоҳ аз сиёсатмадорон, чунончи аз Абдулқодир Муҳиддинов ва Абдурахим Ҳочибоев низ мебинем. Раиси Шӯрои комиссарони халқӣ, яъне сарвари ҳукумати Тоҷикистон Абурахим Ҳочибоев соли 1930 навишта буд: «Забони асосии тоҷиконе, ки дар ҷумҳурияи шӯроии Тоҷикистон зиндагонӣ мекунанд ва ҳамчунин дар Осиёи Миёна ва дар мамлакатҳои ҳамсояи мо маскун мебошанд, форсист»¹. Айнӣ ҳам дар мақолаҳои таъбирҳои аз қабili «забони тоҷикӣ - форсии Осиёи Миёна» дорад.

¹ А. Ҳочибоев. Ҷумҳурияи ҳафтум – Тоҷикистон. Тошканд - Исталинобод, 1930, сах. 11.

Ин аст, ки он ҳақиқат, ки забони тоҷикӣ ҳамон забони форсист, инкор нашудааст ва ҳар гоҳ шароит мусоидат кунад ва ё зарурате пеш ояд, онро таъкидан ёдрас меоварданд.

Гоҳ дар расмӣ ҳам истилоҳи «забони тоҷикӣ (форсӣ)» ба кор мерафт. Чунончи пас аз соли 1929, ки Тоҷикистон аз ҳайъати Ўзбекистон баромада ҷумҳурии мустақил шуд, бо қарори Шӯрои Олии Иттиҳоди Шӯравӣ дар моддаи 34-и Қонуни асосии шӯравӣ номи забони мардуми тоҷик ба ин ранг зикр гардид: «Маншуру қарордодҳои Кумитаи Иҷроияи Марказӣ, Раёсати он ва Шӯрои Комиссарони Халқии Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ ба забонҳое, ки дар ҷумҳуриҳои иттифоқӣ дар истеъмоли умуманд (ба русӣ, украинӣ, белорусӣ, гурҷӣ, арманӣ, озарӣ ўзбекӣ, туркманӣ ва тоҷикӣ (форсӣ), ҷоп мешаванд»¹.

Ин аст, ки номи забони тоҷикӣ чун забони форсӣ дар расмӣ ҳам эътироф шуда буд.

Дар айни замон гоҳ аз фарқҳое, ки миёни форсии адабии имрӯз ва тоҷикии Осиёи Миёна ҳаст, ёдовар мешуданд. Масалан, А. Ҳочибоев пас аз он чи дар боло аз навиштаи ӯ нақл кардем, дафъатан илова намудааст: «Забони форсии тоҷикон аз забони ҳозираи Эрон бо тозагии худ фарқ мекунад». Чунонки мебинем, тафовути асосии форсии Эрон ва форсии Осиёи Миёна бо ифтихор таъкид шудааст.

Ин гуна ифтихор аз навиштаҳои дигарон ҳам ба дид меояд. Аз ҷумла устод Айни соли 1928 гуфта буд: «Баъзе касон ҳастанд ки ба сабаби ошно набуданашон забони тоҷикиро, яъне забони авоми тоҷикро забони форсии вайроншуда мепиндоранд». Пас Айни ин пиндорро рад намуда, ба қатъият афзудааст: «**Содатарин ва**

¹ Съезды Советов Союза Советских Социалистических Республик, сборник документов, 1922-1936 гг., т. III. - М., «Юридическая литература», 1960, стр. 196.

софттарини лахчаҳои форсӣ забони тоҷик аст»¹. Вай дар бораи «Донишнома»-и Ибни Сино гуфтааст, ки «забони ин китоб форсии сода - тоҷикӣ буда», яъне Айнӣ «тоҷикӣ»-ро ҳаммаъноӣ «форсии сода» донистааст. Вай дар ҷои дигар забони модарии Ибни Синоро «забони форсӣ-тоҷикӣ» номидааст ва гуфтааст, ки Ибни Сино «қобилияти забони илмӣ шудани забони форсӣ-тоҷикиро нишон дода тавонист»².

Дар ин мавридҳо истилоҳи «забони тоҷикӣ» муродифи (мутародифи) «забони форсӣ» ва «форсии дарӣ» мебошад. Ҳар гоҳ ки «забони тоҷикӣ» ба сифати муродифи «форсии дарӣ» омад, мояи ифтихор қарор меёбад, зеро маънои он «**содатарин ва софттарини лахчаҳои форсӣ**» ва «**форсии тоза**» ба шумор омадааст.

Бояд бигӯем, ки чун муродифи «забони форсӣ» ва «форсии дарӣ» истифода шудани он ҳаргиз ҳилофи ҳақиқати таърих нест. Чунонки ишора шуд, «тоҷик» аз қадим номи умумии ҳамаи эронӣён буд. «Эронӣ» дар асл номи халқе набуда, танҳо нисбат доштан ба кишвари Эронро мефаҳмонад. Эронӣёни ориёитабори порсигӯй дар кадом кишвар, ки зиндагӣ кунанд, «тоҷик» номбар шудаанд ё ки «тоҷик» яке аз номҳои эшон будааст. Баъдтар ғайри туркро тоҷик гуфтанд ва ҳар эроние - қатъи назар аз ин ки аҳли кадом вилояту минтақаи Эронзамин аст, чун дар паҳлуи турке қарор бигирад, тоҷик ба шумор меомад. Ин аст, ки «тоҷик» ҳаммаъноӣ «эронӣ» буд. Модомки «эронӣ» ва «тоҷик» мафҳумҳои ҳаммаънианд, аз рӯи мантиқ аст, ки бо амри зарурат «забони тоҷики»-ро муродифи «забони форсӣ» қарор доданд. Ҳамчунин азбаски аз қадим «**беҳтарини луғоти форсӣ забони дарӣ**» дониста мешуд (Бурҳони қотеъ») ва имрӯз ҳам форсии тоҷикии Осиёи Миёна «**содатарин ва софттарини лахчаҳои форсӣ**», ба тамои

¹ С. Айнӣ. Дар атрофи забони форсӣ ва тоҷикӣ. Кулӣёт, ҷ. II, қ. 2, саҳ. 353.

² С. Айнӣ. Кулӣёт, ҷ. II, қ. 1, саҳ 71, 69 ва 72.

хаққонӣ ду мафҳуми «забони форсии тоҷикӣ ва «форсии дарӣ»-ро ҳамрадиш шумориданд ва аз ин рӯ мебинем, ки аз солҳои сӣ сар карда дар баъзе навиштаҳо «форсӣ-тоҷикӣ» ба ҷои «форсии дарӣ» ба кор рафтааст. Ба дурустии ин қабулдошт ҷои шубҳа нест.

Ин аст, ки тағйири номи забону адабиёт дар Тоҷикистони солҳои бистӣ қарни бист ҳаргиз аз инкори аслу насаб ва сарғаху оғозгоҳҳои миллат ва ё кӯшиши ҷудоихоҳиву тафриқаафканӣ набуд, балки агарчи як иқдоми маҷбурӣ буд, бо ҳамаҷониба ба назар гирифтани ҳастии таърихӣ халқ сурат пазируфт, барои ниғадории пайвандҳои таърихӣ заминаи заруриро таъмин кард, боиси ҳалал дидани хусусиятҳои забони форсии Мовароуннаҳр нагардид. Мо бо ин кор худро ба эронӣни дигар минтақаҳо муқобил нагузоштем, балки кӯшидем, ки то ҳадди имкон пайванди ҳуний ва ҳамбастагӣҳои худро таъкид намоем.

Таъкиди ин, ки забони тоҷикӣ «софтарини лаҳҷаҳои форсӣ» ва аз ин ҷиҳат забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ бояд аз форсии адабии эронии имрӯза тафовут дошта бошад, низ нишонаи бартаричӯӣ ва ҳавобаландӣ ё наҳй задани эронӣни дигар набуд, балки ин ҳам аз як зарурати таърихӣ сар зада буд.

Он зарурати таърихӣ иборат аз ин буд, ки содагиву бетакаллуфӣҳои форсии дариро дар тоҷикии имрӯз нигоҳ доштан зарур буд. Дар охири солҳои бистӣ садаи бист дар бораи ин ки имрӯз забони адабии тоҷикӣ бояд чи гуна бошад, баҳсе ба вуқӯъ пайваст. Он вақт демократӣ шудани забони адабӣ суръат гирифта буд: забони адабӣ сода ва ба тӯдаҳову оммаи мардум наздиктар мешуд. Аммо ҷунонӣ дар боло аз як гуфтаи устод Айнӣ дидем, шахсоне пайдо шуданд, ки гуфтанд: азбаски забони тоҷикӣ як лаҳҷаи харобшудаи забони форсӣ, ба сифати забони адабӣ ба кор намеояд ва барои тоҷикон забони адабӣ сохтан даркор аст, балки забони адабии Эрони имрӯзро қабул кардан лозим аст. Садриддини Айнӣ бар зидди ҷунун «забонсозҳо» саҳт мубориза сар кард. Вай

ақидае пеш ронд, ки ҳамон форсии содаи классикӣ бояд имрӯз ҳам забони адабии тоҷикон бошад ва онро ба оммаи мардум боз наздиктар овардан зарур аст, то ки забони адабӣ аз «забони содаи авоми тоҷик» дур наравад.

Ба ин муносибат масъалаи фарқи забони тоҷикӣ ва форсӣ ба миён омад. Айнӣ соли 1928 гуфта буд: «Касе, ки ба адабиёти кӯҳна ва нави форсӣ ва тоҷикӣ шиносӣ дорад, ба хубӣ медонад, ки дар миёни инҳо фарқи асосӣ нест»¹. Чунонки мебинем, Айнӣ таъкид мекард, ки байни забони форсӣ ва тоҷикӣ «фарқи асосӣ» набошад ҳам, тафовуте ҳаст ва ба ин сабаб форсии адабии имрӯзро барои тоҷикон айнан пазируфтани забони адабӣ қарор додан нашояд. Айнӣ аз ҷумла ба таъкид гуфта буд, ки «забони нашри матбуоти имрӯзаи Эрон 60-70 фоиз ба арабиҳои мушкил омезиш ёфтааст» ва номаеро, ки аз Қирмоншоҳ расида дар маҷаллаи тоҷикии «Раҳбари дониш» чоп шуда буд, мисол оварда, забони онро чунин арзёбӣ карда буд: «Ин мактуби 15-сатра ҳамагӣ тахминан 150 калима буда, аз онҳо танҳо 33 калима форсӣ аст, ки бештарини инҳо ҳам монанди «чун, ки, аст» адот ва робита аст».

Устод Айнӣ ба яке аз соҳибони ҷунин номаҳо аз ҷониби мудирӣ «Раҳбари дониш» ҷавобе навишта «**далелҳои лузуми сода кардани забонро**» баён намудааст ва аз Эрон ин ҷавобро гирифтааст: «Далоили мазкураи роҷеъ ба тарзи таҳрири маҷаллаи «Раҳбари дониш» мутобиқ бо ақл ва мантиқ аст. Ба тавре ки маркум намудаед, ҷароиди Эрон мавриди истифодаи умумӣ намебошад ва муҳимтарин рӯзномаи ин мамлакат шояд мутаҷовиз аз ҳазор хонанда дар байни даҳ миллион нуфус надошта бошад».

Ошкор аст, ки он равшанфикри эронӣ, ки мутаассифона номаш зикр нашудааст, роҳу равиши Айнӣ ва ҳамфикрони ӯ, аз ҷумла равияи услубии маҷаллаи «Раҳбари дониш»-ро маъқул

¹ С. Айнӣ. Куллийёт, ҷ. II, қ. 2, саҳ 350.

донистааст. Устод Айнӣ аз ин ҷавоб ва қабулдошти зиёбии эронӣ аз ин, ки дар Эрон ҳам тарафдорони содагии забон ҳастанд ва тоҷиконро дастгирӣ хоҳанд кард, рӯҳбаландӣ ёфта, дар охир навиштааст: «Агар муроди пурсанда аз забони форсии умумӣ забони матбуоти имрӯзаи Эрон бошад, на ин ки забони матбуоти тоҷик рафта-рафта ба вай наздик хоҳад шуд, балки дер аст ё зуд, забони матбуоти имрӯзаи Эрон ба сода кардани худ ва наздик шудан ба авоми худ маҷбур хоҳад шуд, ки ин мешавад забони форсии сода, забони тоҷикӣ - забони зинда дар байни авоми имрӯза»¹.

Ба ин тарз Айнӣ бовар дошт, ки форсии адабии Эрон ва забони тоҷикӣ кам-кам ба ҳам наздик хоҳад шуд ва ин ҳамназдики аз роҳи наздик шудан ба мардум фаро хоҳад расид. Ин фикрро имрӯз ҳам метавон дуруст ҳисоб кард. Имрӯз ҳам забони адабии форсии тоҷикӣ ба тоҷикигӯни Осиёи Миёна ҳар чи наздиктар бошад, яъне дороиҳои бепоеи забони умумии халқ, худвежагиҳои ин забонро ҳар чи бештар фаро бигирад ва табиғияти мардумию классикии худро ҳар чи зиёдтар устувор дорад, ба форсии асили Эрон Афғонистони имрӯз наздиктар хоҳад буд. Мо тоҷикон на танҳо дар забон, балки дар ҳама риштаҳои фарҳангу маънавият умуман ба асли мардумӣ чи андоза наздиктар биёем, ба ҳамон андоза ба Эрон Афғонистон наздиктар хоҳем буд. Ҳамназдикии Тоҷикистону Афғонистону Эрон аз роҳи дилҳои мардум ба даст хоҳад омад ва аҳли зиё аз ҳама пештар дили мардуми худро бояд бишиносанд, то битавонанд аз дил ба дилҳо раҳе бикашанд.

Дар шароити таърихии охири қарни бист то ҳадди имкон ба ҳам наздик шудани забони форсии тоҷикӣ, форсии Афғонистон (дарӣ) ва форсии Эрон зиёда зарур аст, то ки дороиҳои мутақобили фарҳангии кишварҳои мо бештар густариш ёбад.

¹ Ҳамон асар, сах. 351, 352, 355.

Мутаассифона дар ин роҳ мумониат ҳанӯз зиёд аст. Сахттарини монеаҳо монеаи сиёсӣ, ки ҳанӯз дар ҳар қадам аз пеш мебарояд.

Соли 1989 дар натиҷаи дархосту пофишории мардум лозим омад, ки дар Тоҷикистон ба номи «Қонун забон» як санади давлатӣ содир шавад, то ки забони тоҷикӣ забони расмӣ давлатӣ бошад ва барои иҷрои вазифаҳои иҷтимоӣ дар ҷомеа ҳақ пайдо кунад. Чун лоиҳаи ин қонун омода мегардид, пешниҳод шуд, ки «Қонуни забон» - ин ҳуҷҷати расмӣ давлат номи аслии забони моро аз нав барқарор кунад, яъне чунонки дар номи адабиёти классикӣ калимаи «форс» аз нав барқарор шуд ва адабиёти мо «адабиёти форс-тоҷик» ном гирифт, ҳамчунон забони мо дар ин ҳуҷҷат забони форсии тоҷикӣ номида шавад. Ин пешниҳод аз баъзе зиёбён, хусусан аз сарварони шӯравии кишвар хеле муқобилат дид. Охируламр котибони яқум ва дувуми кумитаи марказии ҳизби коммунистии Тоҷикистон, ки он вақт дар сари қудрат буданд, розӣ шуданд, ки номи забони мо «забони тоҷикӣ (форсӣ)» навишта шавад. Аз ин рӯ моддаи якуми Қонуни забон чунин омадааст:

«Забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон забони тоҷикӣ (форсӣ) мебошад».

Чунин навишти номи забони миллии тоҷикони Осиёи Миёна бо Қонуни забони Ҷумҳурии Тоҷикистон моро ба номи аслии забони худ, ки дар тӯли асрҳо «забони форсӣ» ном дошт, хеле наздик овард. Мо ба сӯи асли худ як қадами дигар гузоштем. Шароити таърихӣ номусоид дар даҳаи бистум моро маҷбур карда буд, ки номи забону адабиёти худро дигар кунем. Имрӯз ки он шароити номусоид дар миён нест ва дар бисёр масъалаҳо ихтиёр дар дасти ҳудамон аст, зарур аст, ки он дигаргунҳои маҷбурии солҳои бистро ислоҳ намоем, аз ҷумла номи аслии забони худро барқарор созем.

Ба ақидаи камина имрӯз ба номи аслии таърихӣ забони мо илова шудани калимаи «тоҷик» зарур аст ва онро «забони форсии

точикӣ» номидан ба ҳақиқати таърихии кунунӣ муносибтар аст. Зеро мардуми эронитабори Осиёи Миёна дар садаи бист, дар замони шӯравӣ бо номи «точик» миллат шуданд, миллияти онҳо, кишвари онҳо, ҳама ҳастии имрӯзии онҳо ба аҳли олам ба ҳамин ном шинос омад. Бино бар ин чун забони худро «забони форсии тоҷикӣ» ном мебарем, як шоҳаи миллии забони форсиро дар назар дорем, ки ба миллати мушаххасе нисбат дошта, дорои вежагиҳои таърихӣ ва миллист.

Унвони «забони форсии тоҷикӣ» моро ба ҳақиқати ҳастии кунунии худ, ба ҳақиқати сарнавишти иҷтимоӣ-иву таърихии миллати тоҷик мерасонад.

Шояд рӯзе расад, ки барои илова кардани вожаи муайянкунанда ба унвони «забони форсӣ» дигар эҳтиёҷ намонад ва мо дигар таъкидан «форсии тоҷикӣ», «форсии кобулӣ» ё «дарии Афғонистон» ва ҳоказо нагӯем. Мутаассифона имрӯз чунин эҳтиёче ҳаст. Имрӯз беҳтар он аст, ки ҳар шоҳаи миллии забони форсии кунунӣ номе дошта ё дар номаш мансубияти миллии он ишора шуда бошад.

8

Мутаассифона оқои Ҷалоли Матинӣ аз таърихи пайдоиши истилоҳоти «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷик», «адабиёти форс-тоҷик», ки зикр шуд, беҳабар будааст ва онҳоро дуричӯиву ҷудоихоҳӣ аз хонадони форсиён дониста, тафриқаафканӣ байни бародарони ҳамзабони тоҷику афғону эронӣ» номидааст. Вай мегӯяд: «Донишмандони ин ду кишвар (яъне Тоҷикистону Афғонистон - М. Ш.)... ҳар як ба таври ҷудогона муддаъӣ гардидаанд, ки тамоми адабиёти як ҳазору садун панҷоҳсолаи «форсӣ» мунҳасиран мулки тилқи эшон аст ва шоирону нависандагону олимони эронӣ, ки осори худро дар ҳазору як садун

панҷоҳ соли гузашта ба забони форсӣ суруда ё навиштаанд, бе қайду шарт дар як ҷо «афғонӣ» муаррифӣ мешаванд ва дар ҷои дигар «тоҷикӣ» ва ба мисдоқи зарбулмасали маъруфи «Алӣ мондаасту хавзаш» Эрон дар ҷаҳордаҳ қарни охир мондааст ҳатто бе як шоиру нависандаву олим!». ¹ Оқои Ҷалоли Матинӣ бо ҳамин изтироб ин гуна натиҷа гирифтааст: «Шоирону нависандагони форсизабони моро афғонон ва тоҷикон байни худ тақсим кардаанд» (сах. 187).

Шояд баъзе аз шахсони дигар низ чунин пиндоре дошта бошанд ва ё минбаъд чунин пиндоре пайдо кунанд. Ин андеша андешаи ботил аст. Аз аввал, аз соли 1924 то имрӯз, ки дар Тоҷикистон истилоҳоти «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷик», «маданияти тоҷик» ва монанди инҳо вазъ шуд ва ба қор меравад, нияти ғасбқорӣ, нияти маҳрум кардани эронӣни кунунӣ аз мероси фарҳангӣ ё як қисми он дар миён набуд. Мақсад фақат барқарор овардани ҳуқуқи таърихӣ тоҷикони Осиёи Миёна ба ин мероси муштарак буди бас.

Ба ин муносибат ду ҷиҳати масъала эзоҳ меҷаҳад. Якум. Истилоҳоти «забони тоҷикӣ» ва «адабиёти тоҷикӣ», ҳатто «адабиёти форс-тоҷик» дар Тоҷикистон истилоҳоти мавҷудаи «забони форсӣ» ва «адабиёти форсӣ»-ро аз байн набурдааст. Ин истилоҳот ҳам эътироф ва истифода мешуд. Истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик» ба давраҳои қадим ва асрҳои Миёна - то охири садаи 15 татбиқ шуда буд. Азбаски аз садаи 16 ба баъд байни Осиёи Миёна ва Эрон ҷудоие рӯй дода, ихтилофе афтод ва марзҳои сиёсӣ устувор гардиду тоҷикони Мовароуннаҳр маҷбур шуданд як андоза ҷудо аз эронӣни вилоятҳои дигар роҳи таърихӣ пеш бигиранд ва забону адабиёту фарҳанги онҳо ҳам аз он ҷиҳат дар Эрон дида мешуд,

¹ Ҷалоли Матинӣ. Дар бораи форсӣ лангвич, маҷаллаи «Эроннома, соли шашум, 1366-1988, №2, сах. 187.

як дараҷа фарқ пайдо кардан гирифт, чун дар охири даҳаи сиюми қарни бист истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик» таъсис шуд, ба адабиёти ин давра итлоқ нагардид ва адабиёти Мовароуннаҳри баъди асри 15-ро «адабиёти тоҷик» номиданд, яъне адабиёти Мовароуннаҳри баъди садаи 15 фақат мутааллиқ ба тоҷикони Мовароуннаҳр доништа шуд. Вале дар ҳамин сурат ҳам банда дар ягон навиштае надидаам, ки гуфта бошанд: эронӣни кунунӣ ба адабиёти Мовароуннаҳри баъди қарни 15 ҳақ надоранд. Чунин гузориши масъала дар миён набуд. Мақсад аз вазъи истилоҳоти «забони тоҷикӣ» ва «адабиёти тоҷикӣ» на тақсими мероси ниёгон, балки фақат собит кардани ҳуқуқи тоҷикон ва ноил шудан ба эътирофи он буд.

Дувум. Ҳақиқатан замоне дар Тоҷикистон шахсоне (на зиёд, ҳамагӣ як-ду нафар) будаанд, ки тамоми адабиёти форсиро «адабиёти тоҷик» номиданд, яъне танҳо мутааллиқ ба тоҷикони кунунӣ донистанд. Агар хато накунам, ин даъво дар ҳудуди солҳои чилу панҷоҳ пайдо шуд. Донишманди эронӣ дуктур Иноятуллоҳи Ризо соли 1992 дар як нишаст, ки дар манзили ин камина сурат гирифт, нақл кард, ки он вақтҳо «Мирзо Турсунзода мегуфт: Ҳофизу Саъдӣ тоҷик ҳастанд». Дуктур Ризо, ки бо эътироз аз ӯ пурсида буд чаро инонро тоҷик мехонӣ, дар посух гуфта буд: ба хоҳири ин ки альон дар Эрон як давлати иртиқоӣ бар сари кор аст, ҳар вақт, ки давлати мутараққӣ биёяд, мо инонро пас медиҳем»¹. Ин каминаи муаллиф низ дар ёд дорам, ки М. Турсунзода гуфта буд: халқи Эрон ҳар гоҳ инқилоб кунад ва мисли тоҷикон озод шавад, ба мероси адабӣ ҳақ пайдо мекунад.

Албатта ин як сиёсатбозӣ буд, ки мутаассифона бенатича намонд. Шарқшиноси маъруфи рус Евгений Бертелсро маҷбур

¹ Ниг.: *Чингизи Паҳлавон*. Нигоҳе ба гирдиҳамоии форсизабонони ҷаҳон. Гузориши як сафар. Маҷаллаи «Килк», 1371-1992, № 31, саҳ. 36.

карданд, ки дар Донишномаи бузурги шӯравӣ (Большая советская энциклопедия) Фирдавсиро «шоири бузурги тоҷик» қаламдод кунад. Ин кор ба эътирози расмии Эрон рӯ ба рӯ шуд. Чун хавфи чанҷоли сиёсӣ пеш омад, М. Турсунзода ва ҳамфикрони ӯ аз даъво гузаштанд.

Ин аст, ки хушбахтона он қачравӣ зуд ислоҳ шуд ва боиси қачфаҳмии мардуми тоҷик нагардид, натавонист худшиносии таърихӣ миллатро ба роҳи нодуруст барад. Ёди таърихӣ фарҳангиву маънавии тоҷикони Осиёи Миёна имрӯз ҳам ба ҳамон назария, ки истилоҳи «адабиёти форс-тоҷик»-ро ба миён оварда буд, поя дорад ва бешубҳа ин фаҳмиш аз ҳақиқати воқеъӣ дур нест.

Имрӯз, ки дар Тоҷикистон ба шарофати дигаргуниҳои бузурги иҷтимоӣ-сиёсӣ солҳои ҳаштоду навад ба дирӯзу парирӯзи худ бо биниши тозае назар афканда, навбаҳой пеш гирифтаем, ба фикри мо зарурате ҳам ба миён омадааст, ки ба масъалаи номи адабиёти давраи баъди садаи 15 низ бо навназарӣ нигарем.

Баъзе аз донишмандони Тоҷикистон бар инанд, ки ба адабиёти Мовароуннаҳри баъди қарни 15 ҳам сифати «форсӣ»-ро метавон нисбат дод. Дуруст аст, ки марзҳои сиёсӣ ва тафриқаи мазҳабӣ баъди асри 15 миёни Эрону Афғонистону Мовароуннаҳр ҷудоӣ андохт ва робитаро кам кард, вале инҳоро ба тамоми аз ҳам ҷудо накард ва робитаро қатъ насохт. Ба назар мерасад, ки фарқе, ки дар адабиёти ин се минтақаи қаламрави забони форсӣ дар садаҳои 16-17 ва 18-19 пайдо шуд, аз он чи онҳоро ба ҳам мепайвандад, зиёдтар нест. Адабиёт дар Исфҳону Шерозу Табрис ё ки Хуросону Мовароуннаҳр ва Ҳинд албатта шаклҳои маҳаллӣ гирифт, масалан дар мавзӯи масъалаҳо ва дар забон кам ё беш аз ҳам тафовут дошт, вале чунин тафовутҳо пеш аз асри 15 ҳам мавҷуд буданд. Баъди садаи 15 чунин ихтилофот бештар шуда бошад ҳам, моҳияти аслии ҳамон буд, ки буд. Он чи адабиёти он минтақаҳо ба ҳам мепайваست ва ба воҳиди кул табдил меод, ҳаргиз кам нашуда,

хамчунон аз беҳу реша ғизо меод. Пеш аз ҳама забони ягона (ки ба қавли Айнӣ, чунонки дидем, дар минтақаҳои гуногун «фарқи асосӣ» надорад) ва анъанаҳои устувори фарҳангии маънавии бостонӣ адабиёти минтақаҳои гуногунро ба ҳам пайванд дода, он чи ҳамбуду ваҳдати маънавии мардумро фароҳам меовард, адабиётро низ ҳамгунӣ, ҳаммазмунӣ ҳамшаклӣ мебахшид.

Дар бораи ин ки адабиёти форсизабонони Мовароуннаҳр дар садаҳои 16-18 бо адабиёти форсии Ҳинд робитаи қавӣ дошт, ҷои шубҳа нест. Агарчи дар ин муддат дар Осиёи Миёна ҷангҳои дохилӣ ва ҳамлаи қавмҳои гуногуни турку муғул барои ривож додани муносибатҳои иқтисодиву фарҳангӣ бо кишварҳои дигар кам имконияте боқӣ гузошта буданд, ба ҳар ҳол чунин муносибатҳо қатъ нашуда буд. Гап дар ин нест, ки миёни Мовароуннаҳру Ҳинд робитаи адабӣ вуҷуд дошт. Гап дар ин аст, ки чизе зиёдтар аз робитаи адабӣ дар миён буд. Адабиёти форсии Ҳинду Мовароуннаҳр пас аз садаи 16 бештар ба ҳам наздик шуд. Профессор Е. Э. Бертелс гуфта буд: «Адабиёти ҳиндӣ ва адабиёти Осиёи Миёна аз қарни 16 аломатҳои монандии кулӣ (черты большого сходства) аз худ нишон доданд».¹ Алҳақ, миёни адабиёти форсии Осиёи Миёна ва Ҳинд дар баъзе риштаҳо ҳамгунии кулӣ ба ҷашм мерасад. Инро аз инкишофи сабки ҳиндӣ мебинем. Сабки ҳиндӣ дар Ҳинд, Эрон ва Осиёи Миёна тақрибан ҳамзамон густариш ёфта, хусусияти ҳамагонии он бештар аз вежагироӣ дар ҳар кишвар ё дар сабки ҳар шоири бузург буд. Метавон гуфт, ки сабки ҳиндӣ яке аз ҷаҳонгарии омилҳое буд, ки адабиёти форсии Ҳинд, Эрон ва Мовароуннаҳрро ба ҳам мепайваст ва байни онҳо ягонагӣ эҷод менамуд. Тасодуф нест, ки Абулқодири Бедил дар Мовароуннаҳр зуд шӯҳрате азим ва нуфузе қавӣ пайдо кард. Дар

¹ Е. Э. Бертельс. Литература на персидском языке в Средней Азии, сб. Советское востоковедение, V. - М. - Л., 1948, стр. 200.

Осиёи Миёна барои ин ки шеърӣ Бедил, фалсафа ва сабки ӯ зуд шӯҳрат пайдо кунад, заминаи густурдаи фарҳангӣ вучуд дошт. Шӯҳрати Бедил дар натиҷаи ҳамназдикии фарояндҳое, ки дар ҳавзаҳои фарҳангиву адабии ин ду кишвар ҷараён доштанд, сурат ёфт. Шахсияти Бедил, ақидаҳои фалсафӣ ва ирфонӣ ӯ, сабки бедилӣ чанд гоҳ чун як пайвандгари зӯрманди адабӣ дар миёни Мовароуннаҳру Ҳинд хидмат адо кард.

Пажӯҳишгарон бар инанд, ки муносибатҳои адабӣ дар байни Мовароуннаҳр ва Хуросон, ҳатто Шерозу Исфаҳон вучуд дошт. Садриддин Айнӣ таъкид карда буд, ки баъди садаи 16 муносибатҳои расмӣ сиёсии Мовароуннаҳру Эрон қатъ гардид, аммо ҳамкориҳои адабӣ давом дошт. Айнӣ соли 1934 гуфта буд: «Муҳаммас қардани Сайиди Бухорӣ-Насафӣ қариб 25 ғоизӣ шеърҳои Соибӣ Табрешӣ-Исфаҳониро, дар Эрон сафар карда, дар Эрон тамои қардани Шавқати Бухорӣ девони худро, то Исфаҳон сайр карда омада тазкираи шуароӣ ҳамсӯҳбат шудаи худро навиштани Малехи Самарқандӣ аз мисолҳои ин муносибати ғайрирасмист»¹.

Дар тазкираи Малехо «Музаққир-ул-асҳоб» дар бораи 56 шоири Эрон маълумот омадааст, ки аз Исфаҳон 17 нафар, аз Қашон - 14, аз Сабзавор - 5, аз Нишопур - 3, аз Қум - 2, аз Гелон - 2 нафар номбар шудааст. Зафарӣ Юсуфӣ - муҳаккиқи тазкираи Малехо мегӯяд: «Аз тазкираи Малехо чунин бармеояд, ки ҳатто дар нимаи дуввуми асри XVII шоирони тоҷикзабони Осиёи Миёна ва форсизабони Эронро аз ҳам ҷудо кардан нашоуд. Шоирони Эрон ҷиҳатҳои мазҳабиро сарфи назар карда, умумияти забониро дар мадди назар мегузоранд».²

¹ С. Айнӣ. Куллият, ҷ. II, қ. 1, саҳ. 189.

² Зафарӣ Юсуфӣ. Малехо ва ҳавзаи адабии Эрон, маҷм.: «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ - падидаи бузурги фарҳангӣ дар тамаддуни ҷаҳонӣ. Душанбе - Техрон, 1377 - 1994, саҳ. 119-120.

Устод Эрачи Афшор низ аз маълумоти «Музаккир-ул-аҳбоб» - асари Ҳасани Нисории Бухорӣ ва тазкираи Насрободӣ натиҷа гирифтааст, ки тазкиранависони Мовароуннаҳру Эрон аз ҳаёти адабии кишвари якдигар огоҳӣ доштанд: «Аз Бухоро то Исфаҳон ва аз Балх то Табреш паҳнаи адабию фикрии удабову шуаро ва хушнависони форсизабон ва дигар сунуф (синфҳо)-и фарҳангманд буд ва онон бо дилпазирӣ меросу забони якдигарро мешинохтанд ва дарк мекарданд». Вай ин маъниро ба тақрор таъкид кардааст: «Қавҳари суханам ин аст, ки миёни удабову шуарои ҳамзабони ин паҳна ва он хитта (яъне Эрону Мовароуннаҳр - М. Ш.) табодули шеър ва иртиботи фикрӣ ҳамеша барқарор буд, магар дар ин ҳаштод сол (яъне дар замони шӯравӣ - М. Ш.)».¹

Эрачи Афшор дар бораи шӯҳрати Шавкати Бухороӣ дар Эрон менависад: «Зоҳиран метавон гуфт, ҷунгу сафинае нест, ки аз қарни ёздаҳум ба баъд навишта шуда бошад ва шеъре аз ин шоири хушсухан дар онҳо наёмада бошад»².

Мо ҳам метавонем аз шӯҳрати шоирони Эрони садаи 16-18 ва 19 дар Мовароуннаҳр бисёр мисол орем. Вале ҳамин кофист, ки дар боло сухани устод Айниро дар бораи муносибати Сайидо ба шеъри Соиб овардем. Фақат илова менамоем, ки Соиб дар пеши ҳама аҳли адаби Мовароунаҳр маҳбубияти маҳсус дошт ва ҳанӯз дорад. Ғайр аз ин, шеъри Нозим, Қассоб, Зухурӣ, Қоонӣ ва дигарон дар Мовароуннаҳр чунон машҳур будааст³, ки номи баъзе аз онҳо ҳатто дар «Шашмақом» дида мешавад ва ё баъзе бастакорони

¹ *Эрачи Афшор*. Рағаҳои пайванди ҳамешагӣ дар «Музаккир-ул-аҳбоб» ва «Тазкираи Насрободӣ», маҷаллаи «Оянда», соли ҳаҷдахум, 1371 - 1992. № 7-12, саҳ. 314.

² Ҳамон маҷалла, саҳ. 313.

³ Масалан ниг.: *М. Муллоаҳмадов*. Қоонии Шерозӣ. - Душанбе, «Дониш», 1992.

муосири мо ба шеърӣ онҳо оҳанг бастаанд. Ин аз шӯҳрати азим ва қабулдошти ҳамагонӣ гувоҳӣ медиҳад.

Аз инҳо ошкор аст, ки Мовароуннаҳр ва Эрон ду ҳавзаи ҷудо ва дур аз якдигар набуд. Адабиёти форсигӯёни ин ду кишвар робитаи қавӣ дошт.

Албатта монеаи сиёсӣ ва ғайра дар роҳи амиқрафти ин ҳамбастагӣҳо зиёд буд. Яке аз онҳо нобуд шудани Марв аст «Марв (ва воҳаи он), ки яке аз марказҳои бостонӣ ва бузурги иқтисоду фарҳанги Хуросон ва яке аз бузургтарин марказҳои забони форсӣ (тоҷикӣ) буд, бо вазъи ҷуғрофӣ худ дар тӯли чандин аср дар миёни аҳолии форсизабон (тоҷикизабон)-и Мовароуннаҳр ва аҳолии форсизабон (тоҷикзабон)-и Эрон муҳимтарин ҳалқаи пайвандгарӣ буд. Лашкари амири Бухоро дар охири қарни 18 ва аввали қарни 19 Марвро бо воҳааш хароб карданд ва боқимондаҳои аҳолии онро ба Бухорову Самарқанд кӯчониданд ва сарзамини атрофи Марвро қабилаҳои сариқ ва такаи туркман ишғол карданд. Ба ин тарз охирини ҳалқаи пайванддихандаи вилоятҳои форсизабон (тоҷикизабон)-и Осиёи Миёна ва вилоятҳои форсизабон (тоҷикизабон)-и Эрон аз байн рафт».¹

Шубҳае нест, ки нобуд шудани Марв зарбаи сахте ба забони форсӣ ва фарҳанги эронӣ дар Осиёи Миёна ва Хуросон буд. Вале хушбахтона Марв «охирин ҳалқаи пайванд» набудааст ва муносибатҳои забонӣ, адабӣ, фарҳангӣ баъд аз он ҳам идома дошт. Чи дар нимаи аввали садаи 19, чи дар нимаи дувуми он, яъне баъди истилои Русия, ба хусус дар ду даҳаи аввали садаи 20 рафтуомади мардуми Мовароуннаҳру Эрон ва табодули афкори адабӣ давом ёфт. Инро аз сафарномаи қорӣ Раҳматуллоҳи Возеҳ «Савонех-ул-масолик» (1304-1887) ва сафарномаи Мирзо Сирочи Ҳаким «Туҳафи аҳли Бухоро» (1913) мебинем.

¹ И. М. Оранский. Введение в иранскую филологию (Усули муқаддамотии филологияи эронӣ). - М., «Наука», 1988, стр. 284.

Ҳақ ба ҷониби Худоназар Асозода аст, ки мегӯяд: чун дар асри XIX ё оғози асри XX асари Зайнулобидини Мароғай «Саёҳатномаи Иброҳимбек» аз Эрон, маҷмуаи Маҳмуди Тарзӣ «Аз ҳар даҳан суҳане, аз ҳар ҷаман сумане» аз Афғонистон ба Мовароуннаҳр омада ба назари адибони ин кишвар расид, моли бегона нанамуд ва «барои хонандаи тоҷик моли ҳудаш ба шумор мерафт»¹.

Боз ҳам таъкид мекунем, ки чун аз рафтуомад ва робитаи адабию фарҳангӣ дар байни Мовароуннаҳру Эрон суҳан меронем, бояд дар ёд дошта бошем, ки ин робита гоҳ як падидаи зоҳирӣ, андаке огоҳии номунтазами тасодуфӣ бошад ҳам, дар баъзе мавридҳо хеле амиқ рафтааст ва ҳавзаҳои адабии Мовароуннаҳру Эронро моҳиятан ба ҳам наздик овардааст. На танҳо дар масъалаи сабки ҳиндӣ миёни Мовароуннаҳру Эрон дар қарни 17-18 ягонагии пурра мавҷуд аст, балки баъдтар ҷараёни маорифпарвариву равшангарӣ низ бо вучуди худвежагиҳои он дар Эрон, Афғонистон ва Мовароуннаҳр умумияти зиёде дорад. Оре, маорифпарвариву равшангарӣ дар ин се кишвар мувофиқи инкишофи таърихӣ ҳар кадоми онҳо шояд ба тамои мустақилона пайдо шуд, лекин дар айни ҳол шакл нест, ки аз робитаҳои қавӣ бархурдор буд, монандиҳои зиёде дошт ва агар гӯем, ки моҳиятан як буд, шояд хато нашавад.

Ин аст, ки бисёр равандҳои адабӣ дар Эрон Мовароуннаҳр умумият доштанд.

Ҳатто адабиёти бозгашт на танҳо дар ғарб ва маркази Эрон, балки дар нимаи дувуми садаи 19 дар Мовароуннаҳр низ ба шакле хос шурӯъ шуд: адибони тоҷик бо ташвиқи Аҳмади Дониш - сарвари ҷараёни равшангарӣ аз печидагиҳои дандоншикани сабки бедилӣ рӯ гардонда, дар назму наср содагӯӣ оғоз карданд. Аҷобат дар ин аст, ки ҷунонки пажӯҳишгари тоҷик Мирзо Муллоаҳмадов ёдовар шуда буд, чун дар Исфохон бозгашти адабӣ оғоз ёфт, Мир

¹ *Х. Асозода. Адабиёти форсӣ ва се шоҳи он. - Душанбе, 1991, саҳ. 16.*

Наҷоти Исфаҳонӣ ба услуби паст, ки хилофи сабки ҳиндист, шеър гуфт, Волеҳи Доғистонӣ дар тазкираи «Риёз-уш-шуаро» мегӯяд: «Мир Наҷот... тарзи тозае ихтироъ кардааст, ки писанди табъи авом шуда, яъне табоеъи рӯзмарраи аҷомира ва авбош ва бозориён гардида, ба тариқи гуфтугӯи эшон бинои шоириро гузоштааст... Ба равиши ӯ рағбати тамом пайдо шуда, аксар ба ҳамон тарз моил гардида, татаббӯи он менамоянд»¹.

Чизе монанди ин, чизе, ки ба ин рӯйдод аз баъзе ҷиҳатҳо андак монандӣ дорад, дар охириҳои қарни XIX дар Бухоро ҳам ру намуд. Чун Аҳмади Дониш шоирону носиронро ба соданависӣ тарғиб кард, шоироне пайдо шуданд, ки гуфтугӯи одии мардумро ба шеър дохил намуданд. Чунин шеър дар эҷодиёти Савдо, Музтариб, Ҳайрат, Айнӣ ва дигарон дида мешавад. Таваҷҷӯҳ ба гуфтугӯи одӣ боиси ғано афзудани забони адабӣ гардида, рӯҳи халқро дар забону адабиёт қувват дод. Чунонки Волеҳи Доғистонӣ он равијро «тарзи тоза» ва «ихтироъ» номида буд, Шарифҷон-махдуми Садри Зиё ҳам дар «Тазкори ашъор» аз шеъри Айнӣ «тарзи наве» дидааст. Садри Зиё дар бораи Айнӣ мегӯяд:

*Ба тарзи наве чун суҳангустан аст,
Зи ақрони худ дар суҳан бартар аст.
Чи мазмуни ашъори ӯ ҷумла бикр,
Ки ҳаргиз касеро нарафтаст фикр.
Агар бингарӣ сар ба сар шеъри ӯ,
Зи мазмуни пешин набинӣ дар ӯ.*

Чунонки камина дар китоби «Садриддин Айнӣ» (1978, сах. 25) ва «Насри реалистӣ ва таҳаввули шуури эстетикӣ» (1987, сах. 29-31) ишора карда будам, аз эҳтимол дур нест, ки Садри Зиё ин ҷо

¹ Иқтибос аз Аҳмади Гулчини Маонӣ. Таърихи тазкираҳои форсӣ, ҷ. 1. - Техрон, 1348, сах. 656.

бештар ҳамон унсурҳои сухани одии гуфториро, ки дар шеъри Айнии фаровон истифода шуда ба шеър сифати набе бахшидааст, дар назар дорад. Гумон меравад, ки ин равиш ба Мовароуннаҳр аз Эрон наомадааст, балки ба тақозои маслаки маорифпарварии тоҷикӣ пайдо шудааст.

Баргаштан аз сабки бедилӣ, майл пайдо кардан ба соданависӣ, рӯй овардан ба «муҳовироти урфият» дар Мовароуннаҳр хоҳ аз бозчустҳои эҷодии шоирони Эрон илҳом шуда, хоҳ ба тақозои вазъият мустақилона рӯй дода бошад, ба ҳар ҳол аз монандӣ ва ягонагии муҳимтарин равандҳои адабии минтақаҳои гуногуни қаламрави забони форсӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ягонагии фарояндҳои адабии садаҳои охир дар Мовароуннаҳру Эрон ҳоло диққати муҳаққиқонро ҳар чи бештар ба худ мекашад. Баъзеҳо изҳор доранд, ки адабиёти форсии Мовароуннаҳр, Эрон ва Афғонистони кунунӣ на танҳо дар қарнҳои 9-15, балки дар қарни 16-19 низ як адабиёт аст.

Масалан Худоназар Асозода чунин ақида дорад. Аз номи китоби ӯ «Адабиёти форсӣ ва се шоҳи он», аз сарлавҳаи фасли якуми ин китоб, ки гуфтааст: «Барои адабиёту фарҳанг марзи сиёсӣ гузоштан норавост», метавон пайхаст кард, ки ӯ адабиёти Эрон, адабиёти даризабони Афғонистон ва осори адибони тоҷикизабони Мовароуннаҳрро дар садаҳои охир як адабиёт ба ҳисоб меорад.

Акбар Турсунов (А. Турсонзод) - ин муҳаққиқи нозукбин дар бораи адабиёти форсизабонони Мовароуннаҳру Эрони чор-панҷ садаи охир ба тафсил андеша ронда, дар охир чунин натиҷа гирифта буд, ки «оре, робитаҳои синхронии (ҳамзамони) ду шоҳи адабиёти ягона (-и форсӣ) як андоза суст шуд, вале қатъ нагардид...

метавон гуфт, ки яклухтии таърихии фарҳанги халқҳои эронӣ (точикон ва форсиён) то даҳаи сиёми садаи мо маҳфуз монд».¹

Ба назари мо мулоҳизаву хулосаҳои А. Турсунов ба ғоят ҷолиби диққатанд. Алҳақ, чунонки борҳо таъкид шуд, маънавият ва забон дар сарнавишти таърихии форсигӯи Эрон ва Хуросону Мовароуннаҳр аҳамияте ғавқульода дошта ва дар тӯли қарнҳо дар саҳттарин шароити таърихӣ на танҳо бақои умри онҳоро таъмин намуд, балки ягонагии фарҳангии онҳоро низ ба по ва устувор дошт. Маънавияти оӣ ва забони дороиафзое дар ҳама минтақаҳои сарзамини форсигӯн таъсири харобкор ва ҷудоиандози омилҳои таърихиро баргараф ё кам карда решаҳои ҳастиву ҳамбудо амиқтар меронд. Маънавияти оӣ мардумро қувваи рӯх мебахшид, забони қудратманд ҳамназдиқӣ, ҳамгароиву ҳампайвандии онҳоро қувват меод. Ҳамин ду неруи бузург ягонагии адабиёти форсиро дар Эрону Мовароуннаҳри чанд асри охир нигоҳ дошт.

Алҳақ, месазад, ки мутахассисон ин масъаларо махсусан мавриди баррасӣ қарор бидиҳанд ва бо мадорики мӯътабаре бисанҷанд. Банда бар инам: Дар Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон мо ҳама як мардумем, як забон ва як адабиёт дорем. Агар мардуми мо, забон ва фарҳанги мо дар як минтақа нисбат ба минтақаи дигар фарке пайдо кардааст ва дорои баъзе вежағиҳост, инро аломати ғаномандӣ ва гуногуниву рангомезии дороиҳо бояд донист, на нишони ҷудой ва беғонагӣ. Бисёре аз ин тафовутҳо ва нобаробарии сатҳи рушди адабӣ, ки гоҳ дида мешавад, вобаста ба шароити иҷтимоӣ минтақаҳост. Ҳар рӯйдоди бузург, ки як масоҳати паҳноварро дар бар овардааст, ҳатман дорои чунин ҳарангӣ ва

¹ А. Турсунов. Исторические судьбы культур разделенных наций (Тақдири таърихии фарҳанги миллатҳои чандпора), маҷаллаи Ахбороти Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон, силсилаи шарқшиносӣ, 1991, № 3, саҳ. 16.

гуногуниву танаввӯъ хоҳад буд. Ин гуногунрангӣ ҳилофи ягонагӣ нест, балки аз ғанои ҷилову тобишҳои он пайдо шудааст.

Аз ин рӯ метавон гуфт, ки адабиёти форсизабонони Эрон, Мовароуннаҳр ва Афғонистон дар қарнҳои 16-20 се шоҳаи як адабиёти бузург аст. Ба фикри мо он чиро, ки дар бораи ягонагии забони форсӣ дар ин се минтақа гуфта шуд, аз бисёр ҷиҳатҳо дар бораи адабиёти ин минтақаҳо низ метавон гуфт.

Чунонки маълум аст, дар Иттиҳоди Шӯравӣ баъзе забоншиносони назарияпардоз ҳастии забонро марбут ба низоми иҷтимоӣ кишвар, вобаста ба ин, ки ба чи ҷомеае хизмат мекунад, медонистанд. Онҳо даъво доштанд, ки чун он солҳо Олмон ду тақсим буд, ду забони олмонӣ вучуд дошта, яке ба ҷомеаи сотсиалистӣ ва дигаре ба ҷомеаи сармоядорӣ хизмат мекард. Яъне гӯё забони олмонии сотсиалистӣ ва забони олмонии сармоядорӣ вучуд дошт. Аз ин қиёс баъзеҳо ҳатто забони русии пеш аз инқилоби сотсиалистии 1917 ва пас аз онро ду забон медонистанд. Дар ин сурат албатта забони тоҷикони Осиёи Миёна, дариғӯёни Афғонистон ва мардуми Эрон се забон шумурда шуд. Ва ҳол он ки забони форсӣ сарфи назар аз фарқҳое, ки дар ин се минтақаи қаламраваш дошт ва дорад, ҳеҷ гоҳ аз ягонагӣ маҳрум набуд ва ба ин сабаб гуфтем, ки форсии Осиёи Миёна, Эрон ва Афғонистони кунунӣ се шоҳаи миллии як забон аст.

Дар адабиёт шояд вазъ андак дигар бошад. Дар ҳақиқат дар садаи бист дар Эрон, Афғонистон ва Осиёи Миёна се адабиёти миллии форсизабон шакл гирифт. Ҳар кадоми ин адабиёт чун адабиёти милли аз дигаре хеле тафовут дорад. Аз ҷумла адабиёти тоҷикӣ дар замони шӯравӣ мазмунан нисбат ба адабиёти Эрон ва Афғонистон хеле дигар буд. Вале магар чизе, ки ин се адабиётро ба ҳам наздик орад ва муттаҳид кунад, ҳеҷ вучуд надорад?

Агар ба ин муносибат боз ба вазъи Олмони замони мо назар андозем, дар ҳақиқат пас аз ҷанги дувуми ҷаҳон адабиёти олмонӣ

ҳам ду пора шуд ва ин ду пора ҳар чи бештар нишонаҳое пайдо мекард, ки нишонаҳои дурӣ чустан аз якдигар буд. Вале дар аини ҳол риштаҳои пайванд, ки ин ду пораро аз ҳам дур шудан намегузоштанд, хеле пурзӯр буданд. Агарчи он ду пораро ду адабиёт мегуфтем, ба ҳар ҳол ҳар ду ро адабиёти олмонӣ меномидем, намегуфтем, ки яке аз инҳо адабиёти олмонӣ нест. Байни ду пораи адабиёти олмонӣ як асоси умумии миллии мавҷуд буд, ки ҳарду ро ба ҳам мепайваст.

Маълум аст, ки адабиёти халқҳои шӯравиро «адабиёти шаклан миллии ва мазмунан сотсиалистӣ» ба қалам меоварданд. Яъне шакли миллии адабиёти ҳар кадоме аз ин халқҳо эътироф мешуд. Шакли миллии ва дар бисёр мавридҳо асоси миллии адабиёти ҳар халқ аз байн нарафта буд. Камина муаллифи ин сатрҳо чандин сол масъалаи анъанаву наовари ро дар насри реалистии адабиёти шӯравии тоҷикӣ аз назар гузаронида, ҳар сари чанд гоҳ таъкид менамудам, ки агарчи насри реалистӣ, роман, қисса ва ҳикояи замони дар адабиёти шӯравии тоҷикӣ ба тамои чизи нав аст, ба реализми сотсиалистӣ тааллуқ дорад, яъне дар мазмун аксаран ё дар бисёр мавридҳо аз фармудаи дастгоҳи идеологии шӯравӣ гардан натофтааст (ва ҳаргиз наметавонист гардан битобад), бо вучуди инҳо нақши анъанаҳои бостонии адабиёти Шарқ дар ин наср ба ғоят муассир аст, шакли миллии он ба ғоят пурзӯр аст. Метавон гуфт, ки насри нави реалистии тоҷикӣ чи дар шаклу чи дар мазмун асоси миллии дорад. Асоси миллии он гоҳ камтар ва гоҳ бештар падида меомад, вале ҳеҷ гоҳ аз байн нарафта буд. На танҳо наср, балки ҳама адабиёти шӯравии тоҷикӣ чунин буд.

Ҳамин асоси миллии адабиёти тоҷикии кунунӣ аксаран дар байни адабиёти форсии Эрон ва даризабони Афғонистон муштарак аст, чизест, ки инро бо онҳо мепайвандад. Ва ин на пайванди андак ва ҷузъӣ ва ё гоҳ-гоҳӣ, балки кулӣ ва ҳамешагӣ буд. Ҷаҳонбинии иҷтимоӣ-иву сиёсӣ ва мазмуни идеологӣ дар адабиёти шӯравии

точикӣ аз адабиёти Эрону Афғонистон тафовути амиқе дошт, аммо бунёди миллий ва решаҳои таърихиву фарҳангии адабиётро дигар карда натавонист ва аз ин ҷиҳат адабиёти тоҷикӣ аз адабиёти Эрону Афғонистон дур нарафтааст. Решапайванди се шоҳи адабиёти форсӣ агарчи гоҳ осеб медид, ҳамеша аз воситаҳои асосии ғизорасонӣ буд.

Фарқҳои байни ин се ҳавзаи адабӣ, нобаробарии сатҳи рушди баъзе жанрҳо, номонандиҳое дар ҷаҳонбинӣ, марому маслак ва ғоя, ҳама дигар тафовутҳо ба фикри мо чизест, ки дар байни ҳавзаҳои ҷудогона ҳамеша метавонад каму беш вучуд дошта бошад ва гоҳ ин ҳавзасҳоро аз якдигар кам ё беш дур барад, вале ҳар лаҳза имкон хоҳад буд, ки ин ҳавзаҳо боз ба ҳам наздик шаванд, чунонки ин се ҳавза дар даҳаи панҷоҳуму шастуми қарни бист дар шеър якбора ба ҳам хеле наздик омаданд, шеъри нав, арӯзи озод, тафаккури тозаи шоирона онҳоро ба ҳам наздик овард.

Ба ин далелҳо камина бар инам, ки адабиёти форсизабонони Осиёи Миёна, Афғонистон ва Эрон имрӯз се шоҳи миллии як адабиёт аст. Ин адабиёт ҳаёти миллатҳоро ба тасвир гирифтааст, ки агарчи шароити иҷтимоӣ таърихӣ таҷаккули онҳо аксаран дигар буд, бунёди ҳастии маънавию фарҳангии онҳо як аст. Ягонагии забон ва бунёди адабии миллий, ягонагии устувори моҳияти таърихӣ сарчашмаи асосии ягонагии ин адабиёт аст.

9

Донишмандон аз таъсири фалокатбори ҳуҷуми муғулон ҷилд-ҷилд китоб навиштаанд. Нақши шуми он дар иқтисоди кишвар ва фарҳангу маориф ҳамаҷониба нишон дода шудааст. Аз ҷумла баъзе нуқсон ва равиҳои носолим, ки аз садаи 13-и мелодӣ дар забони форсӣ роҳ ёфт ва мо дар боло ишора кардем, аз наҳсияти муғулон буд.

Бояд гуфт, ки ин гуна фочиае ба сари забони форсии Мовароуннаҳр чандин бор омада ва хеле дуру дароз идома ёфта осеби зиёд овардааст.

Аз қарни 16-и мелодӣ қабилаҳои туркони ўзбак Осиёи Миёнаро тасарруф намуданд ва ин диёр муддати тӯлонӣ ба майдони ҷанги беохире табдил ёфт. Дар садаи 17 ва 18 ҷангҳо боз шадидтар шуд. Задухӯрди доимии байни ҳокимони маҳаллӣ, қазоқҳо, қарақалпоқҳо, қалмоқҳо ҷанги онҳо бо якдигар ва бо ўзбекҳо бефосила идома ёфта, харобкориву ғорат ба ниҳояти дараҷа расид, чандин бор қатливу қиматӣ ва гуруснагӣ аз пай овард, ки ҳафт сол, бист сол ва зиёдтар аз он давом мекард. Қабилаҳои кӯчии ҳамлавар дар айни расидани ҳосилот зироати мобайни Самарқанду Бухоро ва дигар минтақаҳо талаф карданд, беҳосиливу қатӣ тӯл кашид ва мардум зиёд талаф шуданд, аз шаҳру деҳ фирор карданд. Дар Бухоро ду гузар мардум монд ва дар Самарқанд касе намонд¹. Ба гуфти Малехо Самарқанд чунон осеб дид, ки «агар қарнҳо гузарад, натавон ба ислоҳ овард». Мадрасаҳои Самарқанд шағолхона шуданд.

Сайидо он гоҳ гуфта буд:

*Бухоро тали Хоҷа Исҳоқ шуд,
Самарқанд як кӯчаи қоқ шуд.*

Тали Хоҷа Исҳоқ номи як пуштаи ғӯристон дар беруни Бухорост, ки мазори Хоҷа Исҳоқи Калободӣ он ҷост. «Тали Хоҷа Исҳоқ» ва «кӯчаи қоқ» қариб ду сад сол рамзи харобазори Мовароуннаҳр буд. Ин рамз на танҳо ба водии Бухорову Самарқанд, балки ба ноҳияҳои ҷангзадаву ғоратшудаи Балх,

¹ Ниг.: *Б. Ғафуров*. Тоҷикон, к. 2. - Душанбе, Ирфон, 1985, сах. 74, 81 ва 87.

Истравшан, Хучанд ва ғайра, ки аз марказҳои бостонии фарҳанги тоҷиканд, низ нисбат дошт.

Ҳукмронии бегонагон, ноинсофиву беназмии рӯзафзун, аз раванди ҷаҳонии таърих канда шудан ва дар ҳолати дарбастагии таърихӣ оғуштаи хоку хун афтодани мардум пояҳои маънавиятро сушт кард. Доираи ҷашмандоз торафт танг ва тафаккур содаву одӣ мешуд. Аз адабиёти форсии Осиёи Миёнаи садаҳои 18 ва 19 нишонаҳои паст рафтани савияи ҳунарии шеър бисёр ба назар мерасад, дар адабиёт сухани пастмаҳаку обшуста бештар дида мешавад. Забони форсӣ рӯ ба пастрофт овард.

Дар нимаи дувуми садаи 19 ҳангоми истилои Русия боз ҷангу хунрезӣ авҷ гирифт, лекин пас аз анҷоми истило нисбатан оромӣ падида омад, ки оромии зоҳирӣ буд. Зулми истеъморгарон ва афзоиши турконидани тоҷикон ба дигар монеаҳои рушди миллии илова гардид.

Инқилоби октабри соли 1917 оламро зеру забар кард ва то соли 1924 аҳолии Бухорои Шарқӣ 40-45 фоиз кам шуд, яъне nobуд гардид ё ба Афғонистон ва дигар кишварҳо паноҳ бурд¹. Ҷанги дохилии даҳаи бистум, колхозсозӣ ва дигар ғочаҳои даҳаи сиюм ба халқу кишвар осеби зиёд овард.

Чун инсон ба даҳшату харобкориҳои хонабарандози замон, ба хориву зорӣ ва муфлисии рӯхонӣ, ба бемаънавиятӣ ва ғасоди ахлоқ дучор омад, умеде аз рушди забон ва ҳусни сухан намонд.

Инқилоб аҳли зиё ва равшанфикрони кӯҳнаро аз сари кор дур карда, дар андак муддат nobуд сохт ва фарҳанг, мактабу маориф, наشريёту матбуотро ба навсаводону кӯрсаводоне дод, ки дар курсҳои семаҳаву шашмоҳаи маҳви бесаводӣ ё агар ҳиммат карда

¹ Ниг.: Р. Масов. История топорного разделения (Таърихи табартаксим). - Душанбе, 1991, сах. 42.

бошанд, дар мактабҳои дусолаву сесола андаке таҳсили сатҳӣ дида буданд. Дарачаи саводи ҷомеа паст рафта гирифт.

Забони Балху Бухоро аз қадим беҳтарин намунаи форсии дарӣ ба шумор меомад. Дар замони шӯравӣ Самарқанду Бухоро аз ҳудуди Тоҷикистон берун монд ва забони адабии тоҷикӣ, забони оммаи мардуми тоҷик аз нуфузи ин марказҳои бостонии фарҳанг то рафт камтар баҳра мебурд.

Тақозои замон ин буд, ки забони адабӣ ба оммаи заҳматкаш, ба бесаводони дируза мафҳум бошад. Кӯшишҳои дар роҳи сода кардани забон, дар роҳи даст кашидан аз печидагӣ ва ороиши барзиёди нозарур, дар роҳи табиъияту ҳамафаҳмӣ бешак кори муҳимме буд. Ин кӯшишҳо дар осори баъзе нависандагон натиҷаи мусбат дод. Вале дар ин кор қачафҳмиву қачравӣ ҳам бисёр содир шуд. Чунончи содагии навиштаҳо аз ҳадду андоза гузашт ва байни забони содаву гапи оди фарқ намонд. Хӯ гирифта ба сухани одии беранг, ба ҳаробии таносуби сухан, ба қолабҳои вайрони калимаву ибораву ҷумла ва айбҳои дигар, нусхабардорӣ аз гуфтугӯи дурушти бенизом, нишонаҳои гуногуни пасттабъӣ рафта-рафта ранги умумӣ гирифт.

Оре, он чи ҳилофи маънавияти олист, забонро ҳароб мекунад. Маънавияти олист, ки забонро ғизо медиҳад, неруву тавоноӣ ва рангомезиву назокат мебахшад. Дар ҷомеаи ғанои маънавӣ ҳар чи бештар, пояҳои инсоният ва арзишҳои инсонӣ ҳар чи устувортар бошад, он чи забон бояд ифода намояд, зиёдтар хоҳад буд ва тавоноӣ ё нозукию зебоии забон хоҳад афзуд. Забон ифодаи бевоситаи тафаккур, ифодаи маънавияти шахс ва ҷомеа аст. Чун инсон ҳор шуд ва ба роҳи инкишофи маънавии вай банд афтод, табиъист, ки забон рӯ ба таназзул меорад.

Сиёсати миллии истеъморгаронаи Маскав низ ба рушди забони тоҷикӣ зарар овард. Дар замони шӯравӣ забони тоҷикӣ аз муомилоти расмӣ тамоман берун монд. Дар шаҳри Душанбе ҳамин,

ки аз хона баромадем, забони тоҷикӣ дигар ба кор намеомад: забони тоҷикӣ дар муомилоти расмӣ истифода намешуд. Ақидае пайдо шуд, ки гӯё омӯзиши забони модарӣ ба омӯзиши илми замон ва забонҳои дигар ҳалал мерасонад. Меғуфтанд, ки чун дар кишвари шӯравӣ осори илмӣ дар ҳама риштаҳо ба забони русӣ ба вуҷуд меоянд, донишони забони русӣ кифоя аст. Ва агар русиро нағз омӯхтан лозим бошад, худро аз нуфузи забони модарӣ берун бояд кашид, то ки ба омӯхтани забони русӣ ҳалал нарасонад. Ин албатта фикри ботил буд. Ҷомиа ҳанӯз он ҳақиқатро дарк накарда буд, ки забони модарӣ асоси донишандӯзӣ ва омӯзиши забонҳои хориҷист. Ин ҳақиқат ҳанӯз дарк нашудааст.

Дар Тоҷикистон имрӯз ҳам осори илмӣ асосан фақат дар риштаи забоншиносӣ адабиётшиносӣ ба форсии тоҷикӣ таълиф меёбаду бас. Яъне забони форсии тоҷикӣ дар илм мавқеияти худро аз даст додааст.

Чун дар бештари соҳаҳои ҳаёти ҷомиа иҷроӣ вазифаҳои иҷтимоӣ забони миллӣ ба ҳеҷ расида, табиист, ки дар рӯзномаву маҷаллаҳо ва радиову телевизион низ забони миллӣ наметавонад пурарзиш амал намояд. Ин ҷо амали он пурнуқсон аст.

Ба ин вазҳ метавон гуфт, ки забони миллӣ, забони форсии тоҷикӣ, асосан дар чор девори хона, бештар дар хонаҳои пастаку камфазои деҳот маҳдуд монда буд.

Ва ҳол он ки чун забон дар чор девори хонаву мактаб маҳдуд монда, аз ҳуқуқи иҷроӣ вазифаҳои иҷтимоӣ маҳрум гардад, ба дами марг мерасад. Забон аз иҷроӣ ҳамаҷонибаи вазифаҳои иҷтимоӣ худ бозмонад, зарурати донишони он аз байн меравад. Маҳрумӣ аз имконоти иҷроӣ вазифаҳои асосӣ нишонаи марги забон аст. Забони форсии тоҷикӣ ба ҳамин ҳол омада буд.

Барои ин ки забони миллӣ тараққӣ ёбад, лозим аст, ки ҳама вазифаҳои иҷтимоӣ ба ҷойи ӯ ва илмиву фарҳангии худро дар ҷомеа пурра адо намояд. Агар забони миллӣ як қисми вазифаҳои бузурги

худро иҷро накунад ё ин ки хурдтарин ҷузъи иҷрои ин вазифаҳои забони милли ба зиммаи забони дигаре (масалан забони русӣ) гузошта шавад, рушду такомули забони милли на андак, балки хеле халал мебинад.

Яке аз ҷузъҳои асосии сиёсати миллии шӯравӣ миллиятзудӣ буд: халқҳоро аз ҳувиёти милли маҳрум мекарданд, меқӯшиданд, ки хусусияти миллии халқҳо аз байн равад, ёди таърихиву фарҳангии онҳо ба нестӣ расад, онҳо худро фақат дар сахни имрӯз бинанду бас зеро ба яқдигар, хусусан ба «халқи бузурги рус» ҳамранг бошанд, ба «ояндаи дурахшон», ба коммунизм расидан осонтар хоҳад буд. Чун дар Белорусия мактаби миллии белорусӣ қариб дигар боқӣ намонд, сарвари шуравӣ Никита Хрушов дар шаҳри Минск гуфт: «Мо ҳар чи зудтар ба русӣ гап задан омӯзем, зудтар коммунизм хоҳем сохт»¹. Ин аст, ки дар роҳи коммунизм ҳамаро қурбон кардан лозим омад. Азбаски дар байни шаклҳои мавҷудияти ҳар халқе забон «шакли шумораи як» ба шумор меравад (ва агарчи инро донишмандони шӯравӣ эътироф карда буданд), сиёсати миллатзудӣ нахуст бар зидди забонҳои милли равона шуда буд. Аз ин рӯ забони миллии ҳамаи халқҳои шӯравӣ хеле зиён дид.

Чун соли 1985 бозсозӣ (перестройка) ва ошкоробаёнӣ (гласности) Горбачов оғоз ёфт, дар баъзе ҷумҳуриҳои шӯравӣ барои барқарории ҳуқуқи иҷтимоӣ забони милли, барои аз ҳоли табоҳ берун кардани забону фарҳанг ва раванг додани онҳо мубориза оғоз ёфт.

Дар Тоҷикистон он гоҳ аз ин хусус чизе гуфташ имкон надошт. Бино бар ин мубориза аз суханронӣ ҳеҷ, ки камина дар Маскав кардам, мақола ҳеҷ, ки дар нашрияҳои Маскав «Советская культура», «Литературная газета» ва маҷмуаи дастаҷамъии «Говоря откровенно» («Агар ошкоро сухан гӯем») соли 1988 чоп

¹ Ниг.: рӯзномаи «Правда», 6 март 1989.

кунонидам, оғоз ёфт. Он гоҳ Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ нахустин ҷумҳурӣ буд, ки дар роҳи забони миллий талош оғоз кард.

Ниҳоят, соли 1989 дар Тоҷикистон санаде ба номи Қонуни забон содир шуд ва забони тоҷикӣ ба мақоми расмии давлатӣ расид, то ки амали он дар ҳамаи риштаҳои ҳаёти иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангиву илмӣ ҳатмӣ бошад. Иҷрои ин Қонун боиси ҷон гирифтани забони миллий дар Тоҷикистон гашт.

Дар сурате, ки савияи саводи мо мардуми тоҷик хеле паст рафтааст, зарурате пеш омадааст, ки агар хоҳем мардуми бафарҳанг бошем, ба сӯи одоби сухан, ба кӯи илму дониш ва фазлу камол, ба адабгоҳи бани-башар роҳе ба устуворӣ ёбем, бояд нахуст забони худро бидонем.

Бар қасди онҳое, ки моро аз забони модарӣ, аз мероси адабиву фарҳангӣ, аз таърихи худ маҳрум кардан мехостанд, лозим омадааст, ки соҳиби кадршиносии ин ҳама дороиҳои маънавии худ бошем ва бо сари баланд ба сӯи ояндаи худ қадам занем.

10

Чунонки дидем, форсии Мовароуннаҳру Хуросон аз қадим намунаи ибрати ҳама форсигӯён буд, аз мо форсии ноб меомӯхтанд. Мардуми Эрон имрӯз ҳам забони аҳли Хуросонро ҳурмат мекунанд ва аз ҷумла меғӯянд:

*Азизи ман, Хуросон аст ин ҷо,
Сухан гуфтан на осон аст ин ҷо.*

Афсӯс ки имрӯз дар Тоҷикистон, ки низ як қисми Хуросон аст, авзоъ дигар аст. Ҳоло шояд месазад бигӯем:

*Азизам, Тоҷикистон аст ин ҷо,
Сухан гуфтан чи осон аст ин ҷо.*

Аз кӯдакӣ дар ёд дорам, ки мардуми Бухоро гоҳ ба форсии эронӣён эрод мегирифтанд, аз тарзи гуфтори онҳо баъзе чизҳоро айб мекарданд. Вале тахминан солҳои шаст дидам, ки ин эродҳо кам шудааст. Зиеда аз ин, дӯсти ман - донишманди тоҷик Ҷумъабой Азизкулов боре дар Бухоро бо мӯйсафеде дар сари масалаи забон сӯхбат кардааст ва он мӯйсафед гуфтааст: Чи кор кардед, ки забони радиои Тоҷикистон ва рӯзномаву китобҳои он фосид шудааст? Мо то ҳол беҳуда ба забони эронӣён хурда мегирифтаем, радиои Техронро гӯш кунед, чи зебо гап мезананд! Аз онҳо забон ёд гирифтанд даркор аст.

Ақидаи он пирамарди бухорӣ, яъне тағйири фикри соҳибназарони Бухоро дар бораи ҳусни сухани форсии Эрон ва форсии тоҷикӣ басо ибратомӯз аст. Дар ҳақиқат мо мардуми тоҷик акнун бештар аз забони худ бояд эрод бигирем ва аз равшанфикрони эронӣ ҳусни сухан касб бикунем.

Яке аз роҳҳои омӯхтани забони худ ҳамоно бо диққат гӯш кардан ба сухани равшанфикрони Эрон ва тоҷикони Афғонистон, чашми диққат дӯхтан ба навиштаҳои онҳост. Чандест, ки ин зарурат аз саҳифаҳои матбуоти Тоҷикистон гӯшрас мешавад. Валс ин баррасии масъала як норасоӣ дорад. Бештарини қаламкашҳо зарурати омӯхтан аз форсии Афғонистону Эронро таъкид менамоянд, аммо намегӯянд, ки чи тарз бояд омӯхт, аз он ба чи чизҳое бештар бояд аҳамият дод, аз чи чизҳое худро дур бояд дошт. Ин масъала хеле муҳим аст ва онро ҳаматарафа санҷидан лозим меояд.

Омӯзиши мо аз форсии Афғонистону Эрон огоҳона ва эҷодкорона бояд бошад, на ҳар чи пеш ояд, хуш ояд, балки ҳар чизеро озмудаву санҷида ва сара карда, аз санги маҳаки хусусиятҳои забони форсии тоҷикӣ гузаронида, агар қобили қабул бошад, бояд бипазирем, то имкониятҳои забони худро афзун кунем.

Чунонки зикраш гузашт, дар худуди солҳои бисту сӣ як гурӯҳ адибону донишмандон, аз ҷумла устод Лохутӣ пешниҳод карданд, ки забони адабии ҳозираи Эронро барои тоҷикон ҳам ба сифати забони адабӣ қабул бояд кард. Аммо устод Айнӣ ва ҳаммаслақони ӯ ба ин фикр зид баромаданд. Пас аз панҷоҳ-шаст сол, дар худуди солҳои шасту навад ҳам боз шахсоне пайдо шуданд, ки аз форсии тоҷикӣ даст кашида, форсии Эрон ё Афғонистон ва ё омехтаи ин ҳардуро қабул кардан мехоҳанд. Дар байни забоншиносон, адибон, рӯзноманигорон касоне ҳастанд, ки чун хома ба даст гирифтанд, аз форсии Афғонистону Эрон айнан нусха мебардоранд, чизе аз ин ва чизе аз он мегиранду ҳеҷ нигоҳ намекунанд, ки ин ҳарду ба ҳам созгор омад ё не.

Ин хомаронҳо фаромӯш мекунанд, ки тақлид ва нусхабардории маҳз дар кӯдакӣ хуш аст ва гоҳ дар аввали кор шояд ҷоиз бошад, вале умуман касеро ба сарманзили мақсуд нарасонидааст, балки ҳамаро аз халлокияти эҷодкорӣ дур бурдааст. Мо бояд чун кӯдаки тақлидкор амал накунем ва аз форсии Эрон Афғонистон айнан нусха набардорем, форсии тоҷикии худро бо форсии Эрон Афғонистон иваз накунем, балки маҳз форсии тоҷикии Мовароуннаҳри таърихро ривож дода, барои ислоҳи камбудии он ки ахиран пайдо шудаанд, аз форсии Афғонистону Эрон мадад бичӯем, ниғаҳдошти асолати суҳан ва матонати классикии онро биёмӯзем, дуруст ва зебо суҳан карданро ёд бигирем.

Чандест, ки донишмандони эронӣ дар рӯзномаву маҷаллаҳои кишвари худ аз мушкилоти забони форсӣ суҳан меронанд, дар бораи камбудии он сӯҳбатҳои доманадор меороянд. Вақте ки ин мақолаҳоро мехонем, баъзеи онҳо хеле муболиғаомез ва боварнокарданӣ менамоянд. Масалан муҳандис Маҳдии Фирӯзон дар мақолае ба номи «Офати забони форсӣ» навиштааст: «Бовар кунем, ки забони форсӣ даврони номатлуб, бухронӣ ва хатарнокеро

мегузаронад, офоти бисёре ба ҷони ин забон афтода». Муаллиф боз меғӯяд: «Он чи имрӯз ба унвони забони форсӣ дар рӯзномаҳо ба чоп мерасад, кашкӯле аз иштибоҳоти фоҳиши дастур (грамматика - М. Ш.) ва таркиботе мутаассир аз забонҳои фарангист»¹. Чунонки мебинем, ҳукми муҳандис Фирӯзон хеле саҳт аст. Мо ҳоло ба масъалаи ин ки то чи андоза ҳақ ба ҷониби ӯст, боз ҳам ба моҳияти баҳсҳои пургустариши перомуни норасоҳои форсии имрӯз дахл накарда, ҳамин қадар меғӯем, ки то шамол нахезад, шохи дарахт намечунбад. Имрӯз ягон забони дунё, аз ҷумла форсии Эрону Афғонистон аз таъсири қувваҳои харобкор эмин намондааст. Ҳангоме ки аз форсии Афғонистону Эрон чизе омӯхтанӣ мешавем, инро бояд аз ёд набарорем. Агар дар ин кор ба роҳи тақлид ва нусхабардории маҳз равем ва кӯр-кӯрона амал кунем, ҳама нуқсонҳои форсии имрӯза ба тоҷикии мо хоҳад гузашт ва ба нуқсонҳои худӣ мо зам шуда, ба забони мо харобиҳои нав хоҳад овард ва кори моро душвортар хоҳад кард.

Мо бояд гавҳариёни суҳан бошем ва сараро аз сақат ҷудо карда танҳо он чиро, ки тавоноӣ ва ҳусни суҳани моро афзун месозад, бигирем.

Ҷои шак нест, ки форсии кишварҳои ҳамсоя, баҳусус дари Афғонистон нисбат ба тоҷикии Осиёи Миёна камтар вайрон шудааст ва шояд асолати суҳанро бештар ҳифз кардааст. Бинобар ин аз бародарони афғониву эронӣ шаклҳои табиӣи суҳан, қолабҳои аслии калимасозиву иборабандӣ ва ҷумлаорӣ метавон омӯхт. Чунонки маълум аст, дар забони тоҷикии имрӯз бисёр қолабҳои вайрони калима ба назар мерасад ё ки қаламкашҳое ба қадом қолаб рехтани суҳанро надонида, онро на ба он қолаб, ки лозим буд, балки ба қолаби дигаре мерезанд. Ин ҳам як навъи мавридношиносӣ. Намунаи он дар китоби камина «Ҳар суҳан

¹ «Кайҳони ҳавоӣ», 3 тири 1372 - 24 янв. 1992, саҳ. 19.

чоеву ҳар нукта мақоме дорад» бисёр омадааст. Аксари ин қолабҳои вайрон дар форсии Эронӣ Афғонистон нест ва аз он ҷо қолабҳои дурусти калимасозиро ёфташ мумкин аст.

Масалан қолаби *ба-ёд-овар-ӣ*, *аз-нав-соз-ӣ*, *аз-хотир-бар-ор-ӣ*, *бар-қарор-кун-ӣ* ва монанди инҳо, яъне калимаи мураккабе, ки аз як пешоянд, як исм, як асоси феъл ва пасванди *-ӣ* сохта шуда бошад, имрӯз дар забони тоҷикӣ беҳад интишор ёфтааст, аммо дар форсии Эронӣ Афғонистон қабул нагарафтааст. Дар Эронӣ Афғонистон ҳангоми калимасозӣ пешояндро фуруғзор мекунад ва *ёд-овар-ӣ*, *нав-соз-ӣ* мегӯянд ё аз асоси феъл даст мекашанду *бар-қарор-ӣ* мегӯянд ё на *бе-кор-мон-ӣ* балки *бе-кор-монда-гӣ* ба кор мебаранд, ки аз қолабҳои классикӣ ва ё аз калимасозӣ худдорӣ карда, суханро ба тарзи ибораи феълӣ адо мекунад: *ба ёд овардан*, *барқарор кардан*, *бекор мондан* ва монанди инҳо.

Дар форсии имрӯз низ калимае чун *ба-кор-гир-ӣ* мавҷуд аст, ки ба қолаби вайрони *аз-нав-соз-ӣ* рехтаанд ё ба ҷои *назардошт* гоҳ *дарназардошт* мегӯянд, ки пешоянди *он* - *дар* ба қолаби аслии намегунҷад ва ё зиёдист. Аммо калимасозӣ, мисли *бақоргирӣ* ё *дарназардошт* дар Эронӣ Афғонистон аз қоидаи асосӣ истисно буда, ба нудрат дучор меояд. Дар забони тоҷикӣ қарни бист ҳамин истисно ҷои қоидаи асосиро гирифт ё баробари он аҳамият пайдо карда беҳад густариш ёфт. Ба фикри мо ин тарз қоидаи аслиро бо истиснои он иваз кардан ё дар баробари қоидаи асосӣ истиснои онро ривож додан қариб дуруст нест, зеро ин ҷо зарурати махсус ба дид намеояд.

Барои ин ки чунин масъалаҳо ва баҳсҳо муваффақиятомез ҳал шаванд, форсии Эронӣ Афғонистонро омӯхта қолабҳои калимасозӣ, иборарезӣ ва ҷумлабандии онро бо қолабҳои маъмули форсии тоҷикӣ ва забони классикӣ асрҳои гузашта муқоиса карда, як хулосаи умумӣ баррвардан лозим аст. Хомазанҳои мо, ки бидуни

чунин тафтишу таҳқиқ, масалан, *дарназардошт*-ро ба чон пазируфтаанд, ба назари камина чандон кори дуруст накардаанд.

Ба ин таъкид мегӯем, ки дар вақташ устод Айни меҳост фарқи форсии Мовароуннаҳр ва форсии дигар вилоятҳоро фаромӯш накунем. Устод медонист, ки ин фарқ чандон бузург нест ва ночиз аст, вале ба ҳар ҳол мавҷудияти онро таъкид мекард. Муҳим аст фаромӯш накунем, ки як вақтҳо форсии дарӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон аз форсии дигар вилоятҳо тафовут дошт ва чанд асри охир баъзе фарқҳои дигар ба миён омад. Азбаски ин фарқҳо аз осмон бересмон нафуромадаанд ва пайдоиши онҳо сабабҳои чиддии таърихӣ дорад, онҳоро сазовори ҳурмат бояд донист, кӯшиш бояд кард, ки вежагиҳои форсии тоҷикии Мовароуннаҳр аз байн нараванд.

Афсӯс ки бисёре аз имрӯза хомаронҳои тоҷик меҳоянд ҳар чи зудтар миёни форсии Тоҷикистон ва Эрону Афғонистон фарке намонад. Ин хоҳиш ба сари форсии тоҷикӣ хавфи калон овардааст, зеро аз эҳтимол дур нест, ки худвежагиҳои форсии Мовароуннаҳр, яъне боқимондаҳои форсии дариро сушт кунад ва ё аз миён барад.

Дар мавриди забон омӯхтани мо аз форсии Эрону Афғонистон ин гуна масъалаҳо бисёр пеш меояд ва дар ҳалли ҳамаи онҳо пажӯҳиши илмӣ ва таъби салим бояд раҳнамои мо бошад. Як соҳаи муҳими ин кор истилоҳоти илмӣ ва ҳамгун сохтани он аст, ки низ диққати махсус металабад.

Мо бояд ҳатман аз бародарони ҳамхуни кишварҳои ҳамсоя забони модарии худро омӯзем. Ба ин омӯзиш эҳтиёҷи махсус дорем. Дар тӯли асрҳои зиёд, ки форсии Хуросону Мовароуннаҳр намунаи ибрат буд, ҳама форсигӯён аз мо забон меомӯхтанд. Он гоҳ мо ҳам аз форсии дигар ноҳияҳо баҳра мебурдем, лекин имрӯз лозим омадааст, ки мо аз мардуми дигар минтақаҳо бештар форсӣ омӯзем. Осиё ба навбат аст. Имрӯз навбати мо расидааст. Бояд дар навбатдорӣ кӯтоҳӣ накунем.

11

Форсии Мовароуннаҳр маҳз бо худвежагиҳо, бо хусусиятҳои форсии дарӣ бештар арзиш дорад ва ҳамеша диққати дигар форсигӯёнро ба худ мекашид ва ханӯз ба худ мекашад. Аз адибону донишмандони эронӣ ҳар кас бо зиёиёни тоҷик ҳамгап шавад, аз аввали сӯҳбат аз аҷобати фарқҳо ба ҳайрат меояд. На танҳо вожаҳои алоҳида, балки таркибу таъбирҳо ва шаклҳои бостонии нодир аз сухани мо меҳмонону мизбонони эронии моро ба худ мафтун мекунад.

Дар сухани тоҷикони Осиёи Миёна бокӣ мондани унсурҳои асили бостониро на танҳо устод Айнӣ, балки аз донишмандони эронӣ Саиди Нафисӣ, Парвези Нотили Хонларӣ ва дигарон низ қайд кардаанд. Саъидии Сирчонӣ, ки бо заҳмати чандинсола «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддини Восифӣ ва «Ёддоштҳо»-и Садриддини Айниро дар Эрон чоп карда буд, дар сарсухани китоби дувум гуфтааст: «Соли 1342... ба чопи тозае аз Бадоеъ-ул-вақоеъ пардохтам... ба луғоте вохӯрдм ва дар фарҳангҳои мавҷудаи форсӣ ба суроғи онҳо рафтам ва асаре надидам. Дар мутолиаи Таърихи Бухоро ва китобҳои дигари мовароуннаҳриён низ ҳол бар ҳамин минвол буд»¹. Бинобар ин Саъидии Сирчонӣ маҷбур шудааст, ки барои «Ёддоштҳо»-и Айнӣ луғатномае ба номи «Фарҳанги вожаҳои тоҷикӣ» тартиб диҳад, ки **2658** адад калимаю ибораро дар бар мегирад. Тартиб додани ин фарҳанг басо кори сахт буд, вале оқои Сирчонӣ ба ҳама сахтиҳо тоб оварда, гоҳ ба тарзи ҳайратангез комёб омадааст. Фақат маънои баъзе калимаю ибораҳо ноёфта мондааст, ки саъю кӯшиш барои ёфтани он аз вазифаҳои ифтихории забоншиносону адибони тоҷик аст.

¹ *Саъидии Сирчонӣ*. Чанд нукта ба унвони муқаддима. Дар китоби С. Айнӣ. Ёддоштҳо. - Техрон, 1362, сах. сиву ҳашт.

Саъидии Сирҷонӣ барои «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ ва забони он арзиши олий қоилад аст. Гуфтааст, ки Айнӣ ва «Ёддоштҳо»-и вай «маро аз рӯзгори ҷавонӣ шефтаи **настри равон ва лаҳни бетакаллуфи** худ карда буд»¹. Сабаби онро чунин эзоҳ додааст, ки «**настри равони Айнӣ дилнишин ва шавқангез аст**»². Сирҷонӣ решаҳои таърихии забони устод Айниро ишора карда, ақида изҳор намудааст, ки «Ёддоштҳо» дар назари ӯ «мачмӯаи луғот ва таркиботу ибороте буд, ки бо ранги дилпазири осори Байҳақӣ дар ин навиштаҳо мавҷ мезад»³. Метавон гуфт, ки донишманди мӯҳтарам ин ҷо бо ном бурдани Байҳақӣ миёни забони Айнӣ ва форсии дарию сабки хуросонии давраҳои аввали ташаккули забони мо алоқамандие дидааст. Бешубҳа, ҳақ ба ҷониби ӯст.

Мо ба шунидани чунин баҳои баланд дар ҳаққи устод Айнӣ, ки устои забардасти суҳан аст, одат кардаем. Вале баъзе аз донишмандони Эрон на танҳо аз осори Айнӣ, балки умуман аз забони тоҷикии имрӯз таассуроте ҳосил кардаанд, ки басо ҷолиб аст. Чунончи дуктур Муҳаммади Раҷабӣ таъкид кардааст, ки «тоҷикон форсиро бо ширинӣ ва фасоҳату балоғат адо мекунанд... Забони онон забони форсии китобист»⁴.

Ин ҷо на фақат он ҷолиб аст, ки забони тоҷикии мо агарчи хеле осеб дидааст, ба назари меҳмони суҳансанҷ «ширин» ва дорои «балоғату фасоҳат» намудааст, ҷолибтар он аст, ки ӯ гуфтори моро «форсии китобӣ» ҳисобидааст. Ин мушоҳида моро боз ба таърих мебарад. Наздик ба забони китобӣ суҳан кардани тоҷикон сабабҳои таърихӣ дорад. Азбаски форсии адабӣ аз аввал, аз асрҳои 9-10-и мелодӣ дар Мовароуннаҳру Хуросон ташаккул ёфт,

¹ Ҳамон асар, сах. сиву ҳафт.

² Ҳамон асар, сах. понздаҳ.

³ Ҳамон асар, сах. ҳашт.

⁴ *Муҳаммади Раҷабӣ*. Тоҷикистон ҷазираи забони форсӣ дар миёни туркҳост, «Кайҳои ҳавоӣ», 23 янв. 1991, № 915, сах. 14.

нормаҳои он, меъёри забони навиштор бештар аз рӯи гуфтори мардуми ин сарзамин таъин гардида буд. Агарчи баъдтар дар минтақаҳои гуногун миёни нормаҳои навиштору гуфтор фарқ афзудан гирифт, дар Мовароуннаҳр фарқ чандон зиёд нашуд ва ҳанӯз ҳамчунон гуфтору навиштор ба ҳам наздик аст.

Ин аз муҳимтарин хусусиятҳои форсии тоҷикии кунунист ва кадри онро бояд донем. Бояд донем, ки зотан гуфтори мо ба забони адабӣ, яъне ба он чи дар Эрон забони меъёр меноманд, наздик аст, ба форсии тоҷикӣ меъёри гуфтугӯ аз меъёри навишт нисбатан дур нест ва ранги адабӣ гирифтани сухани мо осонтар аст. Дар зарфи ҳазор сол қонунҳои забони адабиро бештар мо худ муайян мекардем ва имрӯз ҳам ба қонуну қоидаҳои асили он даст ёфтани мо осонтар аст. Ва агар ба сабаби ғочаҳои таърихӣ забондонии мардуми тоҷик имрӯз нисбатан суст шуда бошад, бояд некбинӣ аз даст надихем ва фаромӯш накунем, ки сухани мо ҳанӯз аз балоғату фасохат пероя дорад, бисёр хусусиятҳои форсии дарӣ дар забони мо ҳанӯз ҳамчунон боқӣ буда, ҳусн бар ҳусни он зам кардаанд ва онро қудрату тавон ва назокату нафосате бахшидаанд. Форсии тоҷикии мо вежагиҳоеро дорост, ки на танҳо имрӯз дар чашми худӣ мо бояд арзиши баланд дошта бошад, балки агар робитаҳо густариш ёбад, форсигӯёни дигар кишварҳо чунонки панҷ сад солӯ ҳазор соли пеш буд, аз файзи он баҳра хоҳанд буд.

Мақсади аслии ин аст: муҳимтарин хусусиятҳои форсии дарӣ, ки дар форсии тоҷикии кунунӣ ҳаст, бояд то ҳадди имкон ниғаҳдорӣ ва мувофиқи дарҳости замон тақомул дода шавад ва дар ин кор ва ҳамчунин барои он ки забони тоҷикиро аз ғасоди замонҳои охир тоза кардан осонтар ояд, аз имконоти беҳадду қанори форсии Эронӯ Афғонистон баҳра бояд ҷуст.

Он ғоҳ форсии тоҷикӣ аз се омили иқтидорманде - аз ғаъол қардани имконоти дохилӣ ва табиъияти аслии худ, аз рӯфта партофтани ҳасу хошоки бодоварди замонҳои саҳти бўҳронӣ, аз

истифодаи комёбиҳои бузурги форсии Эрону Афғонистон дорой ба дорони худ хоҳад афзуд.

Муҳимтарин сифатҳои азалии форсии Мовароуннаҳр, сифатҳое чун содагиву равонӣ, бетакаллуфӣ ва ҳазар аз печидагӣ, камтар рағбат нишон додан ба вожаҳои арабӣ, баҳусус арабиҳои ғализ, бештар истеъмол намудани арабиҳои содае, ки дар гуфтори мардум, дар забони умумихалқии тоҷикони Осиёи Миёна дида мешавад, худдорӣ аз ҷамъи арабӣ, алалҳусус ҷамъи шикаста ва ҳоказо бояд дар замони мо бештар қадршиносӣ шавад. Ҳамаи ин хусусиятҳо дар забони адабии классикӣ, хусусан дар навиштаҳои муаллифоне, ки аз Мовароуннаҳру Хуросонанд, дида мешавад. Дар форсии садаҳои гузашта ҷамъи арабӣ гоҳ зиёд ба назар мерасад, лекин дар осори аҳли Хуросон гоҳ ҷамъи арабӣ муфрад тасаввур шудааст, яъне ҷамъи арабиро бо нишонаҳои форсӣ дубора ҷамъбандӣ кардаанд. Инро дар бисёр асарҳо мебинем. Чунончи дар китоби Аҳмади Тӯсӣ «Аҷоиб-ул-маҳлуқот» (қарнӣ 12) ҷамъи арабӣ бо нишонаҳои ҷамъи форсӣ фаровон ба кор рафтааст: «Чун мамлакати олам ба Искандар расид, ҷамъ-ҷамъ ва дар *офоқҳо* бигардид ва *улуҷҳоро* ҳосил кард... ва номае набишт, ки ба тоат оянд ва гар на он равад, ки бо *мулукони* дигар рафт». Инҳо ҳама аз гуфтугӯи одии мардум ба саҳифаҳои китоб гузаштаанд», чунонки имрӯз ҳам *аҷдодҳо*, *авлодҳо*, *уламоҳо*, *фузалоҳо*, *авлиёҳо*, *арвоҳҳо*, *туҷҷорҳо* мегӯем ё ки ибораҳои *ҳадду ҳудуд*, *ҳаққу ҳуқуқ*, *ҳолу аҳвол*, *сирру асрор*, *шарту шароит* ва ғайра чун ҷуфти муродиф ба кор мераванд, яъне ҷамъҳои *ҳудуд*, *ҳуқуқ*, *аҳвол*, *асрор* дар ин ибораҳо мутародифи *ҳад*, *ҳақ*, *ҳол*, *сир* тасаввур шудаанд. Ин ҷамъҳои арабӣ дар ҷамъи мардум танҳоанд ё исми ҷомеанд ва бо ҳамин пиндор гоҳ ба забони адабӣ ҳам роҳ ёфтаанд.

Камина тарафдори он нестам, ки минбаъд ҳам дар забони адабӣ арабии ҷамъ бо пасванди тоҷикӣ дубора ҷамъбандӣ шавад, яъне *шуароҳо*, *удобоҳо*, *баёнотҳо*, *аҳборотҳо*, *аъробҳо* ва монанди

инҳо нависем, лекин аз *атрофҳо*, *ташикилотҳо*, *аъзоҳо* ва ғайра гӯё гузир нест, гоҳ маҷбур хоҳём шуд, ки баъзе аз ин ҷамъҳоро ба ҷои танҳо кор фармоем.

Банда бар инам, ки дар забони адабии имрӯз, дар забони меёр калимаи арабӣ ба қоидаи тоҷикӣ бояд ҷамъбандӣ шавад. Зеро аз пазируфтани қоидаҳои сарфи забони дигаре худдорӣ бояд варзид. Калимаҳое, ки аз дигар забонҳо мегирем, забони моро ғано меоранд, аммо агар бо ин калимаҳо қоидаҳои сарфи дигар забонҳоро низ қабул - кардан гирем, забони мо аз дарун хароб хоҳад шуд. Вожае чун ба вом омад, моли мост ва ба қоидаҳои забони мо, аз ҷумла ба тартиби ҷамъбандии мо итоат мекунад.

Як чизи дигар, ки дар форсии Мовароуннаҳр нисбат ба соири минтақаҳо бештар расм шудааст, ин аст: пас аз садоноки о, и, е, у аксаран *а* аз *аст* меафтад. Яъне ба хатти форсии арабиасос *марди доно аст, гавҳари вай минуӣ аст, суханаи мавъизаи ахлоқӣ аст* навишта шуда бошад ҳам, хабар *доност, минуист, ахлоқист* хонда мешавад. Дар дигар минтақаҳои қаламрави форсӣ танҳо агар дар навишт алиф фуругузур шуда бошад, чунин хониш ҷоиз аст, аммо ба форсии тоҷикии адабӣ чунин хониш - яъне фуруғузори а аксаран риоя гардида, фақат дар шеър ба тақозои вазн *аст-ро* баъди садонок ҳам пурра талаффуз мекунад.

Мутаассифона, дар навиштаҳои имрӯза, ҳатто ҳангоми ба хати русии тоҷикӣ гардонидани навиштаҳои замонҳои гузашта ин қоида кам риоя мешавад ва гоҳ чунон ба назар мерасад, ки мо ин қоидаро фаромӯш карда истодаем. Устод Айнӣ ҳам бо мақсади наздик кардани забон ба халқ гоҳ аз паи талаффузи авомона рафта, баъди о, и, е, у баъзан *аст-ро* пурра менавишт. Ба гумонам инро ақибнишинӣ аз қоидаи классикӣ бояд донист. Мо ин ақибнишиниро нораво мешуморем ва бовар дорем, ки риояи ин қоидаи классикӣ ба суҳан хеле матонат ва хушсадоӣ зам мекунад.

Вежагиҳои хурду калони забони форсии Осиёи Миёна, ки дар форсии дигар минтақаҳо камтар ё ба шаклҳои дигаре ба назар мерасад, бисёр аст. Ҳоло пажӯҳишгарон ин хусусиятҳоро таҳқиқ мекунанд. Ҳамаи ин хусусиятҳо бояд нигаҳдорӣ шавад, ягон қисми онҳо бояд аз даст наравад.

Меҳоҳем ҳушдор бидиҳем, ки норасоии имрӯза - ҳамон қолабшиканиҳо, ақибнишинӣ аз қоида, тақлиди маҳз ба русӣ ё ўзбекӣ, нусхабардории нораво аз гуфтори вайрони авомона ва дигар нишонаҳои камсаводӣ ва забоннодонӣ, ки ҳоло кам нест, набояд аз вежагиҳои забони форсии тоҷикӣ доништа шавд. Баъзе муҳаққиқон инҳоро ҳам хусусияти форсии тоҷикӣ ба шумор мегиранд ва маҳз аз ҳамин бинишгоҳ масалан фарқи форсии тоҷикӣ ва форсии Эронро падид овардан меҳаҳанд. Ба пиндори мо ин кор дуруст нест. Албатта ҳама нодурустиву норасоии имрӯз дар тоҷикии Осиёи Миёна ҳаст ва ба сабабҳои муайяни таърихӣ пайдо шудааст, низ аз хусусиятҳои он аст ва онҳоро нодида наметавон гирифт. Вале дар асоси ин айбу нуксонҳо дар ҳаққи форсии тоҷикӣ ҳукм баровардан аз рӯи инсоф нахоҳад буд. Агар ҳукме ҳам бароварем, он ҳукм бояд ба он мазмун бошад, ки аз айбу нуксон гурез бояд ҷуст, то ҳадди имкон ҳалос бояд шуд.

Агар форсии тоҷикиро аз бодоварди ҳаспарварии замони охир тоза кардан муяссар шавад, он чи боқӣ мемонад, ҳамон форсии ноб, ҳамон форсии дарӣ хоҳад буд.

Ҳаққан форсии тоҷикии мо ҷонишини таърихии форсии дарист. Бесабаб нест, ки тоҷикони Афғонистон забони худро дарӣ номиданд, то ки аз забони форсии Эрон ё Тоҷикистон фарқ доштани онро таъкид намоянд. Вале ин номгузорӣ бештар сабаби сиёсӣ дошт ва аз он сабаб ба миён омад, ки марзҳои сиёсӣ бештар аҳамият пайдо карданд. Вагарна дари Афғонистон аз тоҷикии Осиёи Миёна чандон фарқ надорад. Гарчанде ки тафовути лаҳҷаҳо дар ин миён кам нест, бунёди забон, асоси умумихалқии он як аст ва

ҳар лаҳза нишоне аз лаҳну рангҳои ҳамон форсии дари таърихӣ намудор меорад.

Чун имрӯз дар Тоҷикистон аз зарурати забондонӣ суҳан мекунем, яъне мегӯем, ки ҳоло бисёре аз мардуми мо забони худро хуб наметонанд ва бояд бидонанд, форсии асил, забони тоҷикии дариасосро дар назар дорем. Мо бояд забони худро, яъне ҳамон дари таърихро бо хусусиятҳои кунуниаш бидонем. Бахти мост, ки ин забон бо ҳамон ғано ва шукӯҳу шавкаташ дар сарзамини ҳудамон, дар зиндагии рӯзмарраи мардум ҳанӯз боқист ва қадри ин давлат бояд донист. Яъне ҳама дороиҳо, ҳама имконоти камназири онро то ҳадди имкон аз худ бояд кард.

Форсии дарӣ на танҳо дар аввал - дар овони ташаккули забони адабӣ ва айни авҷу барораш яке аз доротарин ва зеботарин забонҳо буд, забони муқаддас, забони аҳли бихишт ба шумор мерафт, балки имрӯз пас аз ҳазор сол низ он хусусият, он қудсияташро аз даст надодааст. Имрӯз ҳам яке аз доротарин ва зеботарин забонҳои Шарқ ба ҳисоб меояд. Камина дар як мақола нақл карда будам, ки соли 1970 дар як маҷлиси калони Маскав ҳунарпешагони понздаҳ ҷумҳурии шӯравии собиқ ҳар кадоме ба забони модарии худ шеър хонданд, ба чандин забон шеър садо дод ва гӯё байни забонҳо мусобиқае доир шуд ва нависандагон аз ин байн забони тоҷикиро зеботарин забоне донишанд, ки аз ҳамаи дигар забонҳо хушоҳанг ва гӯшнавоз буда, соҳиби шеърятест. 2 апрели 1993 дар Переделкино ном мавзеи Маскав ки эҷодгоҳи нависандагон аст, бо шоири насрнависи машҳури абҳозӣ Бағрат Шинкуба ҳамсӯҳбат шудам. Ӯ гуфт, ки чун соли 1958 дар Тошканд нависандагони Осиёву Африқо гирд омада, суҳанронҳои карданд ва шеър хонданд, боз ҳам дар ин шеърхониҳо гӯё байни забонҳо мусобиқае рӯй дод. Боз ҳам на ба тарзи расмӣ ва таъсиси дастаи ҳакамҳо, балки дар сӯҳбатҳои шахсӣ ба иттифоқи ҳама фикре баён шуд, ки форумтарин ва мавзунтарини забонҳо забони форсӣ ва тоҷикист.

Чунин ҳулосаҳоеро дар бисёр гирдомадҳои шоирону нависандагон шундаем.

Қадри ин забон бояд бидонем. Онро бояд азиз бидорем, ҳар чузъе аз дороиҳои беканори онро чун мардумаки чашм эҳтиёт бикунем, ки ба мо ва наслҳои оянда зарур аст. Чандест, ки бодӣ хорӣ аз сари мо гузашт ва ҳанӯз ҳам гоҳ-гоҳе мевазад. Акнун аз нахустин қадамҳои истиқлол лозим аст, ки забони худро аз хоки мазаллат бардорем ва ба тахти салтанат бинишонем.

Форсии тоҷикии мо - фарзанди ҳамон форсии дарист, ки сари ифтихори мо баланд карда буд, ҳама ҳастии маънавии аҷлоди мо, ҳиссиёти дили шоирона ва тақои ақлу хиради ҳикматҷӯи мардуми моро бо ҳама амиқӣ ва тобишҳои нозукаш ба беҳтарин ваҷҳе ифода намуда, моро ба олам шӯҳрат дода буд, ба ҳуди мо ва аҳли башар шиносонида буд. Форсии тоҷикии мо имрӯз бояд вазифаи фарзандӣ адо намояд ва бо ҳамон қувваи форсии дарӣ ҳастии маънавии имрӯзаи моро ифода созад, ба ҳуди мо ва ба аҳли олам бинамояд.

Ҳамин забон буд, ки асрҳои аср моро аз нобудӣ нигоҳ дошта, бо ҳастии худ ҳастии моро таъмин намуд, дар ҳама замониҳо, дар ҳама ҷабҳаҳо, ба назари ҳама хайрхоҳону бадхоҳон миллати моро чун як мучассамаи фикру ҳисси олий намудор кард. Чунонки чанд аср пеш ташаккули форсии дарӣ аз ташаккули халқи мо мужда расонида бо ҳама зӯру тавон ягонагии мардуми мо ва пирӯзии вайро чи дар ҷабҳаи сиёсат ва чи дар арсаи маърифату шеърят фароҳам овард, чунонки форсии тоҷикӣ ру ба рӯи фишори тоқатфарсои пантуркизму болшавизм саҳт истода, ягонагии устуворию пойдории моро сабаб шуд, имрӯз дар оғозҳои истиқлоли миллӣ ҳам умеди иттиҳоди мо аввало аз он аст.

12

Миллати тоҷик дар оғозҳои истиқлол саҳт фиреб хӯрд. Қувваҳои сиёсӣ роҳи истиқлолро майдони ҳокимиятталлошӣ донистанд ва аз манфиатҳои умумии миллат чашм пӯшида, ҳар

кадоме ба мардуми як минтақа така оварда, минтақаҳои гуногунро ба ҳам зид гузоштанд ва ҷанг андохтанд. Халқи тоҷик ба ваҳшонияти бародаркушӣ ном баровард. Халқе ки дар тӯли асрҳо дар роҳи маънавиятҷӯӣ мубориза мебурд, талош мекард, ки маънавияти олиро ба забони олие ифода созад, ба оҳанги гӯшнавози шеърӣ оламшумул бигӯяд, ба баёни пурғунҷоиши матлабҳои илмию фалсафӣ ва ирфонӣ дароварад, ба як бор аз ин ҳама ҷаҳду ҷадали олии маънавиятҳои, худҷӯиву худрасӣ худдорӣ варзида даст ба гиребони якдигар бурд ва ба хуни бародар олуд. То ин вақт агар тоҷикон шамшер ба даст бигиранд, ба рӯи ғосибону аҷнабиёни истилогар мекашиданд, акнун ба сари бародарону хешовандони худ заданд. Корест, ки дар таърихи халқи тоҷик нашуда буд. Нангест, ки дар умрамон надида будем.

Воқиаҳои солҳои 1990-1993 нишон дод, ки ҷашми миллати тоҷикро он ғубори ғализи худфаромӯшӣ ва худгумкардагӣ, ки пантуркизму болшевизм овард, саҳт гирифтааст. Ин ғубор агар пароканда нашавад, қобил аст, ки моро бихӯрад. Аз он худро раҳӣ додан лозим аст.

Чунонки даҳаи бисту сӣ ва баъдтар муборизаҳои саҳте дар роҳи «забони тоҷикӣ», «адабиёти тоҷик» ва «адабиёти форс-тоҷик», муборизаҳое дар роҳи мероси маданӣ ва аслҷӯӣ қадам ба қадам миллати тоҷикро аз ғубори худфаромӯшӣ берун карда, ба роҳи худҷӯиву худрасӣ даровард ва кам - кам пояҳои онро устувор кардан гирифт, ба ақидаи мо имрӯз ҳам сабаби растагориро аз муборизаи роҳи маънавият, аз муборизаи роҳи худшиносиву худгоҳӣ бояд ҷуст.

Миллат бояд мақсадҳои олии маънавӣ дошта бошад, ки иҷрои пайдориву пояндагии умри ӯро таъмин бикунад. Чандин аср аст, ки асоси ҳастии моро забони дарӣ ва он маънавияти оӣ, ки ба ин забон хеле барҷаставу мукамал ифода ёфта буд, ташкил кардааст. Гумон меравад, ки имрӯз дар нахустин зинаҳои истиқлол ҳам

ҳадафи миллии мо аз ҳамин ҷо сар мезанад ва бозрасидан ба забони дарӣн, ба порсии асил, ба он фарҳанги олист, ки ба ин забон ба вучуд омадааст. Моҳияти ҳастии мо ҳамин аст ва минбаъд низ ҳамин хоҳад буд. Ҳамин забон ва ҳамон адабиёти бузурги форсӣ, ҳамон илму дониш ва ирфону тасаввуф, ҳунарҳои нафисаи баланд, ки аксаран вучудашон бидуни ин забон тасаввурпазир нест, ҳамон тафаккури китобӣ, ки ҳар қадами мо дар зиндагӣ, ҳар лаҳзаи ҳаёти мо, ахлоқу одоб ва муомилаю муносибатҳои инсонии моро аз рӯи китоб, аз рӯи ахлоқномаҳо, аз рӯи қоидаву фармуда ва андӯхтаҳои асрҳо нуқта ба нуқта таъин месохт, - ин ҳама фарҳангу маънавият буд, ки мо будем ва мо будем, ки он ҳама буд. Имрӯз зарур аст, ки боз ба он ҳама бирасем, асли худро боз биёбем, моҳияти ҳастии худро аз дидгоҳи замони нав бисанҷем ва мутобиқан роҳи худро ба сӯи оянда муайян бисозем.

Ба фардо аз роҳи дирӯз хоҳем расид. Маънавияти дирӯз бо фарҳанги имрӯз ба сӯи фардо роҳ хоҳад кушод. Имрӯз ки истиқлол муяссар шудааст, бояд ба сафи миллатҳои бафарҳанги ҷаҳон қарор бигирем. Ин аст, ки аввал худ бояд миллати фарҳангманд бошем. Бо саводи паст ва дониши ночиз наметавонем бо миллатҳои пешраву пешбари ҷаҳон ба қиддиат сару қор дошта бошем. Илму маърифат, саъю қўшиш, қорҷаллонӣ лозим аст. Аз ҷумла аз худ қардани забонҳои қоричӣ зарур омадааст. Лекин қалиди қанҷинаи дониш забони модарист. Забонҳои қоричӣ ҳам танҳо агар дар асоси забони модарӣ ба даст омада бошанд, як ҷузъи муҳими маданияти шаҳсанд вағарна бештар як олати қор ва моёи худнамоианду бас, як нишонаи зоҳири инсонанд, на бозгӯи маданияти ботинии ӯ.

Мардуми қочик ҳар қи бештар дарқ меқунанд, ки имрӯз саводи ҳуб бояд дошт, забони худро бояд донист. Зотан ҳастии миллат дар забон ва фарҳанг қи ҳамбаста бо дину оин, бо шуури динист, ифода меёбад. Вучуди мо танҳо бо забони тавонманд ва фарҳанги дороиафзо имқон дорад. Бояд қеҳраи ҳоси миллий дошта бошем. Ба

ин сабаб ҳам мумкин нест, ки аз форсии Эрону Афғонистон ба тақлид нусха бардорем. Мо бояд форсии тоҷикии худро нағз бидонем, онро аз ҳама ғилу ғаш тоза карда ба дараҷаи форсии дарӣ бирасонем. Он гоҳ метавонем ба олами форсигӯён бо қиёфаи хоси худ дохил шавем. Ҳатман бо форсии хоси худ, бо суруду тарона, хуроку пӯшок урфу одатҳои махсуси худ ба хонадони азими ҳамнажодон пайваста, ба ин хонадон нақшҳои нав оварда, рангомезӣ ва дороиҳои онро афзун гардонем. Агар маҳрум аз симои хоси худ бошем, ҷолиб нахоҳем буд.

Чунонки гуфта омад, тафаккури одии примитив ва нишонаҳои пасттабъиву камсаводӣ асосан пас аз инқилоб ҳангоми халқӣ ва сода кардани навиштаҳо ба забони адабӣ фаровон омадан гирифт. Ин раванд аз саҳифаҳои рӯзномаи «Овози тоҷик» (аз соли 1924) ва «Бедории тоҷик» (аз соли 1925) оғоз ёфта, аксари рӯзномаву моҳномаҳои тоҷикии баъдӣ, нашрияҳои гуногун, хусусан тарҷумахоро фаро гирифт. Ин ҳама падидае аз фаҳмиши нодурусти демократӣ шудани забон, чунин фаҳмиши бардурӯғи «халқияти забон» буд, ки гумон доштанд забони адабиро аз чорҷӯбаи низому қоидаҳои саҳти классикӣ халос кардан лозим аст, то ки аз қолабшиканиҳои «гуфтугӯи озод» баҳра бардорад, аз паи фарқи «сараву сақат» нагардад, аз «хасу хошоки» урфият ор накунад. Яъне вазифаро баръакс фаҳмиданд: на забони оммаи мардумро кам-кам ба дараҷаи забони адабии сайқалдидаву тараққиёфта баланд бурдан, балки забони адабиро якбора ба сатҳи гуфтугӯи кӯчаву бозор фуруд овардан вазифаи рӯз дониста шуд. Ин кор осонтар буд ва ҳар касе метавонист аз паи иҷрои он шавад. Ва бисёр бесалоҳиятҳо остин барзаданд ва қалам ба даст гирифтанд.

Имрӯз аз чунин «халқияти забон» қатъиян даст кашидан зарур аст. Дар ислоҳи забон аз асолати классикии форсии дарӣ намуна гирифтани лозим меояд. Асолати классикии забон масалан дар осори ҷадидон маҳфуз монда, бо муҳимтарин хусусиятҳои имрӯзии

забони мардум созгорӣ, ёфтааст. Забони ҷадидони равшангар ҳам забони Рӯдакиву Фирдавсист ва ҳам забони ҳамзамонони одии мост - на он ҳалал дидааст, на ин. Дар забони онҳо ҳар ду сарчашмаи забони адабӣ - чи забони классикии ҳазорсола, чи забони халқии кунунӣ ба ҳам омадааст. Дар якумин рӯзномаи тоҷикии «Бухорӣ шариф» (1912-1913) ва нахустин маҷаллаи тоҷикии «Шӯълаи инқилоб» (1919-1921) аз сухани пастмаҳак ва камсаводиву бесаводӣ нишоне намебинем. Забони ин ду нашрияи нахустини мо намунаи форсии тоҷикии содаву раво ва ғаноманду шевост. Чигунагии форсии тоҷикии замони мо ба вежа аз насри маорифпарварони соданависе чун Абдуррауфи Фитрат ва Садриддини Айни ба ҳубӣ намоён аст. Ба фикри камина имрӯз дар забони адабӣ ва меъёр пеш аз ҳама анъанахоёро, ки Фитрат ва Айни пайравӣ кардаанд, идома бояд дод. Чунонки имрӯз инкишофи иҷтимоӣ маънавиро аз иҷроӣ баъзе моддаҳои барномаи навсозии маорифпарваронаи ҷомеа, ки ҷадидон тарҳрезӣ карда буданд, шурӯъ намудан лозим меояд, дар забон низ қори онҳо, ба хусус қори Айниро, ки вазъи забони моро то нимаи садаи бист дар навиштаҳои устодона ифода кардааст, идома додан ягона роҳи дуруст аст. Таҷрибаи таърихӣ моро ба сӯи Айни раҳнамоӣ мекунад.

Метавон, гуфт, ки на танҳо дар асарҳои С. Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, Кӯҳзод, Сорбон ва монанди онҳо, балки дар навиштаҳои нависандагони насли даҳаи ҳафтоду ҳаштод, аз ҷумла А. Самадов, С. Раҳим, Баҳманёр ва дигарон низ ҳамон анъанаҳои забони маорифпарварон аксаран бенуқсон ва муваффақиятомез идома дорад. Мутаассифона дигар гунаҳои забони миллӣ аз таъсири гунаи адабии бадеӣ он қамбаҳра ё бебаҳраанд. Таъсири забони адабии бадеӣ ба услуби рӯзноманигорӣ, услуби илмӣ ва ғайра гоҳ-гоҳе пурнатиҷа ба назар мерасад, бас, аксаран суст аст ё нест. Услуби расмӣ коргузори

идорӣ, навиштаҳои оид ба кишоварзӣ, тиб, касбу ҳунар, техника ва ғайра аз ин таъсир тамоман бебаҳра монда, ба офати пасттабӣ ва тарҷумазадагӣ гирифтор шудааст. Ва ҳол он ки инкишофи мӯътадилу табиӣи забон он гоҳ таъмин мегардад, ки ҳама гунаҳои он аз таъсири гунаи адабии бадеӣ ба дараҷаи кофӣ бархурдор бошанд, ҳамеша сухани асил ва покизагӯӣ биёмӯзанд. Аз байн рафтани амали мутақобили гунаҳо ба рушди забони милли ҳалал меорад. Ба вежа чун услуби адабии бадеӣ андӯхтаҳои таърихӣ забон ва ғанои имконоти онро бештар фаро гирифтааст, аз таъсири он бебаҳра мондани гунаҳои дигар рушди забонро ба яктарафагӣ мекашад, боиси густариши пасттабӣ ва камсаводӣ дар ҷомеа мегардад.

Албатта ҳар услуб вежаву махсусиятҳое дорад ва қонунҳои услуби бадеиро ба дигар услубҳо айнан гузаронидан раво нест. Аммо аз дастовардҳои якдигар баҳравар шудани услубҳои забони адабӣ, ба хусус аз имконоти беҳадду қанори услуби бадеӣ ба дархури хеш тӯма бардоштани дигар услубҳо яке аз шартҳои умдаи рушди забони миллист. Аз таърихи форсии дарӣ, аз таҷрибаи устод Айни ба ин ҳақиқат бовар ҳосил мекунем.

Бо диққат омӯхтани забони маорифпарварон, ба вежа устод Айни барои пешгирии инкишофи номутаносиб ва пасрафти забони форсии тоҷикӣ замина ҳозир хоҳад кард.

Мо тоҷикони Осиёи Миёна аз даҳаи бистуми садаи бистум бисёр сабӣ кардем, ки аз саргаҳу сарчашмаҳо дур наравему аз асли худ чудо нашавем, аз гирдобҳои худфаромӯшӣ ва худгумкардагӣ бираҳем, ҳаққу ҳуқуқро, ки ба мероси адабии муштарак дорем, исбот намоем, ҳаққи меросбарии фарҳангии худро ба аҳли олам эълон диҳем. Аз ҷумла ба субут расонидем, ки забони адабии ҳазорсола ва оламшумул дорем. Акнун вақти он расидааст, ки воқеъан ба фарҳанги маънавии аҷдодон даст ёбем, онро ҳар ҷи бештар фаро бигирем, аз ҷумла забонро, ки мавҷудияти онро

исбот кардем, аз худ намоем ва нағз бидонем. Даврони исботи ҳуқуқи меросбарӣ гузашт, даврони меросхӯрӣ расид. Вақти он аст, ки аз файзу баракати мероси ниёгон баҳра бардорем ва ба сӯи фардо тӯшаи роҳ бигирем.

Саводи баланд ва забондонӣ якумин шарти ворид шудан ба ҷаҳони фарҳанг - чи фарҳанги дирӯз ва чи фарҳанги имрӯзу фардост. Мо забони тоҷикии худ, забони форсии дариро бо хусусиятҳои имрӯзааш чунон бояд донем, ки ба ниғаҳдошти асолати сухан, ба азиздошти сухани асил, тозаву покиза, балеғу фасеҳ қобилият пайдо кунем. Он гоҳ дар арсаи ҷаҳон сухани моро гӯш хоҳанд кард. Вагарна сухани мо кам эътибор хоҳад дошт.

Умед аст, ки миллати тоҷик дар ин роҳ камари ғиммат баста, ба мақсадҳои олии ноил хоҳад омад. Мо ҳатман рӯзе боз ҳақ пайдо мекунем, ки дар бораи Тоҷикистони мо бигӯянд:

*Бародарҷон, Хуросон аст ин ҷо,
Сухан ғуфтан на осон аст ин ҷо.*

Албатта он рӯз худ ба худ нахоҳад расид. Барои ин ки ҷаҳду ҷандалаи мардуми мо дар ин роҳ бештар судманд ояд, заминаи иҷтимоӣ омода бояд сохт. Вазифаи давлати миллист, ки чун истиқлолу озодӣ фаро расид, барои баланд бурдани савияи саводи ҷомеа тадбироти махсусе биандешад. Ба вучуд овардани консипсиони мактаби милли, амиқан инсонӣ (гуманитарӣ) шудани омӯзишу парвариш дар ҳамаи риштаҳо - дар мактаби умумӣ ва таълимгоҳи касбҳои техникӣ, дар тамоми факултаҳои донишгоҳҳо ва ғайра аз - шартҳои муҳиммест. Фақат инсонгароии амиқи омӯзиш имкон медиҳад, ки шахс на танҳо дониш андузад ва ихтисос бигирад, балки одамият омӯзад, инсони асил шавад, баодобу фарҳанг бошад, аз ҷумла бо перояи хушсаводӣ, сухансанҷӣ ва суҳанофаринӣ ороиш ёбад.

Бозгашт ба хатти ниёгон, ки аз ганҷинаи андӯхтаҳои фарҳангии гузаштагон ба рӯи мо чанд дари дигар мекушояд, густариши рӯзафзуни робитаи Тоҷикистон бо Эрону Афғонистон, ки имкон медиҳад аз ҳамзабонони худ сухани шево биёмӯзем, дар ин роҳ басо муфид хоҳад буд.

13

Пас аз инқилоби 1917, дар даҳаи бисту сӣ бисёре аз халқҳову қавмҳои импиротурии собиқи Русия ба марҳилаи нави худшиносии милли қadam гузоштанд. Агарчи шароити саҳти мустамлика ва баъзе шиорҳои инқилобии назарфиреб миллатҳоро аз муборизаи озодихоҳӣ бозмедошт, ба ҳар ҳол ба вежа дар даҳаи бист ҷунбиши мардумӣ дар ҳама ҷумҳуриҳо ва музофоти миллии шӯравӣ ба вучуд омад. Инқилоб худшиносии халқҳоро тақон дод. Мубориза дар роҳи исботи мавҷудияти халқи тоҷик, талоши ин халқ барои ҳаққи таъйини сарнавишти хеш ва худмухторӣ, ки боиси ташаккули худшиносии нави иҷтимоӣву миллии ӯ гардид, як намуна аз пайкори ҳамагонии халқҳо дар кишвари шӯравӣ буд.

Талоши ҳар халқ вежагӣҳое дошт. Яке аз вежагӣҳои муборизаи озодичӯии миллии тоҷикони Осиёи Миёна ин буд, ки масъалаи забону адабиёт ба муҳимтарин ҷузъи он табдил ёфт. Масъалаи забону адабиёт дар муборизаи баъзе халқҳои дигар ҳам аҳамият пайдо карда буд. Масалан масъалаи ислоҳи забон ва демократӣ кардани он, ба вучуд овардани шеърӣи нави, мубориза барои исботи ин, ки Алишери Навоӣ ҳарчанд феодали калон ва амиру вазир буд, яке аз бузургони ҷаҳони адаб аст ва монанди инҳо дар Ёзбекистон аз аввали инқилоб диққатҳоро ба худ ҷалб кард. Лекин масъалаи забону адабиёт ва таърих ба он дараҷа, ки барои мардуми тоҷик аҳамият пайдо кард, барои ҳеҷ як халқи дигар аҳамият пайдо накарда буд. Масъалаи фарҳангу таърих ва забону адабиёт,

масъалаи мероси адабӣ ва дирӯзу имрӯзи забони миллий барои тоҷикони Осиёи Миёна масъалаи асосии тақдирсоз омад. Ҳалли ин масъалаҳо комилан ранги иҷтимоиву сиёсӣ гирифта, дар масъалаи ҳастиву нестии тоҷикон, дар муайян шудани сарнавишти онҳо аз муҳимтарин омилҳо буд. Пешвоёни мардуми тоҷик ба донишҳои илмӣ, ба таърих ва воқеияти рӯз така оварда, роҳҳои гуногуни ҳалли масъаларо як-як санчида, ба пирӯзии фикри ҷӯяндаву ёбанда қадам ба қадам пояҳои ҳастии миллатро устувор карданд.

Пурсише пеш меояд, ки чаро маҳз масъалаи забону адабиёт барои муайян шудани сарнавишти тоҷикон чунин аҳамияти ғавқульода пайдо кард?

Шубҳа нест, ки дар як марҳилаи таърихӣ ҳассос барои ҳалли тақдири миллат аҳамияти ғавқульода пайдо кардани масъалаи забону адабиёт тасодуфе набуд, балки сабабҳои ҷиддӣ дошт. Ба ғаҳми мо сабаби асосӣ ин аст, ки ҳастии таърихӣ тоҷикон бештар аз ҳама дар забону адабиёт ва фарҳангу маънавият ифода ёфтааст. Бешак ҷиғунагии ҳастии ҳар шахсе ва ҳар миллате аз ҳама бештар дар маънавият ифода мешавад, вале маънавият дар муайян шудани хувияти фарҳангии мардуми тоҷик аз аввал аҳамияти ҷудоғона, аҳамияти умда дошт. Аз ин рӯ ҳеҷ ҷои шигифт нест, ки дар садаи 20, ҳини зӯроварии пантуркизм боз маънавият, забон ва адабиёт балогардони тоҷикон шуд. Забони адабӣ ва адабиёти миллий, ки дар тӯли қарнҳо бо неруи бузурге мардуми тоҷикро муттаҳид мекард ва бо иттиҳод, бо расидан ба маънавияти баланд умри халқро поянда медошт, дар садаи бист ҳам барои дафъи ҳамлаҳо чун сипари балогардон, чун силоҳи бурро хидмат кард.

Бештар аз он ки дар ҳаққи баъзе аз дигар халқҳои наздику дур бигӯем, метавон гуфт, ки асоси ҳастии тоҷикон маънавият аст. Ба ин сабаб забону адабиёт ва фарҳанг дар садаи 20 аз умдатарин омилҳои растағории тоҷикон ва худшиносии миллии онҳо гардид.

Чун дар замони бозсозӣ (перестройка) ва ошкоробаёнии (гласность) Горбачов, дар охири даҳаи ҳаштод дар ҳама ҷумҳуриҳои шӯравӣ ҷунбиши миллӣ қувват гирифт, дар Тоҷикистон ин ҷунбиш боз аз мубориза дар роҳи забони миллӣ оғоз ёфт. Боз масъалаи забон масъалаи асосии ҷомеа гардид. Тоҷикистон пештар аз дигар ҷумҳуриҳои шарқии шӯравӣ барои ҳуқуқи забони миллӣ, барои расмияти давлатӣ пайдо кардани он талош сар кард. Метавон гуфт, ки соли 1988-1989 тамоми халқи тоҷик дар ин талош иштирок намуд. Сарварони онвақтаи Тоҷикистон меҳостанд халқро ором кунанд ва шахси якуми кишвар гуфт: «Масъалаҳои асосии ҷумҳурии масъалаи озуқа, манзил ва монанди инҳост, на масъалаи забон!» ва масъалаи забон «ба бозсозӣ муносибате надорад»¹. Сарварон вазифаи рӯзро танҳо дар моддиёту иқтисод, фақат дар истеҳсолу истеъмол медиданд, аммо халқ бо пофишории тамои масъалаи таъмини ҳуқуқи забони миллиро низ масъалаи асосӣ ба шумор овард. То «Қонуни забон» қабул ва форсии тоҷикӣ забони давлат эълон нашуд, халқ ором нагирифт. Агарчи он солҳо масъалаи озуқа, манзил ва ғайра дар ҳақиқат масъалаи муҳим буд, мардуми мо масъалаи забон ва маънавиятро баробари он, ҳатто аз он муҳимтар донистанд. Зиёбӣён ва ҳама мардуми тоҷик он гоҳ дуруст фаҳмида буданд, ки дар байни манфиатҳои миллӣ кадоме аҳамияти яқумдараҷа дорад. Онҳо дар пеши иқтисоду сиёсат ба фарҳангу маънавият бартарӣ доданд, ки аини савоб буд. Мубориза дар роҳи забони миллӣ, фарҳанг ва маънавият мардумро муттаҳид кард ва халқ гӯё аз як гиребон сар баровард. Дар ин маврид маромномаи болшавикон, ки ба моддиёту иқтисодиёт ва сиёсат бартарӣ медоданд, фарҳангро дар навбати охир мегузоштанд ва аз маънавиёт ёде намекарданд, раҳна

¹ Ниг.: рӯзномаи «Коммунист Таджикистана», 4 марти 1989; инчунин мурроҷиат шавад ба: М. Шукuroв. (М. Шакурӣ) Забони мо ҳастии мост. - Душанбе, Маориф, 1991, сах. 110-113.

дид. Ҳамин маром буд, ки дар ҷомеаи шӯравӣ инсонро аз моҳияти асли - аз моҳияти маънавии он маҳрум карда истода буд ва бинои одамият ва ахлоқу одоб бо суръат хароб мешуд. Аз ин рӯ раҳна дидани он маслак рӯйдоди муҳимме буд, ки агар амиқтар равад, кодир буд ҷомеаро ба роҳи нави инкишоф, ба роҳи рушду камоли маънавӣ барад.

Азбаски мубориза дар роҳи забони милли, муборизае, ки дар майдони фарҳангу маънавият оғоз ёфта, теша ба решаи марому маслаки шӯравӣ мезад ва натиҷаҳои муҳим дода ба дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ намуна шуд, КГБ (созмони амнияти шӯравӣ) бар зидди Тоҷикистон иғво ангехт ва пас аз шаш моҳи қабули Қонуни забон – дар моҳи феввали соли 1990 бетартибхое ташкил кард, ки боиси ҳалокати 25 нафар гардид.

Мутаассифона қувваҳои иҷтимоӣву сиёсии Тоҷикистон дар оғози даҳаи навадум натавонистанд ҷомеаро бо равшангарӣ ба пояи баландтари худшиносии милливу маънавӣ расонанд ва шуури иҷтимоӣро болотар баранд, то ки манфиатҳои милли аз тариқи андеша ва ҷустуҷӯҳои амиқрави илмӣ дарк шавад ва ба ин тарз ҳатти ҳаракати баъдӣ муайян гардад. Неруҳои сиёсӣ ва созмонҳои иҷтимоӣ ҷунбиши оммаро на ба сӯи андешаи милли ва ҳадафҷӯӣ, балки ба сӯи баланд кардани оташи ҳашму ғазаб, ба сӯи амали кӯр-кӯрона ва харобкорӣ равон намуданд. На ҷавҳари маънавии ҳамабину созанда, балки ҳашми кӯри ҳамасӯзро ғаёл карданд. Қувваҳои беруна оташи ситезаро доман заданд ва дар натиҷа ҷанги бародаркушӣ оғоз ёфт.

Дар сиришти инсон неку бад баробар нишастааст, аз ҷумла ҷанбаи бунёдгарӣ ва харобкорӣ баробар вучуд дорад. Ҳаёти ҳақиқии инсон аз ғаёл шудани неруи бунёдкор, ки дар ниҳодаш ҳаст аз боло гирифтани он оғоз меёбад. Хусусан масъалаи ин, ки марҳилаҳои муҳими таърих сарнавиштсоз хоҳанд омад ё сарнавиштшикан, дар бисёр мавридҳо комилан вобаста ба он аст,

ки оммаи халқ ба кадом сӯ раҳнамоӣ хоҳад дид ва кадоме аз неруҳои вай бештар ба ҷунбиш омада, бартарӣ хоҳанд ёфт. Сарнавишти миллат вобаста ба он хоҳад буд, ки мабдаи эҷодкор ба чи андоза ғаёл шуда, оммаро ба бунёдкорӣ ва таърихсозӣ сафарбар хоҳад кард. Дар ин маврид дар дили инсон то ҳади имкон ҳомӯш кардани ҳиссиёти паст, ҳиссиёте, ки кӯрдилӣ, аз ҷумла шӯридагӣ ва майли вайронкорӣ меорад, зиёда зарур аст. Дар ин вақт дар дили одамизод, дар дили оммаи мардум ҳиссиёти баланди инсонӣ бедор карда ва одамиятро зӯр бахшида, нияти эҷодкориву созандагӣ илҳом додан лозим аст, то ки миллат битаваонад зиндагии нави худро бо дасти худ барпо кунад.

Аз инқилоби Русияи соли 1917 маълум шуда буд ва аз воқиаҳои пурдаҳшати Тоҷикистони солҳои 1990-1993 боз як бор бовар ҳосил гардид, ки агар оммаи заҳматкашони азиятдида ва гуруснаву аламзада бо равшангарӣ ва маърифатомӯзӣ ба сӯи ҳалосӣ аз бӯҳрон раҳнамоӣ набинанд, агар андешаи инсонӣ ва неруи эҷодкории онҳо ба ҷунбиш оварда ва барои бунёдгарӣ сафарбар нагардад, баръакс агар қувваҳои ёфт шавад, ки онҳоро ба шӯр оварда, ҳашмолуд ба по ҳезонад ва ба кӯча барорад, он гоҳ ба сари халқу кишвар фоҷиаҳо хоҳад омад, зеро якрӯза фитнаи авом бадтар аз яксола зулми подшоҳи золим аст.

Оре, дар давраи нави таърих агар имкон шавад, ки қувваи эҷодкори мардум, неруи маънавии бунёдгару иттиҳодбахш ғаёлона амал оғоз намояд, нашъу намои миллат муяссар хоҳад гардид. Чун моҳияти аслии инсон дар маънавият зоҳир мешавад ва дар ҳастии мардуми тоҷик маънавият зухуроти ҷудогона дошта ва дар тӯли таърих тақдирсоз омада, бақои умри ўро таъмин карда буд, дар марҳилаи ҳозираи таърих низ неруи маънавӣ ва ба ҷунбиш овардани он, ғундоварии қувваҳои маънавии тозаи замони ва ба ғаёолияти созандагӣ сафарбар кардани онҳо омили асосӣ хоҳад

буд, ки имкон хоҳад дод тоҷикон зиндагонии нави мустақилона шурӯъ кунанд.

Мутаассифона барномаҳои давлат ва созмонҳои иҷтимоӣву сиёсӣ ягонагии омилҳои асосии рушди ҷомеа - омили маънавӣ, иқтисодӣ ва сиёсиро ба назар нагирифтаанд, зарурати амали ҳамзамони ин омилҳо ва бартарии ҷанбаи маънавиро ҳанӯз эътироф накардаанд, аз манфиатҳои миллат, аз таъйини ҳадафҳои миллӣ ва идеалҳои маънавӣ, аз тарҳрезии консипсионӣ рушди миллии тоҷикон ҳанӯз дуранд. Онҳо фақат аз паи вазифаҳои ғаврии рӯз ҳастанду бас, аз маҳдудияти эҳтиёҷоти яклаҳзаина сар берун накардаанд. Аз созмони иҷтимоӣву сиёсӣ, ки дар ғами як даҳан нони мардум асту бас, чизе умед натавон кард, ҳатто ҳамоно як луқма нон ҳам чашм набояд дошт.

Агар ҳалқи тоҷик ҳоло ба чунин давраи таърих расидааст, ки як барномаи куллии эҳёи миллӣ лозим дорад, мо бар инем, ки яке аз нахустин бахшҳои ин барнома бояд махсуси забони миллӣ бошад, устувор кардани решаҳои забони форсии дарӣ, комилҳукукии иҷтимоӣи он дар ҷомеа, рушди ҳамаҷонибаи онро таъмин намояд. Нахуст лозим аст, ки ба саводи ҳақиқӣ бирасем, бамаданият ва бафарҳанг бошем. Он гоҳ умед пайдо мешавад, ки ба ҳадафҳои миллӣ роҳ ёбем.

Эҳёи миллӣ аз маънавият оғоз меёбад, оғози маънавияти оӣ аз савод, аз забон аст. Ҳастии миллат бидуни забони миллӣ тасаввурношуданист. Пас ҳалли муҳимтарин масъалаҳои ҳастии миллат дар давраи нави таърихӣ бояд аз забон сар шавад.

Такрор ба такрор бояд ёдрас оварем: ҳаргиз тасодуф нест, ки дар даҳаи бистуму сиюм, дар даврони ташаккули миллати тоҷик ва нав шудани худшиносии миллии он масъалаи забон масъалаи асосӣ шуда буд. Ин ҳам тасодуф нест, ки дар арафаи даврони истиқлоли миллӣ, ҳамоно ки нахустин нишонаҳои наздик расидани истиқлол намудор омад, яъне дар охири даҳаи ҳаштодум дар ҷомеаи тоҷикон

боз масъалаи забон масъалаи асосӣ шуд. Инҳо тасодуф нест ва аз ин сабаб рӯй дод, ки масъалаи забон дар ҳастии миллат масъалаи шумораи як аст. Аввало аз паи ҳалли масъалаи шумораи як бояд шуд.

Забон шахсути бинои ҳастии миллат аст ва нахуст барои устуворӣ ва бегазандии он бояд кӯшид.

Устувор кардани решаҳои забони миллӣ, - таъмини комилҳукукии он дар ҷомеа, тараққи ҳамаҷонибаи имконоти зотии он аз нахустин вазифаҳои давлат, балки вазифаи шумораи як аст. Ин вазифа дар пеши ҳар як фарди миллат, ҳар як созмони фарҳангӣ ва иҷтимоъиву сиёсӣ низ истодааст, вале пеш аз ҳама вазифаи давлат ва мақомоти давлатист. Пештар аз ҳама инҳо дар ҳаққи забон ва нашъу намои он бояд ғамхорӣ кунанд, аз ҷумла барои ин ки саводи аҳли ҷомеа, фарҳангу маънавияти мардум ба пояи зарурӣ расад, замина фароҳам оваранд. Дар шароити имрӯз, дар шароите, ки савияи саводи ҷомеа, фарҳангу маънавият, ахлоқу одоб ва одамият рӯз то рӯз пасттар меравад, он давлат давлати демократӣ хоҳад буд, ки дар ҳаққи забони халқ ғамхорӣ кардан, барои рушди маънавият заминаи зарурӣ ба вучуд оварданро вазифаи якумдараҷа медонад. Вагарна давлат аз моёи демократӣ ва халқиву миллӣ маҳрум хоҳад буд.

Чунонки солҳои 1988-1989 мардуми мо масъалаи озуқаву манзил ва масъалаи забонро бо назардошти баробарии аҳамияти онҳо ҳал кард, ин ду ро баробараҳамият донист, ҳатто ҳаққан масъалаи маънавиро ба масъалаи моддиву иқтисодӣ бартарӣ дод, имрӯз ҳам нақшаву барномаҳои мо бо риояи таносуби воқеъии масъалаҳои иқтисодӣ ва фарҳангиву маънавӣ бояд сохта шаванд. Масъалаи маънавиятро ба фардо гузорем, ду рӯз аз фикри маънавият дур шавем, ба ҳама корҳо чунон бефарҳангӣ роҳ меёбад, ки барои ислоҳи он қувваи зиёде сарф кардан лозим меояд.

Ҳамон рӯзи 20 июли 1994, ки порлумони Тоҷикистон аз номи забони мо аз таъбири «забони тоҷикӣ (форсӣ)» калимаи «форси»-ро берун андохт, нисбат ба забони модарӣ боз як тасмими нораво гирифт: хангоми баррасии матни лоиҳаи Қонуни Асосии Ҷумҳурии Тоҷикистон истилоҳотеро чун *додгоҳ* *додгустар*, *додситон*, *раиси ҷумҳур* рад карда, ба ҷои онҳо вожаҳое аз қабилҳои *суд*, *судья*, *адвокат*, *прокурор* қабул намуданд. Он аъзоҳои порлумон, ки намоёнҳои халқ ном дошта, вале аз андешаи миллӣ орию барӣ буданд, ҳеҷ мулоҳиза накарданд, ки агар аз номи забони миллӣ калимаи «форсӣ»-ро кӯр кунем, агар аз *дод*, *додхоҳ* *додгоҳ* *додгустар* ва ғайра, аз чунин калимаҳои асили тоҷикӣ даст кашем, қисман аз асли худ даст хоҳем кашид.

Наметавонам аз чунин эзоҳе худдорӣ кунам: калимаи *дод* ба маънои қонун ва адолат дар Авесто ба кор рафтааст, яъне се ҳазор сол аст, ки дар забони мо вучуд дорад. Онҳое, ки дар айёми мо, дар даврони истиқлоли миллӣ онро аз Қонуни асосӣ, аз миёни истилоҳоти ҳуқуқӣ ва иҷтимоӣ-сиёсӣ он берун андохтанд, хилофи таърихи се ҳазор сол рафтанд.

Он «вакилони халқ», ки мегуфтанд: «Я горжусь, что я – таджик», аз бозе ки «Қонуни забон» қабул шуд, яъне аз соли 1989 то 1994 як бор дар порлумон дар бораи забони халқи худ масъалае муқокима накарданд, аз ҳоли забони миллӣ хабар нагирифтанд, аз касе напурсиданд, ки чаро дар ин панҷ сол аз 37 моддаи «Қонуни забон» ҳанӯз як модда иҷро нашудааст. Албатта ба сабаби нооромиҳо ва ҷанги ҳонагӣ иҷрои ин вазифа номумкин омад. Вале наҳод ҳеҷ имкон набуд, ки лоақал ду-се моддаи Қонуни забонро ба иҷро расонем ё лоақал иҷрои онҳоро шурӯъ кунем? Албатта ин кор хусусан имрӯз дар замони бӯҳрони умумӣ душвориҳо бисёр дорад. Лекин шояд бо маслиҳату машварат бартараф кардани баъзеи ин душвориҳо имкон мепазируфт? Ва ҳоказо. Зарурати муқокимаи чунин масъалаҳо дар порлумон боре ба гӯшаи хотири

намояндагони халқ роҳ наёфт, аммо манъи калимаҳои тоҷикӣ аз ёд набаромад!

Порлумони мо аз нишони миллӣ як рамзи анъанавии маънавии мо - сурати шерро берун андохта, ба ҷои он ниҳоли пахтаро, ки ҳеҷ гоҳ ба қатори рамзҳои маънавии мардуми мо дохил нашуда буд ва аз моддиёт гирифта шудааст, дохил кард, яъне моддиётро аз маънавият афзалтар донист.

Ин тарз бар зидди аломатҳои миллияту маънавияти мардум овоз додани аъзои порлумон дигар мисолҳо ҳам дорад. Инҳо ҳама намунае аз миллиятзудӣ ва маънавиятпарҳезист¹.

Миллатҳаросӣ, миллиятпарҳезӣ ва маънавиятгурезӣ ҳама як маъно доранд, аз ҳам дур нестанд. Ҳама аз инкори арзиши фардияти инсон ва моҳияти инсонии шахс сар задаанд. Ҳама дар замони шӯравӣ аз кӯшишҳои сарқубии миллатҳо, аз сарқубии хувиятҷӯӣ ва вежагии нотақрори ҳар шахсу ҳар ҷомеа, аз моддигароӣ ва маънавиятбегароӣ ба ҳосил омада буданд ва мероси он замонанд. Ин ҳам маълум аст, ки аксари мероси шӯравӣ зоғи бадмур аст ва заҳри он дер гоҳ аз сиришти мо нахоҳад рафт.

Миллиятҳаросӣ ва маънавиятзидоии замони шӯравӣ солҳо аз монетаҳои асосии рушду камоли шахс ва ҷомеа буд. Ин ҳар ду баргараф гардад, барои инкишофи забони миллӣ ва боло бурдани сатҳи фарҳангиву маънавии ҷомеа роҳ кушода хоҳад шуд. Ҳоло роҳ баста аст. Гап дар ин нест, ки ҳоло ҷомеа барои пешбурди мактабу маориф, забону адабиёт, фарҳангу маънавият имконоти моддӣ кам дорад. Гап дар ин аст, ки ҷомеа зарурати боло бурдани сатҳи саводу фарҳангро дарк накардааст. Он ҳақиқат ҳанӯз дарк нашудааст, ки забони миллӣ ҳоли табоҳ дорад, дар ватани худ хору зор аст.

¹ Дар ин бора ниг.: М. Қаноат, М. Шукӯров, Р. Амонов, Лоиқ ва дигарон. Соҳиби ин забон кист? «Чумхурият», 3 сентабри 1994.

Барои ин, ки забони миллии ва миллатро ба ин дараҷаи ҳорӣ расонидем, бӯҳрони умумӣ ва душвориҳои иқтисодиро узр овардан - узри бадтар аз гуноҳ хоҳад буд. Ҳар чӣ ҳаст, аз пасти Ҳиммати худӣ мост. Хориву зорӣ дар замони шӯравӣ сар шуда ба авҷи аъло расида буд. Бо фаро расидани истиқлол бояд ҳамияти миллии, ҳамияти инсонӣ ба ҷунбиш биёяд, то ки худро аз ҳоли табоҳ бираҳонем.

Сахтириҳои идеологияи миллатзудӣ шӯравӣ марғи ҳамият, марғи ҳиммати баланд буд, худшиносии милливу маънавиро кунд кард. Лекин имрӯз дар сари роҳи истиқлол бояд бигӯем:

*Ҳиммат баланд дор, ки мардонӣ рӯзгор
Аз ҳиммати баланд ба ҷое расидаанд.*

Оре, парчами ҳиммату ҳамияти инсонӣ ва миллиро бояд баланд бардорем, то ба сарманзили мақсуди халқ бирасем. Сарманзили мақсуди мо - сарманзили маданияти баланд ва маънавияти олист. Роҳи он аз забон, аз саводи ҳақиқӣ сар мешавад.

Барои ин ки ин ҳақиқат дарк шавад, аз қайду банди пиндорҳои ботили пешгара берун ҷаҳида, тозафикри омӯхта, ба сари андешаи миллии омадан даркор аст.

Бозрасидан ба забони софу равону иқтидорманд, ба ҳамон форсии дарӣ ҳаммаъноӣ расидан ба як маънавияти олист, ки моро ҳама умр сарбаланд дошт. Албатта он форсии дари таърихӣ имрӯз хеле дигар шудааст ва маънавияти олии низ имрӯз хеле маънии дигар дорад. Аммо гузашта ҷароғи роҳи оянда аст. Аз заминаи таърихӣ забону маънавияти худ нумӯш кунем, ба фарҳанги имрӯзу фардо метавонем расид. То ба забону фарҳанги худ нарасем, ба забону фарҳанги дигарон даст нахоҳем ёфт. Қонуни зиндагӣ ҳамин аст: худшиносии милливу маънавӣ ба сӯи шинохти дигарон мебарад ва шинохти ҷаҳон боз ба сари шинохти ҳештан меорад. Худчуви

худрасӣ он гоҳ ба худогоҳӣ ноил месозад, ки нигоҳи шахс на танҳо ба худ, балки ҳамеша ба худ ва дигарон нигаронида шуда бошад, ҳамеша аз худ ба муҳит, аз муҳит ба худ гузарад. Гоҳ мумкин аст, ки худчӯй ё ин ки як марҳилаи он аз мушоҳидаи муҳит ва ҳоли атрофиён, аз намунаи дигарон оғоз ёбад, вале ҳатман ба сари ҳештан меояд, ҳештанро ба атроф мепайвандад ва аз шинохти моҳияти ин пайванд муроду мақсадҳо ҳосил мегардад.

Аммо ба ҳар ҳол худшиносӣ аз шинохти худ сар мешавад ва роҳи фардову пасфардо аз дирӯзу парирӯз оғоз ёфтааст. Пас зарур аст, ки роҳи таърихии даврони истиклолро ҷиддан аз худ, аз дирӯзу парирӯзи забон ва фарҳанги худ оғоз кунем ва машғали таърихи забону маънавияти ҳешро баланд бардошта, роҳи фардоро равшан созем.

Оре, танҳо худчӯйи амиқрави маънавӣ миллатро ба худшиносии инсонӣ, фарҳангиву ахлоқӣ ва миллий метавонад биёварад.

Як нишонаи ҳештаншиносӣ расидан ба қадри забони худ, донишони қадри арзишҳои маънавиёт. Азиздошти забони модарӣ ва арзишҳои маънавӣ аз сифатҳои асосии худогоҳии инсонӣ ва миллиёт. Симои инсонии шахс ва ҳастии миллии ӯро бидуни инҳо ба тасаввур наметавон овард. Ташаккули шахсияти инсон аз нахуст бо кӯшиши расидан ба саводи воқеӣ, маданияти баланд, ахлоку одоби нек ва одамият ҳамроҳ хоҳад буд ва камолоти он дар шароити имрӯзаи ҷомеаи тоҷикон дарки зарурати инкишофи забони миллий ва фарҳангу маънавиятро низ фаро мегирад. Имрӯз зиёда зарур омадааст, ки боз ба чеҳраи инсонии ҳоси худ соҳиб шавем, ба асли худ баргардем, ҳар чиро, ки аз даст додем, боз пас оварем, мутобиқи ҳотсҳои садаи бисту як такмил диҳем, шахси имрӯзӣ ва миллати имрӯзӣ шавем.

Бале, мо мардуми тоҷик айбу нуқсони бисёр дорем. Дар дидани айбу нуқсони худ мард бояд буд. Мақсад аз худчӯиву

худрасӣ низ дидани айби худ ва ислоҳи он аст. Худшиносӣ чунин раванди амиқи зехнист, ки шахсро дар натиҷаи маърифати хештан ва оламу одам ба сари ислоҳи ҳоли худ меорад, барои дидани норасоии худ ва ислоҳи онҳо омода месозад. Вагарна шинохти хештан маъние намедошт. Аз ҷумла ҳудогоҳии миллӣ шинохти ҳамаҷонибаи хештан ба сифати фарде аз миллатест, яъне ҳам шинохти арзиши инсонӣ ва миллии худ, ҳам фаҳми вазифаҳои иҷтимоӣи худ дар пеши миллат аст, ки дар натиҷаи донишони таърих фарҳангу маънавияти халқи худ, аз ҷумла забони модарӣ ҳосил мешавад ва на танҳо сарбаландии миллӣ – ифтихор аз дирӯзи имрӯзи миллати худ, балки адои хидмати миллат, яъне ҷаҳду ҷадал барои пешрафти вай, барои ҳалли масъалаҳои миллӣ ва осон шудани мушкилҳои ҷомеа низ як ҷузъи мафҳуми ҳудогоҳии миллист.

Аз ин ҷост, ки донишони норасоӣҳо ва айбу гуноҳи худ, эътирофи онҳо ва аз паи ислоҳи онҳо шудан аз муҳимтарин шартҳои пешрафт аст. Ҷунончи пасттабъиву камсаводӣ ва тарҷумазадагӣ аз камбудии асосии мост, ки дар роҳи пешрафти фарҳангии миллат ғав андохтааст. Пас ҷигунагии ин нуқсонро бояд бидонем, табиати онро биёмузем, то баргараф кардани он муяссар гардад. Пастии сатҳи савод ва фарҳанг аз дараҷҳои нағовари миллист, ки дармон кардани он дар пеши давлат вазифаи нағвати аввал буда, иҷрои онро ба фардову пасфардо мавқуф гузоштан мумкин нест. Боз ҳам бо вучуди он ки вазъи иқтисодӣ кам имкон медиҳад, бояд илоче ёфт, ки иҷрои барномаи мактаби миллӣ ва ислоҳи маориф ҳар чи зудтар ҷиддан оғоз ёбад. Масъалаи савод ва фарҳанг ба сифати яке аз масъалаҳои миллӣ дар пеши халқи тоҷик дар ҳеҷ як давраи таърих бо ҷиддияти имрӯза наистода буд. Имрӯз ин масъала аҳамияти ғавқульода пайдо кардааст.

Дар оғози қарни бист ва пас аз инқилоби октабр ба фарҳанги замонӣ расидани миллат ҷун муҳимтарин вазифае дар ҷомеа

матрах мешуд. Ҷадидони маорифпарвар нахустин бор аз зарурати боло бурдани сатҳи савод ва фарҳангу маънавият, ахлоку одоб ва одамият сухан сар карданд ва қадамҳои амалӣ пеш гузоштанд. Онҳо барномаи навсозии маорифпарваронаи ҷомеаро пеш гузоштанд, ки мутаассифона иҷро ношуда монд. Инқилоб доираи масъалаи саводу фарҳангро тангтар гирифта ва аз ҷанбаи маънавӣ маҳрум сохта ба ҷорҷӯбаи синфию табақоти ҷой кардан хост ва ба он бо ҷашми зоҳирбинӣ ва саҳлангорӣ нигоҳ андохт. Маъракаи «маҳви бесаводӣ» асосан бо ёд гирифтани навишти номи худ поён ёфт, «инқилоби маданӣ» низ бештар бо ҷорӣ кардани маданияти зоҳирӣ маҳдуд шуд, ҷомеаро ба сарҳадди фарҳанги баланди маънавӣ нарасонид. Чунин «инқилоби маданӣ» аз он ниятҳои равшангарӣ, ки маорифпарварон доштанд, хеле дур буд. Шояд аз ҳамин сабаби «ба мақсад норасиданҳо» бошад, ки устод Айнӣ дар дами марг ин мисраъҳоро, ки аз муҳаммаси ҳудаш бар ғазали Ҳофиз аст, гирён-гирён ба лаб оварда буд.¹

*Мурд Айнӣ, дарди ӯ бинҳуфта монд,
Толеъи носозгори хуфта монд,
Ғунҷаи уммедҳо наикхуфта монд,
Рози Ҳофиз баъд аз ин ногуфта монд,
Эй дарег, аз роздорон ёд бод!*

Имрӯз зарур аст, ки он «дарди бинҳуфта» ошкор ва он «толеъи носозгори хуфта» бедор шавад, он вазифаҳои бузурги иҷтимоӣ, ки иҷро нашуда ё нопурра иҷро шуда буданд, ба иҷро расанд. Бунёдкории даврони истиқлол бояд аз ислоҳи ҷиддии мактабу

¹ Дар ин бора ниг.: М. Шукuroв. (М. Шакурӣ) Пайванди замонҳо ва халқҳо. - Душанбе, «Ирфон», 1982, сах. 22.

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ

маориф, аз баланд бурдани сатҳи саводу забондонӣ, фарҳангу маънавият, ахлоқу одоб ва одамият оғоз ёбад.

Миллати тоҷик ба захираҳои нопайдоканори забон, адабиёту ҳунар ва таърихи худ бояд даст биебад, то ки аз дидгоҳи ҳештаншиносӣ дар миёни миллатҳои гуногуни ғирду атроф, дар ҳонадони бузурги халқҳо ҷойгоҳе басазо дошта бошад. Бузургтарин падидҳои даҳи миллат - аз Зардушту Авесто то Исмоили Сомонӣ, аз Рӯдакиву Фирдавсӣ ва Ибни Сино то Саъдиву Ҳофиз, Аҳмади Дониш ва Садриддини Айнӣ рохро равшан медоранд, ба мо роҳи сафед мепоханд.

ХУВИЯТИ ФАРҲАНГӢ ВА ҶАҲОНГАРОӢ

«Ҷаҳонгарой» дар ин навиштаи мо муроди «ҷаҳонӣ шудан»-глобализм аст. Глобализм ва глобализатсия (глобализейшн)-ро ба форсӣ ҷаҳонӣ шудан ва ҷаҳонисозӣ гуфтаанд. Дар Тоҷикистон онҳоро ҷаҳонишавӣ ва ҷаҳоникунонӣ меноманд. Бисёре аз аҳли қорчи аз муодили форсӣ ва чи аз муодили тоҷикии истилоҳоти глобализм ва глобализейшн розӣ нестанд. Ба пиндори банда, дар ҳақиқат истилоҳоти ёдшуда ғайр аз вожаи «ҷаҳонисозӣ», агарчи маъноро то андозае дуруст ифода мекунанд, шакли истилоҳӣ надоранд ва шоистаи он нестанд, ки онҳоро истилоҳ қарор бидиҳем.

Ду рӯзи 26-27 моҳи апрели соли 2006 дар Маркази таҳқиқоти стратегияи Тоҷикистон як конфаронси байналмилалӣ ба мавзӯи «Ҷаҳонишудан ва мушкилоти ҳифзи фарҳанги милли» баргузор шуд (ҳатто «ҷаҳонӣ шудан»-ро якҷоя навиштаанд)¹. Дар поёни ин конфаронс бо ташаббуси ҷаноби оқои муҳандис Алии Кофӣ, ки намоёндагӣ аз Фарҳангистони забону адаби форсӣ ва Маркази наشري донишгоҳӣ (Ҷумҳурии Ислонии Эрон) дошт, масъалаи баробари форсии «глобализм» ва «глобализейшн» ба тафсил баррасӣ шуд. Оқибат ба ин қарор омаданд, ки ба форсӣ (ва тоҷикӣ) глобализм ҷаҳонгарой ва глобализейшн ҷаҳонисозӣ гуфта шавад. Банда, ки он ҷо ҳозир будам, низ бисёр кӯшидам, ки ба забони форсӣ ва тоҷикӣ ҳамин ду истилоҳ, ки тавон гуфт, матлабро дуруст

¹ Ниг.: Ҷаҳонишудан ва мушкилоти ҳифзи фарҳанги милли. Маҷмуаи мақолоти конф. байналмилалӣ. – Душанбе, 2006.

ифода мекунад ва шаклан шоистаи истилоҳ шудан аст, қабул шавад. Мо наметонем, ки устодони Фарҳангистони забону адаби форсӣ истилоҳоти «ҷаҳонгарой» ва «ҷаҳонисозӣ»-ро ба тасвиб хоҳанд расонд ё не, ба ҳар ҳол баски ҳоло аз ин беҳтар чизе дар даст надорем, ҳамин истилоҳоти «ҷаҳонгарой» ва «ҷаҳонисозӣ»-ро ба кор гирифтаем.

1

Меҳоҳам масъалаи ҷаҳонгарой ва ҷаҳонисозӣ дар ҷомиаи тоҷикони Варорӯдро аз ёдоварии он нуқтаҳо, ки дар китоби банда «Хуросон аст ин ҷо» баррасӣ шуда буд, оғоз намоям.

Агар он фикру андешахоро, ки дар шинохти ҳувиёти фарҳангӣ пуртаъсир будаанд, дар асоси як андешаи умумӣ як ҷо овардан хоҳем, аз мафҳумҳое чун «забон» ва «адабиёт», «сарғаҳи ориёӣ» ва «тамаддуни исломӣ», «давлати Сомониён», «бошишгоҳи таърихӣ ва фазои фарҳангии миллат», «фарҳанги шаҳрӣ» ва «тафаккури китобӣ» бояд суҳан оғоз кунем. Ҳамин мафҳумҳо маънои ҳастии таърихӣ тоҷиконро баён мекунанд. Лозим аст бикӯшем, ки тасаввуроти куҳанро бо истилоҳоти навин зинда бисозем ва ғӯшрас биёварем, ки Хуросони бузург, аз ҷумла Фарорӯд дар тамоми Эронзамин ба унвони як воҳиди ҷуғрофиёии таърихӣ бартариӣ вежаи фарҳангӣ дошт. Хуросон аз аҳди бостон дар ҷаҳони форсигӯён қонуни эроният ва зодгоҳи фарҳанги эронӣ ба шумор рафтааст ва шираи маънавии фарҳанги эронӣ аз Хуросон будааст. Таърих аз «даврони меҳвар», аз бедории рӯҳ оғоз ёфтааст ва Хуросон меҳани аслии маънавияти ориёиёни эронӣ будааст. Чехраи қунии Хуросон ба унвони як ягонагии забонӣ ва фарҳангӣ дар аҳди Сомониён, дар замоне ки адабиёти бузург ба форсии дарӣ қомат рост кард, шакл гирифта буд. Агарчи пас аз сарнагун шудани давлати Сомониён Хуросон аз ҷиҳати сиёсӣ байни давлатҳои

гуногун тақсим буд, хувияти фарҳангии худро то ҳол нигоҳ доштааст. Тоҷикистони имрӯз ва фарҳанги он бахше аз ҳамин ягонагии хуросонист.

Давлати оли Сомон «гузаштаи фарҳангии» мост, аммо намунае барои таъйини ҳудуди давлати кунунӣ ё шеваи давлатдорӣ нест. Барои муайян кардани моҳияти давлати миллии имрӯзӣ ва дарунмояи маънавии он аз давлати Сомониён намуна метавон гирифт. Меҳани таърихии тоҷикон ба гуфти академик Нӯъмон Неъматов «Тоҷикистони таърихӣ» хеле бузург буд, аммо имрӯза давлати соҳибистиклоли тоҷикон дар як гӯшаи дурафтодаи ватани таърихии худ моҳияти маънавӣ ва миллии давлати бузурги Сомониро умри дубора мебахшад.

Шинохти ягонагии хуросонӣ, шинохти асли эронии худ барои тоҷикҳо аҳамияти вежа пайдо кардааст. Устод Айнӣ бо назарияи таърихи фарҳанги тоҷикон ва академик Бобочон Ғафуров бо назарияи таърихи иҷтимоӣ ин миллат, муҳаққиқҳои дигар низ бо қорбурди усул (принсип)и фарҳангӣ ва суҳаншинохтӣ (филологӣ)и пажӯҳиш ва шеваҳои дигар хувияти забонӣ ва таърихии мардуми тоҷикро бо суннатҳои умумии эронӣ пайвастанд, риштаҳои пайванди эронӣ ба шарқӣ ва эронӣ ба ғарбиро пурзӯртар карданд. Номвожаи «тоҷик» ҳаммаъноӣ вожаи «хуросонӣ» мебошад ва ҳар ду ҳам ба мафҳуми эроният гунҷоиш дорад. Дар садаи бист бисёр кӯшиш ба қор рафт, ки «тоҷикият»-ро аз «эроният» ҷудо бикунанд ва ҷудо бидоранд, забони тоҷикиро зидди форсии Эрону Афғонистон бигузоранд. Имрӯз мо оқибатҳои ин ҷудоиандозиро паси сар мекунем. Эронпайвандӣ - пайвастан ба ҷаҳони эронӣ аз муҳимтарин омилҳои хоҳад буд, ки бақои умри тоҷикони Фарорӯдро таъмин хоҳанд кард, вале мо, тоҷикон дар ин ҳампайвандӣ бояд чехраи хоси худро нигоҳ бидорем. Фаромӯш накунем, ки форсии хуросонӣ, тоҷикии фарорӯдӣ натавонад забони тавоно ва зебои аҳли Бухорову Балх, балки забони Самарқанду

Хучанду Истаравшан, Масчоҳу Фалғару Рашт, Хатлону Бадахшон низ дар ҷаҳони эронӣ намуна ба шумор меояд. Сухансанҷони Техрон ҳамеша аз форсии Хуросони Эрон намуна гирифтаанд ва имрӯз ҷаҳми диққат ба форсии тоҷикии Фарорӯд дӯхтаанд (ҷунончи пажӯҳишгоҳи доктор Али Равокӣ бо таҳқиқи форсии фарорӯдӣ машғул аст). Мо аслияти сухани зиндаи Рӯдакиву Фирдавсӣ, Ибни Синову Беруниву Байҳақиро ба ҳама ҷаҳони эронӣ дастовез меоварем.

Мо, тоҷикон ба сӯйи эронпайвандии навини имрӯза бо ҷеҳраи хоси хуросонӣ ва фарорӯдии худ роҳ пеш гирифтаем ва ба ҷаҳонпайвандӣ бо вежагиҳои ҳамагонии эронии худ (ки вежагиҳои тоҷикиро низ фаро гирифтааст) равон ҳастем. Мо ба ҷаҳонгарой, ба ин сафари таърихӣ аз шоҳроҳи эронпайвандӣ мегузарем.

Ҷунонки устод Айнӣ бо рисолаҳои илмӣ худ ба субут расонид, эронпайвандӣ расидан ба асли худ, ба оғозгоҳҳои маънавии худ аст.¹ Чунин худҷӯиву худбӣ, чунин ҳештаншиносии таърихӣ ва фарҳангӣ раҳнамои мо дар сафари ҷаҳонгарой низ хоҳад буд. Барои пайвастан ба тамаддуни Ғарб аз ҳамин дидгоҳ роҳ меҷӯем ва аз ҳамин роҳ бояд ба боргоҳи фарҳанги маънавии Ғарб бирасем ва дар бикӯбем.

2

Ҷаҳонгарой - ҷаҳонӣ шудан низ имрӯз фармудаи таърих аст, ки бояд иҷро бикунем.

Мо бояд бо Шарқу Ғарб бипайвандем, бо аҳли ҷаҳон бошем, бо омӯхтани таҷрибаи таърихӣ халқҳои ҷаҳон барои худ роҳи тараққӣ ҳамвор бикунем.

¹ Дар ин бора мурочиат шавад ба рисолаи банда: «Адабиётпаҷӯии Садриддини Айнӣ ва худшиносии миллии тоҷикони Фарорӯд» дар китоби банда: «Равшангари бузург». – Душанбе: «Адиб», 2006.

Точикон ҷаҳонгароии таърихӣ доранд. Таърихи мардуми тоҷик бо таърихи миллатҳои наздику дур пайваста ва омехтааст. Аз аҳди бостон фарҳанги эронитаборон бо Ҳинд, Юнон ва ғайра вобастагӣ доштааст. Робитаҳои фарҳангии байналмилалӣ, ба вежа дар замони Сомониён ривоч ёфт. Эҳёи маънавӣ - миллии даврони Сомонӣ алоқаманд бо ҳама ҷаҳони исломӣ, бо ҷаҳоне фарохтар аз он, аз ҷумла бо Ҳинду Юнон буд. Пас аз он ҳам, агарчи тасаллути туркону муғулон гоҳ-гоҳе халқи тоҷикро аз ҷаҳони мутамаддин ҷудо мекард, фарҳанги мо аз ҷаҳони робитаҳои байналмилалӣ бебаҳра намондааст. Аз охири қарни нӯздаҳ мардуми тоҷик бо фарҳанги русӣ ва ба воситаи он бо тамаддуни Ғарб алоқа барқарор карданд.

Зистгоҳи мардуми тоҷик дар пайвандгоҳи роҳҳои бузурги таърихи Шарқу Ғарб воқеъ буд ва аз ин рӯ, ҳастии таърихии мардуми тоҷик аз нахуст дар ҳолати ҳамбастагӣ бо тамаддунҳои гуногун шакл гирифтааст, аз муҳимтарин дастовезҳои фарҳангии он тамаддунҳо тӯша бардоштааст.

Имрӯз лозим омадааст, ки пайванди мо бо халқҳои ҷаҳон навад, ба кулӣ сифати тоза пайдо бикунанд. Ҷаҳонгароии кунунӣ, глобализм ва глобализатсия - ин мафҳумҳое, ки аз даҳаи ҳаштоду навади садаи бист пайдо шуд, нисбат ба робитаҳои байналмилалӣ пештара тамоман маънои дигар дорад, муносибатҳои нави фарҳангӣ, иқтисодӣ, сиёсиро ифода мекунад. Бо вучуди ин набояд аз ёд бибарем, ки ба ҳар ҳол, мо дар ин роҳ навкор нестем. Мо таҷрибаи таърихии бузурге дорем ва дар ҳар қадами ҷаҳонгароӣ он таҷрибаро бояд ба ёд оварем ва ба кор бигирем.

Яке аз муҳимтарин нуктаҳо дар таҷрибаи таърихии мардуми мо ин аст, ки муносибати мо ба мардумони кишварҳои дигар воситае дар роҳи худтақвияти маънавии мо буд, барои пешрафти фарҳангии мо хидмат мекард, имкон медод, ки худро беҳтар бишиносем.

Ба фаҳми банда, имрӯз низ ҷаҳонгарой, пеш аз ҳама, навъе аз худшиносии миллист, шинохти хештан дар миёни мардуми ҷаҳон, дар муқоиса бо халқҳои дигар аст. Онҳое, ки гумон мекунанд имрӯз ҷаҳонгарой шинохти халқҳои дигар, кашфи асрори тамаддунҳои ношинохтаест, ба фикри банда, сахб мекунанд. Албатта, бояд дигаронро бишносем, то ҳар кори нек, ки онҳо метавонанд, мо низ битавонем. Лекин асли мақсад на бегонашиносист, балки шинохти дигарон барои расидан ба шинохти хештан аст. Мақсади асли ҳамон аст, ки Сукроти ҳаким дар Юнони бостон гуфта буд: Худро бишинос! Фалсафаи исломӣ моҳияти маънавии мафҳуми худшиносиро хеле амиқ бурд ва дар фалсафаи ирфон худшиносӣ ва худошиносӣ ҳамбаста омад ва гуфтанд: Хеш бишнос, то Худои хеш бишносӣ. Азбаски Худованд инсонро ба сурату сирати худ офаридааст, шинохти нафс оқибат ба шинохти зоти Худованд меоварад. Огоҳӣ аз худ воситае барои покӣ аз гуноҳҳо, воситае барои бартарафии норасоҳои ахлоқу одоби худ, воситае барои расидан ба Ҳақ аст. Дар роҳи ҳақҷӯӣ, ба вежа дар садаи бисту як ҷанбаи маънавӣ - иҷтимоӣ худшиносӣ, аз ҷумла худшиносии миллӣ, худшиносии таърихӣ, фарҳангӣ, фалсафӣ ва ғайра барои ҳар фарди ҷомиа ва тамоми халқ ҳар чи бештар зарурат пайдо кард. Барои ин ки ба хештаншиносӣ бирасем, аз ҷумла лозим меояд, ки нигоҳи худ гоҳ аз худ ба дигарон бигзаронем ва боз аз дигарон ба худ биёварем, то худро бо дигарон муқоиса бикунем ва бо ин муқоиса тавоноӣ ва нотаъвоии хеш бидонем. Даст ёфта ба фарҳанги бегона боиси он мегардад, ки хувияти фарҳангии худро бехтар бифаҳмем, монандии худ ба дигарон, фарқи худ аз дигаронро бехтар бидонем, ҷиҳатҳои мусбату манфии таҷрибаи таърихӣ худро амиқтар дарк бикунем, тарзҳои навини истифода аз таҷрибаи таърихӣ худро кашф бикунем. Чашмандози таърихӣ мо бо худшиносии миллии муқоисавӣ паҳноӣ ҷаҳонро фаро мегирад.

Ҷаҳонгарой як навъи худтакмилии таърихии миллат мувофиқи замон аст.

Ин гуна ҳештаншиносӣ омили муҳиме барои он хоҳад буд, ки сатҳи фарҳанги миллиро тибқи ҳостҳои тозаи замони кунунӣ боло бибарем, то ки қобили таъсирпазирӣ аз тамаддунҳои тавоноии имрӯзӣ бошад. Фарҳанги иҷтимоӣ-и сиёсии миллат, фарҳанги иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, мардумсолорӣ ва ғайра, фарҳанги маънавӣ бояд ба сатҳи баланди ҷаҳонӣ бошад. Ҷаҳонпайвандӣ бо тараққии имрӯзии фарҳанги милли ба даст меояд. Фақат бо савияи баланди фарҳанги милли ба сатҳи имрӯзаи фарҳанги ҷаҳон метавон расид. Сатҳи фарҳанги миллиро боло бояд бурд, то ба сатҳи ҷаҳонӣ бирасем. Сатҳи ҷаҳонӣ дар навбати худ фарҳанги миллиро баландтар мебарад.

Миллат бояд худро баробари халқҳои пешрафтаи ҷаҳон бубинад. Эҳсоси баробарӣ бо ҷаҳон, бар тавоноии миллат меафзояд, решаҳои ҳастии таърихии ӯро устувор мекунад.

3

Ба ин тариқ, ҷаҳонгарой, ба фаҳми мо, бахше аз ҷидду ҷаҳди миллат дар роҳи худшиносӣ ва худтакмилии маънавист. Яъне, пеш аз ҳама мафҳуми маънавист, ки бисёре аз ҷанбаҳои моддигароиро ба худ тобеъ мекунад. Ин таъкид аз он сабаб зарур аст, ки дар Ғарб аз ҷаҳонгарой ва ҷаҳонисозӣ бештар ҷиҳатҳои моддӣ-татбиқӣ ба назар доранд, фақат иқтисоди бозорӣ, танҳо истеҳсоли истеъмол, пулҷӯиву пулбӯӣ, ба моддиёт тобеъ кардани фарҳанги миллиро хоҳонанд. Мо ин маънидоди ғарбии ҷаҳонгароиро бояд бо ҳама ҷузъиёташ бидонем, то ки моҳияти маънавии ҷаҳонгароиро дар ҳеҷ марҳалае фаромӯш накунем.

ЮНЕСКО соли 1951 дар пойтахти Ҳиндустони тозаистиклол як ҳамоиши илмӣ баргузор кард, ки мавзӯаш «Назарияи инсон ва

масъалаҳои омӯзиш дар Шарқу Ғарб» буд. Яке аз шахсиятҳои сиёсӣ ва файласуфони машҳури Ҳинд Мавлоно Абулқаломи Озод дар суҳанронии ифтиҳоӣ аз баъзе назарияҳои асосии Шарқу Ғарб дар масъалаи консипсиони инсон ёдовар шуд ва таъкид кард, ки аз аҳди бостон дар Машриқзамин инсонро мавҷуди маънавӣ донистаанд. Дар Шарқ фалсафаи ваҳдати вучуд ривҷ ёфта буд, ки дар шахсияти инсон таҷаллии зоти Худовандро дидаанд. Дар фалсафаи Ведонтои Ҳинд ва тасаввуфи ҷаҳони ислом инсонро зухургоҳи олии ҳастии Худованд ба шумор овардаанд. Дар динҳои мардуми Ховар инсон ҷойгоҳе воло дорад. Дар Таврот гуфтаанд, ки Худованд инсонро ба сурату сирати худ офарид. Аммо дар Қуръони карим бузургдошти инсон зиёдтар аз ин омадааст, ки инсон халифатуллоҳ - ҷонишини Худованд, дар рӯи замин аст. Ба ин тарз моҳияти маънавии инсон дар дину мазҳаб ва фалсафаи Шарқ масъалаи асосист ва инсонро мақома додааст, ки дар ҷаҳони ҳастӣ аз ин болотар пояе наметавонад буд.

Абулқаломи Озод пайдоиши назарияи инсонро дар Ғарб аз таъсири фалсафаи Арасту донистааст ва ақида изҳор кардааст, ки чун Арасту инсонро бештар мавҷуди моддӣ мешуморад ва ҳайвони оқил номида буд, дар ҳама ҷаҳонбинии фалсафӣ ва андешаи илмӣ ҷаҳони Мағрибзамин моҳияти инсон бештар ба моддият алоқа пайдо карда, дар садаи XIX Дарвин пайдоиши инсонро аз маймун донист ва дар омӯзаҳои Маркс чунин омад, ки ҳастӣ шуурро муайян мекунад.

Назарияи маънавиятгароии Шарқ ва моддиятгароии Ғарб, ки Абулқаломи Озод баён кард, ба хусус баҳши дувуми он - моддиятгароии Ғарб дар ҳамоиши Дехлӣ ва пас аз он ба интиқод дучор омад ва эродҳое ба миён овард. Бисёре аз донишмандони Ғарб бар инанд, ки асли маънавии инсон дар андешаи фалсафии Ғарб низ инкор нашудааст.

Бар ин, ки рушди маънавии миллатҳои Ғарб дастовардҳои бузурге дорад, шак нест. Абармардони андешапардозии илму фарҳанг, адабиёту ҳунар дар кишварҳои Мағрибзамин дар ҳама асру замон, аз қадим то ба имрӯз муваффақиятҳои доштаанд, ки нерӯи бузургии одамизодро ба намоиш меоварад ва бештарини онҳо асли маънавии инсонро қоиладар будаанд ва моро бар ин медоранд, ки низ онро иқрор биёварем. Вале ба ҳар ҳол, агар тамаддунҳои Шарқ бояд фарҳангии маънавиӣ дорад, тамаддунҳои Ғарб бештар ба моддиятгарӣ асос ёфтаанд.

Падидаҳои моддиятгарӣ ва маънавиятгирӣ дар кишварҳои Мағрибзамин зиёд аст. Гоҳ моддиятписандӣ ба тарзҳои ғайри чашмдошт зоҳир мегардад. Чунончи медонем, ки тибби Ибни Сино дар Ғарб чанд сад сол ба қор гирифта шуд ва чун ҷопгарӣ оғоз ёфт, «Ал-Қонун» яке аз нахустин китобҳои пас аз Инҷил буд, ки дар садаи XV дар Италия ба забони латин ба табъ расид ва то садаи XVII дар донишгоҳҳои Аврупо китоби дарсӣ буд. Аммо пас аз ин, аврупоӣ аз тибби Ибни Сино рӯ гардониданд, назарияи мизочро рад карданд ва худ тибби тоза эҷод намуданд. Пизишк ва пажӯҳишгари тоҷик профессор Файзуллоҳ Саъидов дар бораи ин, ки он тибби нави ғарбиён чӣ хусусияте дорад, гуфтааст:

«Маълум аст, ки тибби Ғарб дар асоси назарияи механикии сохтори олам тарҳрезӣ шудааст ва ба равандҳои физиологии патологияи бадан аз бинишгоҳи физикаи механикӣ баҳо медиҳад ва маънидод мекунад. Назарияи механикӣ одамро ҳамчун як мошин медонад, ки ҳангоми беморӣ қисмҳои қорношоями ӯро таҳлилу барқарор ва ғайра намудан мумкин аст».¹

Бешак, ҳатто ба тиббу табобат аз дидгоҳи назарияи механикӣ нигаристан аз ҳама моддиятгарӣ сар задааст. Аз ҳама ҳасти бештар

¹ Ф. Саъидов. Рамзҳои тамаддуни ориёӣ. – Душанбе: «Деваштиҷ», 2003, с. 12.

ба падидаҳои зоҳирӣ чашм медӯзанд, аксаран тараққиро аз дигар кардани шакли зоҳирӣ ва ба вучуд овардани шаклҳои маснӯӣ ва ғайритабӣ иборат медонанд ва ин шаклҳои тоза гоҳ ба кулӣ хилофи моҳияти аслии чизҳо ва рӯйдодҳо буда, моҳияти онҳоро хароб мекунанд. Дар дармонҷӯӣ ва дорусозӣ рӯ гардонидан аз табиати ҷонпарвар ва така ба моддаҳои сунӣ кимӣ аз ҳамин ҷост.

Чанд сад сол аст моддигароӣ Ғарбро ба маънавиятзидоӣ овардааст. Рушди ҷомиа кам-кам ба роҳе даромад, ки эътиқоди динӣ суғардида, ҷойгоҳи дин дар ҷомиа, аз ҷумла дар зисти иҷтимоӣ сиёсӣ хеле кам шуд ва имрӯз дар ҳаёти мардумони Аврупу Амрико дин нақше ночиз дорад. Пастравии шуури динӣ яке аз омилҳои асосист, ки дар Ғарб фасоди ахлоқро рӯз то рӯз афзоиш медиҳад. Зиеда аз ин, маҳз дар кишварҳои Ғарб омӯзаҳои фалсафии бединӣ бисёр доман густурда, оқибат қор ба ҷое расид, ки дар Иттиҳоди Шӯравӣ бединии давлатӣ ба миён омад ва мазҳабситезии ҷангҷӯро ба дараҷаи сиёсати давлат бардошт. Пӯшида нест, ки он бадкешӣ ва бадмазҳабӣ одамиятсӯз омад. Маҳрумият аз ҷеҳраи инсонӣ дар аҳди шӯравӣ ва ба хусус, пас аз пошхӯрди империализми шӯравӣ ба шаклҳои даҳшатангез намоён шудан гирифт.

Яке аз пайовардҳои пурваҳшати моддизмисандӣ ин буд, ки нафси омира ва баднафсӣ ҳирси беандозаи ҷаҳонгирӣ қувват дода, ба як омил сиёсии ҷаҳонӣ табдил дод. Хиради инсон дар Ғарб гирифтори ҷанголи ҷаҳонхурон омада, маҷбур шуд ба хидмати ваҳшонияти ҷаҳонхӯрӣ бикӯшад. Чанд сад сол шуд, ки маънавият дар асорати нафси бад аст, илму дониш барои такмили асбоби ҷанг, ба қасди ҷони аҳли башар ба тақопӯ афтадааст. Чандин насли ғарбӣ тӯфангу мусалсал, тӯпу танк, киштиву ҳавопаймои ҷангӣ мебароранд, то кашфи бомбаи атомӣ ва силоҳи биологӣ расиданд. Илму фан дар Ғарб моҳиятан на ба хидмати

инсон, балки ба қасди чони ӯ кӯшову пӯё шуд. Маънавият мутеъи ваҳшоният аст.

Дар ҳудуди садаи XX ва XXI дар ҷаҳон моҳиятан на шаш навъ тамаддун, ки дар дастабандии Арнолд Тойнбӣ мебинем, балки танҳо ду тамаддун вучуд дорад, ки тамаддуни Ғарб ва тамаддуни Шарқ аст. Ин ҳам бояд фаромӯш нашавад, ки аҳли тамаддуни Ғарб танҳо худро мутамаддин медонанд, танҳо Ғарбро ҷаҳони мутамаддин меҳонанд, дигаронро аз доираи тамаддун берун мегузоранд. Ва ин баҳонаест барои ҳамла ба кишварҳои Шарқ, ки гӯё мардуми Шарқро демократия меоваранд. Имрӯз Амрико ҷаллодест, ки бар сари халқҳо тег бардоштааст.

Андешапардозони Шарқ, аз ҷумла Шарқи ислом сирру асрори Ғарбро хуб фаҳмидаанд ва фош кардаанд. Аз ҷумла, Халлилуллоҳи Халилӣ мегӯяд:

*Ғарб дар огози як девонагист,
Ҷи худ дар ҳолати бегонагист.
Моддиёташ карда чандон поймол,
К-ӯ намеёбад ба худ дидан маҷол...
Баъд аз ин мушиқ, к-аз ин хуррамзамин
Бӯйи Лайлое расад шиқофарин,
Дар қибולי гавҳари арзони ҳусн,
Пайкари бепардаи урёни ҳусн
Дардманди ошӣке пайдо шавад,
Дарди оҳе аз диле боло шавад...*

Имрӯз дар Тоҷикистон касоне ҳастанд, ки ҷилои назарфиреби пешрафтҳои илмиву фаннӣ ва иқтисодии Ғарб ҷашми эшонро бурдааст ва миллати худро дар пеши он тараққӣ очизу нотавад мебинанд. Дар натиҷа як навъ дилмондагӣ аз фарҳанги миллии ва норозигӣ аз миллати худ, як навъ миллатнописандӣ пайдо шудааст.

Ин рӯҳия пайомаде аз маънавиятситезиҳои садаи бист аст, ки худшиносии фарҳангӣ ва ҳудогоҳии мардуми тоҷикро ҳалалдор кард. Ва ҳол он ки мо тоҷикон бояд фахр бикунем, ки аҷдоди мо тамаддуни бузурге, ки бунёди он бар фарҳанги волои маънавӣ буд, ба вучуд овардаанд, аз моддигароии ваҳшатбор дур будаанд. Дар он овон, ки ғарбиён дар андешаи такмили силоҳи ҷанг буданд, мо мардуми Шарқ дар ин кӯшиш будем, ки инсонро ба камоли маънавӣ бирасонем, инсонияти инсонро такмил бидиҳем. Ғарб аз паи мошинсозӣ буд, Шарқ дар андешаи инсонсозӣ. Фарқи миёни Шарқу Ғарб ҳамин қадар аст.

Мо имрӯз бештар имкон дорем, ки аз оғози даврони истиқлол ба роҳи маънавиятпарварии суннатӣ ба устуворӣ қадам бизанем. Ва чун наздик шудан ба тамаддуни Ғарб лозим омадааст, ин корро бояд ба сарбаландие, ки аз маънавиятпарварии таърихӣ ҳосил шудааст, анҷом бидиҳем, то гирифтори моддиятпарастӣ нашавем.

Абулкаломи Озод дар ҳамон ҳамоиши Дехлӣ аз зарурати як кардани назари Ғарб ва Шарқ, аз зарурати ба ҳам пайвастанӣ фалсафаи шарқии рисолати инсон ва назарияи пешрафтии Ғарб сухан пеш овард ва таъкид кард, ки маънавиятҷӯии Шарқ ва моддиятгароии Ғарбро ба ҳам овардан даркор аст, то аз риояи таносуби ин ҳарду як сифати тоза ба миён биёяд. Дигарон низ чунин ақида изҳор кардаанд.

Чунин гузориши масъала аз он ҷиҳат ба ғоят ҷолиб аст, ки ҳам моҳияти маънавии инсон таъкид мешавад ва ҳам аҳамияти моддиёту иқтисод эътироф мегардад, қобилияти беҳадди одамизод дар илму амал ба назари эътибор гирифта мешавад. Бартариӣ маънавӣ мӯҳтоҷи пойгоҳи моддист. Моро зарур аст, ки ба бозёфтҳои илму фан ва фанноварии Ғарб даст биёбем. Бунёди назарияи рушди миллии тоҷикон бояд бар моҳияти маънавии инсон бошад ва зарурати аз худ кардани дастовардҳои тамаддуни Ғарб, зарурати ҷаҳонгароиро низ ба назар бигирад.

4

Агарчи мақсади аслий аз хештаншиносӣ дигаршиносӣ нест, чунон ки дидем, ба ҳар ҳол дигаршиносиро низ дар бар мегирад. Ба ин маънӣ метавон гуфт, ҷаҳонгароӣ аз ҷаҳоншиносӣ оғоз меёбад. Ҷаҳоншиносӣ, ҷаҳонозмоӣ чашми ибрат дӯхтан ба ҳоли ҷаҳону ҷаҳониён, чунон ки гуфта шуд, шинохти хувиати фарҳангии худ дар партави тамаддунҳои дигар аст. Ин як тарафи масъала аст. Паҳлӯи дигари масъала ин аст, ки ошноӣ бо дигар халқҳо, пай бурдан ба вежагиҳои фарҳангии эшон, ба нозукиҳои манфиати миллии ҳар яки онҳо, ба ҳолатҳои рушди иқтисодӣ ва сиёсӣ ва фарҳангии онҳо шартӣ зарурии ҷаҳонгароист. Ноозмуда ва бо чашми пӯшида худро ба оғӯши дигарон партофта нашоёд. Шинохти якдигар асоси дӯстӣ ва иттифоқи иттиҳод аст ва барои пешгирии суиистифода аз ҳампайвандӣ зарур аст.

Фаҳмиши ғарбии ҷаҳонгароӣ аз фаҳмиши шарқии он фарқ дорад. Дар маънидоди ғарбиён на танҳо моҳияти маънавии масъала кам ба доираи биниш медарояд, балки нуктаҳои ҳафт, ки ошкоро бар зидди манфиатҳои миллии баъзе халқҳо ва истиқлоли фарҳангии онҳо равона шудааст. Бе чиз нест, ки нахуст дар кишварҳои Ғарб чунбише ба муқобили ҷаҳонгароӣ ва ҷаҳонисозӣ ба миён омад, ки торафт густариш меёбад. Ҷиҳатҳои манфии он ҷаҳонгароӣ, ки ҳоло дар Ғарб табиғӣ ташвиқ ба он меафзояд, бо пажӯҳишҳои илмӣ кам-кам намоён шуда истодааст.

Чандест, ки бархе аз назарияпардозони Ғарб мавҷудияти фарҳанги миллиро инкор мекунанд. Гуё дар миёни ҳеҷ халқе фарҳанги ягона вуҷуд надорад, дар ҳар ҷомиа ҳар тоифаи мардум худ фарҳанги ҷудогона доранд. Чунончи фарҳанги кишоварзон, коргарон, ҳунармандон, равшанфикрон ва ғайра, ки аз ҳам тафовут дорад, ҳар кадоме ба сари худ вуҷуд дорад, ҳатто ҳилофи якдигар

аст ва инҳо наметавонанд ҳама ба якҷоягӣ якфарҳангии миллатеро ба вучуд биёваранд.

Назарияи адами ягонагии фарҳангӣ ҳамоно идомаи он назарияи ду фарҳанг дар ҳар фарҳанги миллист, ки В. И. Ленин пешниҳод карда буд. Омӯзаи Ленин иборат аз ин аст, ки фарҳанги миллий дар ҷомиаи синфӣ ду бахш аст: яке фарҳанги тӯдаҳои захиш, ки фарҳанги мардумии пешқадам аст, дигаре фарҳанги синфҳои истисморгар, фарҳанги аъёну ашроф, ки моҳиятан иртиҷобист.

Имрӯз ин назарияро «такмил» кардаанд ва мегӯянд, ки дар ҳар ҷомиаи кунунӣ на ду фарҳанг, балки чандин фарҳанг ҳаст, ҳар гурӯҳи мардум, ҳар минтақа як фарҳанги мустақил дорад. Агар мақсади Ленин тезутунд кардани муборизаи синфӣ ва бар ҳам шикастани ягонагии миллий буд, назарияпардозони имрӯзӣ миллатро пора-пора кардан, ҳар пораро ҷудогона фуру бурдан меҷӯянд. Мақсади асли аз ҳувиати фарҳангӣ маҳрум кардани мардум аст, то ки ба «ягонагии ҷаҳонӣ» расондани халқҳо осонтар шавад.

ЮНЕСКО дар баённомаи умумии худ бар ҳилофи назарияи адами ягонагии миллии фарҳанг таъкид мекунад, ки гуногуниву рангорангӣ ва ҷилои рангомези ҳар фарҳанги миллиро устувор бояд кард. ЮНЕСКО таъкид бар ин дорад, ки фарҳанг аз маҷмӯи хусусиятҳои мушаххаси ҷомиа ва ё гурӯҳи иҷтимоӣ, аз маҷмӯи мушаххасоти маънавию моддӣ, фикрӣ ва отифии онҳо иборат аст ва ба ҷуз санъату адабиёт боз «шеваи зиндагӣ», яъне «қобилияти ҳамзистӣ», низоми арзишҳо ва эътиқодҳоро дар бар мегирад. Устувории маҷмӯи омилҳои ҳувиятсоз пояҳои ҳастии миллатро пурқувват мекунад.

Омилҳои бумии анъани ҳувиятсоз бунёди миллии ҷаҳангро ба вучуд меоваранд ва ягонагии фарҳангии миллатро таъмин мекунад. Садаи бист ба бунёди миллии фарҳанги халқҳо бисёр

зарар овард ва акнун ҳавохоҳони ҷаҳонгарой онро боз сусгар карда, дар байни миллатҳои ҷаҳон якрангиро қувват додан меҷаҳанд. Дар ин маврид ҷаҳонгарой моҳиятан ғарбгарой хоҳад буд, ҳамрангии миллии заминаи ҳамрангӣ бо мардуми Ғарбро омода хоҳад кард. Назарияи адами фарҳанги ягона дар зимни худ мақсаде дорад, ки ҳисси миллии, ифтихори миллии, умуман, ҳувияти миллиро кам-кам нест карда, барои расидан ба якрангии ҷаҳонӣ, дурусттар ин ки барои расидан ба ҳамрангӣ бо мардуми Ғарб замина омода бисозанд.

Ба даст овардани якрангии ҷаҳонии халқҳо нияти нав нест ва дар таърих чандин бор онро чун як ормони волои башардӯстӣ ба ҷилва овардан хостанд. Яке аз моддаҳои асосии маромномаи марксистӣ ҳамин буд: дар ҷаҳон якрангии иҷтимоӣ ва бародариву баробарӣ ба вучуд овардани буданд. Мақсад аз инқилоби ҷаҳонии коммунистӣ ин буд, ки ҳама аҳли ҷаҳонро ҳаммаслаку ҳамраъӣ бикунанд. Устод Лоҳутӣ дар қасидаи «Кремл» (1922) гуфта буд:

*Рӯзе, ки ба тирӯзӣ, бо маслаки имрӯзӣ
Якранг шавад гетӣ, ҳамсанг шавад даврон
Заҳмат бишавад омир, вичдон бишавад ҳоким,
Одам шавад осуда, олам шавад ободон.*

Ҳайхот, чунин нашуд, кор ба тамоми ранги дигар гирифт. Чун дар кишвари шӯравӣ ҷомеаи бесинф ва ҳамгун, ҷомеае, ки дар он дӯстии халқҳо ҳукмрон бошад, сохтан хостанд, дар андак муддат бовар ҳосил кардем, ки оқибати ҳамрангиҳо ҳамон берангӣ будааст.

Дар аҳди шӯравӣ бисёр кӯшишанд, ки ҳама халқҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ба мардуми рус монанд бошанд. Имрӯз дар ин кӯшишанд, ки ҳама халқи ҷаҳон ба мардуми Ғарб, ба аврупоӣёну амрикоӣён монанд бошанд. Роҳу равиши онҳоро бипазиранд. Бе гумон,

оқибати ҷаҳонгарой, ки маъноӣ ғарбгароиро дорад, ҳамон қабохати берангӣ хоҳад буд, ки онро мурдараңгӣ тавон номид,

Якдиливу ҳамраъӣ чӣ дар як ҷомиа, чӣ дар миқёси байналмилалӣ ҳаргиз иборат аз ҳамрангиву ҳамгунии мутлақ нахоҳад буд. Баръакс, шукуфти гулистони зиндагӣ ҷилваӣ назаррабои рангҳои гуногунро бо худ дорад. Зарур аст, ки ҳар халқ рангу рӯйе дошта бошад ва аз ҳамрангиву якрангӣ ҳазар кунад.

Ҳамеша ин эҳтимол аст, ки ғарбгарой аз пайи худ ғарбзадагӣ биёварад. Роҳ ёфтани ба тамаддуни Ғарб, бар боргоҳи илму фарҳанг ва маънавияти он, бегумон рӯйдоде муҳим ва зарур аст. Аммо ғарбзадагӣ натиҷаи он аст, ки ба шеваи зиндагии мардуми Ғарб бо зоҳирписандӣ нигаристаем, барои монанд шудан ба ғарбиён дар рафтору кирдор ва ахлоқу одоб кӯшидаем. Ва натиҷаи ин гаравиш бештар фасоди ахлоқ хоҳад буд. Ғарбзадагӣ фасоди ахлоқ ва коҳиши одамият аст. Афсӯс, ки баъзе нишонаҳои ғарбзадагӣ дар Тоҷикистон пайдо шудааст. Ҳоло раванди ҷаҳонӣ шудан дар Тоҷикистон шуруъ шудааст ва ба истилоҳ «унсурҳои қарзии хувиятсоз»-ро, ки соҳаи ахлоқу одоб ва забонро фаро мегиранд, ба сохтори фарҳанги миллий зиёд ворид меоварад. Бархе аз инҳоро дар поин хоҳем дид.

5

Ҳангоми наздик шудан ба тамаддуни Ғарб он таҷрибаи иҷтимоӣро, ки дар замони шӯравӣ ҳосил шуда буд, бояд ба назар гирифт, то пайовардҳои манфии ҳамназдикии фарҳангҳо дигар такрор нашавад.

Густариши робитаи фарҳангии мардуми тоҷик бо халқи рус ва дигар халқҳои кишвари шӯравӣ дар садаи бист самараи муҳим зиёд дошт. Ин самараҳо дар бисёр навиштаҳо, аз ҷумла дар баъзе

навиштаҳои ин камина нишон дода шудаанд. Ҳоло ба дигар ҷиҳатҳои масъала диққат ҷалб кардан мехоҳем.

Дар садаи бист дар натиҷаи сиёсати маънавиятсозӣ ва миллиятивзидӣ дар ҳама ҷумҳуриҳои шӯравӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон руҳнамуде падидаи омад, ки боиси ҳаробиҳои сохтори фарҳанги миллии метавонист гардад. Аз як сӯ, доираи амали фарҳанги миллии танг мешуд ва фарҳанги миллии нотаваҷҷа мегардид, аз сӯи дигар, бо нерӯи афзудани сиёсати руссоӣ дар ҷомеаи тоҷикон нуфузи фарҳанги руси гузашта ёфта, ба вежа дар шаҳрҳои шахсияте шакли гирифт, ки дар заминаи фарҳанги русӣ ташаккул ёфтааст, аз фарҳанги миллии, аз урфу одат, одоби ахлоқи худӣ бебаҳра мондааст ё ҳале кам баҳра бурдааст, забони тоҷикиро наметавонад ё андаке ба сатҳи зисту маъишати одӣ метавонад бас. Дар даҳаи панҷоҳи садаи бист дар шаҳри Душанбе фақат 12 ғоизи ҷамъияти тоҷик буд, дигар ҳама рус ва русизабон буданд. Солҳои баъд ғоизи аҳолии тоҷик дар Душанбе андак зиёд шуд, вале тоҷикон дар пойтахти ҷумҳурии худ ҷадин сол ақалиятро ташкил мекарданд. Дар ин шароит ҳеҷ имкон набуд, ки ба кӯдакҳои забони тоҷикӣ ёд бидиҳем, тоҷикият биёмӯзем. Бисёре аз ҷавонони тоҷик ҳисси миллии надоштанд ва агар доштанд, ҳилофи ҳисси миллии тоҷикӣ буд. Иддае аз онҳо зоҳиран тоҷик, ботинан рус буданд. Онҳоро шахсияти бегонафарҳанг метавон номид.

Дар байни ин тоҷикони русигӯй касоне ҳам пайдо шуданд, ки ҳисси миллии тоҷикӣ доштанд, ба хидмати миллат камари ҳиммат бастанд, дар илм, дар анвои санъат кор карданд, ҳангоми тезу тунд шудани муносибатҳои миллии тарафи тоҷиконро гирифтанд. Лекин дар байни тоҷикони русизабон касоне, ки дар ҳолати бетарғубии миллии монданд, бештар буда, аз бетарғубии онҳо зарар ба миллат кам мерасид, зеро аз ғайрияти бетарғунаи онҳо ба миллат ғоида камтар расад ҳам, аксаран зарар ҳам намерасид.

Бархе аз онҳо имрӯз, яъне дар оғози садаи ХХІ ҳам дар роҳи иҷрои Қонуни забон мониаҳо эҷод мекунанд.

Набраву абераҳои он тоҷикони русигӯи садаи бистум, онҳое, ки дар аввалҳои даврони истиқлоли Тоҷикистон, чунончи солҳои 1992 - 1993 таваллуд шудаанд, имрӯз, ки ба 14-15 даромадаанд, ҳанӯз забони тоҷикиро ёд нагирифтаанд. Бархе ҳеҷ намехоҳанд, ки ёд бигиранд, бархе андак ёд гирифта, чунон гап мезананд, ки ними суҳанашон тоҷикӣ ва нима русӣ буда, гоҳ ба тамои русӣ, вале ҳар ҷумла як-ду калимаю ибораи тоҷикӣ ҳам дорад. Чунин наврасону навҷавонон дар Душанбе хеле зиёданд. Умедаи ин, ки бисёре аз онҳо, ҳатто баъзе фарзандони онҳо ба лонаи забони тоҷикӣ ва фарҳанги анъаниӣ мо хоҳанд баргашт, кам аст.

Бино бар ин бояд гуфт, ки бегонафарҳангӣ дарди бадест, ки агар як нафар гирифтори он гардад, чанд насли авлоди ӯ наметавонанд аз он раҳӣ биёбанд.

Дар садаи бист дар миёнаи тоҷикон шахсияти фарҳангии дугуна низ пайдо шуд. Касоне пайдо шуданд, ки аз фарҳанги миллии худ ва аз фарҳанги бузурги русӣ баробар баҳра бурдаанд, омезиши ду фарҳанг дар шахсияти онҳо як сифати навини дилписанде ба вучуд овардааст. Бештари онҳо шахсияти эҷодкор буда, дар адабиёту санъат фаъолият кардаанд. Сотими Улуғзода, Мирзои Турсунзода, Ғазлиддин Муҳаммадиев ва дигар нависандагони тоҷик, чанде аз бастакорон, рассомон, артистҳо, донишмандон ва ғайра аз ҳамин ҷумлаанд. Бо ҷусторҳо ва эҷодкориҳои онҳо фарҳанги тоҷикӣ, адабиёту ҳунар ва илми Тоҷикистон ба роҳҳои нав даромад, сифати тозаи фарҳангӣ, синтези бадеии шарқиву ғарбӣ арзи вучуд кард. Сифати тозаи фарҳанги бостонии мардуми тоҷик, он сифати нав, ки дар садаи бист, дар аҳди шӯравӣ ба вучуд омад, бештар бо шаклгирии шахсияти фарҳангии дугуна вобастагӣ дорад, чунин шахсиятро шахсияти фарҳангии дубаҳра биномем беҳтар аст.

Дар айнаи замон набояд фаромӯш кард, ки сифати тозаии фарҳангии тоҷикон дар садаи бист бештар аз ташаккули шахсияти фарҳангии дубаҳра дар эҷодиёти Садриддини Айни падида омад. Ба фаҳми банда, шахсияти эҷодкории устод Айниро шахсияти фарҳангии дугуна наметавон номид. Устод дар заминаи фарҳангии миллии, дар заминаи суннатҳои бостонии фарҳангии Шарқ, бештар Шарқи исломӣ нумув кардааст. Ӯ аз таъсири реализми адабиёти русӣ, аз таъсири тамаддуни Ғарб бебаҳра набудааст, вале дар эҷодиёти ӯ нуфузи ин таъсир ба он дараҷа нарасида буд, ки баробари фарҳангии миллии ҷойгоҳ ёфта бошад. Амиқан ва ҳамаҷониба аз худ кардани фарҳангии аврупоӣ ва адабиёти русӣ ба устод Айни муяссар нашуда буд, аммо азбаски ӯ бузург буд, ҳамаи таъсирпазирии андак низ ба ӯ имкон дод, ки насри реалистии тоҷикони Фарорӯдро ба вучуд биёварад.

Профессор И. С. Брагинский ақида дошт, ки синтези адабии шарқиву ғарбӣ нахуст дар насри Садриддин Айни ва пас аз он дар осори Мухтор Авезови қазоқ ва Чингиз Айтматови қирғиз барҷастатар аз ҳама падида омад. Дар масъалаи мансубияти Мухтор Авезов ва Чингиз Айтматов ба шахсияти фарҳангии дубаҳра банда шубҳа надорам ва бояд таъкид кард, ки устод Айни, агарчи шахсияти эҷодкории ӯ ба дубаҳрагии фарҳангӣ нарасида буд, барои пайдоиши ин навъи шахсият дар Осиёи Марказӣ замина омода кардааст.

Аз ин мебарояд, ки он ҳама дигаргуниҳои муҳим, ки дар фарҳангии тоҷикӣ дар садаи бист рӯй дод, фақат ба пайдоиши дугунагии фарҳангии шахс вобастагӣ надорад ва бидуни шаклгирии ҷунин шахсият низ метавонист пайдо шавад. Дубаҳрагии фарҳангӣ яке аз натиҷаҳои тамоси фарҳангҳост, ки ҷун дигар натиҷаҳои он дар баъзе ҷиҳатҳо аҳамият дошта, дар дигар мавридҳо мумкин аст аҳамияте надошта бошад ва ё нақше манфӣ бигузорад.

Дар асл шахсияти фарҳангии дубаҳраи садаи бист дар Тоҷикистон на натиҷаи амали мутақобилаи фарҳангҳо, балки натиҷаи наздик шудани фарҳанги тоҷикӣ ба фарҳанги русӣ буд, бештар натиҷаи амали фарҳангии яктарафа, зиёда аз ин дар бештари мавридҳо натиҷаи таҳҷуми фарҳангӣ, натиҷаи фишори як фарҳанги бузургу тавоно ба фарҳанги мо буд. Аз ин сабаб, дубаҳрагии фарҳангӣ ҷанбаи манфӣ низ дошт. Манфитарин ҷанбаи дугунагии фарҳангӣ он буд, ки дар бисёр мавридҳо ба бегонафарҳанг гузашт, шахсияти бегонафарҳанг ба вучуд овард.

6

Шахсияти бегонафарҳанг маҳсули муҳити маънавиятзидо, маҳсули чунин муҳити иҷтимоъиву сиёсӣ, ки арзишҳои волеи миллиро аз эътибор соқит кардан меҷаҳанд. Шахсияти бегонафарҳанг маҳсули империализми фарҳангӣ, ки халқҳоро аз истиқлоли фарҳангӣ ва ҳувиати милли маҳрум сохта, ба тобеъияти як миллати бузург даровардан ҳадафи он аст. Империализми фарҳангӣ дар ҷаҳони имрӯз зери ниқобҳои зебо ҳамчунон амал дорад. Таҳҷуми фарҳангии абарқудратҳо дар Тоҷикистони навбунёди тозаистиқлол рӯз то рӯз зӯр мегирад. Бо ривочи равандҳои ҷаҳонгароӣ чунин хавфе афзоиш меёбад, ки мо ба зохири хушнамои зӯроварии фарҳангӣ фирефта бишавем ва охира - охира худ беҳабар ба баъзе падидаҳои тобеъияти фарҳангӣ тан бидиҳем.

Бесабаб нест, ки ҳоло дар ҷаҳони Ғарб мафҳуми «шахсияти фарҳангии дугуна» вирди забонҳост. Бо афзоиши ҳамназдикии Шарқу Ғарб, дурусттар он ки бо наздик шудани миллатҳои Шарқ ба тамаддуни Ғарб низ шахсияте ба вучуд меояд, ки он тавр ки дар боло дидем, ҳувиати фарҳангии дугуна дорад: ҳам вежагиҳои фарҳанги миллати худро нигоҳ доштааст, ҳам вежагиҳои фарҳанги

Ғарбро аз худ кардааст, ҳам шарқист, ҳам ғарбӣ, шахсияти дубахраест, ки аз неъматҳои ду тамаддун баҳра бурдааст.

Ба гумони мо, шахсияти фарҳангии дубахра дар он сурат рухдоди муҳиммест, ки пой бар фарҳанги миллии устувор дошта ва дар айни ҳол аз фарҳанги дигаре баҳрамандӣ ёфтааст. Шахсияти дубахра на ин ки донанда, балки дорандаи фарҳанги миллии худ аст ва фарҳанги миллии мағз то мағзи ҳастии маънавии ӯ нишаста, бо даст ёфтан ба фарҳанги дигар тавоноии фарҳанги худӣ дар сиришти ӯ бештар ва фаъолтар гардидааст.

Шахсияти дубахрае, ки дар ҳастии маънавии ӯ фарҳанги дигаре бартарӣ ёфтааст ва боиси суҷудани алоқамандии ӯ бо фарҳанги миллии худ гардидааст, аз эҳтимол дур нест, ки камтар ҳисси миллии дошта бошад ва бештар дар хидмати миллат кӯтоҳӣ бикунад.

Таносуби унсурҳои худӣ ва бегона дар ҳастии фарҳангии инсон аз аҳамияти бузурге бархурдор аст. Асоси худӣ ва бегонагиро дар ҳастӣ дорои аҳамияти баробар набояд донист. Дар ҳар мавриде худӣ бештар аз бегонагӣ аҳамият дорад. Ба фикри мо, ин таносуб дар баррасии худӣ ва бегонагӣ бояд бештар мавриди диққат қарор бигирад.

Агар ҳангоми тамоси фарҳангӣ ба шаклирии шахсияти инсон фарҳанги дигаре бештар нуфуз пайдо карда бошад ё ин нуфуз боло бигирад ва нақши фарҳанги миллиро дар ҳастии шахс ба берангӣ бирасонад, на шахсияти дубахра, балки шахсияти бегонафарҳанг ба миён меояд. Дар ин сурат «худӣ» ва «бегонагӣ» чой иваз мекунад, «худӣ» «бегонагӣ» мешавад ва «бегонагӣ» ба «худӣ» табдил меёбад. Шахси бегонаошно дар ин сурат худбегона хоҳад буд, ба фарҳанги дигаре пайваستا, аз фарҳанги худ пайванд хоҳад бурид. Чунин чой иваз кардани «худӣ»-ву «бегонагӣ», чунин табдили фарҳанг, яъне рӯ овардан ба фарҳанги дигар ва рӯ тофтан аз фарҳанги худ бештар чунин натиҷа хоҳад дошт, ки арзишҳои маънавӣ дар шуури шахс

қимат дигар мекунад, бештарин ба кулӣ арзиш аз даст медиҳанд ва чунонки гуфтем, шахсияти бемаслак ва беимон ташаккул меёбад, ки аз арзишҳои ахлоқии миллати худ дур шуда ва арзишҳои миллати дигарро ҳам бо зоҳирбинӣ пазируфта, на ба фарҳанги худӣ, на ба фарҳанги пазируфта наметавонад хидмат бикунад. Шахсияти худбегона ва худгурез гоҳ қобил аст ба ҳар ду фарҳанг хиёнат бикунад. Бездардтарин ҳолати ӯ ҳолати бетафовутист, ки вобастагӣ ба ҳеҷ яке аз фарҳангҳо эҳсос намекунад, мансубияти фарҳангӣ ва миллии шахсиятро беаҳамият медонад.

Шахсияти фарҳангии дубаҳра, ки метавонад ба ҳуҷа аз ҳар ду фарҳанг намояндагӣ бикунад, яъне бо фаро гирифтани ду фарҳанг метавонад ба ҳар ду миллат баробар хидмат бикунад, дар садаи бист аз байни тоҷикони Фарорӯд хеле кам пайдо шуд. Темур Зулфиқоров ва Темур Пулодовро, ки нависандагони русинависанд ва дар адабиёти русии садаи бист ҷойгоҳе доранд, Мансури Суруш ки ба тоҷикӣ ва русӣ асарҳои бадеӣ менависад ва чанд нафар дигар, аз ҷумла бархе намояндагони жанрҳои гуногуни ҳунар (рассомӣ, балет, чанде бастакорон)-ро шояд шахсияти дуфарҳанг метавон номид. Албатта, шахсияти дуфарҳанг, ки ҳар ду фарҳангро фаро гирифта ва маҳдудиятҳои ҳар ду фарҳангро бартараф карда, ба пояҳои баландтари фарҳанги ҷаҳон расидааст, низ дар садаи бист аз байни тоҷикони Фарорӯд каму беш зухур кард, вале агар ҳама накунам, истисно буд.

Бештар на шахсияти дуфарҳанг, балки шахсияти бегонафарҳанг ба вуҷуд омад.

Шахсияти чандбаҳра, ки ба ҳуҷа фарҳанги миллии худ аз ду-се фарҳанг баҳра бурдааст, ҳамаи он фарҳангҳоро баробар пазируфтааст ва дар айни ҳол ба ҳамаи онҳо ба ҷашми бетафовутӣ менигарад, бештар майл ба ғояҳои ҷаҳонватанӣ хоҳад дошт. Шахсияти чандбаҳра дигар ба як фарҳанги миллии тааллуқ надорад. Шуури миллии ӯ (агар бошад) бештар бетараф ва нофаъл аст.

Имрӯз яке аз омилҳое, ки дуфарҳангӣ ва бегонафарҳангӣ пайдо меоварад, муҳочирати корист. Агар ба бархе аз кишварҳои Шарк ба корҷӯӣ бираванд, хатари ба миён омадани худбегонагӣ камтар аст, чунки бисёре аз кишварҳои атроф бо тоҷикон ҳамфарҳанг ё наздикфарҳанг буда, чунин омилҳо, ки мардуми тоҷикро аз тафаккури миллий, аз тасаввурот ва феълӣ атвори анъанӣ дур мекарда бошад, дар ин кишварҳо камтар аст. Вале мардуми мо бештар ба Русия (на танҳо ба Русияи марказӣ, балки ба Сибир, ҳатто Шарқи дур) мераванд. Ин муҳочират дар бисёр мавридҳо ба худбегонагӣ, бегонафарҳангӣ, бефарҳангӣ, бемиллиятӣ роҳ мекушояд.

Албатта, на ҳамаи муҳочирон ба ин роҳҳо мебароянд. Баъзе аз муҳочирон дар кишвари дигаре аз миллати худ намоёндагӣ мекунанд, барои беосеб нигоҳ доштани ҳувиёти миллии худ меҷӯшанд ва дар ин кӯшиш ба қомеъҳои ноил мешаванд. Ин қомеъӣ бештар ба муҳочирони мавсимӣ даст медиҳад. Ба вежа, муҳочирони доимӣ аз чунин имконот кам доранд. Биду боши тӯлонӣ дар муҳити фарҳангии бегона кам-кам шахсро аз аслияти худ дур мебарад. Авлоди муҳочирони доимӣ дар насли дувум ва севум дигар донандаи фарҳанги бобову бобокалонӣ худ нахоҳанд буд, дигар он фарҳанги бегона барои онҳо фарҳанги худӣ хоҳад шуд.

Ҳама навиҳои муҳочират аз ҷиҳати маънавӣ бар зиёни миллат анҷом меёбад ва ба суди кишварҳои дигар хидмат мекунад. Баски асосан ҷавонон муҳочират мекунанд, миллат аз як қисми нерӯҳои созанда ва бунёдкор ба қулӣ ё муваққатан маҳрум мегардад. Дар ин сурат, бегумон ғаноафзоии фарҳанги миллий, ки каму беш пайваста идома дорад, зарар мебинад. Ба ин маънӣ суди моддӣ, ки аз муҳочират ба кишвар меояд (даромади нақд ё моле, ки муҳочирон ба ватан меоранд ё мефиристанд), ба ҳеҷ вачҳ бар зарари маънавии он баробар шуда наметавонад. Ҳар бохти

маънавӣ ба миллат бештар аз калонтарин бурди моддӣ зарар мерасонад. Он чӣ муҳочирон аз фарҳанги бегона ба фарҳанги миллат илова мекунад, низ ҳеч наметавонад зарарҳои маънавии муҳочиратро ҷуброн бикунад.

Муҳочират ба ҳар ҳоле, кам ё беш хавфи худбегонагиро дорад.

Худбегонагӣ, дигаргароӣ, чандбаҳрагӣ ва монанди инҳо, гоҳ ҳатто дубаҳрагӣ падидае аз ҳаробии шахсияти инсон аст. Гаравидан ба фарҳанги дигар ба кадом сабаб, ки рӯй дода бошад, кам ё беш хувият гум кардан аст, ба ихтиёр ё маҷбуран рӯ гардондан аз миллати худ аст. Ва дар муҳити тоҷикон қадрношиносӣ нисбат ба фарҳанги бузурги ҷаҳоншумули худ метавонад буд.

Муҳочират дар бархе аз мавридҳо танҳо ба зоҳир боиси қанда шудан аз ватан мегардад, вале шахс метавонад риштаҳои пайванди худро бо ватан ва миллат устувор бидорад. Чунин шахсҳо аз ҳориҷ ба миллати худ хидмат мекунад. Бисёре аз шахсиятҳои барҷастаи фарҳангӣ дар кишвари дигаре ба унвони фарзанди арҷманди миллати худ ғайрипатриот мекунад. Вале чунин шахсиятҳо қаманд. Агар бигӯем, ки инҳо низ истисноанд, шояд ҳато нашавад.

7

Паст рафтани шуури иҷтимоӣ дар ҷомиа, суст шудани худшиносии таърихиву фарҳангӣ ва ҳудудҳои миллии шахс яқин омилҳои пурзӯрест, ки барои худбехабарии маънавӣ ва ахлоқӣ замина омода мекунад ва ин худноогоҳӣ дар шароити имрӯз мумкин аст зуд ба ғарбзадагӣ бигзарад. Имрӯз ҷилои зоҳирии назаррабои фарҳанги ғарб бисёр дилфиреб шудааст ва ҳар ҷо ки дар Тоҷикистон андак титҳогоҳи маънави ва сустии шуури миллии ҳаст, зуд сар меҳалонад ва шахсияти инсонро ҳароб мекунад.

Ба ин ҳақиқат аз он равандро, ки дар фазои фарҳангии Тоҷикистон ҷараён доранд, метавон пай бурд.

Ҳоло падидаҳои гуногуни фарҳанги Ғарб, ки тамоюлоти ҳаробкор низ бисёр дорад, ба суръат ташаккули шуури наслҳои наврасро ба роҳи номатлуб бурда истодааст. Кӯдакон ва наврасон аз компютер ва интернет на он қӣ судманд аст, балки он қӣ зарар дорад, бештар гирифта истодаанд. Интернет - кафе, бозии сонӣ, тамошои дивидӣ ва видео-диск чунон нуфуз пайдо кардааст, ки тавон гуфт, дар шаклирии шахсияти навҷавонон як омили асосист. Бачаҳо дигар китоб намехонанд, хонавода ва мактаб аз тарбия оқиз аст. Дар шаҳри Душанбе ҳоло асосан ду омили тарбия кор мекунад: яке ҳаёти иҷтимоӣ, бештар кӯча, ки равияҳои ахлоқии норавои он то рафт меафзояд, дигаре - интернет, дивидӣ, сонӣ, дискотека ва монанди инҳо, ки низ гоҳ андак ва гоҳ хеле таъсири манфии ахлоқӣ мерасонанд. Ҳамаи онҳо нуфузи фарҳанги бегона ва забони бегонаро дар тарбияи наврасони мо густариш медиҳанд. Ҳамаи инҳо дар ҳаёти кӯдакон, наврасону ҷавонони тоҷик ҷойгоҳи забони давлатӣ ва фарҳанги миллии моро то рафт кам карда истодаанд. Парвариш (тарбия) аз кӯдакӣ на ба забони модарӣ, балки ба забони дигар ва дар рӯи фарҳанги дигаре сурат бигирад, наметавонем аз кӯдакону наврасони худ тоҷики ҳақиқӣ ба воя бирасонем. Бачаҳои мо ба кадом забон, бо кадом фарҳанг ба воя бирасанд, аҳли ҳамон забон ва ҳамон фарҳанг хоҳанд буд. Дар замони мо имкони ин ки аз кӯдак ба забони русӣ ё англисӣ тоҷик тарбия бикунем, бисёр кам аст. Дар таълимгоҳҳои ҳарбии Тоҷикистон аз аскарбачаҳо ба забони русӣ сипоҳии ватандӯсти тоҷик тарбия кардан амри маҳол аст.

Ин аст, ки омилҳои хувиятсози бегона барои шаклирии шахсияти бегонафарҳанг замина омода карда истодаанд.

Аз ин рӯ, тамошоҳои дивидӣ, сонӣ, видео-диск, филмҳои бачагонаи телевизион ва ғайра бояд ба забони тоҷикӣ бошад, инҳоро бояд худ истеҳсол бикунем ва он чиро ки аз хориҷ меояд, ба тоҷикӣ баргардонем. Аввал тарҷума шавад, баъд ба фурӯш барояд.

То тарҷума нашавад, то бовар ҳосил накунем, ки мазмунан безарар аст, ба фурӯш баровардан мумкин нест.

Барои компютер барномаи тоҷикӣ тайёр кардан лозим аст. Чанд сол аст, ки дар ин бора гуфтугузор ҳаст, вале ҳеҷ не, ки мақомоти давлатӣ аз гуфтор ба кирдор биёянд.

Ширкати забону фарҳанги миллии мо дар раванди омӯзишу парвариш то рафт кам шуда истодааст. Мактаби тоҷикӣ эътибор аз даст медиҳад ва мардум фарзандонашонро ба синфи русӣ дода истодаанд. Синфҳои русии мактаби Тоҷикистон пур аз тоҷикбачагон аст. Таълимгоҳҳои миёнаву олӣ, ки дарсашон ба забони русӣ ва англисӣ аст, ҳарчӣ бештар обрӯ пайдо мекунанд ва обрӯи мактаби тоҷикиро мерезанд.

Аз нотаवонии мактаби миллий ғурехта, ба қудрати забону фарҳанги дигар паноҳ бурдан низ барои устувор кардани асосҳои миллии шахсияти инсон монаи ҷиддист.

Чун дар ин таълимгоҳҳо (хоҳ таълимгоҳи миёна аст, хоҳ олӣ) илмҳои асосиро ба забони русӣ ё англисӣ меомӯзанд, тафаккури илмӣ шахс ҷудо аз тафаккури миллий шакл мегирад. наметавонад тафаккури миллиро қувват бидиҳад, боиси рушди он бишавад ва дар натиҷа тафаккури миллий, ки яке аз рӯкнҳои ҳувиёти фарҳангист, бебаҳра ё камбаҳра аз ғайзи тафаккури илмӣ мемонад, яктарафа ва камтавон мегардад. Тафаккури миллий ҳалалдор шавад, ҳувиёти миллий осеб мебинад, забони миллий хароб мешавад.

Рушди фарҳангии миллат он гоҳ мукамал ва арзишманд хоҳад буд, ки забони миллий забони таҳсилот бошад. Бинои рушди фарҳангии шахсро бар забони дигар ва фарҳанги дигар биниҳем, аз шаклгирии шахсияти фарҳангии миллий набояд умед дошта бошем. Ба ҳар ҳол, умед кам хоҳад буд. Як оғозгоҳи бегонапарварӣ, худнописандӣ, худбезорӣ дар ҳамин ҷост.

Мо бояд илму дониш, ҳикмати ҳаёт, асрори ҷаҳонро ба забони модарӣ аз худ бикунем. Ҷаҳонро ба ҷашми худ бояд дид, на ба

чаши дигарон, ба ақлу фаросати худ бояд шинохт, на аз рӯи ақидаи дигарон. Истиқлоли андеша аз шартҳои асосӣ дар ҷаҳоншиносӣ. Албатта, худфаҳмии дигаронро бояд донист, яъне хатман бояд бидонем, ки дигарон дар бораи худ чӣ фикр доранд. Зиеда аз ин, бояд бидонем, ки дигарон дар бораи мо ба чӣ андешаанд, то ки аз рӯи фаҳмиши онҳо ҳештаншиносии худро такмил бидиҳем. Ин ҳама шинохтҳо бо ҷавлони тафаккури худӣ мо, ки нозуктарини ҷилоҳои он ба забони модарӣ акс меандозад, бояд сурат бигирад. Зиндагӣ ва ҷаҳонро ба воситаи забонҳои дигар ба вежа ба воситаи забонҳои тавоноии фарогире чун англисӣ ва русӣ низ омӯхтан мумкин, балки зарур аст. Вале нахуст бояд андешаи худро ба ҷунбиш биёварем, то тавоноии андешаи худ ва забони худро афзоиш бидиҳем. Шинохти ҷаҳон аз кӯдакӣ ба забони модарӣ оғоз мешавад ва як умр идома меёбад. Забони модарӣ асоси шинохти ҷаҳон аст. Нозукиҳои забони модарӣ нозукиҳои ҷаҳони ҳастиро ба дидаву дили мо наздик меоварад, забонҳо ва фарҳангҳои дигар барои шинохти ҷаҳон воситаи дувум ва кӯмакрасон мебошанд.

Мо бояд мисли дигарон, ҷунончи монанди аҳли тамаддуни Ғарб фикр кардан, монанди онҳо кор карданро ёд бигирем, ба сирру асрори тафаккури онҳо бирасем, вале набояд ки аз тарзи тафаккури худ маҳрум бишавем, ба таври худ фикр ва амал карданро фаромӯш бикунем. Дар ҳар сурат мо бояд мо бошем, на дигаре. Бояд тоҷики комил бошем, на ним тоҷик.

Алҳол Тоҷикистон дар парвариши қадри милли бар омӯзиш ба забони русиву англисӣ, омӯзиш дар кишварҳои хориҷӣ бештар така дорад. Албатта, дар шароити имрӯзӣ ва дар ҷаҳон соли дигар аз ин тарзи парвариши мутахассисон истифода кардан лозим меояд. Вале ин шеваи кор баъзе норасоиҳо дорад, ки барои пешгирии онҳо чорае андешидан даркор аст,

Ҷавононе, ки дар таълимгоҳи миёна ва олии Тоҷикистон илмҳои асосиро ба забони русӣ ё англисӣ омӯхтаанд, онҳое, ки дар хориҷ таҳсили илм кардаанд, мутахассисе хоҳанд буд, ки дар соҳаи ихтисоси худ саводи тоҷикӣ надоранд. Чунончи, муҳандис ё иқтисоддон ё ҳуқуқшинос дар соҳаи муҳандисӣ, иқтисод ва ҳуқуқ саводи русӣ, англисӣ дорад, аммо саводи тоҷикӣ надорад. Ҳар кас илмҳои дақиқ табиатшиносӣ – физика, кимиё, зистшиносӣ ва ғайраро ба русӣ ё англисӣ хонда бошад, дар ин илмҳо саводи тоҷикӣ надорад, аз саводи илмии тоҷикӣ, аз саводи ихтисосии тоҷикӣ маҳрум аст. Пас дар шароити Тоҷикистон кор кардани ӯ душвор хоҳад буд, илму ихтисосеро, ки ба даст овардааст, наметавонад ба тарзе ки бояд ва шояд, ба хидмати халқи худ бигузорад, наметавонад одитарии матолиби илмиро ба забони тоҷикӣ ба мардуми тоҷик бифаҳмонад.

Аз таҷрибаи замони шӯравӣ медонем, ки он ҷавонони тоҷик, ки дар донишгоҳҳои номдори Маскав, Ленинград, Киев, Новосибирск ва дигарҳо таҳсили илм кардаанд, дар Тоҷикистон нағз хидмат карданд, ба мартабаҳои баланд расиданд, унвонҳои калони илмӣ гирифтанд, аммо бисёре аз онҳо ҳанӯз забони тоҷикии илми худро намедонанд, ҳануз саводи тоҷикии илмӣ надоранд.

Маҳрумияти кадрӣ миллӣ аз саводи илмиву ихтисосии тоҷикӣ яке аз саҳттарин дардҳои иҷтимоӣ дар Тоҷикистон аст, ки онро даво кардан ва барои пешгирии густариши минбаъдаи он чора андешидан зарур аст. Ин маҳрумият ҷудоие миёни мутахассис ва миллат, мутахассис ва Ватан ба вучуд меорад. Худбеҳабарии фарҳангии мутахассис, худбеғонагӣ ва худнописандии ӯ низ аз ҳамин ҷо оғоз меёбад.

Таҷрибаи бисёр кишварҳои Шарқ, ки монанди мо кадрӣ миллии худро бештар дар хориҷ, дар Урупову Амрико ва ғайра омода мекунанд, низ баъзе талхҳо дорад. Ҷавононе, ки дар Урупову Амрико таҳсили илм кардаанд, аксаран ба ватан

барнамегарданд, дар хориҷ мемонанд. Онҳое, ки ба ватан баргаштанд, низ саводи ихтисосии миллий надоранд ё кам доранд, ҳисси миллии баъзеи онҳо баланд нест. Бархе аз онҳо ба ватан баргарданд ҳам, чун мутахассиси хориҷӣ меоянд, ки барои пул кор кардан омадааст, на барои хидмати миллат.

Кундии шуури миллий, бетафовутии фарҳангӣ, худбеғонагӣ ва монанди инҳо, ҳатто беғонафарҳангӣ ҳангоми таҳсил дар хориҷ бештар имкони пайдоиш дорад.

Чун ҷавонро ба хориҷ барои таҳсил мефириستم, бояд дар ҳар кишвар созмонҳое дошта бошем, ки маъмури онҳо бо он ҷавонон кор бикунанд, машғулиятҳо бигузаронанд, аз забон, адабиёт, таърих, ба вежа таърихи фарҳанги маънавӣ, аз ахлоқу маънавият дарс бидиҳанд, то дарунмояи миллий - маънавии ҳастии шахс устувор шавад. Ин кор ҳам осон нест ва душвориҳо дорад, дар бисёр мавридҳо камтаъсир ва ношуданист. Бо вучуди ин, дар ин роҳ кӯшидан ва чораҳо пешбинӣ кардан даркор аст.

Беҳтар он аст, ки низоми таҳсилот дар Тоҷикистон такомул дода шавад ва тарбияи кадрӣ миллий бештар дар Тоҷикистон сурат бигирад. Ба дараҷаи стандартҳои ҷаҳонӣ расонидани низоми таҳсилот ва тақмили рӯзафзуни он яке аз муҳимтарин ҳадафҳои миллист. Агар бар ин ҳадаф бирасем, ба таҳсили дар хориҷ эҳтиёҷ кам мемонад. Барои таъмини савияи баланди таҳсилот лозим аст, ки устодони хориҷӣ ба кор даъват бишаванд. Аз хориҷ, аз Шарқу Ғарб устод даъват кардан беҳтар аз он аст, ки ба хориҷ донишҷӯӣ бифириستم. Аз хориҷ устод даъват кардан гаронтар меафтад, вале барои баланд бурдани сифати таҳсилоти миллий бештар аҳамият дорад.

Банда бар инам, ки агар дар таълимгоҳҳои миёнаву олии Тоҷикистон баъзе илмҳоро ба русӣ ё англисӣ дарс додан лозим ояд, бояд чунин тартиб ҷорӣ бикунем, ки ними соатҳо ба англисӣ ё русӣ, ними дигари соатҳо ба тоҷикӣ дарс дода шавад. Он гоҳ имкон

хоҳем дошт, ки мутахассисони тоҷик дар соҳаи ҳар илму ихтисос саводи тоҷикӣ низ дошта бошанд, то ки аз шармандагии бесаводӣ раҳой биёбанд. Он ҳақиқат дар ҷомиаи мо бояд амиқан дарк шавад, ки барои дипломдоре бесаводӣ айб аст, айби бузург аст. Агар мутахассисе дар соҳаи илму ихтисоси худ саводи англисӣ ё русӣ дошта, саводи тоҷикӣ надошта бошад, забони тоҷикии он илму ихтисосро надонад, инро беҳурматӣ нисбат ба забони модарӣ, нисбат ба миллат бояд бидонем, беэҳтиромие бояд бидонем, ки на танҳо он мутахассис, балки мақомоти давлатии мо, ки тарбияи ўро ташкил кардаанд, низ зоҳир намудаанд. Ин ҷо мақомоти давлатӣ, ки рушди низоми таҳсилот ва барномаҳои тарбияи кадрӣ миллий дар ихтиёри онҳост, бештар ҷавобгаранд. Давлат бояд пайванди миллат ва кадрӣ миллиро таъмин намояд.

Надонистани забони тоҷикии илму ихтисоси худ ҳангоми ҷаҳонгароӣ кадрӣ миллиро ба роҳи нодуруст мебарад ба роҳи дур шудан аз миллат меандозад барои худбегонагӣ ва бегонафархангӣ роҳ хамвор мекунад.

Дигар омилҳои қувватдиҳандаи рӯҳияи бегонапарварӣ ва ғарбгароӣ низ дар Тоҷикистон афзоиш ёфта истодаанд. Чунончи, ба вазъи фазои иттилоотии кишвар назаре андозем. Моҳи март соли 2007 дар рӯзи матбуоти тоҷик (95 солагии таъсиси рӯзномаи «Бухорӣ Шариф») аз тарафи Иттифоқи журналистони Тоҷикистон эълон шуд, ки ҳоло фақат 50 фоизи расонаҳои хабарӣ ба забони тоҷикисту бас. Ба як ҳисоб қариби 85 фоизи рӯзномаҳо, ба ҳисоби дигар 50 фоизи онҳо ба забони тоҷикӣ нест, асосан ба забони русист. Чунин оморе низ зикр шуд, ки соли 2006 ба Тоҷикистон 117 рӯзномаи русӣ ба тарзи қочоқ оварда мешуд.

Бештари рӯзнамаву маҷаллаҳои русӣ, ки пинҳонӣ, дурусттар он ки ба таври ғайрирасмӣ, вале ошкоро оварда мешаванд, тарғибгари сексу шахвоният ва беодобӣ мебошанд. Диску касетаҳое, ки мазмунан фиску фучур аст, торафт зиёд мешавад.

Инҳо ҳама шеваи зиндагии ғарбиёро дар Тоҷикистон ба роҳ меандозанд, ахлоку одоб, дурусттар он ки бадхулқиву беодобии ғарбиро, ки хилофи тасаввуроти ахлоқии мардуми мост, дар Тоҷикистон қорӣ кардан меҳоянд, ахлоку одоби мардуми моро вайрон карданӣ ва моро ҳар чи зудтар ба сӯйи ғарбзадагӣ бурданӣ ҳастанд. Нерӯҳое пайдо шудаанд, ки вайрон кардани ахлоқи мардуми мо ба суди эшон аст. Онҳо аз ин роҳ пул ба даст меоранд, сарватманд мешаванд. Дунед, ки мо ҳар чи бештар ғарбзада бошем, пулбонии баъзе аҷнабиён (ва бархе худиро), давлату савлати онҳо бештар мешавад.

Ин омори ёдшуда ҳикоят аз он мекунад, ки дар як қисми калони фазои иттилоотии Тоҷикистон бегонагон ҳукмронанд.

Агар дар Тоҷикистон танҳо 50 фоизи рӯзнамаҳо ба забони тоҷикӣ, боз баъзеи он ба се забон - ба тоҷикӣ русӣ ва ўзбекӣ чоп мешуда бошад, бояд бигўем, ки дар фазои иттилоотии Тоҷикистон майдони забони тоҷикӣ хеле танг шудааст. Ин 50 дар сад чунин маънӣ дорад, ки забони давлатӣ дар қаламрави худ кам-кам ғарибу бечора шудааст. Чун дар баъзе кишрҳои ҷомии мо нашрияҳои русӣ обрӯ доранд, он 50 дар сад чунин маънӣ ҳам мегирад, ки имрӯз дар матбуоти Тоҷикистон баёни марому маслаки даврони истиқлол ба душворӣ рӯ ба рӯ омадааст, фикри кишварҳои дигар дар бораи зиндагӣ дар расонаҳои хабарӣ бештар ва мукамалтар баён мешавад, фикри худро ба сари мо бор кардан меҳоянд. Онҳое, ки аз берун матбуоти русиро дар Тоҷикистон густариш медиҳанд, мақсадашон иттилоърасонӣ нест, балки фаҳмишу раъйи худро ба зеҳни мо нишондан аст. Ва ин ҳам як навъи ҷаҳонӣ сохтан аст.

Донишу иттилооти ихтисосии иқтисодӣ, ҳуқуқӣ, тиббӣ ва ғайра ҳатто дар рӯзнамаҳои тоҷикӣ ба забони русӣ чоп мешаванд. Як нишонаи бегонапарварӣ, ки ба худкушӣ меоварад, он чанд радиои пурзӯр аст, ки дар фазои шаҳри Душанбе ва баъзе шаҳрҳои дигар шабу рӯз бештар барномаи русӣ, ва фарҳанги бегонаро пахш мекунад. Радиои Азия, Азия-плюс, Ватан, Ориёно ва монанди инҳо (ҳамагӣ шаш-ҳафт радио) забон ва фарҳанги моро аз эфир (асир) берун кардан меоҳад.

Аҷобатро бинед, ки эҳтимол аст баъзе созмонҳои амрикоӣ баъзе радио ва матбуоти русиро дар Тоҷикистон маблағгузорӣ мекунанд. Чаро ин тавр аст? Чунки бархе аз қувваҳои сиёсӣ бисёр меоҳанд, ки мардуми тоҷик аз ҳувиати фарҳангии худ маҳрум бишаванд ва ба фарҳанги дигаре бигараванд. Назди эшон фарқ надорад, ки мо ба кадом фарҳанг меравем ба фарҳанги русӣ ё чинӣ ё дигаре. Барои онҳо муҳим он аст, ки миллате аз фарҳанги худ рӯ битобад ва ба фарҳанги дигаре рӯ биёварад. Онро, ки аз худ бегона шудааст, ба тобеъият даровардан осонтар аст.

Дар фазои фарҳангии Тоҷикистон афзудани нуфузи забони дигаре асосан чунин мақсаде дорад, ки дар замини дили мо тухми худбегонагӣ киштан меоҳанд.

Боз як бори дигар хотиррасон мекунем, ки фазои иттилоотӣ дар садаи XX дар сартосари ҷаҳон ба майдони муборизаи сиёсӣ табдил ёфт. Нашрияҳои иттилоотии ҷопӣ низ бештар талошгоҳи сиёсиянд. Агар Тоҷикистон эфирро аз даст бидиҳад ва дигар сарчашмаҳои донишу иттилоотро ба даст надошта, ба ихтиёри дигарон бигузорад, агар имкон бидиҳад, ки забони миллиро аз баъзеи ин соҳаҳо тамоман ва аз баъзеи онҳо қисман берун биронанд, бояд бидонем ва огоҳ бошем, ки манфиатҳои миллатро аз даст додаем. Дар ин сурат дар пеши миллат, дар пеши таърих масъул хоҳем буд ва лозим меояд, ки рӯзе ҷавоб бигӯем.

Дар фазои фарҳангии кишвар, дар ҳама соҳаҳои он бояд рӯҳияи миллӣ ва забони давлатӣ ҳукмронии пурра дошта бошад. Омӯзиши забони русӣ ва англисӣ зарур аст, вале ин омӯзишро ба дараҷаи қабоҳат, ба дараҷаи худғурезӣ ва худзидоӣ набояд расонид. Ҳар кор ҳадду андоза дорад. Аз ҳадду андоза набояд гузашт.

Бубинед, бегонапарварӣ чӣ шаклҳои бемаънӣ гирифтааст. Чанд гоҳ аст, ки бархе аз равшанфикрони тоҷик дар матбуот аз номгузориҳои навбаромад шикоят мекунанд. Чунанчи, бисёре аз мағоза, тарабхона, ресторан, кафе, офисҳо ва ғайра номҳои аҷибӣ хориҷӣ доранд. Тропиканка, Диана, Клеопатра, Жасмин (яъне ёсуман), Ева (яъне Ҳавво), Эдем, Элегант, Элита ва м. и. аз ҳамин қабиланд. Шак нест, ки бартарӣ додани «Жасмин» бар «ёсуман», «Ева» бар «Ҳавво», ҳама номгузориҳои боло, номгузориҳои аз қабилҳои меҳмонхонаи «Меркурий» (ва ҳол он ки Меркурий ба забони мо Муштариест), тарабхонаи «Сириус» (ба ҷои «Шеър»), кафеи «Золотой цыплёнок», ресторани «Вояж», бари «Эдельвейс», ошхонаи «Каприз», ресторани «Лесная сказка», фотосалони «Перестиж», ошхонаи миллии «Белый аист» (аҷабо, ҳатто барои ошхонаи миллӣ як номи тоҷикӣ чустанро лозим надонистаанд!) ё ки «Тоҷикпромбанк» (яъне Таджикский промышленный банк), «Тоҷикагроинвестбанк» ва ғайра ҳама безътиной ба забони давлатӣ ва Тоҷикистон, беҳурматӣ ба миллати тоҷик аст.

Баъзеҳо агар пештар муассисаи худро номи тоҷикӣ дода бошанд, акнун аз он ном шармида ва пушаймон шуда, зуд ҳатто худро ислоҳ карда истодаанд. Чунанчи, тарабхонаи «Зарафшон» ҳоло «Гладиатор» номида шуд.

Банда шак надорам, ки ин кор як намуна аз тоҷикибезорист, безорӣ аз ҳар ҷизи тоҷикист.

Тоҷикибезорон корҳои дигар ҳам кардаанд. Онҳо ҳатто номи Ибни Синоро ба шакли аслии он навиштан намехоҳанд ва шакли

аврупоии онро беҳтар медонанд. Як рӯзнома ва як созмони иқтисодӣ «Авиценна» ном дорад. Ин ҳам мисли он аст, ки дар замони шӯравӣ номи касе Маҳмуд бошад, Миша мегуфтанд, Шарифро Шурик, Марямо Мара, Саъидро Саша меномиданд. Ҳоло ин расм шаклҳои дигар гирифтааст, ки ҳамон «Ева», «Жасмин», «Авиценна» ва ғайра мисоли онанд.

Ба муассисаҳои бегонаном чашм афканем, мебинем, ки ҳар навиштае, ки дар беруну даруни бисёре аз онҳо ҳаст, ба забони русӣ ва англисӣ буда, навиштае ба забони тоҷикӣ нест. Аз ҳамаи он муассисаҳо садои мусиқии хоричӣ баланд аст, ҳеҷ оҳанги тоҷикӣ намешунавем. Аз хиёбони зебои маркази Душанбе - хиёбони Рӯдакӣ гузарем, аз дарҳои ду тарафи кӯча садои мусиқии ғарбӣ меояд. Яъне ба назари баъзеҳо номи тоҷикӣ, сухани тоҷикӣ, мусиқии тоҷикӣ арзиш надорад, фақат шакли аврупоии онҳо эътибор дорад, зебо, пурмаъно, хушсадо менамояд.

Ба андешаи банда, ин пиндорро ғарббандагӣ бояд ном дод, на ғарбгарой! Ошкор аст, ки ин ғарббандагӣ ва аврупобандагӣ хоҳ шахсист, хоҳ гурӯҳӣ, миллатро ё бахше аз онро ба бандагии фарҳангӣ ҳоҳад овард. Ин як навъи тоҷикзидоист, ки наметавон бо он муросо кард!

Чаро ҳукуматдорон ба ин тоҷиксизӣ тоқат мекунанд? Чанд сол пеш аз ин ҳукумати шаҳри Душанбе навиштаҳои зебои ба хати ниёгонро аз дару деворҳои хиёбони Рӯдакӣ тарошид, яъне як намунаи фарҳанги миллии моро маҳв кард, гӯё сояи тоҷикро аз девор тарошид (чунонки дар садаи XX китобҳои ба хати ниёгонро сӯзониданд). Пас, чаро акнун ҳукумати шаҳр барои аз байн бардоштани баъзе падидаҳои беҳурматӣ нисбат ба миллат чорае намебинад?! Вазорату идораҳои масъул барои номгузориҳои ёдшуда, радиоҳои бегонаписанд ва ғайра бо хату мӯҳр иҷозат медиҳанд, ақида доранд, ки инҳо ҳама нишонаи демократия ва озодист. Андак мулоҳиза бифармояд, ки беҳурматӣ ба миллат

нишонаи демократия ва озодӣ будааст! Ба ҳамин минвол дар Аврупо тасвири карикатурии Паямбари исломро нисбати демократия ва озодӣ ба шумор оварда буданд. Беҳурматӣ нисбат ба арзишҳои маънавӣ ва муқаддасоти миллии мардуми Шарқро вобаста ба демократия ва озодӣ вонамудан кори касоне аз аҳли Ғарб аст, ки худ мафкурабардор ва таблиғгари ғасбкорӣ буда, падидаҳои фарҳанги мардумони Шарқ ва тамаддуни шарқиро ночиз ва беаҳамият нишон медиҳанд ва ба ин восита андешаи аҳли ҷомияро барои пазириши пирӯзии ҷаҳонгирону ҷаҳонхоҳоне омода мекунанд. Пешдави империализми фарҳангӣ низ ҳамин талқину ҳамин таблиғ аст.

Афсӯс, ки чунин фаҳмиши имрӯзии аврупоӣ ва амрикоии демократия, ки тавҳам бо як навъ нигоҳи нописандона ва ҳавобаландона ва таҳқиромез ба дигар фарҳангҳои миллист, ба Тоҷикистон низ омадааст. Ин ҳам як меваи боғи ғарбгароист. Лекин онро ғарбзадагӣ гӯем, дурусттар хоҳад буд.

Бисёр меҳоханд, ки мо ҳар чӣ зудтар амрикоӣ, лоақал аврупоӣ шавем. Дар шаҳри Душанбе чунин муҳите, ки моро ба сӯйи амрикозадагӣ, ба сӯйи маҳрумият аз ҷеҳраи миллии худ мебарад, рӯз то рӯз густариш меёбад.

Шаҳри Душанбе намуди миллии надорад. Лоихаҳои нав, ки дар онҳо унсурҳои меъмории миллии тоҷикӣ, чунончи унсурҳои меъмории Бухоро ва Самарқанд, ки мувофиқи иқлими мост, истифода шудаанд, қатъиян рад мешаванд ва биноҳое сохта мешаванд, ки дар онҳо унсурҳои меъмории олмони қарнҳои гузашта, унсурҳои услуби Барокко ва Готика бартарӣ дорад.

Ҳоло тасмим гирифтаанд, ки мардумро аз ҳавлиҳо берун ронда, ба квартирахо ҷо кунанд. Ҳавлиҳое, ки мардум ба хуни ҷигар сохтаанд, вайрон карда, ба ҷояш биноҳои баланди 13-15 ошёна сохтан меҳостаанд. Ба ин тариқ, гуё шаҳрро обод ва зебо кардан меҳоханд. Аҷаб ободӣ, ки бо хонавайронии мардум ба

вучуд меомадааст! Ин на ободӣ, балки чабр дар ҳаққи мардум, поймоли ҳукуқи шахс хоҳад буд ва инро як рӯйдоди иҷтимоӣ манфӣ бояд донист. Агар дар ҳаққи халқ ғамхорӣ кардан хоҳем, нахуст бояд водопроводи Душанберо дуруст бикунем, ки мардум оби ҳаром нанӯшанд ва баъд бояд бикӯшем, ки илоче ёфта ба тақозои шароити иқлимӣ мо кам-кам мардумро аз квартирахон блокдевори зарарнок бароварда, ба ҳавлиҳои барҳавои шахсӣ ҷо бидиҳем. Ё биноҳое бисозем, ки ба услуби анъани бобоии тоҷикон, ба услуби «чӯбкорӣ», ки ҳоло дар Эрон ба услуби «оханкорӣ» табдил ва хеле ривоч ёфтааст, асос ёфта бошад. Тарзи «чӯбкорӣ» (ё «оханкорӣ» бо хишти пухта) чи ба эътибори обу ҳаво ва чи аз ҷиҳати зилзилабардорӣ мувофиқи иқлими мост.

Даст кашидани бинокорони мо аз усул (принсипҳо)-и анъани меъмории миллӣ шароити зиндагии мардумро дигар карда, онҳоро ба машаққатҳо дучор овардааст. Анъанаҳои меъмории ҳикмати асрҳоро дар худ инъикос додаанд. Аз он анъанаҳо рӯ тофта хилофи манфиатҳои миллӣ. Банда дар ин масъала бовари комил дорам.

Оре, ҳоло дар сиёсати шаҳрсозӣ ғами халқро намехӯранд, балки дар андешаҳои дигаранд. Яке аз ин андешаҳо шояд ҳамон аст, ки гуфтем: Ҳар чи зудтар моро аврупоӣ кардан мехоҳанд. Ва ҳол он ки дар бисёр кишварҳо ҳоло аз сохтани биноҳои истиқоматии баланди чандинқабатии сиёҳпӯш даст кашидаанд. Дар бисёр кишварҳо чунин биноҳо намесозанд, чунки ин биноҳо ба саломатии инсон зарар дорад.

Дар Тоҷикистон анъанаҳои бостонии шаҳрсозиро умри дубора бахшидан лозим аст. Дар шаҳрҳои қадимӣ мо ҳона, қасру кӯшк, мадраса, қорвонсарой, хонақоҳ ва ғайра чунон сохта мешуд, ки ҳам дар гармии тобистон ва ҳам дар сардии зимистон зараре ба истиқоматкунандагон намерасид. Агар дар ғами халқ бошем, бояд

роҳхое бичӯем, ки он усули бинокории бостониро ба шароити имрӯз созгор биёварем.

Инак, ба баъзе гӯшаҳои фазои фарҳангии Тоҷикистон ва фазои иттилоотии он ним нигоҳе андохтем ва аз вазъи онҳо андаке огоҳ шудем.

Хонандаи азиз худ қазоват бикунанд, ки дар сурате, ки 50 фоизи матбуоти Тоҷикистон ба забони русӣ будааст, дар фазои иттилоотӣ - эфири шаҳри Душанбе ду радиои тоҷикӣ ва панҷ-шаш радиои русӣ садо меодааст, яъне забони тоҷикӣ фақат 30-40, бештар бошад 50 фоизи барномаҳоро ташкил мекардааст, дар шабакаи тоҷикии телевизион, чунончи дар ТВТ, ба таъкиди Муҳиби Қурбон¹ ҳар бегоҳ 40-50 фоизи намоишҳо ба забони русӣ будааст, дар баъзе таълимгоҳҳои миёнаву олии имтиёздор 40-50 фоизи дарсҳо (дарсҳои асосӣ) ба забони русӣ (ва гоҳ англисӣ), дар Фарҳангистони улуми Тоҷикистон пажӯҳишҳои риштаи улуми дақиқ ва табиатшиносӣ сад дар сад ба русӣ сурат мегирад, рисолаҳои номзадӣ ва докторӣ (ба ҷуз риштаи суханшиносӣ) ба русӣ навишта ва ҳимоя мешаванд, яъне забони тоҷикии илм ба вучуд намеояд, ҳама банкҳо, офисҳо ва ғайра асосан ба русӣ кор мекунанд ва ҳоказо, - худ қазоват бикунед, ки дар ин сурат барои забон ва фарҳанги тоҷикӣ дар қаламрави худ чи ҷойгоҳе боқӣ мондааст. Ба пиндори мо, ҳулоса бояд ин бошад, ки забони давлатии Тоҷикистон дар фазои фарҳангӣ ҷойгоҳе басазо надорад ва дар фазои иттилоотии кишвар бештар дигарон ҳукмронанд.

¹ * Ниг. М. Қурбон. Телевизиони тоҷикӣ ё кинохонаи Русия // Миллат, 2007, 7 март, № 10, саҳ. 7 ва М. Шакурӣ. Фазо пурсадост, вале тоҷикӣ нест // Тоҷикистон, 2006, 26 январ, № 4, саҳ. 8-9.

Давлат фазои иттилоотиро танзим намекунад, онро даҳолат надорад, тамоман ба ҳоли худ гузоштааст.

Забони миллӣ шаҳрпояи биноӣ давлат аст ва ин биноро устувор медорад. Худо накунад, ки ин шаҳрпоя суст бишавад. Агар қорҳо дар ҷомиа на ба забони миллӣ, балки ба забони дигаре анҷом меёбад, бидонед, ки давлат ба коми дигарон аст.

Ба тақрор гуфтан меҳохем, ки фазои иттилоотиро танзиими давлатӣ мебояд, то ки дигарон натавонанд раёю андешаи худро ба зеҳни мо ҷо кунанд. Иттилоот ва дониш, ба вежа улуми инсонӣ ва иҷтимоӣ на ба он тарз, ки дигарон меҳоянд ба мо бифаҳмонанд, таъбиру тафсир бикунанд, балки бояд ба забони модарӣ ва ҷолоишгарии фарҳанги миллӣ ба дастрасӣ мо қарор биёбад, то ки мо на танҳо фаҳмиши дигаронро бидонем, балки фаҳмиши ҳоси худро дошта бошем. Фазои фарҳангӣ ва фазои иттилоотиро бояд рӯҳияи миллӣ фаро гирад ва забони миллӣ ҳукмрон бошад. Моро фазои фарҳангии миллӣ лозим аст, на ҳар фазои фарҳангӣ. Мо нахуст бояд ҳонаи миллатро обод бикунем, на ҳар ҳонаро. Аввал ҳеш баъд дарвеш.

Агар давлат дар ин соҳа танзимгарии собитқадмонаи мувофиқи манфиатҳои миллӣ пеш нагирад, инкишофи таърихӣ миллат мумкин аст аз роҳи матлуб берун шавад. Мумкин аст, ки мо ба роҳи дигаре, ба роҳе, ки дигарон меҳоянд, бидароём ва худ аз ин роҳгумзадагӣ беҳабар бимонем.

Ҳоло вазъи забони тоҷикӣ аз баъзе ҷиҳатҳо сол то сол бадтар мешавад. Банда ва баъзе муҳаққиқони дигар дар ин бора зиёд навиштаем. Хонандаи мӯхтарам он навиштаҳоро нахонда бошанд ҳам, агар дар кӯчаву бозор ва автобусу троллейбус андаке ба гапи атрофиён гӯш бидиҳанд, зуд пай хоҳанд бурд, ки гуфтори ҷавонон бисёр вайрон ва дурушт шудааст, ба як забони нозебӣ дур аз фарҳанги сухан, ба лафзе омехтаи баднамои русиву тоҷикӣ гап мезананд ва қабӯҳати инро намефаҳманд. Ва ҳол он ки бештари ин ҷавонон донишҷӯянд. Аз гуфторашон ҳеҷ маълум нест, ки онҳо

тахсил доранд, чизе меомӯзанд, аз ҷумла одоби сухан ёд мегиранд. На, ҳаргиз чунин эҳсосе пайдо намешавад.

Албатта, агар аҳволи мактаб, радиову телевизион, матбуот ҳамон бошад, ки гуфтем, бештар кардани вазъи забон душвор хоҳад буд.

Дар баъзе дарсҳо, ба вежа дар омӯзиши компютер як забони ачиб пайдо шудааст, ки омехтан русиву тоҷикӣ ва тоҷикӣ дар он хеле кам аст. Ҳеч як аз мақомоти давлатӣ ин равандро назорат намекунад.

Он ҷавонони корчӯй, ки чанд сол боз ҳазор-ҳазор ба Русия мераванд, агар ин рафтуомади онҳо боз чанд соли дигар давом бикунанд, бегумон, ба забони мо баъзе дигаргуниҳо хоҳанд овард. Ҷои баҳс нест, ки бештари ин дигаргуниҳо рӯйдоде мусбат нахоҳад буд. Тавон гуфт, дар ояндаи наздик дарди тарҷумазадагӣ хуруҷ хоҳад кард, одигӯй, гуфтори беибо, гап задани бенизом бештар хоҳад шуд. Мо бояд барои пешгирии инҳо, барои сушт кардани таъсири нави манфӣ омода бошем. Банда андешаҳои худро дар ин бора дар фаслҳои поин хоҳам гуфт.

Ба муносибати падидаҳои ҷаҳонгарой дар Тоҷикистон боз як масъаларо андаке дахл кардан мехоҳам.

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо сарвари Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон сиёсати дарҳои бозро пеш гирифтааст. Хуб аст, ки кишвари мо ба рӯйи халқҳои атроф аз дили худ дарҳо боз мекунад. Як гӯшаи Тоҷикистон Дарвоз ном дорад, яъне дари воз аз қадим ҳоси тоҷикон буд. Имрӯз Тоҷикистон роҳҳои хуб ва тунелҳо месозад, то аз бунбасти иртиботӣ раҳой ёфта, ба дӯстон пайванди бештар дошта бошад.

Сиёсати дарҳои боз имрӯз яке аз навҳои ҷаҳонгароист ва Тоҷикистонро ба арсаи ҷаҳон хоҳад баровард.

Ба ин муносибат мехоҳем ба таъкид бирасонем, ки албатта Тоҷикистон бояд дарҳои боз дошта бошад, вале шаҳри бедарвоза набошад. Аз аҳди бостон қоида ин аст, ки барои ҳар хона ва ҳар шаҳр дару дарвоза месозанд, то ки гоҳ онро бикӯшоянд ва гоҳ саҳт бубанданд.

Дар асрҳои гузашта ҳатто гузарҳои шаҳр дарвоза дошт ва онро шаб қулф мекарданд. Баъд ин расм барҳам хӯрд ва дар садаи нуздаҳ гузарҳои Бухоро, Самарқанд, Хучанд, Истаравшан, Ҳисор, Кӯлоб ва ғайра дарвоза надоштанд. Умуман, мардуми тоҷик ба дарбастагӣ одат накардаанд ва дар шаҳрҳои калон ҳам дарвозаи хавлиро саҳт қулф намекарданд. Лекин ба ҳар ҳоле хавлӣ ва шаҳр дарвоза дошт ва гоҳ намехостанд, ки онро бикӯшоянд. Ва ин дарбандӣ ҳам ҳикмат дошт.

Дил бисёр мехоҳад, ки дар сиёсати имрӯзи давлати мо он ҳикмати дарқушоиву дарбандӣ риоя шавад. Зарур аст, ки барои бархе аз омилҳои харобкори ҷаҳонгарой дарҳои мо баста бошад, роҳ ёфтани баъзе равандҳои нораво то ҳадди имкон пешгирӣ шавад.

Агар ҳама дару дарвозаҳо ҳамеша кушода бошад, имконе пайдо мешавад, ки бархе қувваҳои фурсатҷӯӣ ба хонаи мо сар дароваранд ва моро помол бикунанд. Ин эҳтимол ҳамеша вучуд дорад.

Бисёр рӯйдодҳо ишора бар он доранд, ки баъзеҳо моро зерӣ даст ва зерӣ по гирифта меҷаҳанд. Сиёсати дарҳои боз, ки дар шароити Тоҷикистони кунунӣ бисёр дуруст ва оқилона аст, барои бастани роҳи онҳое, ки бо нияти нохуб аз дари мо даромадан мехоҳанд, омодагии махсусе бояд пешбинӣ кунад.

Ба пиндори мо натиҷагирӣ аз он чӣ гуфта шуд, ин аст, ки имрӯз ба сари истиклоли фарҳангии мардуми тоҷик ва ҳастии маънавии онҳо хавфи тоза омадааст. Оғози ин хавф аз қарни бист аст. Аз

даҳаи бистуму сиюми садаи бист бо сиёсати маънавиятсозӣ ва миллиятзидии импиротурии шӯравӣ забони тоҷикӣ хеле осеб дид, яъне пояи хувияти миллий ларзон шуд. Мо ҳанӯз ин осебро бартараф накарда будем, ки равандҳои ҷаҳонгароӣ оғоз ёфт. Бархе аз равандҳои ҷаҳонгароӣ забон ва фарҳанги миллии моро зерӣ нуфузи худ гирифта ва таъсири манфӣ расонида истодаанд. Дар сурате ки бо пошхӯрди импиротурии шӯравӣ титҳогоҳи маънавия ба вучуд омада, бо фоҷиаҳои ҷанги дохилии солҳои 1992-1997 дар ҷомии тоҷикон шуури иҷтимоӣ суст ва шуури миллий кунд шуда буд, таъсири манфии ҷаҳонгароӣ дар Тоҷикистон заминаи мусоид пайдо кард. Ҳоло дар ҷомии тоҷикон бисёр омилҳои пурзӯр худбеҳабарии фарҳангӣ ва худбеғонагии миллии шахсро қувват медиҳанд ва барои шаклирии шахсияти беғонафарҳанг шароит омода мекунанд. Ин раванд дар Тоҷикистон дар садаи бист оғоз ёфта буд ва акнун торафт зӯр мегирад.

Мо бар инем, ки тамоюлоти миллиятзидӣ, ки дар равандҳои ҷаҳонгароӣ ҳаст, ба сари миллати тоҷик хатари ҷиддӣ овардааст.

Лозим аст, ки барои пешгирӣ аз оқибати манфии равандҳои ҷаҳонгароӣ кӯшише бикунем. Инро ҳам бояд бидонем, ки ин ҷо ба андак кӯшиш ба мурод намерасем. Таҳҷуми фарҳангӣ ва раванди хувиятзидӣ ҷунон пурзӯр аст, ки гумон аст битавонем аз ҳама пайовардаҳои он худро бирахонем. Бо вучуди ин, ҷораҳои ҷиддӣ бояд бияндешем, то таъсири равандҳои номатлуб кам шавад. Зарур аст, ки ҷорабиниҳои калоне пеш бигирем, то хатаре, ки ба сари миллат омадааст, ба қадри имкон бартараф гардад.

Пас чӣ бояд кард? Он ҷорабиниҳои бузург, ки мо бояд пеш бигирем, аз чи иборат хоҳад буд? Ба ин гуна пурсишҳо мутахассисони соҳаҳои гуногун, ҷунончи иқтисоддонҳо, кормандони ҷабҳаи бонку молия, сиёсатмадорону сиёсатшиносон ва ғайра ҳар кадоме аз рӯйи ихтисоси худ бояд посух бичӯянд. Бояд

мутахассисони ҳама соҳаҳои илму дониш ва давлатдорӣ сафарбар шаванд, то посухе ҳамаҷониба ба даст биёяд.

Банда бар ин боварам, ки ҳолати пурхатар ба сари миллати мо зиёд омада буд ва аз ин рӯ бояд ба таърих назар андозем ва аз таҷрибаи таърихии миллат, ки басо ғаноманд аст, посух бичӯем.

Ба ин мақсад банда меҷӯям баъзе пораҳои таърихи мардуми тоҷикро ёдовар бишавам.

Ба фаҳми банда, давраҳои оғозини шаклгирии халқи тоҷик гувоҳӣ аз он медиҳад, ки нахуст истиқлоли сиёсӣ барои эҳёи миллии мардуми эронӣ имкон пеш овард. Истиқлоли сиёсӣ бо таъсиси давлати бузурги Сомониён муяссар шуд. Миллат пеш аз ин, пеш аз таъсиси давлати Сомониён ду қарни хомӯширо аз сар гузаронд, ки хомӯшии маънавӣ, хомӯшӣ дар соҳаи фарҳанг буд. Ин хомӯшӣ чунин маънӣ надошт, ки равандҳои фарҳангӣ қатъ шудаанд. На, равандҳои муҳими фарҳангӣ идома доштанд, вале чунин як омилҳои пурзӯри созмондиҳӣ дар миён набуд, ки он равандҳоро ба як нерӯи сарнавиштасоз, ба як нерӯи раҳибахш аз нобудӣ, ба як омиле, ки омодагиро заминаи умри дуборам миллат бошад, табдил бидиҳад. Ба ҳар ҳол, ҷомиа чунин заминаи солими фарҳангиро доро буд, ки як нерӯи бузурги сиёсӣ ба майдон омад ва истиқлоли сиёсии миллатро таъмин кард. Истиқлоли сиёсӣ истиқлоли фарҳангии миллатро устувор кард, омилҳои ҳувиятсозро фаъолият бахшид ва умри дубораи миллат фаро расид. Як натиҷаи эҳёи миллии Эрон ҳамин аст, ки дар шарқи он халқи тоҷик ташаккул ёфт. Халқи тоҷик зодаи эҳёи маънавии Эрон аст, маънавиятзода аст, маънавиятпарварду маънавиятпарвар аст.

Ба такрор ёдрас мешавем, ки эҳёи миллий бо тараққиёти беназири фарҳанг, илму ҳунар, иқтисоду истеҳсол даст дод ва ин ҳамаро давлати миллий, давлати Сомонӣ бунёд ниҳод.

Давлати миллий дар ҳама асру замон поя бар андешаи миллий дошта, рисолати таърихии он омода сохтани заминаи бақои умри

миллат аст. Ба вежа, дар сарзаминҳое чун Мовароуннаҳру Хуросон, ки аз аҳди бостон қаламрави маънавият буданд, давлати миллӣ бо устувор кардани дарунмояи маънавии ҳастии миллат вазифаҳои таърихиеро, ки як-як пеш меоянд, иҷро карда, барои ҳифзи ҳувияти фарҳангии миллат талош меварзад ва миллатро барои тайи роҳҳои ноҳамвори таърих, барои расидан ба сарманзили мақсуди таърихӣ сафарбар мекунад.

Ба гумони мо, давлати Сомонӣ нақши миллатофаринӣ иҷро кард, неруҳои эҷодкорӣ миллатро ба ҷунбиш оварда, чунин шароити иҷтимоӣву сиёсӣ фароҳам кард, ки миллат ҳама ҳастии маънавии худро мукаммалан аз қувва ба феъл овард ва мавҷиботи пояндагии таърихӣ худро таъмин намуд.

Имрӯз, ки даврони ҷаҳонгароист, боз ҳам давлати тозабунёди тоҷикон барои устуворӣ бахшидан ба ҳувияти миллат, барои ин ки мардуми тоҷик дар роҳи ҷаҳонгароӣ ба халқи ҷаҳон омехта нопадид нашавад ва истиклоли фарҳангии худро ҳифз намояд, мубориза хоҳад кард. Яъне имрӯз рисолати таърихӣ давлати миллӣ аз он ки дар аҳди Сомониён буд, хеле фарқ дорад. Барои он ки ин фарқ беҳтар маълум шавад, боз ба таърих, ин бор ба таърихи наздик як нигоҳ андохтан лозим меояд.

Инқилоботи солҳои 1917 ва 1920 фаъолияти маорифпарваронро қатъ намуд. Инқилоб дар Мовароуннаҳр пантуркизмро ба сари ҳокимият овард ва ба хусус шахси якуми Ҷумҳурияи Халқии Шӯроии Бухоро Файзуллоҳ Хоҷа панкуркисти гузаро буд. Пантуркизм, ки ба сари кудрат расид, маҳви маънавии тоҷикон як баҳши сиёсати давлати шӯравӣ шуд.¹ Тоҷиконро дар санадҳои расмӣ узбек навиштан гирифтанд, забони форсии тоҷикиро аз мактабу маориф, матбуоту нашриёт,

¹ Дар бораи маҳви маънавии тоҷикон мурочиат шавад ба рисолаи банда «Фитнаи инқилоб» // Озодагон, 2008, № 19-26.

коргузории идорӣ берун ронданд. Инкори мавҷудияти халқе ба номи тоҷик чунин маънӣ дошт, ки тоҷиконро маънан нест бояд кард. На ҷисман, балки маънан nobуд кардан, аз онҳо турк сохтан лозим буд, яъне боз ба сари миллати тоҷик хавфи калоне, хавфи nobудӣ омад.

Муборизаи зидди пантуркизми давлатӣ аз аввали инқилоб сар шуда, ба шаклҳои гуногун давом кард, лекин фақат пас аз таъсиси Ҷумҳурии мухтори Тоҷикистон натиҷаҳои ҷиддӣ дод. Таъсиси давлат боис шуд, ки мубориза натиҷаи ҷиддӣ бидиҳад. Ҷумҳурияти мухтори Шӯроии Сотсиалистии Тоҷикистон соли 1924 дар ҳайъати Ёзбекистони шӯравӣ таъсис шуд. Ҷумҳурияти Тоҷикистон ниҳоде хеле дур аз истиқлол ва мухторият буд. Таъсиси мухторияти Тоҷикистон дар ҳайъати Ёзбекистон чунин маънӣ дошт, ки шӯравӣён тоҷикро дасту по баста ба турк супурданд. Тоҷикистон тобеъияти дукарата дошт: аввал ба Ёзбекистон, баъд ба маркази империалистии шӯравӣ тобеъ буд. Пас аз соли 1929, ки Ҷумҳурии иттифоқии Тоҷикистон ташкил гардид, агарчи чанд гоҳ сарварони он тоҷикон буданд, аз истиқлол нишоне набуд ва гоҳ Тоҷикистони шӯравиро давлати миллии номидани мо (аз ҷумла каминаи ниғоранда) дуруст набуд.

Оре, мухторияти соли 1924 ба ном давлат ва вонамуди давлату давлатдорӣ буду бас. Бо вучуди ин, бо таъсиси ин мухторият муборизаи зидди пантуркизм ранги расмӣ гирифт. Бо таъсиси ҷумҳурияти мухтор мавҷудияти халқи тоҷик (гарчи бо харобазори кӯхистони Бухорӣ Шарқӣ маҳдуд буд) эътироф шуд. Он гоҳ устод Айнӣ навишт: «баъд аз тақсимои ҳудуди миллии, ки дар Осиёи Миёна ба вуқӯъ омад, тоҷикон ҳам соҳиби ҳуқуқ шуданд».¹ Он гоҳ давлати навбунёди тоҷикон бо ҳама нотаъвоӣ ва мутеъӣ ба ҳимояи ҳуқуқи миллати тоҷик камари ҳиммат баст. Нахуст, мавҷудияти

¹ С. Айнӣ. Куллийет, ҷ. 11, қ. 2. – саҳ. 348.

қавми тоҷик ва ҳаққи меросбарии фарҳангии ӯ , ҳаққи ӯ ба забону адабиёти ҳазорсола, ки забони форсӣ ва адабиёти форсӣ ном дошт, ҳаққи ӯ ба мероси фарҳангии бостонӣ бояд исбот мешуд, то худшиносии таърихӣ ва ёди фарҳангии миллат дуруст шакл бигирад.

Яъне боз ҳам, чунонки дар давраи Сомониён, буд, масъалаи забон ва истиқлоли фарҳангӣ, масъалаи фарҳангу маънавият аҳамияти якумдараҷа пайдо кард.

Пешвои маънавии халқи тоҷик Садриддини Айнӣ, пешвоёни сиёсии он Абдулқодир Муҳиддинов, Нусратуллоҳ Махсум, Абдурахим Ҳочибоев, Шотемур, Чинор Имомов қариб ҳама зиёбӣёни тоҷик талоши сахте оғоз карданд. Матбуоти тоҷикии тозабунёдро, ки аз соли 1924 пайдо шуд, рӯзномаҳои «Овози тоҷик», «Тоҷикистони сурх» ва маҷаллаи «Раҳбари дониш»-ро аз назар гузаронем, мебинем, ки масъалаи асосӣ дар онҳо масъалаи забон, адабиёт, фарҳанг аст. Сиёсати фарҳангии замони шӯравӣ ва баъзе қавравиҳои идеологӣ имкон надод, ки чанде аз ин масъалаҳо дуруст ҳал шавад, лекин ҳоло барои мо муҳим он аст, ки муборизаи зидди пантуркизм, мубориза дар роҳи ҳифзи миллати тоҷик аз маҳви маънавӣ дар нимаи дувуми даҳаи бистуми садаи бистум бо пеш гузоштани масъалаи забон ва фарҳанг шурӯъ шуд ва ин муборизаро давлати навбунёд ташкил кард.

Соли 2007 Донишгоҳи фанноварӣ (технология)-и Тоҷикистон китобе ба номи «Забони тоҷикӣ дар мабной мувоҳисаҳо» чоп кард, дар ин китоб, ки бештар аз 700 саҳифа дорад, мақолаҳои оид ба забон, ки дар матбуоти тоҷикӣ аз соли 1926 то соли 1931 чоп шуда буданд, гирд оварда шудаанд, Талоши фаъолтарин зиёбӣёни тоҷик, ки дар роҳи ҳифзи забони миллии мо, содагиву равоии он, тоза кардани он аз бодовардҳои замон кардаанд, инчунин муборизаи равшанфикрони тоҷик бо пантуркизм ва падидаҳои гуногуни он аз ин китоб хеле хуб дида мешавад. Аз китоби «Забони тоҷикӣ дар

мабнои мубоҳисаҳо» бовар ҳосил мекунем, ки дар ҳақиқат он солҳо масъалаи асосӣ дар матбуоти тозабунёди тоҷикӣ масъалаи забон будааст. Матбуоти тоҷикӣ аз аввали пайдоишаш ба майдони талошу пархоши фарҳангӣ табдил ёфт ва мавзӯи асосии ин пархош забон буд. Ин муборизаро давлат дастгирӣ мекард. Баъзе зиёбӣёни сиёсӣ низ ба ин мубориза ширкат доштаанд. Абдулқодир Муҳиддинов мақолаи пурмазмуне бо сарлавҳаи «Фикрҳои мо дар бораи забони тоҷикӣ» ба чоп дод, ки яке аз муҳимтарин навиштаҳои нимаи дувуми даҳаи бистум дар бораи забони тоҷикист.

Тавон гуфт аз нимаи солҳои бистӣ қарни бист, аз аввали таъсиси Тоҷикистон то аввалҳои даҳаи сивум масъалаи забон дар маркази диққати ҳукумати Тоҷикистон қарор дошт ва тасмимҳои он бештар солим ва муҳим буд.

Ин аст, ки масъалаи забон, фарҳанг, маънавият бештар аз ҳазор сол боз, ба вежа дар муҳимтарин давраҳои сарнавиштсоз ҷузъи асосии масъалаи растагории миллий ва таъмини пояндагии ҳастии таърихӣ халқи тоҷик буд. Ва чи якумин давлати миллии мо давлати Сомониён, чи мухторияти сиёсии соли 1924 масъалаи забон, фарҳанг, маънавиятро ҳувиётсозу миллатсоз дониста, таъмини бақои умри миллатро вобаста ба он баррасӣ кардаанд. Албатта, иқтисод, истеҳсолу истеъмол низ дар сарнавишти миллат аҳамияти калон дорад, вале ба ҳар ҳол, инҳо ба ҳастии ҷисмонии миллат дахл дорад, аммо чун хавфе ба сари миллат меояд, чун на ба ҳастии ҷисмонии миллат, балки ба ҳастии маънавии ӯ қасд мекунанд, дигар масъалаи забон, фарҳанг, маънавият ба сафи якум мегузарад. Имрӯз ҳам дар оғози садаи бисту як низ гӯё ҳеҷ қуввае ба ҳастии ҷисмонии тоҷикон қасд накардааст ва касе маҳви ҷисмонии миллати моро мақсад қарор надодааст. Имрӯз ба сари мо аз ҳар сӯ таҳҷуми фарҳангӣ меояд. Чунин раванди ҷаҳонгарой ба ҳастии маънавии миллати тоҷик, ба забон ва фарҳанг, ба ҳувиёти миллии

он таҳдид мекунад. Ҳамон нияти якрангӣ овардан ба ҷаҳон, ки дар боло гуфтем, ҳамоно маъноӣ маҳрум кардани миллатҳо аз ҳувиати фарҳангӣ ё ки суғат кардани ҳувиати фарҳангӣ, камранг кардани махсусиятҳои миллиро дорад.

Пас дар мавриди пешгирии равандҳои норавои ҷаҳонгароӣ, пешгирии ташаккули шахсияти бегонафарҳанг низ мушкулкушоӣ мо нахуст забон, фарҳанг ва маънавият аст.

Аз ҳама бештар бо устувор кардани ҳувиати фарҳангӣ ва пояҳои ҳастии миллий ҳатарҳоеро, ки бо ҷаҳонгароӣ меояд, бартариф тавон кард. Агар натавонем ҳама ҳатарҳоро баргараф бикунем, лоақал бархе аз онҳоро бояд ҳатман аз сар дафъ бикунем, бикӯшем, ки баъзе равандҳои нораво суғтар ва камзарар шавад.

Давлат бояд ин муборизаро сарварӣ, ташкил ва танзим бикунад.

Мо ҳоло меҳомем андешаи худро дар бораи ин ки муборизаи зидди ҷанбаҳои номатлуби ҷаҳонгароӣ бояд чӣ гуна сурат бигирад, дурусттар он ки давлат бояд онро чӣ тавр сурат бидиҳад, баён бикунем. Бештари он чӣ гуфта хоҳад омад, пеш аз ин дар навиштаҳои дигар гуфта шуда буд. Бо вучуди ин ба тақрор бошад ҳам, баъзе гуфтаҳои парокандаро як ҷо паҳлӯи ҳам гузошта, диққати аҳли ҷомияро ба сари ду-се масъала ҷамъ овардан меҳомем.

9

Пас забон, фарҳанг, маънавият, дар ҷомияи тоҷикон бояд ба маркази диққат гузошта шавад. Қоре бояд кард, ки шахсияти инсон парвардаи забони модарӣ, фарҳанги миллий ва маънавиёт бошад, то ки шахс барои огоҳона ва эҷодкорона пазируфтани унсурҳои қарзии ҳувиатсоз, унсурҳои фарҳанги дигаре омода бошад.

Нахуст он тасаввурро решақан қардан лозим аст, ки меғӯянд: аз забон, фарҳанг, маънавият шиками қасе сер намешавад. Ҳоло ин

тасаввур дар ҷомиаи тоҷикон барои худ ҷойгоҳи бағустариш ёфтааст. Боре дар як толори калон чун гуфта шуд, ки аз забон, фарҳанг, маънавият шиками касе сер намешавад, ҳама аҳли толор саҳт кафкӯбӣ карданд, яъне он гуфта бисёр маъқул шуд, хоҳиши дили ҳозирони толорро ифода кард. Бояд бо қатъияти тамом бигӯем, ки чунин фаҳмиш нодуруст аст ва барои муайян кардани роҳи миллат ба сӯи фардо бисёр зарар дорад. Чунин тасаввур, ки аз забон, фарҳанг, ҳунар, зебоишиносӣ, фалсафа ва ғайра шикам сер намешавад, дар натиҷаи фаҳмиши нодурусти моҳияти ҳастии инсон пайдо шудааст. Инсон мавҷуди маънавист. Фарқи инсон аз ҳайвон он аст, ки ҳайвон танҳо ҳастии ҷисмонӣ дорад ва инсон бо ақлу фаҳм, бо маънавиёт бартарӣ ёфтааст. Агар инсон фақат дар ғами шикамсерӣ бошад, шикамбанда хоҳад буд, аз ҳайвон тафовут нахоҳад дошт. Нахуст онҳое, ки шикамсериро мақсади зиндагӣ қарор додаанд, ба доми моддигароӣ Ғарб хоҳанд афтод. Дар Ғарб асбоби шикамчаллонӣ ҳама омода ва пурчило назар мерабояд. Вале ин ҷилоро бахше аз ормонҳои башарӣ набояд донист.

Дарунмояи ҳастии мардум маънавият аст. Ҳастии ҷисмонӣ зоҳири ҳастист, асли ҳастӣ нест. На ҳусни зоҳирӣ, балки ҳусни ботинӣ, ҳусни маънавию ахлоқӣ моҳияти инсонро падида меоварад.

Мафҳумҳои «ғизои моддӣ» ва «ғизои маънавӣ»-ро ба ҳам зид набояд гузошт. Инсонро ҳам ғизои моддӣ лозим аст, ҳам ғизои маънавӣ. Ҳар кас бо ғизои моддӣ қаноат бикунад, моҳияти инсонии худро аз даст хоҳад дод. Инсонро ғизои маънавӣ на камтар аз ғизои моддӣ лозим аст, то асли инсонии инсон нерӯ афзояд.

Ба хусус чун дар садаи бист, дар даврони миллиятсентезӣ ва маънавиятзидӣ мардуми мо кам ғизои маънавӣ гирифтанд, имрӯз ба ин навъи ғизо бештар эҳтиёҷ доранд. Илова бар ин, агар инро ба назар бигирем, ки ҳавфи моддигароии Ғарб ва ғарбзадагӣ пеш

омадааст, шак намемонад, ки имрӯз мардуми тоҷик ба ғизои маънавӣ бештар аз ҳар замони дигар эҳтиёҷ доранд.

Ғизои маънавӣ фарҳанг аст. Имрӯз мардуми тоҷикро бештар аз ҳама фарҳанг лозим аст, фарҳанги миллий, қувват гирифтани он, рушду камоли он зарур аст. Фарҳанги суҳан, фарҳанги муомила ва ахлоқу одоб, фарҳанг (фанн)-и қор, фарҳанги сиёсӣ ва ҳоказо дар байни мардуми мо ҳанӯз паст аст ва сатҳи онро боло бурдан лозим аст. Анъанаҳои бостонии фарҳанги миллий, ки бархе аз онҳоро фаромӯш кардаем, бояд ба дастраси наслҳои наврас қарор биёбад, то пайванди имрӯзу фардо бо диҷӯзу парирӯз барқарор бошад. Пайванди маънавӣ бо диҷӯзу парирӯз шахсро онҷунон нерӯи ботинӣ ато мекунад, ки метавонад баробари падидаҳои манфии ғарбгарой саҳт биистад.

Пайваста афзудани арзишҳои маънавӣ чи ба воситаи меросбарӣ ва идомақорӣ, чи ба воситаи тамос бо халқҳои дигар ва истифода аз дастовезҳои фарҳангии онҳо дар ҳама асру замон аз муҳимтарин вазифаҳои таърихӣ буд ва имрӯз бештар аҳамият пайдо кардааст. Аз ҷумла ҷаҳонгарой як навъи «ғизои маънавӣ» ҷустан ва густариш додани доираи ин ҷустуҷӯ дар миқёси ҷаҳон аст. Як мақсад аз ҷаҳонгарой афзудани дороиҳои маънавии миллат аст. Мо дар ин бора поинтар андак ба тафсил суҳан хоҳем қард.

Ҳоло дар бораи як ҷиҳати маънавиятҷӯиҳои байналмилалӣ ва тамоси фарҳангии халқҳо каме таваққуф қардан меҳоҳем.

Ҷун мардуми тоҷик бо халқи дигаре тамос мегирад ва аз фарҳанги ӯ баҳра мебардорад, ба вежа агар таъсирпазирии фарҳангии ӯ қаму беш густурдагӣ дошта бошад, мумкин аст, ки аз фарҳанги худ баъзе ҷизҳо аз даст бидиҳад. Фарҳангҳои таъсиргузор ҳар ҷӣ пурзӯртаранд, эҳтимоли он аст, ки фарҳанги таъсирпазир

бештар талафот бидиҳад. Ин як қонунияти умумии амали мутақобилаи фарҳангҳои мухталиф аст.

Мо, тоҷикон дар садаи бист ба ин ҳақиқат бовар ҳосил кардем. Халқи тоҷик дар садаи бист ба фарҳанги ғарбиён ва бештар аз ҳама бо фарҳанги русӣ тамоси густурдае устувор дошт. Робитаҳои эҷодии фарҳанги тоҷикӣ бо фарҳанги русӣ аз бисёр ҷиҳат ба суди мо, мардуми тоҷик сурат гирифт. Бо таъсири равандҳои нави иҷтимоӣ-иву сиёсӣ, бо таъсири фарҳанги русӣ дар адабиёту санъати тоҷикӣ дигаргуниҳои муҳим рӯй дод, ки бисёре аз онҳо натиҷаи мусбат овард. Муҳим он аст, ки адабиёту санъат мазмунан ва шаклан нав шуд, имконияти тозаии бадеӣ дар ҷустуҷӯҳои эҷодӣ пайдо кард, созгор ба замон ва таърихи миллат гардид. Илми нави замони дар Тоҷикистон зери нуфузи мактабҳои илмии Русия қомат рост кард ва ҳоказо.

Паҳлуи дигари робитаҳои фарҳангии мо дар садаи бист он аст, ки дар бархе аз мавридҳо дастовардҳои навини фарҳангии мо хеле гарон афтод, яъне мо ба ивази он комёбиҳо аз баъзе андӯхтаҳои маънавии худ маҳрум шудем, баъзе анъанаҳои муҳимми миллиро фаромӯш кардем, гоҳ-гоҳе ҳатто аз ҳама таърихи худ рӯй гардонидем. Сиёсати мустамликадорӣ болашакии чунон буд, ки масъалаҳои забон, фарҳанг, маънавият ба кулӣ ранги сиёсӣ гирифта, ба идеологияи шӯравӣ тобеъ гардид ва аз ҷорчӯбаи он наметавонист сар берум оварад. Забони русӣ дар ҳама ҷумҳуриҳои шӯравӣ ҳукмронии мутлақ дошт ва забони тоҷикӣ дар зерӣ фишори саҳти он бисёр осеб дид, бо фишори сиёсӣ пирӯзӣ ёфтани одигарӣ ва тарҷумазадагӣ дар забон яке аз осебҳои калон ба ҳастии миллии мардуми тоҷик буд. Муборизаи зидди дин, ба вежа зидди ислом дар ҷомиа зарарҳои калон овард, чунончи ҷанбаи маънавии ҳаёти инсонро суст кард, имону эътиқод, ҳудудҳои худотарсиро коҳиш дод, одамият, ахлоқу одобрӣ кам кард. Дар ҷомиаи шӯравӣ нобакороне, ки на аз Худо метарсиданд, на аз банди, имкони бепоён

ба даст оварданд, ки бар сари аҳли ҷомиа чормағз бишкананд. Атеизми давлатии болшавикон яке аз фалокатҳои бузург буд, ки ба сари ҷомиа омад.

Дигар махрумиятҳои хурду калон чун аз даст додани анъанаҳои миллии санъати меъморӣ, ки дар боло ишора кардем, низ зиёд буданд.

Муносибати тоҷикони Варорӯд бо фарҳанги русӣ дар садаи бистум яке аз навҳои муносибати мутақобилаи озоди байналмилалӣ халқҳо ва фарҳанги онҳо набуд, ки дорои афзоиши мутақобилаи фарҳангҳо натиҷаи он бошад, балки муносибати фарҳангии сиёсӣ буд, ки дар натиҷаи тобеъият ба як абарқудрати ҷаҳон ба миён омадааст ва дар бисёр мавридҳо ранги ситами миллий, ситами иҷтимоӣ ва маънавию гирифтааст.

Хавфи он ки муносибатҳои фарҳангии мо бо бархе аз халқҳо чунин шаклҳо бигирад, бо сиёсат ва зӯроварии сиёсӣ алоқамандӣ пайдо бикунанд, имрӯз ҳам аз миён нафафтааст. Эҳтимоли он ки хангоми ҷаҳонгароӣ ин хатар боз ба сари мо биёяд, вучуд дорад. Дахлати сиёсат ба тамосҳои фарҳангӣ, иқтисодӣ ва ғайра бояд пешгирӣ шавад ва ё ночиз бошад, нақши мусбат дошта, нақши манфӣ надошта бошад.

Аз он чи дар ин фасл гуфта омад, ба андешаи мо нахуст ду хулоса бояд баровард. Якум ин ки он арзишҳои фарҳангии хувиятсозро, ки дар садаи бист қисмаи ӯ қомилан аз даст додем, дар даври истиқлол бояд бикӯшем, ки боз баргардонем, дубора ба кор бигирем ва мувофиқи асри нав такмил бидиҳем, то барои пешбурди миллат дар шароити таърихӣ кунунӣ хидмат бикунанд, моро ба асли худ бипайванданд ва барои оянда роҳ равшан бикунанд. Чунончи, бояд хати ниёгонро ривҷ бидиҳем, то аз дарди манқуртияг, ки бисёр падидаҳои он ба мағзи устухони мо нишастааст, раҳой биёбем; забони форсии тоҷикиро аз ҷанголи бадханҷоли одигӯӣ ва тарҷумазадагӣ бирахонем, то нағми бесаводӣ

ва камсаводӣ аз сари мо дафъ шавад; барои амиқбурди шуури динии аҳли ҷомиа бикӯшем, то мардуми мо ба ном мусулмон набошанд, балки дар воқеъ, мӯъмину мусулмони ҳақиқӣ буда, фармудаҳои дини мубини исломо дастурӣ амал дар рафтору гуфтори худ қарор бидиҳанд, зеро худочӯиву худотарсӣ инсонро ба асли инсонии ӯ мерасонад ва ин ба суди миллат аст ва аз ин рӯ, давлат бояд ба баланд шудани шуури динӣ мусоидат кунад ва м.и.

Дувум он ки чун бо қувват гирифтани равандҳои ҷаҳонгарой тамоси мо бо халқҳои дигар, аз ҷумла бо халқҳои бузурги ҷаҳон густариш меёбад, бояд фаромӯш накунем. ки ҳар чӣ бештар аз фарҳанги он халқҳо таъсир мепазирем, ҳатто агар он таъсир ҳама мусбат ҳам бошад, эҳтимоли он ҳаст, ки аз фарҳанги миллии мо баъзе чизҳо аз байн биравад, фарҳанги мо бо таъсирпазирӣ ва вомгирӣ аз дигар фарҳангҳо бар худ ғано афзояд ҳам, бо аз даст додани бархе аз унсурҳои худии ҳувиятсоз, бо маҳрум шудан аз бархе аз анъанаҳои чандинасраи миллии ғаномандии он коҳиш меёбад.

Бояд бикӯшем, ки чунин нашавад, фарҳанги мо бо таъсиргирӣ аз дигар фарҳангҳо бурд бикунанд, бохт надошта бошад ва агар дошта бошад, бохти ночиз бошад, ки ба ҳастии маънавии миллат зиёни зиёд наёварад.

Давлат бо барномарезии бузурги нозукбинона равандҳои ҷаҳонгароиро танзим мекунад, аз ҷумла робитаҳои фарҳангии байналмилалӣ миллатро бо назардошти суду зиёни онҳо ба низом медарорад. Нақши давлат дар танзими ҷаҳонгарой, аз ҷумла робитаҳои фарҳангӣ аз муҳимтарин омилҳост, ки равандҳои асосиро ба суди миллат ва кишвар мегардонад, то он равандҳо то имкон ҳаст, камзиён бошанд.

Равандҳои ҷаҳонгароиро ба ҳоли худ гузоштан мумкин нест. Танзими давлатии равандҳои ҷаҳонгарой зарур аст.

Дар поёни ин фасл бори дигар ба як масъалаи муҳим, ки дар навиштаҳои банда матраҳ шуда буд, андаке таваккуф мекунем.

Яке аз анъанаҳои муҳими фарҳанги бостонӣ, ки мо дар садаи бист аз он даст кашидем, ҳамбастагии савод ва маънавият аст. Банда дар ин бора дар китоби «Инсонгароии омӯзиш ва забони милли» (2002) нисбатан ба тафсил сухан рондаам. Ҳоло кӯтоҳак гуфтан меҳохам, ки ҳамбастагии савод ва маънавият яке аз омилҳои умда дар омӯзишу парвариши шахсияти бофарҳанг ва дорои ормонҳои волои башарӣ буд. Дар тӯли асрҳо дар мактаби тоҷикӣ саводомӯзӣ аз рӯйи осори Аттор, Саъдӣ, Ҳофиз ва Бедил сурат мегирифт. Шогирдон осори ин устодони бузурги суханро аз бар мекарданд. Ин саводомӯзӣ, ин азбар кардани шеърӣ насри волои бузургон имкон медод, ки шогирдон ҳикмати асрҳо, ҳикмати таърихи миллатро, ки дар он назму наср гирд омадааст, аз худ бикунанд. Савод маъноӣ густурдае пайдо карда, зубдаи таҷрибаи таърихӣ фарҳангиро фаро гирифта буд. Саводомӯзӣ танҳо ёд гирифтани хонду навишт набуд, балки фарогирии андӯхтаҳои маънавии асрҳо низ то андозае дар бар мегирифт.

Баъзеҳо бо шакку шубҳа мегӯянд, ки чаро имрӯз саводомӯзӣ ва забондонӣ бояд ба осори бузургони асрҳои гузашта асос биебад? Магар имрӯз лозим аст, ки чун Рӯдакӣ ё Саъдиву Ҳофиз ва ё монанди навиштаҳои Аҳмади Дониш гап задан ва навиштан ёд бигирем, монанди онҳо сухаи кунем ва нависем? На, ин гуна суол гузоштан аз сари мақсад дур рафтан аст. Аз ҳеҷ шоире талаб кардан мумкин нест, ки монанди Ҳофиз ё Бедил шеър бигӯяд, Медонем, ки дар садаи нӯздаҳ бисёр шоирон ба Бедил тақлид карданд, лекин бештарини тақлиди онҳо (тавон гуфт, навад фоизи он) бемуваффақият баромад. Ба равияи Рӯдакӣ, Ҳофиз, Мавлавӣ,

Бедил бисёр шеър гуфтаанд, вале мақсад аз омӯхтани осори классикон фақат ба равияи онҳо шеър гуфтан нест; инчунин кӯшише барои ин ки монанди Саъдӣ ё «Самаки айёр» ва ё Аҳмади Дониш наср бинависанд ва ё гап бизананд, корест беҳуда.

Чун мегӯем, ки аз устодони бузурги сухан савод ва забон бояд омӯхт, мақсад тақлид ба онҳо нест, балки мақсади асли дар ин маврид роҳ ёфтан ба ганҷинаи забон ва ҳикмати асрхост, то пайванди замонҳо гусиста наштад, меросбарӣ ва идомакориҳои таърихӣ таъмин гардад. Чун дар садаи бист робитаи мо бо таърихи бузурги худ хеле суст ва дар баъзе мавридҳо канда шуд, забони форсии тоҷикӣ бисёр осеб дид, акнун лозим аст, ки бо гузаштаи худ пайванди ногусастанӣ ҳамаҷониба барқарор бикунем.

Афсӯс, ки дар садаи бист ин шеваи омӯзишу парваришро, ки дар мактаби кӯхнаи тоҷикӣ буд, рад кардем. Дар садаи бист омӯзишу парвариш дар кӯдакистон ва мактаби ибтидоӣ поя бар адабиёти бачагонаи муосир (ки бештаринаш пастмаҳак аст) ва матнҳои сустбунёду каммазмун ва ориву барӣ аз арзиши зебошинохтӣ гузошт. Савод ба кулӣ аз андӯхтаҳои маънавии асрҳо пайванд бурид. Ва маъноӣ танги маҳдуд пайдо кард.

Ҷоиз медонам боз як бор таъкид бикунам, ки ба шеваи саводомӯзии классикӣ форсӣ-тоҷикӣ баргаштан лозим аст. Бояд дар Тоҷикистон шумораи кӯдакистонҳо ва мураббияҳои хуштайёрӣ хеле зиёд шавад ва саводомӯзӣ дар кӯдакистону мактаби ибтидоӣ бояд дар асоси матни асли классикӣ ва классикона (на дар асоси матни ҳасаки имрӯзӣ) ташкил бишавад, кӯдакон аз аввал шеър бисёр аз бар бикунанд (ва агар аз кӯдакӣ шеър бисёр аз ёд бикунанд, ҳофизаашон бақувват мешавад, шеърро зуд ва беазоб аз ёд мекунанд ва солҳо аз ёд намебароранд ва як умр кам-кам аз маъноҳои баланди он баҳра мебардоранд ва ҳофизаи қавии онҳо барои зуд аз худ кардани дигар илмҳо - ҳандаса, ҷабр, кимиё ва ғайра, формулҳои ин илмҳо кӯмак хоҳад кард). Албатта, тарзи

омӯзиш, шеваи саводомӯзӣ ва забонамӯзӣ, шеваи аз бар кардани порчаҳои бадеӣ набояд ки монанди асрҳои гузашта (монанди он ки устод Айнӣ дар «Мақтаби кӯҳна» тасвир кардааст) бошад, балки аз дастовардҳои омӯзгории имрӯзӣ, аз таҷрибаи мактаби шӯравӣ ва кишварҳои пешрафта бояд сабақ гирифта шавад. Лекин асл (принсип)-и асосии саводомӯзӣ - саводомӯзии вобаста ба маънавият, асли аз худ кардани забони модарӣ аз кӯдакистон то охири таҳсили донишгоҳӣ бояд аз таҷрибаи ҳазорсолаи мактаби форси-тоҷикӣ гирифта шавад.

Савод ва забонамӯзӣ аз нахуст бар андӯхтаҳои маънавии таърихи миллат, бар осори устодони бузурги суҳан така дошта бошад, то ки савод ва забондонии ҳақиқӣ бошад, андӯхтаҳои маънавии таърихи миллат бо шеъри классикӣ ва матни классикона зарра-зарра ба ҳастии фарҳангии наслҳои наврас роҳ биёбад, ҳастии фарҳангии мардуми моро шакл бидиҳад, унсурҳои асосӣ дар маънавияти онҳо бошад, он гоҳ шахсияти фарҳангӣ дар ҷомеаи тоҷикон саҳт ҳамбаста ба ҳастии маънавии миллат ва таърихи он хоҳад буд. Он гоҳ ӯ бештар имкон хоҳад, дошт, ки ба муқобили таҳҷуми фарҳангии абаркудратҳо, ба фишори таъсирҳои манфии ҷаҳонгароӣ муқобилат бикунад.

Муҳаққиқи тоҷик Темур Отаҳонов дар як мақолаи худ аз моҳияти мафҳуми ҷаҳонгароӣ ва оқибатҳои номатлуби он суҳан ронда, мисли баъзе пажӯҳишгарони дигар бо қатъияти тамоҷ чунин масъала пеш гузоштааст, ки барои пешгирии пайомадҳои норавои ҷаҳонгароӣ мактабу маориф ва таҳсилот замина ҳозир мекунад. Ба ақидаи ӯ таҳсилот «барои ҷомеа механизми таҳкилдихӣ, интиқоли суннатҳои миллӣ аз насл ба насл ва ҳофизи хувияти миллӣ мебошад»¹.

¹ Т. Отаҳонов. Ҷаҳоншумуӣ ва пайомадҳои он. Дар маҷм: Ҷаҳонишудан ва мушкилоти ҳифзи фарҳанги миллӣ. Маҷмӯаи мақолаҳои конфронси байналмилалӣ.- Душанбе, 2006. саҳ. 53.

Мо ҳамфикри Темур Отахонов ҳастем. Шахсияти инсон дар замони мо дар асоси дастовардҳои маънавии аҳли башар, пеш аз ҳама ва беш аз ҳама, дар асоси андӯхтаҳои маънавии наслҳои гузаштаи миллати тоҷик шакл мегирад.

Риштаи пайванди маънавии мардуми имрӯз бо гузаштаи миллат аз кӯдакистон то мактаби миёна ва олӣ устувор мегирад. Таҳсилот пайвандгари маънавии наслҳои гузашта ва ояндаи миллат аст.

Рисолати пайвандгари таърихӣ таҳсилот дар замони мо на танҳо бо барномаи факултетҳои улуми инсонӣ, балки бо барномаи ҳамаи донишгоҳҳо иҷро мешавад. Инсонгарии омӯзиш, қувват додани асосҳои маънавию миллии он дар донишгоҳҳои ғайри гуманитарӣ ва омӯзишгоҳҳои касбии техника бештар аҳамият дорад. Нахустин ва муҳимтарин марҳалаҳои худшиносии иҷтимоӣ маънавӣ ва ҳудудҳои миллии шахс дар рафти таҳсилоти миёнаву олӣ тай мешавад.

Чигунагии шаклирии ҳудудҳои маънавию миллии шахс вобаста ба он хоҳад буд, ки таҳсилот чӣ мазмун ва чӣ шаклҳо дорад. Агар ҳудудҳои муяссар бишавад, эҳтимоли худбеғонагӣ, эҳтимоли пеш омадани миллатнописандӣ ва беғонапарварӣ камтар хоҳад буд. Аз ин рӯ, дар даврони ҷаҳонгарӣ низомии таҳсилот, ба вежа навсозии доимӣ ва имрӯзӣ кардани он аҳамияти хоса пайдо мекунад.

Меҳроҳем дар фасли оянда дар ин бора боз андак таваққуф бикунем.

10

Аз даврони нахустини истиқлоли сиёсӣ, ки дар Тоҷикистон соли 1991 фаро расид, зарур аст, ки мабдаи миллии дар шахсияти инсон ҷойгоҳи асосӣ дошта бошад. Бунёди шахсияти фарҳангӣ

бояд поя бар унсури худӣ гузошта бошад ва «худӣ» ба «бегонагӣ» нагузарад, балки «бегонагӣ» ранги «худӣ» бигирад, унсурҳои омада аз фарҳангҳои дигар бояд ба дарунмояи худӣ ҳал шавад, барои неру афзудани худӣ хидмат бикунад.

Ҷомиаи кунунии тоҷикон эҳтиёҷ ба чунин шахсияти фарҳангӣ дорад, ки онро шахсияти миллии ҷаҳоншумул метавон номид. Моро шахсияте лозим аст, ки амиқан дорандаи фарҳанги миллии бошад ва ҷаҳонро низ фаро бигирад.

Ин ду раванди худогоҳӣ ва ҷаҳоногоҳӣ бояд ҳамзамон шурӯъ шуда, ҳамзамон идома ёбад. Чунин шахсияти худогоҳу ҷаҳоногоҳ қобил аст аз файзи фарҳангҳои бузурги ҷаҳон тавоноии миллатро афзунтар бисозад.

Ин ҷо «шахсияти миллии» ба маънои намояндаи барҷастаи миллат нест, балки ҳар шахсияте ба назар аст, ки фарҳанги миллии мағз то мағзи ҳастии ӯ ҳулул кардааст ва ормонҳои волоии миллии дар дил мепарварад. Ва ба мақсади миллатпарварӣ огоҳона ҷаҳонгарой ихтиёр кардааст. Агар дар ҷомиа ташаккули шахсияти фарҳанг ин миллии маънавибунёд барои худ замина фарох бикунад, миллат аз хавфи ғарбзадагии рӯҳӣ ва бегонагароии фарҳангӣ эмин хоҳад монд ё ин хатар хеле кам хоҳад шуд.

Пас, боз суол пеш меояд: барои ин ки ҷомиаи тоҷикон ҷомиаи шахсиятҳои фарҳангии миллии ҷаҳонгарой бошад, шахсияти фарҳангии дугуна пой аз заминаи миллии нақанад, пайдоиши шахсияти бегонафарҳанг ва бемаслак пешгирӣ шавад, чӣ бояд кард?

Зарур аст, ки посухи ин пурсиш ва пурсишхое монанди инро низ аз пажӯҳишҳои гуногун бичӯем. Ба андешаи банда яке аз роҳҳои шаклгирии шахсияти фарҳангии миллии ҷаҳоншумул он аст, ки шахсияти миллии дар бинои ҳастии ӯ аз нахуст ба ғоят устувор бошад, миллият дар вучуди маънавии ӯ чунон нерӯе дошта бошад, ки барои калавидан, барои майл ба сӯйи бетафовутӣ ё

бегонапарастӣ ва ғайра имкон боқӣ намонад, имкон ба ҳадди ақал бошад.

Фазои фарҳангии миллӣ дар кишвар бояд мукамал бошад, то шахсияти фарҳангии миллӣ шакл биёбад. Тихигоҳи маънавӣ, ки дар Тоҷикистон бо пошхӯрди импиротурии шӯравӣ ба вучуд омад, бояд бо ҷойгузӣ фарҳанг миллӣ, ки бо маънавиятзидоӣ ва миллиятсезии садаи бист суғурӯда буд, бояд ҳар ҷӣ зудгар устувор гардад. Аҳли ҷомиа бояд ба гирди масъалаи забони модарӣ ва фарҳанги миллӣ ҷамъ оварда шаванд, чунин шароите эҷод шавад, ки забони миллӣ саросари ҷомиа ҳукмрон бошад ва рисолати фарҳангиву вазифаҳои иҷтимоӣ худро мукаммалан битавонад иҷро намояд. Ба вучуд овардани фазои фарҳангии пунарзиш ва таъмини ҳукмронии куллии забони миллӣ вазифаи яқумдараҷаи давлати навбунёди тоҷикон аст, то заминаи зарур барои ташаккули шахсияти фарҳангии миллӣ, ки шахсияти ҷаҳоншумул хоҳад буд, омода гардад.

Мо бар ин боварем, ки дар ислоҳи низомии таҳсилот мустаҳкам кардани бунёди маънавии зиндагии инсон, аз ҷумла ташаккули шахсияти фарҳангии миллӣ, пешгирии ташаккули шахсияти бегонафарҳанг мақсади асосист. Омӯзишу парваришро аз кӯдакистон то охири давраи донишгоҳӣ ба ин мақсад тобеъ кардан лозим меояд. Ин омӯзишу парвариш аз оғоз то анҷом бояд асосан ба забони модарӣ дар муҳити фарҳангии миллӣ сурат бигирад.

Инсонгароӣ дар таҳсилоти ибтидоӣ миёна ва олӣ аз муҳимтарин шартҳои тарбияи шахсияти фарҳангии миллӣ ва пешгирии ташаккули шахсияти бегонафарҳанг аст. Ин гап чунин маъно надорад, ки дар омӯзиши миёна ва олӣ ҷойгоҳи илмҳои дақиқ ва табиӣ, илмҳои тахассусии донишгоҳҳо кам кардан лозим аст. На, ҳама илмҳои лозим дар таҳсилот бояд ба дараҷаи кофӣ ҷой дошта бошанд. Илова бар ин, дар ҳар таълимгоҳ фазои фарҳангии хоси ҳама онро ба вучуд овардан зарур аст, ки молот

аз маънавият ва рӯҳияи миллӣ бошад. Агар бақои умри миллатро хоҳонем, зарур аст, ки таҳсилот аз оғоз то анҷом бо маънавият ва фарҳанги миллӣ фаро гирифта шуда бошад. Барои ин ки чунин мақсад ба даст биёяд, лозим аст, ки дар таҳсили миёна ва олӣ, аз ҷумла дар донишгоҳҳои тахассусие, аз қабилӣ донишгоҳи иқтисод, молия, ҳуқуқ, фанну фанноварӣ ва монанди инҳо илмҳои инсонӣ мавқеъи басазо дошта бошад, дарсҳои чун дарси забону адабиёт, таърихи умумӣ, фалсафа ва ирфон, асосҳои ислом, таърихи динҳои ҷаҳонӣ, зебоиносӣ ва ғайра барои донишҷӯёни ҳама риштаҳо ҳатмӣ бошанд. Ин ҳам муҳим аст, ки дар дарсҳои таърих на таърихи зоҳирӣ ва воқеотӣ ва бозшумурди рӯйдодҳо, балки фалсафаи ҳастии таърихӣ миллат ва халқҳои ҷаҳон мавриди омӯзиш бояд қарор биёбад. Зоҳирписандӣ гоҳ танҳо ба хоҳири моҳиятҷӯӣ ҷоиз аст.

Ба назар мерасад, ки дар охири синфҳои мактаби миёна ва дар донишгоҳҳо дарси таърихи фарҳанги маънавӣ ҷорӣ кардан лозим аст. Дар ин дарс бояд муҳимтарин омӯзаҳои гузаштагон, ҷунончи омӯзаҳои ихвонуссафо, Форобӣ, Ибни Сино, Берунӣ, Хайём, Носири Хусрав, Сӯҳравардӣ, Насириддини Тӯсӣ, Баҳоуддини Нақшбанд, Абдулқодири Ҷелонӣ, Ҳоҷа Аҳрор, Аҳмади Дониш, Ҷамолиддини Афғонӣ, Маҳмуди Тарзӣ, Бехбудӣ, Иқбол ва монанди инҳо баррасӣ шавад. Дар ин омӯзаҳо ақлу заковати миллат гирд омадааст ва ба таҳаввули таърихӣ миллат акс андохтааст. Таърихи фарҳанги маънавӣ хирадномаи миллат аст ва онро ба дастраси миллат, ба хидмати миллат бояд гузошт. Ҳеҷ мумкин нест, ки наслҳои наврас илму фанни замони аз худ бикунанд, вале аз хирадномаи миллат беҳабар бимонанд. Ба ин дарс фишурдаи таърихи маънавияти Чин ва Ҳинд ва Аврупо ро илова кардан матлуб аст. Дарси таърихи фарҳанги маънавӣ ба ҷои асосҳои марксизм-ленинизм дар ҳама факултетҳо ҳатмӣ бояд бошад.

Инсонро улуми инсонӣ инсон мекунанд, дигар илмҳо дар инсонсозӣ дастёри улуми инсониянд. Аз ин рӯ, инсонгароии амиқи омӯзишу парвариш яке аз шартҳои ҳатмии ташаккули шахсияти миллӣ ва пешгирии ташаккули шахсияти бегонафарҳанг мебошад. Таҳассус ёфтани дар як соҳа, танҳо дар соҳаи физика ё кимиё, молия ё ҳуқуқ, дар саноат ё кишоварзӣ ва ғайра заминаи маънавии ҳастии инсонро то андозае маҳдуд мекунад, аммо улуми инсонӣ ин маҳдудиятро бартараф ё хеле кам карда, шахсро бо миллат ва башарият мепайвандад, одамият ва ахлоқ меомӯзад, шахсияти фарҳангӣ ба вучуд меоварад.

11

Боз яке аз шартҳои асосии ҷаҳонгароӣ ва шаклгирии шахсияти фарҳангии миллиро гӯшрас меоварем.

Чунончи гуфтем, мардуми тоҷик аз нахуст бояд ба ҷилои зохирии тамаддуни Ғарб, ба зохирписандиву моддигароии аврупоиёну амрикоиён, ба корчаллониву пулҷӯии онҳо фирефта нашуда, балки маънавиятҷӯӣ аз ҳар фарҳанги бегона биёмӯзанд, сар фуру бурдан ба дарунмояи маънавии ҳар фарҳанге ёд бигиранд ва аз фарҳанги аврупоиву амрикоӣ ҳам нахуст маънавият ҷустуҷӯ бикунанд.

Миллатҳои Ғарб дар тӯли асрҳо фарҳанги маънавии бузурге офариданд. Ин маънавияти воло бояд ба дастраси миллати тоҷик қарор биёбад. Миллатро аз он маҳрум набояд дошт. Имрӯз, ки падидаҳои фурумояи тамаддуни кунунии Ғарб ба кишвари мо фаровон роҳ меёбад, ҷавонони мо бисёр пастфитратихоро нишонаи асосии фарҳанги ғарбиён дониста, аз паси хусусиятҳои бад ва кирдори ношоёми ғарбиён рафта истодаанд. Ин ғароиши ҷавонони мо нодуруст аст. Онҳоро бояд некигароишӣ биёмӯзем. Мардуми мо бояд аз намунаҳои маънавияти волои ғарбиён огоҳ бошанд,

битавонанд онҳоро арзиш бидиҳанд, ба чустучӯи падидаҳои нав ба нави он бираванд.

Ба фарҳанги мардумони Шарқу Ғарб даст ёфтани мардуми мо, албатта, ба тарзҳои гуногун чараён мегирад. Яке аз оғозгоҳҳои он бояд дарси таърихи фарҳанги маънавӣ бошад. Талабаҳо ва донишҷӯён аз дарси таърихи фарҳанги маънавӣ ворид шудан ба ҷаҳони маънавии миллати худ ва миллатҳои дигарро ёд мегиранд. Мо таърихи фарҳанги маънавиро *хирадномаи миллат* номидем. Ин дарс на танҳо барои сабақ омӯхтан аз хирадномаи таърихи худ, балки барои дохил шудан ба боргоҳи ақлу заковати дигар халқҳо низ роҳ мекушояд, илмҷӯёнро барои расидан ба илми Шарқу Ғарб тайёр мекунад, то ки онҳо баъд битавонанд мустақилона ба кадом самт, ки хоҳанд, бозҷустҳои илмиву фарҳангӣ пеш бигиранд. Дарси таърихи маънавият калиди дарҳои боргоҳи илму фарҳанги Ғарбро низ бояд ба дасти ҷавонони мо бидиҳад. Дарси адабиёти ҷаҳон дар мактаби миёна ва факултаи суҳаншиносии мактаби олии низ чунин вазифае иҷро мекунад, лекин таърихи маънавият ҷашмандози донишҷӯёнро боз бештар густариш дода, адабиёту санъат, илм, фалсафа ва ғайраро фаро мегирад.

Як кори дигар, ки дар ин роҳ бояд анҷом бидиҳем, он аст, ки муҳимтарин асарҳои илму фалсафаи Ғарбро ва оид ба онро бояд ба тоҷикӣ тарҷума бикунем. Ба вежа он чӣ дар илму фалсафаи кишварҳои Аврупо дар садаи бист ба вучуд омад ва имрӯз ба вучуд омада истодааст, бояд тарҷума шавад, талабгорон ин асарҳоро на ба воситаи забони дигаре (чунончи ба воситаи тарҷумаи русӣ), балки асосан бевосита ба забони модарии худ бихонанд. Албатта, бо ин асарҳо ба воситаи забони севум (масалан, русӣ) низ шинос шудан бад нест, ба вежа ба забони асл, яъне англисӣ, фаронсавӣ ва ғайра хондани он асарҳо боз беҳтар аст, вале нахуст ба забони модарӣ аз худ кардани онҳо натиҷаи мусбат бештар медиҳад.

Дар даҳаи сӣ, инчунин дар нимаи дувуми садаи бист осори адабиёти бадеии русӣ ба забони тоҷикӣ бисёр тарҷума шуд, ин тарҷумаҳо (ки бештаринашон хушсифат буданд) дар пеши чашми хонандагони тоҷик як ҷаҳони нав кушоданд ва ҷашмандози фарҳангии онҳоро хеле васеъ карданд. Аммо дар ин муддат аз адабиёти Ғарб кам чизе тарҷума шудааст, бояд ин камбудии ҳаёти фарҳангии Тоҷикистонро ислоҳ бикунем ва ҳам адабиёти бадеӣ, ҳам осори илмӣ ғарбиёнро ҳар чӣ бештар ба дастраси ҷавонони тоҷик бигузорем.

Имрӯз дар миёни ҷавонони тоҷик китобхонӣ кам шудааст, вале умед аст, ки дар ояндаи наздик боз меҳри китоб ба дили мардуми мо ҷо хоҳад гирифт. Он гоҳ мо бояд хоҳиши рӯзафзуни онҳоро, ки китобхонӣ оғоз кардаанд, битавонем ҷавоби шоиста бигӯем. Мавҷи нави китобхонии мардуми мо бояд бо хондани тарҷумаи тоҷикии осори лозим ва мавриди эҳтиҷ шурӯъ шавад. Дар қарни бист осори илмӣ аз русӣ ба тоҷикӣ кам тарҷума шуд ва мардум осори лозимро ба забони русӣ меҳонданд, ки ин аз бисёр ҷиҳатҳо номатлуб буд. Зеро натиҷа ин шуд, ки забони тоҷикӣ аз доираи мутолиоти илмӣ қариб ба тамоми берун монд ва ин ҳолат боиси коҳиши тавоноии забони тоҷикӣ гардид. Илми ҷаҳон нахуст бояд ба забони модарӣ аз худ шавад, то ки чун чизе худӣ ва наздик ба дил (на ин ки чун дастовези дигарон) пазируфта шавад. Ин ҳолати рӯҳиву равонӣ дар илмомӯзӣ бисёр муҳим аст. Дар ин сурат даст ёфтан ба душвориҳо ва нозукиҳои илм осонтар хоҳад шуд, дар ин сурат инчунин илм, инкишофи он, ба кишвари мо роҳ ёфтани он боиси тавоноӣ афзудани забони миллии хоҳад гардид.

Умеди мо аз ҷаҳонгароӣ афзудани дороиҳои фарҳангии худ аст. Мо дар омӯхтани фарҳангии дигарон мекӯшем, то ки дороиҳои фарҳангии худро афзун бикунем. Илми ҷаҳонӣ савияи фарҳангии моро ба сатҳи ҷаҳонӣ мебардорад, моро ба ақли ҷаҳон мепайвандад. Як шарофати ин раванди бузурги таърихӣ он хоҳад

буд, ки рушду камоли илми ҷаҳонӣ тавоноии забони моро поя ба поя афзоиш медиҳад, имконоти онро зиёд ва ба замони нав созгор мекунад.

Дар садаи бист мо натавонистем, ки тараққии илми ҷаҳон, лоақал илми русиро барои тавоноӣ афзудани забони худ истифода бикунем, баръакс кӯшиши мо барои даст ёфтан ба муваффақиятҳои илми Русия забони миллиро ба натавонӣ овард. Дар садаи бисту як ҷаҳонгароӣ ва рӯ овардан ба илму фарҳанги ҷаҳон бояд инчунин омиле дар тавоноӣ афзудани забони миллии мо гардад. Тарҷумаи осори илмӣ яке аз муҳимтарин омилҳо дар рушди забони тоҷикии илмҳои гуногун аст.

Имрӯз дар Тоҷикистон ҷавононе, ки адабиёти илмиро аз русӣ, англисӣ, фаронсавӣ, олмонӣ тарҷума бикунанд, каманд, аммо чун дар донишгоҳҳо факултаи забони хориҷӣ ва шӯъбаи тарҷумонӣ зиёд шудааст, зарур аст, ки тарҷумонҳои осори илмиро бисёртар тайёр бикунем.

Инро ҳам набояд фаромӯш кард, ки муҳимтарин осори илмиву фалсафии кишварҳои Ғарбро дар Эрон тарҷума ва чоп кардаанд ва умед аст, ки осори навро низ зуд тарҷума хоҳанд кард. Бояд ғушгузор биеварем, ки талабаҳо ва донишҷӯёни Эрон, бештари мутахассисони эронӣ забонҳои хориҷӣ, ба вежа англисиро хуб медонанд. Бо вучуди ин тарҷума кардани осори ғарбиёро зарур мешуморанд ва бештари устодони эронии соҳаҳои гуногуни илм бо тарҷумаи илмӣ машғуланд. Мо тоҷикон низ набояд бигӯем, ки акнун дар байни ҷавонони тоҷик донандагони забонҳои ғарбӣ зиёд шуда истодаанд ва ин ҷавонон навиштаҳои илмии донишмандони Ғарбро ба забони асл метавонанд бихонанд ва аз ин рӯ, ба тарҷумаи тоҷикии навиштаҳои илмӣ ва адабии ғарбиён чандон эҳтиёҷ надорем. На, ҳаргиз чунон нест. Агарчи дар Тоҷикистон донандагони забонҳои хориҷӣ, ҳатто сесавода ва чорсаводаҳо зиёд шуда истодаанд, тарҷумаи осори нависандагон ва донишмандони

Ғарбу Шарқ зарур аст. Чунонки гуфтем, мардуми мо осори пурбаҳои ғарбиёну шарқиёно нахуст асосан ба забони модарӣ аз худ бикунанд ва баъд ҳар кӣ фаъолияти эҷодкорӣ оғоз кард, осори хориҷиро бештар ба забони асл хоҳад хонд.

Ин аст, ки тарҷумаи форсии осори хориҷиёно, инчунин навиштаҳои донишмандони Эронро мо дар Тоҷикистон бояд истифода бикунем. Бояд ҳамаи он тарҷумаҳои форсӣ ва ё бештари онҳо ва осори донишмандони муосири Эрон ба Тоҷикистон оварда шавад. Як қисми онҳоро ба хати кирилии мо баргардондан лозим меояд. Вале ҳамаи онҳоро, ки хеле зиёданд, шояд натавоном баргардон бикунем. Зарур аст, ки ҷавонони мо ба хати форсӣ хондани он осори форсиро ёд бигиранд.

Аз ин ҷо боз масъалаи зарурати омӯхтани хати ниёгон пеш меояд. Кадом масъалаи ояндаи фарҳанги миллии худро баррасӣ бикунем, аз зарурати донишмандони хати ниёгон сухан кушодан лозим меояд. Ҳоло маълум шуд, ки барои даст ёфтани ба фарҳанги мардумони Ғарб ҳам ба хати ниёгон эҳтиёҷ аст.

Оре, мо, ки хати форсиро хати ниёгон номзад кардаем, агар аз ниёгони худ рӯ гардондан нахоҳем, ба хати ниёгон рӯ овардан зарур аст. Чун ба асли худ баргаштан мехоҳем (то роҳи фардои худро дуруст муайян бикунем), аз хати ниёгон моро гузир нест.

Мутаассифона, омӯзиши хати ниёгон дар мактаби миёна қаноатбахш нест. Мувофиқи хости Қонуни забон солҳои оғозини даҳаи навади қарни бист омӯзиши хати ниёгон дар мактаб дуруст ба роҳ монда шуда буд, вале баъд Вазорати маориф ин дарсро фақат ба мактаби ибтидоӣ маҳдуд кард. Барои ҳамин синфҳои ибтидоӣ ҳам муаллим намерасад. Ба фикрам, ин вазъиятро ислоҳ кардан лозим аст. Ҳастии маънавии мардуми тоҷик қариб ҳазору чаҳорсад сол бо хати форсӣ вобастагӣ дошт, ояндаи эшон низ аз баъзе ҷиҳатҳо сахт вобаста ба ин хат хоҳад буд. Имрӯз рафти таърих инро мехоҳад.

Имрӯз ин интернет ба форсӣ маълумоти фаровоне дар бораи илм ва фанну фанновариҳои ҷаҳон метавон ба даст овард. Дар интернетӣ форсӣ иттилооти зарурӣ чунон бисёр аст, ки аз интернетӣ баъзе забонҳои бузурги ҷаҳон камӣ надорад. Бешубҳа, минбаъд чунин ахборот дар интернетӣ форсӣ зиёдтар хоҳад шуд. Пас ҷавонони тоҷик бояд ҳатти ниёгонро хуб бидонанд, то аз ганҷинаи беканори илму дониш, ки дар интернет ҳаст, битавагонд истифода бикунанд.

Ҳатти крилӣ моро аз дирӯзу парирӯзи худ чудо медорад, ҳатти ниёгон дирӯзу имрӯзу фардои моро ба ҳам мепайвандад, ҳамдаст бо бародарони афғонистонӣ ва эронӣ ба сӯйи оянда мебарад.

Ба ин тариқ мардуми тоҷик, ба хусус ҷавононро ба ҷаҳонгароӣ, барои ворид шудан ба ҷаҳони ҷаҳониён аз ҷанд ҷиҳат омода кардан даркор аст ва яке аз онҳо ин аст, ки нахуст аз файзу баракати маънавияти ғарбӣ баҳравар шудан лозим аст. Ин баҳраварӣ бояд як умр давом бикунад ва нахустин шартӣ ҷаҳонгароӣ доништа шавад.

Чун ҷавонони мо барои таҳсил ба кишварҳои Ғарб мераванд, ба андешаи банда, ҳатман дар ҳар кишвар ва шаҳр сарвару назоратгар дошта бошанд, ки як вазифаи ӯ ҳамеша гирдугун доштани донишҷӯёни тоҷик ва аз ҷумла ин аст, ки онҳоро ба музей, намоишгоҳ, ҷойҳои таърихӣ кишвар, ба суҳанронҳои мутахассисон оид ба фарҳанги мардуми он бубарад, барои шинос шудани ҷавонони тоҷик ба вежаҳои фарҳанг, ба инкишофи таърихӣ андешаи илмӣ ва иҷтимоӣ ву сиёсии милали он кишвар мусоҳидаат намояд.

Бархе аз ҷавонони тоҷик ба Ғарб ба таҳсилгоҳ бештар ба ин ният мераванд, ки роҳҳои пулбиро ёд бигиранд. Албатта, пулбиро низ омӯхтан даркор аст. Пул ва дорой на танҳо барои ҳар шахсе, балки барои миллат ва меҳан низ лозим аст. Аз ин рӯ, пулбӯ

Муҳаммадҷони Шакури Бухорӣ

давлатманд ҳам бояд бошем. Аммо аз ҷаҳонгароӣ мақсади аввал ин нест. Мақсади аввал мустаҳкам кардани таҳкурсии ҳастии маънавии худ аст.

Аз он хирадномаи миллат, ки мо дорем, дигар кишварҳои Ғарбу Шарк низ доранд. Ғараз аз ҷаҳонгароӣ нахуст он аст, ки хондану фаҳмидани хирадномаи миллатҳои дигарро ёд бигирем, муҳимтарин андӯхтаҳои онро ба хирадномаи миллии худ зам бикунем, дар зиндагии худ ва барои рушду камоли миллату меҳани худ ба кор бигирем.

Ин аст, ки ҷаҳонгароиро як рӯйдоди механикӣ, танҳо бо робитаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ, фақат бо илму дониш ва фаниу фанноварӣ маҳдуд пиндоштан нашоёд, балки як раванди гуногунпаҳлӯи маънавӣ бояд донист, ки пайомадҳои ахлоқӣ ва рӯҳиву равонӣ низ хоҳад дошт. Ҷаҳонгароиро бо саиҷишу озмоиши зиёд, бо баррасии ҳамаҷонибаи асосҳои илмиву назариаш амалӣ метавон кард. Мо набояд, ки дар раванди ҷаҳонгароӣ аз асли маънавии худ, аз маънавиятгароии таърихии худ, каме ҳам бошад, маҳрум бишавем. Мо бояд дар ин раванд моддигароӣ биёмӯзем, вале маънавиятгароӣ аз даст надихем. Орзуҳои иҷтимоӣву ормонҳои зебошинохтии мо бояд поя бар моддигароӣ надошта бошанд, комилан бо маънавият вобастагӣ биёбанд. Он гоҳ метавонем чехраи фарҳангии хоси худро, чунонки ҳаст, ниғаҳ бидорем.

Ба ин муносибат ба як матлаб тақроран диққат ҷалб мекунам. Шоири тоҷик Сиддиқии Аҷзӣ соли 1913 гуфта буд:

*Агар аз зиндагӣ доред уммед,
Урупо ҳар чӣ медонад, бидонед.*

Банда пас аз расидани Тоҷикистон ба истиқлоли сиёсӣ бар он байти Аҷзӣ ин бияфзудам:

*Вале фарҳанги милливу асолат
Фаро орад бақои умри миллат.*

Оре, имрӯз он ҷӣ Урупову Амрико медонад, бояд бидонем. Аммо фаромӯш накунем, ки бо истиқлоли фарҳангӣ ба сарманзини мақсуд мерасем. Дар замони Аҷзӣ сабақ омӯхтан аз Ғарб аҳамияти вежа пайдо карда буд. Имрӯз аҳамияти ин кор кам нашудааст, лекин устувор кардани пояҳои фарҳанги милли бештар аҳамият дорад. Моддигарии ғарбӣ танҳо дар сурате, ки бо маънавиятгарии шарқӣ як шудааст, аҳамият хоҳад дошт. Агар танҳо аз паси моддиятҷӯӣ биравем, маънан маҳв хоҳем шуд. Ҳамгарии омилҳои маънавӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ муҳимтарин шарти рушду камоли миллист.

12

Бешак, Тоҷикистон наметавонад, ки ба баъзе равандҳои ҷаҳонии иҷтимоӣву сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, иттилоотӣ ва монанди инҳо ширкат накунад. Зиёда аз ин зарур аст, ки Тоҷикистон дар ин равандҳо ширкат дошта бошад. Имрӯз аз ҷаҳонгарой гузир нест. Хоҳем, нахоҳем, лозим меояд, ки ҷаҳонгарой ихтиёр бикунем.

Алҳақ, чунонки дар урфият мегӯянд, аз беруни бало будан даруни бало будан беҳтар аст. Набояд фаромӯш кард, ки кишварҳое чун Тоҷикистон бо ҷаҳонгарой на танҳо ба пешрафти ҷаҳон мепайванданд ва бо аҳли ҷаҳон ҳамқадам мешаванд, ки зиёда зарур аст, балки ба балоҳои азим рӯ ба рӯ хоҳанд омад. Бояд ба дафъи бало омода шавем, омилҳои балоғардон ба кор бигирем.

Бесабаб нест, ки Ҷаноби Олӣ Эмомалӣ Раҳмон - Раиси Ҷумҳурии Тоҷикистон мардуми тоҷикро чандин бор хушдор доданд ва аз хавфҳое, ки бо ҷаҳонгароӣ пеш меояд, огоҳ карданд. Омода кардани миллат ва кишвар барои пешгирии пайовардҳои номатлуби ҷаҳонгароӣ, барои истифодаи пурсамараи неъматҳои ҳамгароӣ бо ҷаҳониён аз муҳимтарин вазифаҳои давлат аст.

Ҳоло дар Тоҷикистон пажӯҳишгароне ҳастанд, ки моҳияти ҷаҳонгароиву ҷаҳонисозиро ҳамҷониба санчида, пайомадҳои имрӯзӣ ва минбаъдаи онро аз бинишгоҳи миллий, бо назардошти манфиатҳои миллии мо арзёбӣ мекунанд. Умед аст, ки аз пажӯҳишҳои илмӣ амикрави онҳо барои Тоҷикистон натиҷаҳои амалии муҳим ҳосил хоҳад шуд.

Чунин ба назар мерасад, ки шинохти моҳияти ҷаҳонгароӣ ва ҷаҳонисозӣ ҳанӯз дар марҳалаи оғозин аст. Маънои он аз бисёр ҷиҳатҳо ҳанӯз дақиқан ва мушаххасан муайян нашудааст. Гӯя чунин менамояд, ки глобализм ва глобализеишн дар ҳама мавридҳо, дар ҳама минтақаҳои ҷаҳон як маъно надорад, балки гӯя маъно дигар мекунад, Ҷаҳонгароӣ гӯя дар Ғарб ва Шарқ ҳаммаъно нест, дар маъно фарқҳо дорад. Ҳар чӣ бештар ошкор мегардад, ки пайомадҳои ҷаҳонгароӣ дар кишварҳои Ғарб дигар хоҳад буд, дар Шарқ дигар. Ба ҳар ҳол, равандҳои ҷаҳонгароӣ ва натиҷаи онҳо дар ҳама ҷо якнасақ нахоҳад буд. Ҷаҳонгароӣ зодаи тамаддуни Ғарб аст ва ҳеҷ мумкин нест, ки дар кишварҳое, ки ба тамаддунҳои дигар тааллуқ доранд, айнан монанди он, ки дар Ғарб дида мешавад, ҷараён бигирад ва ё натиҷа бидиҳад. Ҷаҳонгароӣ иборат аз равандҳои дутарафа ва чандтарафаи баробарарзиш, иборат аз таъсирпазирии мутақобилаи ҳамсанг нест, балки ҷараёне аз як сӯ ба сӯйи дигар, ҳатто пайвастанӣ дарёву дарёчаҳо ба як баҳри бузург, нопадид шудани он дарёҳо дар ин баҳр аст. Дар пеши бисёр кишварҳо ҷаҳонгароӣ ғарбгароист ва эҳтимоли ғарбзадагиву амрикозадагӣ ҳамеша дар миён аст.

Ба ақидаи банда, ин ҷаҳонгароиро, ки маъноӣ ғарбгароӣ дорад, набояд бипазирем. Ҷаҳонгароӣ он гоҳ қобили пазириш аст, ки иборат аз ҳамназдикии халқҳову кишварҳо ва тамаддунҳо, амали мутақобили онҳо, таъсирпазирии онҳо аз якдигар бошад, яъне моҳияташро хеле дигар бикунад. Гуфтугӯи тамаддунҳо, ки Ҷумҳурии Ислонии Эрон хидмати ҷомеаи ҷаҳонӣ пешниҳод кард ва Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз тарафдорони садоқатманди он аст, беҳтарин роҳе ба сӯи ҷаҳонгароист.

Меғӯянд, ки ҷаҳонгароӣ ва ҳамназдикии тамаддунҳо ду рӯйдодест, ки ба кулӣ аз ҳам фарқ дорад ва онҳоро набояд ба ҳам омехт. Оре, ин ду мафҳум моҳиятан аз ҳамчинсӣ хеле дуранд. Бо вучуди ин, ҳатман ин ду равияи бузурги ҷаҳониро ба ҳар василае ба қадри имкон ба ҳам наздик овардан, миёни онҳо алоқамандии пурзӯр эҷод кардан лозим аст. Он гоҳ хавфу хатаре, ки аз ҷаҳонгароӣ ҷашм дорем, кам мешавад, имкони ҳамбоварӣ, ҳамдастиву ҳампой бештар мегардад. Он гоҳ имкон бештар хоҳад буд, ки ҳама минтақаҳои иқтисодии ҷаҳон ба пешвози якдигар бираванд, ба рӯи якдигар оғӯш бикшоянд. Ва ҷаҳонгароии ростин ҳамин хоҳад буд.

Ба фаҳми мо, ҷаҳонгароии ростин аз гуфтугӯи тамаддунҳо оғоз шуда, ба ҳамназдикии ва ҳамдастии онҳо хоҳад расид. Ва комилан руҳнамуде маънавибунёд аст. Аммо ба фаҳми ғарбиён ҷаҳонгароӣ тамоман ба моддигароӣ асос ёфтааст. Ин моддиятписандӣ ва он маънавиятгароиро ба ҳам созиш додан, ба ҳам як кардан лозим аст. Ҳеч мумкин нест, ки имкони ба ҳам як кардани онҳо вучуд надошта бошад. Чунин имконро чустан ва пайдо кардан даркор аст. Ҷӯянда ёбанда аст. Бегумон, ин ҷустуҷӯ бо гуфтугӯи тамаддунҳо оғоз меёбад.

Ҷаҳонгароӣ бояд бунёди маънавий дошта бошад. Ин маънавиятро пойгоҳи устувори моддӣ даркор аст. Ии пойгоҳи зӯрманди моддиро глобализми кунунӣ омода мекунад.

Муҳаммадҷони Шакури Бухорӣ

Дар ин маврид бояд ба ёд дошт, ки моддиёт пойгаҳ аст, на саргаҳ. Саргаҳ ҳамоно маънавият хоҳад буд.

3.01.2006 - 5. 08. 2007

ПОЁНИ СУХАН

Мағзи консипсиюни эҳёи миллии тоҷикон бояд бар по кардани чомиаи маънавибунёде бошад, ки баробар фаъолият кардани омилҳои маънавӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ шартӣ ҳатмист, вале маънавият бартарӣ дошта, иқтисоду сиёсат барои густаришу амиқрафти он замина ҳозир месозад. Чун асли моҳияти инсон дар маънавият падида меояд, ҳама ҳадафҳои миллӣ бояд мутобиқи ҳамин моҳияти аслии инсон интиҳоб шавад. Қомеа бояд чунон рӯҳия ва пиндорҳо дошта бошад, ки шахс ҳудро фарзанди маймун нашуморад (агарчи дар ҳақиқат аз баъзе ҷиҳатҳо, чунонки Бедил гуфтааст, «одамӣ ҳам пеш аз он, к-одам шавад, бўзина буд»), балки ҳудро аз ҷумлаи таҷаллиёти Худованд бидонад, дар рӯи худ нури Илоҳӣ бубинад, дар зиндагӣ бо сари баланд қадам бизанад, барои рушду такомули маънавии худ заминаи моддиву иқтисодӣ ба вучуд биёварад. Вазифаи давлат барои чунин фаъолияти шахс шароит тайёр кардан аст. Давлат пеш аз ҳама барои таъмини фаъолияти маънавии шахс, барои омода сохтани пойгоҳи моддиву техникаи қомеаи демократӣ, инкишофи фарҳанги маънавию моддӣ - мактабу маориф, илму санъат адабиёту забон, касбу ҳунар ва ғайра мекӯшад, то ки афкори фалсафӣ ва шуури маънавӣ, аз ҷумла шуури динӣ, инчунин ҳудшиносии миллӣ ба дараҷаи баланд бирасад ва барои таассуб - таассуби динӣ, миллӣ, идеологӣ ва ғайра имкон намонад ё ки кам бошад.

Давлат таҷассуми сиёсии моҳияти маънавии инсонро ҷомеа буда зотан созмони маънавист. Сохтору вазифаҳои он аз моҳияти аслиаш сар мезанад, ки дар додгустарӣ ҳар чиро ки ба одамият ва адлу инсоф созгор омадааст, устувор мекунад, ҳар чиро ки хилофи он аст, решақан месозад. Ниҳоди маънавии давлат дар Эронзамин аз омӯзаҳои фалсафии гуманистии Шарқ, аз ҷумла аз афкори фалсафии даврони Сомониён, ҷунони аз назарияи кишвардорӣ Абунасири Форобӣ гизо гирифтааст ва андешагариони баъдӣ, ҷунони Насируддини Тӯсӣ, Алии Ҳамадонӣ, Аҳмади Дониш ва дигарон таълимоти онҳоро такмил додаанд.

Як ҷузъи барномаи рушди маънавии тоҷиконро омӯзаи назарияи донишмандони Машриқзамин дар бораи кишвардорӣ, инчунин таҷрибаи сиёсатмадорони гузаштаи мо бояд ташкил намояд. Назарияи сиёсат ва амалияи сиёсатмадорӣ гузаштаи худро бояд бидонем ва то он ҷо ки ба шароити асри мо созвор аст, ба қор бигирем. Фалсафаи сиёсӣ ва фикри давлатдорӣ гузаштагони мо дар баъзе мавридҳо бисёр амиқ ва хеле нозуқ рафтааст ва дар заминаи шароити ҳоси сарзамини мо ба ҷавлон омадааст. Аз ин ҷиҳат лозим аст, ки дар назари мо арзиши баланд дошта бошад.

Танҳо дар сурате ки аз омӯзаҳои гузаштагони худ ба хубӣ оғаҳӣ дошта бошем, омӯзиш аз назарияту амалиёти кишвардорӣ ғарбиён (аз ҷумла русҳо) судманд хоҳад омад.

Инкишофи маънавии тоҷикон бояд ҳатман бо назардошти таҷрибаи иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварҳои пешрафтаи ҷаҳон сурат бигарад. Вақти он аст, ки мо худро як узви ҳонадони бузурги халқҳои ҷаҳон бубинем, ҳамбастагии иқтисодиву фарҳангии худ бо дигаронро амиқан эҳсос бикунем ва ба назар бигирем. Мафҳумҳои чун «демократия», «хукуқи башар», «дахлнопазирии шахс»,

«баробархукукии ҳамагонӣ», «озодии андеша», «озодии суҳан», «давлати ҳукуқбунёд» ва монанди инҳо ба диёри мо аз Мағрибзамин, аз Русия омад, лекин мо ҳанӯз таъми онҳоро наҷашидаем, маънии онҳоро пай набурдаем. Ва ҳол он ки инҳо ва дигар мафҳумҳои иҷтимоӣ-иву сиёсӣ, ҳуқуқӣ, ахлоқӣ ва ғайра бояд ҳар чи зудтар як ҷузъи маънавияти мо шаванд, арзишҳои моро ғано бахшанд.

Шубҳае нест, ки дар ҷаҳони истиқлолу озодӣ фақат бо ҳамдастии халқҳои Машриқу Мағриб метавонем вучуд дошта бошем, фақат дар сурати баҳра бардоштан аз таҷрибаи иҷтимоӣ-иву фарҳангии онҳо метавонем барномаҳои рушди миллии ҳудро анҷом бидиҳем. Ин баҳрабардорӣ бояд ҳам соҳаи маънавият, ҳам соҳаи иқтисод ва пойгоҳи моддиву техникаи ҷомеаро фаро бигирад.

Мо бояд аз пешрафти Ғарб пас намонем, ба инкилоби иқтисодӣ, инкилоби илмиву техникаи Ғарб бипайвандем, вале худ инкилоби маънавӣ ба по оварем.

Асоси маънавияти мо бояд худӣ ва анъанӣ бошад. Ин ҷо ватангарой ва миллатгарой зарур аст.

Мо бояд вежагии маънавии ҳудро ниғаҳдорӣ кунем, дурусттар он ки махсусияти маънавиеро, ки хеле аз даст додаем, аз нав барқарор оварем, ки мазмуну мундариҷаи имрӯзӣ дошта бошад. Чун садаи бист аз бисёр ҷиҳатҳо моро ба ҷанголи пастмаънавиятиву бемаънавиятӣ гирифта кард, баргаштан ба асли ҳуд, расидан ба оғозгоҳҳои маънавии ҳуд ногузир омадааст. Ин кор басо душвориҳо хоҳад дошт. Лозим аст, ки давлати ҷавони тоҷикон аз нахустин қадамҳо ҷанд барномаи дарозмуддати эҳёи маънавии миллат тарҳрезӣ кунад, ки масалан як ҷузъи он инсонгароии омӯзишу парвариш бошад. Сарфи назар аз

душвориҳои иқтисодӣ иҷрои чунин барномаҳоро шурӯъ кардан зарур аст.

Ин барномаҳо ҳаминро ҳам бояд ба назар гиранд, ки робитаҳои байналмилалӣ фарҳангии мо боиси осеб дидани худвежагиҳои маънавияти мо нагарданд, ба олами маънавии мо унсурҳои бегона ва хилофи аслияти он ворид наёваранд.

Миллат бо симои маънавии хоси худ миллат хоҳад буд. Агар аз чехраи маънавии хос маҳрум бошад, ҳанӯз ба дараҷаи миллат нарасидааст ё ин ки вежагии миллиро аз даст додааст. Чехраи маънавии миллатро ҳусни табиӣ мебояд, ки унсурҳои омадаи ороиши он бояд табиӣ аслиро ҳалалел нарасонад.

Ин ҷо масъалаи тақлид пеш меояд. Шартӣ ҳатмӣ он аст, ки масъалаи тақлидро ҳаматарафа бисанҷем.

Фаҳранги тоҷикони Осиёи Миёна дар садаи бист аз пайравии кӯр-кӯрона, аз тақлиди маҷбуриву ихтиёрӣ бисёр зарар дид. Тақлиди маҷбури аз он ҷо сар зада буд, ки масалан ба тақозои идеологияи шӯравӣ дар ҳама ҷумҳуриҳо шеърҳое ба васфи ҳизб, пешвоёни он, муваффақиятҳои соҳтмони ҷомеаи сотсиалистӣ ва ғайра месурӯданд ва ин шеърҳо ҳама ба ҳам монанд буданд ва гоҳ то андозае мадҳияҳои форсии асрҳои гузашта ба ёд меоварданд. Аксари романҳое, ки дар замони шӯравӣ дар бораи инқилоб ё колхозсозӣ ва ё ки ҷанги фашизм ва аз ҷанг баргаштани ҷанговарон ва ё дар бораи синфи коргар ва монанди инҳо навишта шудаанд, бо «супориши иҷтимоӣ» аввал дар адабиёти русӣ ва баъд ба тақлиди он дар дигар адабиётҳо пайдо шуда буданд. Ҳамаи онҳо дар худ аз тақлид нақше доштанд. Гап танҳо дар жанрҳои алоҳида, чунончи дар мадҳиясароӣ нест, балки дар ин аст, ки дар асари сиёсати миллиятзидӣ фарҳанги ҳама миллатҳои шӯравӣ як андоза якрангӣ пайдо карда истода буд, ки қадам ба қадам ба сӯи берангиву

беҳувиятӣ мебурд. Албатта бо вучуди инҳо дар адабиёт, санъат, илм асарҳои асиле ба майдон омаданд, ки арзиши баланд доранд. Аммо ҳувиятзидоӣ ва миллияттарошӣ хеле пурзӯр буд, тафаккури қолабӣ ба вучуд овард, мо ҳама каму беш яқсӯнигар, намуначӯй ва нусхабардор шуда будем. Аксари харобиҳои забон ва офати тарҷумазадагӣ аз ҳамин ҷо сар задааст. Натиҷаи такрори тӯтивор буд, ки истилоҳотро аз русӣ айнан гирифтем ва бо ин кори мо имкониятҳои калимасозӣ ва иборабандии забони тоҷикӣ маҳдуд ва қобилияти ҳудосозии он кам шуд.

Мавлавӣ фармудааст:

*Халқро тақлидашон бар бод дод,
Эй ду сад лағнат бар ин тақлид бод!*

Ин аст, ки масъалаи тақлиди фарҳангӣ яке аз чиддитарин масъалаҳои иҷтимоӣ аст. Тақлид буд, ки дар ҳақиқат аз бисёр ҷиҳатҳо «халқро бар бод дод» ва мо бовар ҳосил кардем, ки пайравии кӯр-кӯрона на танҳо неруи эҷодгарӣ ва қобилияти офаринандагиро кам мекунад, балки шахс ва миллатро аз симои хоси худ маҳрум месозад.

Агар маъноӣ тарҷумазадагиро ба андеша бигирем, ошкор мешавад, ки маъноӣ он қисман ё ба кулӣ хароб шудани сохтори тафаккури миллист. Рафта-рафта тафаккури мо то андозае русӣ шуд, фикри мо ранги русӣ гирифт ва ба тамом беҳабар аз онем, ки русӣ фикр мекунем ва агарчи матлаб бо калимаҳои тоҷикӣ адо мешавад, шакли сухан ва сохти ибораву ҷумла тоҷикӣ нест. Калимаҳо тоҷикӣ, аммо қолаби сухан русист. Ва ҳол он ки ҳар қолиби ибораву ҷумла ба забони русӣ як маъноӣ муайян ё ин ки як-ду навъи маъноҳоро ифода мекунад ва мумкин аст, ки ин қолиб ба

точикӣ он маъноро ифода накунад ё маънои дигаре, ҳатто маънои аксро ифода наояд ва ё тамоман маъниеро ифода насозад. Мисоли чунин ҳолатҳо дар китоби муаллифи ин сатрҳо «Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад» (1968 ва 1985 ва 2005) бисёр омадааст. Аз ин мисолҳо маълум мешавад, ки мо қобилияти дуруст фикр карданро аз даст дода истодаем. Метавон гуфт, ки як қисми мардум, чунончи бархе аз зиёиён, бисёре аз кормандони соҳаи идорақориву маъмурият, илми иқтисод, тиб, ҳуқуқ ва ғайра қобилияти баёни дурусти тоҷикиро хеле аз даст додаанд. Ин гап чунин маънӣ дорад, ки таъсири беруна, дурусттар он ки фишори фарҳангии аҷнабӣ қобилияти зеҳнии миллат ва тафаккури миллиро аз дарун хароб мекунад.

Боз ҳам айб дар ин нест, ки шаклу сохторҳои бегона ба тарзи тафаккури милли дохил шудаанд. Агар онҳо ҳилофи тафаккури милли намебуданд, омадани онҳо падидаи мусбате мебуд ва зеҳни моро тезӣ ва дорой меафзуд. Баъзе аз онҳо дар ҳақиқат нақши мусбате дар ақлу ҳуши мо доранд. Лекин шаклу сохторҳое, ки ҳилофи ҳосияту вежагии зеҳнияти миллист, амали харобкор дорад, табъу завқро вайрон мекунад, истиклоли табъро аз байн мебарад, боиси маҳрумият аз нозуқиҳои тарзи адои хос мегардад.

Бояд таъкид кард, ки ба маънавият ва фарҳанги милли фаровон ва бо фишор ворид омадани унсурҳои бегона ҳаргиз аз падидаҳои робитаи фарҳангии байналмилалӣ борвар нест, балки як навъ таҷовуз аст, истилои фарҳангист, ки табъу завқ, ҳиссу ҳаяҷон, шеваи андеша ва тарзҳои ифодаи маънавиятро очизу нотавон месозад, аз табиғият ва худвежагии асли маҳрум мекунад.

Вуруди пурфишору зӯрваронаи фарҳанги бегона фарҳанги миллиро ба тобеъият мегирад ва хароб мекунад. Он гоҳ фарҳанги ягона ва якпорчагии миллии таърихӣ гусаст меёбад.

Донишмандон дар масъалаи тақлид ақидаҳои зидди якдигар баён кардаанд. Аз ҷумла таърихшиноси англис Арнолд Тойнбӣ, ки аз ҳамзамонони мо буд ва ба ҳамин қарибӣ ба русӣ асари бузурги ӯ «Шинохти таърих» («Постижение истории», М., 1991) аз чоп баромад, ақида дошт, ки нормаву арзишҳои тамаддун дар ҷомеа аз рӯи тақлид густариш меёбад: аксарияти мардум, ки қобилияти эҷодкорӣ кам доранд ё надоранд, ба «ақаллияти эҷодкор» пайравӣ ва тақлид карда фарҳанг меомӯзанд ва ба роҳи тамаддун медароянд. Ба ақидаи А. Тойнбӣ тақлид ба фарҳанги бегона низ яке аз омилҳои муҳими рушди таърихист.

А. Тойнбӣ ба қонунҳои таърихи ҷаҳон амиқан сарфурӯ бурда буд ва бешак ақидаи мазкури ӯ асос дорад. Ҳақиқатан дар зиндагии рӯзмарра ва таърих гоҳе аз пайравии тақлид гузир нест. Шак нест, ки дар ҷомеаи тоҷикон низ ҳамеша ҳол чунин буд ва чунин хоҳад буд. Бешубҳа, мо низ ба дигар халқҳо тақлид кардаем ва минбаъд тақлид кардан лозим меояд. Вале муҳим он аст, ки пайравӣ ва тақлид чӣ тавр сурат мегирад ва чӣ пайовардҳо дорад, дар кадом сурат тақлиди маҳз аст ва дар кадом маврид пайравии эҷодкорона аст ва ба чӣ андоза эҷодкорӣ дорад. Бояд фаромӯш накунем, ки агар умуман бигирем, мардуми мо чандон ба тақлиди маҳз нарафтаанд. Эронитаборон, аз ҷумла мардуми тоҷик ва аҷдоди эшон аз «халқҳои меҳвар», аз халқҳои бузурги таърихсоз ва фарҳангофарин буданд ва маънавияти воло ба вучуд овардаанд. Онҳо дар давраҳои гуногуни таърихи худ бо омӯзиши эҷодгарона аз халқҳои дигар сарбаландӣ доштаанд. Ояндаи онҳо низ бо омӯзиши эҷодхонаи таҷрибаи таърихи дигарон вобаста хоҳад буд. Кашфи сирри рӯйдоде ба як шахс насиб мешавад, вале чун як сир кашф шуд, дигар рӯпӯш намемонад ва рӯзе ба дастраси ҳамагон қарор меёбад. Соҳиби ҳар дастоварди фарҳангӣ як халқ аст, аммо

чандин халқ аз он истифода мекунад. Қонуни ҳамзистии халқҳову фарҳангҳо ҳамин аст, ки ҳамеша дар доду гирифт ҳастанд. Халқҳо ҳама устод ва шогирди якдигаранд, ки аз ҳам чизе ёд мегиранд ва ба ҳам чизе меомӯзанд. Ва бешубҳа баъзе аз ин омӯзишҳо ранги пайравии маҳз ва тақлидро мегирад. Лекин агар омӯзиш танҳо аз пайравии маҳз ва тақлид иборат мебуд, ҷаҳон ба пешрафту тараққӣ чандон ноил намеомад. Ҳар додуситади фарҳангӣ кам ё беш ҷанбаи офаринандагӣ дошта, ҳамбаста бо дигаргунии шаклу мундариҷа аст ва ҳатман тақомул ё ин ки коштагиву рангпаридагӣҳое хоҳад дошт.

Албатта дар ҳар ҷомеа пайравони нофаъол ҳастанд, ки фақат қобили тақлид ҳастанду бас. Халқҳое ҳам ҳастанд, ки фарҳангашон бештар фарҳанги омадаест, яъне аз як ё чанд халқи дигар гирифтаанд, вале дар ҳамин сурат низ онро иқтибоси айнӣ набояд донист, ҳатман онро мувофиқи ҳоли худ гирифтаанд, рангҳое ба он афзудаанд ва ё ки чизе аз рангҳои он кам кардаанд. Ҷанбаи офаринандагӣ ҳар ҷи бештар аст, барои пешрафти ҳамагонӣ роҳ ҳамвортар хоҳад буд. Илму ҳунарро шогирдоне тараққӣ медиҳанд, ки неруи офаринандагӣ доранд ва аз устои худ пеш мераванд.

Абдуррауфи Фитрат дар масъалаи тақлид назарияи ҷолибе дорад. Вай тақлид ва гардан фуруварданро боиси афзоиши зиддияту душманӣ донистааст, ки хоҳиши рӯзафзуни истифода аз он ҷи дигарон доранд, дӯстиро аз байн мебарад. Фитрат дар рисолаи «Раҳбари наҷот» (1915) гуфтааст: «Банӣ-башар то забуни ҳирс ва асири тақлиданд, муҳол аст, ки ухуввати (бародарии) умумияро дар миёни худҳо тавонанд таъсис намоянд. Аммо вақте ки ноили камоли ҳақиқӣ гаштанд, ҳақро аз ботил, нафъро аз зарар фарқ карданд, ҳештанро аз тасаллути ҳирс ва асорати тақлиду таассуб халосӣ бахшиданд, он вақт ухуввати умумияро мумкин аст,

ки дар миёни худҳо бар по намоянд. Инак, нуқтаи охирини саодати дунявия ҳамин аст, ки саодати умумист»¹.

Ин аст, ки тақлиду пайравиву мутеъӣ ва ҳирсу таассуб то расидан ба камолот дар шахсияти инсон пирузӣ хоҳад дошт. Пирузии он аз номукаммалии шахс аст. Гоҳе аз пайравии маҳз ва тақлид гузир нест, вале агар кам-кам ба кӯшиши офаринандагӣ тобеъ шуда, ҳирсу таассубро коҳиш диҳад, мумкин аст, ки роҳи камолотро набандад. Камоли фарҳангиву маънавӣ инсонро аз пайравии кӯр-кӯрона ва тақлиди маҳз, аз ҳирсу таассуб дур дошта, монеаҳои роҳи унсу бародариро аз байн мебардорад ва ҳамраъии созанда меофарад.

Мо дар садаи бист аз таърихи тоҷикони Осиёи Миёна ва дигар халқҳои шӯравӣ ба ин ҳақиқат бовар ҳосил кардем, ки пайравиву тақлиди маҳз таассуби якравӣ ба миён меорад, тафаккурро ба қолаб андохта аз ҳаракати озодона бозмедорад.

Тафаккури қолабӣ тобеъияти комил дорад ва нишонаҳои истиқлоли табъро ба кулӣ аз байн мебарад. Аз ин ру имрӯз зарурати ҳалосӣ чустан аз қолабҳои пӯсида ва тобеъияти фикру ирода ба душворӣ дарк мешавад.

Чорчӯби танги тобеъияти фикру ирода он қадар фишор дорад, ки монанди фишори пӯсткаши сари манқурт, ки дар романи Чингиз Айтматов «Рӯзе, ки дарозтар аз як қарн аст» тасвир ёфта буд, қобил аст шахсро аз ёди таърихии фарҳангӣ маҳрум созад, ҳама ҳастии маънавии ӯро ба нобудӣ расонад.

Фақат он гоҳ ки шахс худро аз чорчӯби сахтфишори тобеъияти андешаву ирода ба навъе берун кашад ва ба ихтиёри худ рафтор карда, ба ибратомӯзӣ аз дигарон, вале ба истиқлоли табъ амал

¹ *Фитрат*. Раҳбари наҷот. «Садои Шарқ», 1992, № 9, саҳ. 50. Ин чо матни асар серғалат чоп шудааст, ки ислоҳ гардид.

кардан омӯхт, аз худсозии ахлоқиву маънавӣ умед пайдо мешавад. Роҳи миллат низ ҳамин аст. Миллат низ бо истиклол, озодӣ ва соҳибхитӣ, бо кӯшӣ ва ҷӯи милливу фарҳангӣ метавонад дар худсозии иҷтимоӣ вусъа ёбад, иқтисодӣ ва маънавӣ комёб ояд.

Таҷрибаи иҷтимоӣ даврони шӯравӣ ҳар лаҳза моро огоҳӣ медиҳад, ки дигар ҳалқеро бояд бародари калонӣ нахонем ва орзуи ҳамранг шудан бо дигар ҳалқе накунем. Бисёр кӯшиш ба кор рафт, ки ҳалқҳои шӯравӣ дар фарҳанг, адабиёту санъат, урфу одат ва расму таомул ба ҳам наздик ва монанд бошанд, то ки як ҳалқ - ҳалқӣ шӯравӣ ба миён ояд. Ҳамаи ин кӯшишҳо бар зарари ин ҳалқҳо рафт, зеро онҳоро аз хусусиятҳои худ маҳрум кардан гирифт. Асли мақсад аз он кӯшишҳо ин буд, ки мо ҳама ба «бародари бузург» монанд шавем, бо ӯ ҳамраёю ҳамхӯ бошем, бидуни фикру андеша аз паси ӯ биравем.

Пайовардҳои харобкори таҷрибаи шӯравиро набояд фаромӯш кунем.

Зотан тақлид ҳилофи омӯзиш ва монести он аст. Он ҷо ки тақлид қувват гирифт, аз сабақомӯзии эҷодкорона чизе боқӣ намеронад. Тақлид тақрори маҳз аст, амали механикӣ, аммо рушди фарҳангиву маънавӣ дараҷаи олии офаринандагӣ буда, нусхабардории оҷизонаро қатъиян дур меандозад. Робиндронат Такур гуфта буд: «Фарҳанги асил аз ҳама ғӯшаву канори дунё манбаи илҳом пайдо мекунад, вале дар заминаи зодгоҳаш нумӯ менамояд ва тақия ба ғӯдаҳои мардум дорад. Санъату адабиёт агар ҳамеша дар фикри намунаҳои аҷнабӣ бошад, берӯху бечон хоҳад монд».

Ин аст, ки дар эҷодкорӣ аз ҳар ҳалқу кишвар ҳар он чӣ ҷолиби диққат аст, метавон омӯхт ва метавон гирифт, вале ин ҳама омӯхтаову гирифтаҳо он гоҳ судманд хоҳанд буд, ки ба табиати

фарҳанги миллий созгор омада бошанд ва фарҳанги миллий дар заминаи хоси худ аз решаҳои амикрафтаи таърихӣ ғизо гирифта нашьӯ намо ёбад.

Барои халқҳое, ки таърихи бостонӣ ва андӯхтаҳои фарҳангӣ зиёд доранд, гуё ҳар сари чанд гоҳ як таҷаддуди маънавӣ лозим меояд, ки аз бозгашт ба асли худ оғоз ёфта, бо пайдо кардани чехраи нави замонӣ анҷом меёбад. Ба хусус онҳое, ки Карл Ясперс «халқҳои меҳвари ҷаҳон» номида буд, гоҳ-гоҳе аз таҷдиди маънавӣ, аз созгорӣ ёфтаи бо замони навин гузир нест. Ҳоло барои мардуми тоҷик чунин марҳилае расидааст, ки тибқи вежагиҳои раҳпаймоии таърихӣ чанд аср, мувофиқи тӯшаи даст роҳи нав интиҳоб намоянд. Дар ин интиҳобкорӣ бегумон аз ёрону дӯстони ҳамдасту ҳампой бисёр меҳробонӣ ва раҳнамоӣ хоҳанд дид. Ин ёрмандиву ғамхориро бо сипосгузориҳои тамоми бояд пазируфт, аммо асосан ба қувваи худ, ба аслияти маънавии ҳеш така бояд кард.

Тоҷиконро эҳёи миллий дар пеш аст. Эҳёи миллий комилан рӯйдоди маънавист ва ҳатман решаҳои амикрафтаи таърихӣ дорад. Ва як шарт асосии он ваҳдати ягонагист. Бояд тавораҳои ҷудоиро аз миён бардорем, ба ҳам оем, даст ба ҳам бидиҳем. Бояд қадри якдигар бидонем, ба қадри андӯхтаҳои фарҳангии худ, ба қадри арзишҳои маънавии ҷаҳон аср бирасем. Он гоҳ муяссар хоҳад шуд, ки ҳастии таърихӣ худро умри дубора бубаҳшем.

Медонем, ки эҳёи миллий инчунин болоравии иқтисодӣ, моддиву техникӣ ва умуман иҷтимоӣ хоҳад буд. Вале эҳёи миллий аз ҳама пештар рушду қамоли маънавист, қамолотест, ки бо ҳамраёиву ҳамдастӣ ва ягонагӣ сари мақсуди олии роҳ меандозад. Пас агар зудтар фаро расидани чунин қамолоти инсониро хоҳем, бештар аз ҳама дар ҳаққи фарҳанги маънавӣ ғамхорӣ бояд кунем.

Муҳаммадҷони Шакурии Бухорӣ

Қуввати дили тоҷикон аз неруи бузурги маънавияти онҳо буд. Тавоноии маънавии тоҷикон чунон аст, ки минбаъд ҳам бақои умри онҳоро таъмин хоҳад кард. Ҳама имконотро ба қор бояд гирифт, то садаи бисту якум даврони паси сар шудани ҷудоиву парокандагӣ ва фаро расидани ягонагиву яклухтӣ, даврони эҳёи миллии тоҷикон бошад.

Иншооллоҳ.